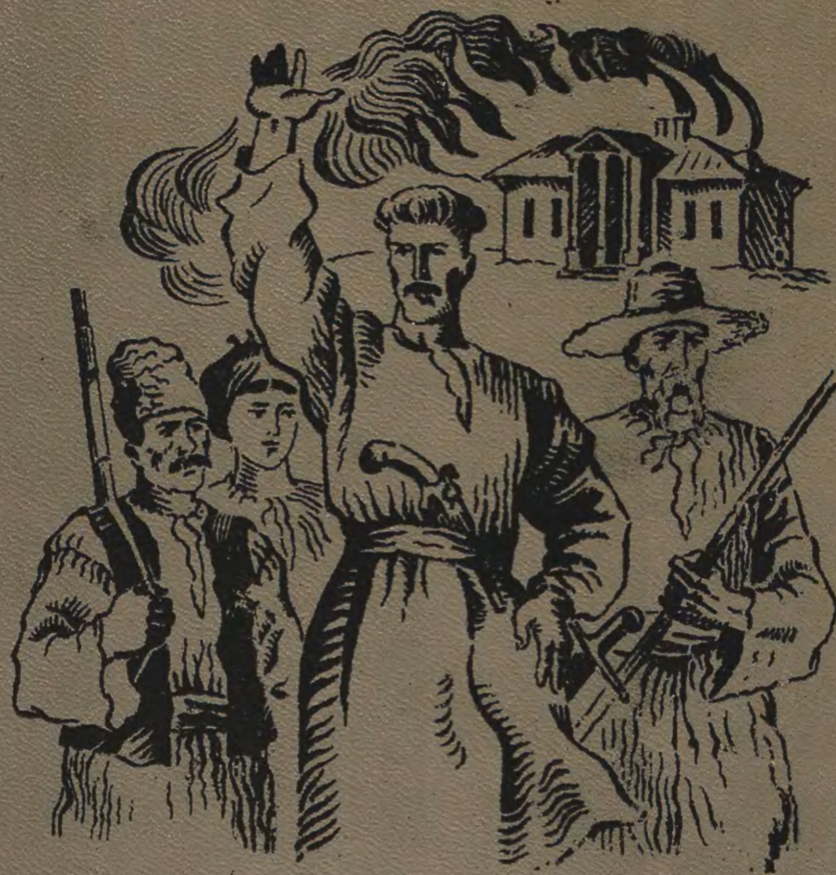

ІСТОРИКО-РЕВОЛЮЦІЙНА
БІБЛІОТЕКА

ВАСИЛЬ НУЧЕР

УСТИМ КАРМАНЮК

торрент-трекер

оцифровано

Hurтом

www.hurтом.com

БИБЛИОТЕКА
ЮНОШЕСТВА

ІСТОРИКО-РЕВОЛЮЦІЙНА
БІБЛІОТЕКА

*

БІБЛІОТЕЧНА СЕРІЯ

ВАСИЛЬ КУЧЕР

УСТИМ КАРМАЛЮК

РОМАН

Виправлене і доповнене видання

Для старшого шкільного віку

КИЇВ „ВЕСЕЛКА“ 1978

Це гостросюжетний роман українського радянського письменника про уславленого ватажка селянського визвольного руху проти кріпосництва на Поділлі — Устима Кармалюка. В романі створені яскраві образи бойових побратимів Кармалюка — Івана Дроздова, Прокопа Данилевського та ін., а також показано дружбу його з відомим російським художником Тропініним.

Післямова
ОЛЕКСАНДРА ДЯЧЕНКА

Художник
ДМИТРО ПРИСЯЖНЮК

Я назову тільки одно імя,
навеки овеянное славою —
Устим Кармалюк.

М. Горький.

За Сибіром сонце сходить,
Хлопці, не зівайте,
Та на мене, Кармалюка,
Всю падію майте.

Народна пісня.

1

Коні вилетіли з села на повному скаку, і Тропінін попросив говіркового Опанаса притишити їхню ходу серед поля. Дорога була вкочапа, рівна і після дощу зовсім не курилась. Обабіч лежали пожовклі стерні, вже зарослі молодими бур'янами, що підвелися після перших осінніх дощів. Оголені поля нагадували Василю Андрійовичу безмежний килим, витканий полинялою охрою, яскравою зелешню і чорним кольором, серед якого проступали ясні плями сонячного блиску. На панських ріллях, де тягнулися в ярмах круторогі воли, він бачив згорблених кріпаків у білих сорочках і солом'яних брилях, що йшли за плугами, зіпершись вагою всього тіла на чепіги. Тропінін уявляв їхні засмаглі, густо зрошені потом обличчя і холодний полиск очей. Вдень кріпаки орали панське, вночі та у свята заорювали свої клапті. Їхні посмужені земельні наділи було видно здалеку, бо вони ще зеленіли бур'янами, жовтіли стернями, чітко окреслюючись високими червоно-головими будяками на обніжках. Художник мав уже багато кріпацьких портретів, які згодом ожили в його картині українського весілля. Тут були ті ж зморені обличчя з глибокими зморшками на чолі, але все прикрашав святковий, весільний одяг. З церкви йдуть молодожони, перед ними виступає троїста музика, хтось з парубків серед вулиці вже тне гонака, поважно ступають святи й бояри, дружки й світилки, а біля хати молодих ждуть батьки. І над усім тим святом височить кукавська церква, яку він,

Тропінін, розмалював, а там далі, серед сільського майдану, велично зводиться двоповерховий з білими колонами маєток графа Моркова, обнесений високим муром. Графський замок і церква панують над селом, немов давлять на нього своєю кам'яною вагою, стережуть з усіх боків. Люди проти маєтку й церкви якісь маленькі, припущені, хоча сьогодні на їхніх розчервонілих обличчях світиться радість, грає добродушний усміх, бо мало не вся весільна процесія вже на доброму підпитку. Таке не щодня бувало в Кукавці, і Василь Андрійович не міг його обминати. Він відтворив весілля з усією правдивістю. Як яскраво палає кіновар на стрічках і очіпках, світиться молода кров на обличчях дівчат, синіють широкі спідниці й корсетки, а намисто проти сонця виграє сліпучими скалками. Так воно було, таким його й відтворив на полотні Тропінін. Портрети українських кріпаків не холодні й статичні, вони немов ожили в темпераментній композиції, яку художник назвав «Весілля в Кукавці». Він спостерігав такі весілля по інших селах, мабуть, такі вони і в маєтку пана Ханенка, бо навіть цей дворовий кріпак Опанас, що везе Тропініна, дуже схожий на одного свата з його кукавської картипи. Повільний, задумливий, з іскоркою гумору в очах. Він так вправно повклав його валізи у воза, що не кожен лакей зуміє це зробити. Він уже встиг розповісти Тропініну про те, що живе біля самого маєтку пана Ханенка, має одну дочку, з якою дуже важко, бо вона ще маленька і треба її брати сюди на панську роботу з собою. «Під панською копою росте, в панській борозні спить».

— Скажи, милий чоловіче, а батько твій де? — порушує мовчанку художник.

— Царство небесне їм, пане, — хитає головою Опанас і широко хреститься. — Торік на Покрову упокоїлись... Та вже так набідувалися, що давно пора було в далеку дорогу на той світ іти.

— А чому ж так нарікаєш? — несміливо запитує Тропінін.

— Я не нарікаю. Коли б не червона шапка, то їм би ще жить та й жить. А то все червона шапка наробила.

— Червона шапка? Що воно таке? Ти, браточку, ясніше розкажуй, — просить Тропінін, і Опанас дивується з того, що цей панок так просто з ним поводить, говорить, як з рівним, і навіть співчуває йому. Видно, він не тільки богів малює, а й простих людей знає. Та й сам, мабуть, не багатого роду, бо одежина на ньому не така вже й пишна, а золотих пернів з дорогим камінням на пальцях то й зовсім нема. Певно, сам із кріпаків, як оті всі панські музики, кравці, артисти, співаки...

— Червона шапка, по-нашому, пане, то солдатська служба, — веде Опанас. — А вона довга, клята, як Чумацький Шлях на небі. Я ще маленький був, коли пан віддав батька під червону шапку.

Воно так і вийшло: хтось там б'ється, а в мужиків горби тріщать. Погнали батька турків воювать. Одрюював, але додому не пустили. Згодом поліз на нашу землю хранцуз. Та так поліз, що Москву, бісова душа, запалив. Ну, батько на хранцуза, на їхнього царя Наполеона кинувся з усім православним миром. Правда, у нашому краю хранцуз не був, але по інших губерніях палив села, убивав наших людей, хотів же одне ярмо нам одягнуть на шию... Ну, от батько й пішли... А хто б не пішов, коли таке нещастя...

— То правда,— озвався Тропінін і ближче присів до Опанаса, звисивши ноги з воза.

— Коли в сусіда горить хата, рятуй, бо й твоя димом піде... А ми ж браття, а не тільки сусіди. От і врятували, слава богу. Ну, а що вийшло після? Гірко навіть згадувати. Прийшли батько додому з солдатів, а на них і лица нема. Одна шкіра та кістки, і без руки. На грудях хрести й медалі блищать, а за душею ні шеляга. Хотіли батько продати медалі й хрести на хліб, та хто їх купить?

— І пан не допоміг герою? — спохватився Тропінін і весь затремтів.

— Де там! Пішли батько до нього з іншими солдатами, наче старці, хліба просять, а він їх з двору вигнав, ще й собаками нацькував. «Бунтівники! — кричить. — Я в тюрмі вас згною. Наслухалися по світі вільюдумства». А що вони там наслухалися, я вас питаю, коли по-хранцузькому й пімецькому і говорити не вміли? Вони тільки бачили, як там у світі люди живуть. Там, як і в нас, і царі є, і пани, а от кріпаків нема. Щоб людей на собак міняли чи продавали, як скотину, того і в згадці вже давно нема. Ну, надивилися вони того всього та й почали людям розказувати. А народ одразу й загув... «За що воювали? Де обіцяне слово царське?» Бо, як почалася війна з хранцузом, нам щонеділі в церкві батюшка усе маніхвеста царського читав. Цар кликав людей захищати свою волю від ворога. А кінчилась війна, одразу забули про волю, і вийшов пшик... Прийшли наші батьки з-під червоної шапки, а їх знову на панщину женуть... Вони знову в кріпаках, без волі. А служили ж царю вірою і правдою по цілих двадцять п'ять літ. Двадцять п'ять...

Тропінін поклав руку Опанасові на плече, похитав головою:

— Ти, братику, не говори більше нікому цих слів. За них у Сибір женуть... Стережися...

— А чого стерегтися? У нас все село так говорить. В Сибір усіх не поженеш. Заліза на кайдани не вистачить... А донощиків ми одразу пізнаємо... Через те й говорю вам одкрито... Ви ж із нашого кріпацького роду, кажуть? — і Опанас пильно глянув на Тропініна.

— Я кріпак і досі,— глухо відповів художник.

— Ну, тоді зовсім не бійтеся в нашому селі, говоріть усе, що думаете... У нас не донесуть... У нас таке село, що вся округа його знає і навіть пани бояться... А після домашньої каторги в пана Ханенка Сибір нам не страшний. Бо що таке єсть Сибір, добрий пане, по-нашому?

Опанас стьобнув багатом коней, і вони рвонули чвалом по рівній, м'якій дорозі. Тропінін дивився на свого фурмана і не впізнавав його. Тихий і вайлуватий в першу мить зустрічі в маєтку графа Моркова, він зараз раптом ожив і перетворився. Широко відкриті очі горять, ніздрі роздимаються, і Тропініну дуже жаль, що він не може на повному скаку баских коней виїняти олівця і папір, щоб схопити цей загадковий вираз гордої радості на обличчі Опанаса. Тропінін жде відповіді від нього про Сибір, але Опанас мовчить, відпустивши віжки. Лише за мостом, коли коні пішли повільною ходою під гору, Опанас несподівано заспівав. Голос його був м'який, басовитий, здавалося — линув з самого серця. Він нарочито співав тихо, ясно вимовляючи кожне слово своєї пісні, щоб Тропінін зрозумів його пісню і знайшов у ній собі відповідь на запитання про далекий і холодний Сибір. Пісня линула над порожнім шляхом, її підхоплював легітний вітерець і ніс понад полями в сивжу долину. Опанас, співаючи, немов розмовляв сам із собою:

За Сибіром сонце сходить,
Хлопці, не зівайте.
Та на мене, Кармалюка,
Всю надію майте.

Опанас замовк і похилив голову.

Коні знову рвонули навскач, він хотів заглушити біль, роз'ярений піснею.

— Скажіть, Опанасе,— мало не скрикнув Тропінін,— а ви бачили Кармалюка?

— Як не бачити? Він мій сусіда,— гордо відповів Опанас.— Вони його не вдержать і залізом у Сибіру. Він таке слово чарівне знає, що кайдани самі розсипаються... Він, Кармалюк наш, як оця пісня. Хіба зловиш пісню і посадовиш за ґрати, коли вона, мов жайворон у небі? Не зловиш!

За горою показалося село. Верби над ставом, крилаті вітряки на горбі, а там далі, в густому парку, біліє палац, шумлять гостроверхі сизі ялини, жовтіють гарячим кольором осінні клени. Курять гуральня за палацом... Тиха, принадна краса, коли дивитися на село здалеку. А заглянеш у першу хату — чорний сум обгорне душу.

— Ну, от ми й приїхали, пане,— весело сказав Опанас.

— Не називайте мене так, чоловіче милий,— соромливо промовив Тропінін.— Який же я пан?

— А чому й ні? Одіж на вас панська і черевики... Під пахвою палітурка, папери, в руках парасоля, на голові капелюш високий. Чому не пан? — сказав Опанас і щиро зареготав із своїх слів.

— Парасоля від сонця, коли я малюю надворі, а папери під пахвою для малювання. Ну, а циліндр, то мода така,— не розуміючи Опанаса, ніби виправдувався Тропінін.

— Та я жартую,— сказав Опанас вже в панському дворі, здіймаючи валізи з воза.— Коли б усі такі були пани, як ви, то нам би й горя мало... А то ж, бач, не такі вони, а чисті іроди з пекла на тому світі... Ну, ходімо до хати. Отутечки ви й будете жити, в цьому хлігелі, де дворова челядь жие.

Назустріч Опанасу вже вибігали дворові люди пана Ханенка. Баба Горпина, в чорпому оціпку й латаній сорочці, низько вклонилася Тропініну й кинулася цілувати руку, але він відсторонився і, здійнявши циліндра, вклонився бабі. Дві дівчини схопили валізи і понесли в дім. На ганок вийшов гайдук Юхим Шкаруба і подав Тропініну руку, при тому сказавши:

— Маю честь повідомити вас, що пан Ханенко звелів прибути до нього одразу, як тільки помієтесь і переодягнетесь з дороги. Вас проведуть,— показав він рукою на палад.

Тропінін поморщився, побачивши на руді осавула Шкаруби замашиного нагая, плетеного в три канчуки, що на кінцях були залиті оловом.

— Добре,— холодно сказав Тропінін і швидко побіг повз гайдука до своєї кімнати у флігелі. Зустріч з гайдуком поклала йому на чоло похмуру тінь, і він одразу якось замкнувся в собі, зробився мовчазний і сумний.

Постукавши, до кімнати зайшла баба Горпина і мовчки поставила на лавку відро води і велику полив'яну миску. Знову вклонившись Тропініну, вона стала при порозі з чистим вишиваним рушником. Видно, Опанас уже встиг розказати, кого він привіз, бо Горпина так лагідно почала прислужувати Тропініну, зливаючи на руки, що той навіть повеселішав і забув про гайдука. З сусідньої хати, що була через сіни, долинув ніжний і тихий дівочий спів. Два молоді голоси вели сумний мотив без слів, і Тропінін вгадав у ньому почуту від Опанаса пісню про Кармалока. На серці йому ту ж мить стало так тепло і затишно, наче він прибув у свою Новгородську губернію, до рідних у село Карповку. Пісня заспокоювала і проганяла втому.

— Скажіть, будьте ласкаві, бабусю, як вас звуть? — запитав художник.

— Називайте мене, як усі,— баба Горпина,— мовила йому стара.

— Скажіть, бабусю Горпино, а цей ваш гайдук і при Кармалюкові такий зухвалий був?

— Де там! — сплеснула в долоні Горпина.— При нашому Кармалюкові він, лебедуку, слався перед людьми, як той барвінок. Був нижчий від трави, тихіший од води... А зараз і не підступайся до нього... Так нагай і свистить по спині... Собака скажений! Пан за нього горою стоїть, бо він йому, даруйте на слові, молодиць і солдаток на розвагу ночами заганяє. Плач від нього на селі стоїть. Коли б можна зібрати всі жіночі й дівочі сльози, то втопився б він у них, ясний паночку,— озирнувшись на двері, тихо сказала Горпина.

— Прийде і на нього своя пора. Рано чи пізно, а захливеться він у тих сльозах,— рішуче сказав Тропінін, зав'язуючи галстук перед люстром.

— Ой, спасибі ж вам за добре слово, паночку! Ой, почув, боже, молитву нашу! — тихо примовляла баба, хрестячись і кладучи земні поклони на образ Миколая Чудотворця, що висів на покуті, завітчаний сухими васильками й материнкою.

Прийшла покоївка і повела Тропініна до палацу.

Висиль Андрійович зупинився серед великої зали, що потопала в надвечірньому мороці, і озирнувся довкола. Важкі оксамитові штори спадали з високих вікон, морений дуб тьмяно полискував кругом попід стінами. Круглий стіл було накрито вовняним українським гобелесом, що лягав пухнастими китицями на блискучий паркет. Біля столу височіли масивні стільці з різьбленими спинками, в стилі якогось Людовіка. Попід вікнами йшли дубові лави, заслані яскравими килимами. В центрі висів портрет імператора Олександра Першого в широкій позолоченій рамі. Перед ним блимала лампадка, кидаючи підсліпуваті тіні на стіну. З обох боків від царського портрета йшли родинні портрети Ханенків старого іконописного живопису. В чорних і густокоричневих тонах виступали з них сивоусі й червонощокі діди з гетьманськими булавами, запорозька старшина з перначами, а наостанку вже були дорідні жінки в очіпках, з блиском золота й коштовного каміння в сережках і на пухких пальцях. І тільки в куточку чорніла під склом ікона Миколи Чудотворця без лампади. В залі стояв млюсний дух оливи і ще чогось, що відгонило цвіллю, яка буває в холодних кам'яних підвалах.

Тропінін ждав довго, терпляче, переступав з ноги на ногу, в чемності не зважаючись присісти на лаву. Нарешті, в глибині дальніх коридорів почувися неясні голоси і чийсь кроки. Тричі продзвонив мідний гонг у вестибюлі, і до зали увійшли два козач-

ки, несучи в руках бронзові шестипалі канделябри з запаленими свічками. Вони поставили їх на круглий стіл і тихо вийшли в інші двері. Потім до зали увійшов камердинер у довгій, наче попівська ряса, лівреї і голосно сповістив, ніби тут стояв не один Тропінін, а цілий збір високоповажних гостей:

— Його ясновельможність, нащадок гетьманського роду, володар земель, лісів, вод і маєтків на українському Поділлі, дворянин пан Ханенко!

Тропінін придивився до камердинера і, впізнавши в ньому гайдука Юхима Шкарубу, мало не зареготав. Він помітив на його руці того самого троїстого нагая, залитого оловом на кінцях. Гайдук, певно, забув його скинути, одягаючи камердинерську ліврею.

«Якийсь вертеп»,— подумав Тропінін і нервово скубнув себе за світлі бакенбарди.

Пан Ханенко увійшов поволі, в малиновому кунтуші, широких козацьких штанах і червоних сап'янових чобітках. Його рука владно лежала на позолоченому ефесі дугою вигнутої шаблі.

«Мабуть, такий і гетьман Мазепа колись був»,— чомусь промайнуло в голові Тропініна, і він потиснув недбало простягнуту руку пана Ханенка. Рука була холодна і навіть трохи мокра, наче спітніла.

Після звичайних у такому випадку розпитів про дорогу, влаштування на новому місці та претензій на поліпшення побуту пан Ханенко одразу приступив до діла:

— Храмове свято в моїй церкві припадає на день святого Миколи Чудотворця. Отже, в центрі іконостаса має бути його преподобний образ. Величний і суворий, з гострими очима, які допитливо дивляться на кожного парафіянина, в якому б кутку церкви він не стояв. Це гіпнотизує і дуже впливає на віруючих. Та що мені вчити вас, пане художнику! Вас в Академії всього навчено, і мої поради тут не потрібні.

— Я слухаю вас,— з чемності сказав Тропінін.

Ханенко кашлянув для поваги й продовжував:

— Проте я дещо скажу вам і з свого боку.

— Прощу,— кивнув головою Тропінін.

— Ви знаєте, що на цих землях виріс і збунтувався розбійник Кармалюк. Я перший повідомив про це генерал-губернатора і маю від нього подяку за спіймання Кармалюка. Тепер розбійник — у кайданах, він нам не загрожує. Але серед кріпаків він пустив міцне коріння. Ми маємо його викорчувати геть, це коріння. У нас для цього є поліція, суд, військо, ну, і, нарешті, церква. Ви згодні зі мною, що церква теж повинна допомогти нам? — допитливо глянув на Тропініна пан Ханенко.

— Я слухаю вас, пане,— непевно відповів Тропінін.

— Кріпаки мене бояться, і цей страх треба серед них посилити. Історія знає немало випадків, коли найвидатніші художники світу в образі небесних святих малювали своїх земних володарів. Я маю на увазі Тайну вечерю Ісуса Христа з апостолами, Мадонну італійських майстрів, Страшний суд... З цих картин у церкві на віруючих дуже часто дивилися їхні царі, князі, феодала, ну, і просто — власники земель і маєтків.

— Краса мистецтва завжди народжується на землі, — зауважив Тропінін.

— Про це ж я і кажу, — схвально додав Ханенко. — Значить, ви маєте використати для ікони Миколи Чудотворця в моїй церкві дещо з копії мого власного портрета, якого ви, маю надію, зробите одразу. Парафіяни для остраху повинні завжди бачити свого пана навіть у церкві на молитві.

Тропінін примружив очі, і йому здалося, що свічки на круглому столі раптом затанцювали, велика зала стала боком, і він провалюється кудись у глибоку прірву. Серце його швидко застукотіло, до горла підкотився гарячий і давкий клубок, на щокках виступив палючий жар, і чоло вкрилося дрібними крапельками поту. Але пан Ханенко не дав йому навіть отямитись і вів далі:

— Образ Миколи має владарювати в церкві, а в бабинці ви намалюєте картину Страшного суду. На ній має бути мій розбійник Кармалюк. Його варять у котлі з кип'ячою смолою, колють розпеченим залізом, заливають у пельку гаряче олово. Всі біси й чорти пекла, страшні й грізні, мають катувати Кармалюка на цій картині Страшного суду... Ваш талант зробить велику послугу православній церкві.

Василь Андрійович спирається рукою на спинку різьбленого стільця, щоб не впасти, часто дихає і намагається збороти себе, щоб не вирвалося з його грудей глибоке й люте обурення. Він затамовує на якусь мить подих, щоб отямитись, і тоді тихо каже:

— Ні! Я не можу цього зробити...

— Ну, що ви? — поблажливо усміхається Ханенко і владно показує рукою на почорнілу портретну галерею своїх предків, що в дубових рамах міцно стулили вуста, немов ковгнули смертельної отрути. — Гляньте на цю мазанину! Хіба тут можна впізнати мого діда, прадіда, батька чи навіть мене? Ні за що в світі! Порівняно з вашим талантом, пане, це ж недолугі вправи якогось недоумкуватого богомаза, який навіть і не чув про Академію в Петербурзі. Він не годен навіть у слід ваш ступати... У церкві найсвітлішого графа Моркова я сам бачив чудодійну силу вашого пензля... А тут така дрібниця...

Тропінін витирає картою хусточкою спітніле чоло і глухо каже:

— Ні, я не можу так... Це, зрештою, профанація святої віри...

— Чому не можете? — знечев'я і якось байдуже запитує Ханенко.

— Тому, що портрета Кармалюка, якого я малював за наказом графа Моркова, у мене вже немає. Граф його подарував у Варшаву. Навіть два етюди до цього портрета він послав якимсь своїм знайомим аж у Петербург... А по пам'яті я не можу відтворити портрет Кармалюка... Це дуже складно і просто неможливо. Ні, неможливо! — голосно каже Тропінін, радий з того, що це йому, нарешті, спало на думку, і він тепер має повне право рішуче відмовитись від такого страшного злочину перед своєю совістю.

Двері розчиняються, і на порозі знову з'являється осавул Юхим Шкаруба в лівреї.

— Пане, — каже він, — прибув гонець від губернатора і з ним канцелярист Барабаш. Справа, кажуть, дуже негайна.

— Проси, — наказує Ханенко і, звертаючись до Тропініна, закінчує розмову: — Ідіть, спочивайте після дороги, а завтра підемо в церкву і на місці все зважимо. Портрет Кармалюка в нас буде. А для Миколая, думаю, ви самі щось змайструєте... Це ж так просто і ясно, пане художнику, — плескає по плечі Тропініна пан Ханенко і проводить із зали за двері.

Гонець від генерал-губернатора влітає до зали і, знесилений швидкою гонитвою на конях, падає на канапу. Канцелярист повітового суду Матвій Барабаш стає при порозі, як і належить нижчому за чином служачі.

— Він знову втік! — вигукує гонець генерал-губернатора.

— Хто? — скрикує Ханенко.

— Кармалюк! — стогне гонець.

В залі стає тихо і чути, як потріскують у канделябрах воскові свічки, стогне за вікном вітер і десь на селі валують голодні собаки. Блідий пан Ханенко злякано водить очима по прибулих, вибирає голову в плечі і пошепки запитує:

— Як?

Канцелярист Матвій Барабаш виструнчується і напам'ять читає з тієї бумажки, що прибула губернатору:

— Там, пане, написано так: «По дороге на каторгу, у Вятской губерне, ушел из путевой тюрьмы».

Ханенко кидається до дверей і починає несамовито сіпати за довгу й широку стрічку, яка звисає до самого долу. В коридорах розтинається голосний і тривожний дзвінок.

А він йшов обшарпаний і почорнілий, ніким не впізнаний, Устим Кармалюк, в одязі старця, з лірою через плече, з латаною торбою через друге. Йшов прадавнім вінницьким шляхом, просив у богомольців милостини, співав псалми, молився по селах і хуторах за усопші душі. Коли торба була важкувата від окрайців і скибок, заходив у ліс і довго розкришував той хліб, розкидав по травах, де найголосніше співали пташки. А зустрічав таких, як і сам, старців, то ділився і з ними останнім шматком, та все йшов та йшов до рідного дому, гнаний тугою за дітьми й дружиною, кликаний вірними побратимами, що zostалися в цих краях, коли він, закований у кайдани, вперше пішов на Сибір.

Чи ж пізнають його жінка й діти? Чи, бува, не забули свого отамана побратими? Повинні пізнати, не можуть забути, бо за них, знедолених невільників, тяжку кару прийняв. Добрі люди у Вятській губернії заховали його серед глухого лісу, коли разом з своїм товаришем Данилом Хронем утік з дорожньої тюрми. Власне, не утік, а його вивезли у бочці, якою воду возять. Його в одній бочці, а Данила Хроня в другій. Серед ночі у ліс, а там — шукай вітра в полі. Скільки мав при собі злотих, що були зашиті в штаних, у пасок, майже все віддав тюремним водовозам. Золото мури ламає. А вже серед лісу знайшов лісорубів-кріпаків, а в них сокири, терпуги, пила. От вони й розпиляли кайдани обом. За те віддав їм решту грошей, та ще й зостався у їхній артілі ліс валити. А як розказав артільному старості, хто він та відкіля, то вони йому назад ті гроші повернули, та ще й просили забути про них. Вони паспорта умерлого видали, їжі в дорогу назбирали. Благословили усім миром православним іти в бій на пана за правду і волю. Отак вони з Данилом і пішли. До Москви з купецькими обозами по харч, від Москви на Україну з чумаками, що ходили по рибу на Дон, по сіль у Крим. Ріки брали бродом чи вплав, мости обминали, сторожові пости обходили манівцями, бо вже прийшла на Україну звістка про його втечу з Вятської тюрми. Данило Хронь усе нишпорив, усе розвідував дорогою до самого Бердичева, а тут мало й сам не потрапив у пастку. Нарвався на поліцію і ледве ноги виніс. Стріляли по ньому, а вже вчоріло і коноплі були високі та густі. Прибіг у ліс до Кармалюка ні живий ні мертвий. Обминули Бердичів лісом, манівцями пробилися на Буг, а там і не зогляділися, коли й сама Вінниця zostалася їм збоку, за спиною. Отут уже розкіш-воля настала. Кожне село знайоме, кожна дорога своя, а ліси то й зовсім наче рідний садок біля хати.

Тут вони, десь за Юзвином, і розпрощалися. Послав отаман Данила Хроня наперед, до старої корчми під Літином, щоб там шукав і вижидав Ілька Сотничука, а разом з ним знайшов і старого бандуриста Діброву. Щоб не заходили далеко, а ждали його на розмову. І щоб язики не дуже розпускали. А сам він приїде до Літина іншою дорогою, бо має ще розвідати все про свої Головчинці та знайти десь у наймах свого Захара Блажкуна. Ото чоловік золотої душі. Пішов на пана за волю, для кріпаків хату рідну покинув, землю свою залишив. Отаких би Кармалюкові хлопців, як Захар Блажкунів! Не поступається перед ним і Сотничуків Ілько, тільки гарячий дуже і від того часу нерозсудливий. Де ж ви тепер, хлопці мої вірні? Чи чуєте, як отаман до вас поспішає на тihu розмову?

Гудуть дуби старезні, шумлять сосни високі, а чагарник густий усе щось нашіптує при землі, наче підганяє Кармалюка. Ну-бо мерщій, отамане, вже недалеко. Онде полісовщикова хата, а за нею і густому лісові край. Там лежать твої Головчинці. Усе побачиш зараз, тільки не гайся. Де там гаятися, коли серце й так мало не вискочить із грудей. Пригинці, а де перескоком, Кармалюк скоро опиняється біля лісної хати. Полісовщик Микита під повіткою теше стопа. Хата на клямці, у дворі пусто. Перевів подих отаман, тихо кличе:

— Микито, слава Йсу...

Кинув роботу Микита, підійшов, а сокира таки в руках.

— Навіки слава, божий чоловіче...

— Не пізнаєш? — питає Кармалюк.

— Бог святий знає, — повів плечем Микита, важачи сокиру в руці.

— Устим я, Микито... Кармалюк...

— Ой лишенько, — одсахнувся Микита, а сокира на землю в рук, трохи не по нові. Навіть не зоглядівся, як і випустив. — Ой, ховаймося, Устиме, бо вже пан прислав гайдуків. Вони знають, що ти втік...

— Хай знають, а ти мовчи. Сховай мою ліру, забери торбу в хлібом. Та не викидай хліба свиням, а посуши на сухарі, бо то святий хліб від людей добрих. А мені дай переодягтись у щось своє. Свитку яку, постолу та картуза.

— А полуднати? — заквапився Микита.

— Ще не заробив, — засміявся Устим. — От пригостимо первах пана, а тоді вже й одполуднаємо... Де коні панські паються?

— Ось тутки, за лісом...

— То буду прощатися, бо далі йду, — сказав Кармалюк, беручи від Микити свитку, постолу і картуза. Все те висіло під

повіткою.— А ти змовч про мене. І моїй Марії не кажи і своїй бабі не хвалися. Сам об'явлюся, коли час прийде.

— Ой, що ти, Устиме! Хіба можна таке на мене подумати? — забідкався Микита.

— Ото ж і теши собі тую колоду на здоров'я,— кинув отаман.

— Тільки не губи картуза, Устиме, бо горе мені буде,— прошив Микита.

— Не бійся. Хіба з головою згублю, тоді скажеш панові, що силою його забрав у тебе. Бувай,— і зник у густій ліщині, що підступала до самої повітки.

Переодягнувся, лишив дрантя своє у Микити в кущах, а сам на край лісу.

Ось воно, поле рідне, хоч і панське. Вийти б зараз і бігти щодуху до села, до рідної хати, та голо скрізь, видно на всі боки. Кармалюк забирається на густого високого дуба, що росте над ровом, і завмирає на вершині, навіть подих притаїв. Усе мов на долоні. І як він раніше цього дуба не запримітив? Скільки бігав повз нього ще малим хлопцем, а не звертав на нього уваги. Та густий же який і розложистий. Наче зумисне для Устима його посаджено. Мости собі гніздо на оцім гіллі, клади попереk воріння, встеляй хмизом, наче той лелека, і дивися на всі боки, на всі шляхи. Тільки не підводься на повен зріст, голови з гілля не витикай, бо побачать, і перший гайдук поцілить у саме серце...

Коли б йому ще ота трубка з великим склом, що в гармашів на війні, то він би все чисто роздивився. Глянув би одним кінцем, великим, то побачив би і курку на своєму подвір'ї, а не то Марію з синами. А поверни її другим, малим кінцем, то перед тобою одразу все минуле вирине. Все те, що нагадує про молоді літа. А молоді літа назад не вернуться.

Молоді літа! Ще ж бо не старий, і пливуть вони перед очима, наче допіру те все діялося. Тямить себе змалку. Онде вона стоїть, підсліпувата батьківська хата, в якій тепер Марія з синами, як та чайка, що про неї чумаки співають, об дорогу б'ється.

З отого віконечка, до якого не раз сусідські свині зазирали, так воно низько над землею, Устим уперше побачив довколишній світ, горобців на похилому тину, що цвірінькали: жив, жив! А таки жив, бодай наші вороги так жили. І отого гайдука у високій шапці побачив, що бив гарапником під вікнами, і батько з матір'ю духу його боялися. Кидали малого Устимка в хаті, бігли на панщину, низько кланялися гайдукові, голову у плечі вбирали. Щоб по очах не вдарив пугою, то самі йому спину підставляли. Ще бувало гайдуцька пуга трахкає на другій вулиці; а мати вже прив'язує свого Устимка кіньським путом до столу, щоб повзав увесь день не далі, як під столом, і з хати не вилазив. Окрайчик

хліба покладе в череп'яну мисочку, картоплі вареної і глек з водою. Їж, синку, пий та не бешкетуй, заки вона з поля прибіжить. Ряденце під столом простеле: отут і спи собі. Плаче було Устим, лементує, як ідуть у поле, аж охрипне, а як вийдуть за ворота, то віщулиться в клубочок і сопе. Як же хочеться на лавку до віконця. Так і підріс, навчився розв'язувати кінське путо. І вже що тієї радості. Наче прилипне до вікна. Там квіти голівками кивають, делека в сусіда на клуні червоним дзьобом татахає. Пливуть хмари на небі, наче якісь звірі волохаті борушкаються. А він підкрадеться до мисника та й шастає по полиці. Може, хоч грудочка цукру де завалаялася? Та все позирає на страшного бога під рушником. Свариться бог пальцем на Устима, пантрує колючими очима, хоч бери та плач. Бог на батька схожий: чорний, насуплений, тільки що не лається і матір не б'є... Устимко заплющить очі надвечір та й знову себе прив'яже до ноги в столі, бо вже мати на воротах, зараз почне клямкою бряжчати, відмикаючи двері.

Отак і виріс, отак і на панщину пішов. Пам'ятає, якось мати снопи в'язала, а осавула прилетів конем, давай перевесла на материних снопах різати, щоб з одного снопа два в'язала. Мати щось сказала, а він її нагаєм, аж сорочка на спині тріснула, кров потекла. Не витерпів Устимко, тяжко заверещав. Схопив грудку землі, як камінь, та осавулу в голову. Той аж похитнувся в сідлі, та до Устима з нагаєм. Мати впала на сина, тілом своїм закрила, і осавула матір тяжко бив, аж поки батько прибіг з косою. Закипіло дитяче серце гарячою кров'ю і з того часу все дужче обкипає, просячи кари на панів. Оце ж воно й пригнало Устима з далекої каторги.

Не забулося...

Парубком став, ще запальніший зробився і не дарував гайдукам жодної неправди. Пан помітив це, забрав Устима до маєтку, в челядь. Але й там не покався Устим. За непослух не раз його у псарню замикали. Ночував з лютими хортами. Не кався. Коли когось катували на стайні, кидався на гайдуків, бив чим попало, руки їм кусав, заки самого в'язали до кобили та шмагали солоними дубцями. Не стогнав, а кричав, що червоного півня пустить панові, виріже всіх гайдуків і паненят із світу зведе. Пан крутив йому в'язи, та не скрутив.

Он вона, церква свята, стоїть серед майдану, біля самої корчми. Хрести на банях проти сонця поблискують. Вінчано в ній Устима з Марією Щербою, найкращою дівкою в Головчинцях. Пан довго зволікав, не хотів Марію за нього видавати, а як побачив, що збунтувався Устим, сам на ножа йде, тоді й дозволив.

Ох і полюбив Устим свою Марію! За неї ладен був яку завгодно кару прийняти. І гордий став. Як іде бувало Марія до церкви, то всі так і озираються, так і вихваляють. А в церкві стоїть Марія, то парубки очей не одірвуть. А вона до них як кам'яна, тільки з Устима гарячих очей не зводить, а ввечері на леваді все йому і вишепче гарячим подихом: як ждала весь день цієї хвилини, як серце завмирало до нього.

Справили весілля, і пан погнав Устима з кіньми на ніч, а гайдукам звелів Марію до маєтку привести. Заголосила Марія, б'ється об землю в весільному вбранні, кличе свого судженого в нестямі. І він наче серцем почув те лихо. Примчав на коні з поля, коли вже Марію в маєток гайдуки затягли. Розметав слуг панських, увірвався в покої до пана і був би задушив, та Марія йому на груди кинулася. Вивів її з маєтку наче п'яний, сказав, щоб тікала до тітки в друге село. Ніч була темна, і Марія втекла, а його зв'язали — і до темниці, в панський льох. Продер душника, втік. Упіймали на п'ятий день, зв'язаного тяжко побили. Юхим Шкаруба сік дубцями по спині, кров долонею зганяв на землю, а шкіру посипав сіллю і знову пмагав. Пан стояв збоку, смоктав порцелянового чубука, сам лічив удари. Когу різок одміряли, а він не покався. Став ще лютіший на пана. І люди почали Устимові Кармалюку потайки скаржитись на гайдуків, а він перестривав їх наодиноці, грозив розплатою. Пан уже не знав, як його здихатися. Та ось настала війна. Французи посунули на Росію з своїм царем Наполеоном. Слушна година. Підпоїли Устима панські посіпаки, а він, п'яний, не дуже впірався. А коли добре захмелів, завели з ним бійку у корчмі і зв'язали, замкнули ноги і руки залізним кінським путом. Дали знати Марії, та поки вона прибігла до корчми, Устима вже у маєток повезли, а там поліція й солдати. На ранок виводили з села прикутого до воза. Наказали Марії чисту сорочку дати, сухарів у дорогу. Погнали аж на Кам'янець, у солдати, на двадцять п'ять літ. Пан звелів. А не мав права, бо по закону найперше брали у тій хаті, де було кілька синів. А він одинак у старих, немічних батьків, які вже дошки собі на труну сушили. І двоє діток малих у жінки на руках. Таких не повинні брати. Та хто послухає? Всі знали, за що така кара на Устима Кармалюка.

Марія прибігла до пана, у ноги кинулася, заголосила.

А пан чубуком тільки попихкує:

— Хіба я винний, що він у тебе такий гарний та високий? Іншого такого не маю. В улани недоростків не беруть.

— Ой паночку рідненький! Ой, змилуйтесь! — голосила Марія.

Пан сплюнув жовтою від тютюну слиною, махнув рукою:

— Пізно. Чом не думала тоді, як тебе кликав у покої після весілля? Нащо лемент підняла сама на свою голову? Гей! Хлопи! Заберіть її геть!

Шумить високий дуб, гойдається верхів'я од вітру, а Кармалюк уже й недобачає. Уїдлива солоня слъоза затуманює очі.

Тільки й ворухить спраглими губами:

«Ой пане мій, пане! Пішов би я зараз до тебе на тиху розмову, та не маю ще зброї і товаришів своїх вірних не маю. Зброя моя у твоїй збройниці, а товариші вірні десь по світі ходять. Та не довго вже тобі ждати, мій паночку. Скоро ти мені одімкнеш свою збройницю і викладеш найгірмікші мушкети. А товариші мої, вірні побратими, почують мій голос і під землею. Вони прилетять на поклик, бо ти не один у нас, паночку. Багато таких, як ти, і нам треба до кожного поспішати. Глянь, який у тебе цвинтар за селом! На ньому вже і не видно, де мої таго з мамою лежать, так густо могили хрестів. А чого б то? Думаєш, своєю смертю наші люди пішли в домовину? Ой ці, пане! Добре ти знаєш, що ні, не своєю смертю. Це ти їм, собако, віку вкоротив. На твоєму полі вони підірвалися. Їм би ще жити та жити, цим головчинецьким козакам, а ти їх, псявіро, у гріб загнав, дітей їхніх сиротами поробив, на собак міняти почав... Не один я покривджений, цілі села в ярмі стогнуть... І прийшов я не за себе відплачувати, а за всіх таких, як моя Марія, мої таго й мама, царство їм небесне... Бач, як твій палац виріс угору, як біліє стінами, а гамазеї аж тріщать, набиті хлібом та медами... Награбував чужої кривавиці, собако, то буде ж тобі й собача смерть...»

Заскрипіло гілля, у листі наче вихор покотився, так рвучко злавив із дуба отаман. Одчахнув ножем бучка в діщини, обривав гілочки і, перемахнувши глибокого рова, опинився на панському полі. Йшов повільно, не озираючись, але очима так і кидав на всі боки, чатуючи за тим, що робилося довкола. Побачив дітей біля панської отари, що розбрелася полем. Діти, обшарпані, худі, розкотилися круг отари разом із собаками, не дають в'їдям розбігатися по всьому полі. Серце швидко забилося, синів своїх згадав. Може, і вони вже тут, при панській отарі? Підійшов до крайнього. Тільки очі горять на засмаглому обличчі, а ноги, як земля, чорні, порепані.

— А чий ти будеш, синку?

— Панський, дядьку, — тихо відказав хлопчина.

— Ні, батьків чийх, питаю?

— Онуфрія Щерби, пішого... Він коло панових волів, батько...

Кармалюк мало не схопив хлопчика в обійми. Онуфрій Щербал Брат його Марії, а цей уже йому небожем доводиться. Своїх синів

не побачив, то хоч небожа приголублю. Але старий чабан уже помітив Кармалюка і простує з герлигою на цей край.

— А я коня свого шукаю. Десь дівся ще з ночі. Чи не бачив ти його? Такий буланний, у білих панчохах і на лобі зірочка,— швидко питає отаман.

— Ні, не бачив,— каже хлопчик.— Може, вкрадено?

— Хто його знає?.. Як побачиш, то заприміть, а я тобі пірника дам,— і витяг з кишені черствого зайчика з червоною головою.— Іж на здоров'я...

— Ой, спасибі,— сплеснув у долоні хлопчик.— А звідкіля ж ви, дядьку?

— З хуторів, за Майданом Головчинецьким,— одказав отаман і пішов далі понад отарою до коней, що паслися у вибалку. Тільки услід за вітром почув, як старий чабан допитувався у хлопця про нього. Але хлопець повторив отаманові слова: дядько з хуторів за Майданом, коня свого шукає...

Не зустрів своїх синів і біля коней, а в пастухів не посмів довідатись. Тільки й спитав:

— Чиїх коней пасете?

— Панських! — загукали підлітки.

— А де найпрудкіший?

— Оцей у яблуках, Орлик. А нащо вам, дядьку?

— Хочу спробувати, а ви мовчіть мені, бо я з того світу прийшов, з могили виліз. Так і скажете економові. Пан мене знає,— мовив Кармалюк і, сипшувши дітям жменю цукерок, підбіг до коня в яблуках.

Оторопілі пастушки попадали на землю від переляку, до цукерок і не потяглися. Тільки побачили, як дядько уже давав Орлику цукор з своєї долоні, а потім вискочив йому на спину і так голосно свиснув, що аж виляски полем пішли. І полетів за вітром, припавши грудьми до гриви, наче той перелесник, що в казках гуляє, що гриви коням уночі залутує... Озираючись на пастушків, що й досі лежали ниць, почув, як заверещав котрийсь:

— Нечиста сила!.. Не чіпайте цукерок!

Ті слова боляче вдарили Кармалюка в серце, і він оперезав коня бучком, ще нижче припав до гриви. Тільки вітер свистів у вухах, і не стало чути дитячого переляканого вереску.

Головчиці zostалися з лівої руки, летів навпростець полями, заки й вибрався на глухий, забутий шлях. Озираючись двічі на село, але там було і досі тихо та спокійно. Погоні не видно. Тільки знову перед очима проплив великий цвинтар з свіжими могилками і похиленими хрестами. І на цей раз не довелося до батька на могилу зайти. Вигрусив з кишені останні грудочки цукру, перехилився до гриви, дав Орлику з гарячої долоні. Кінь бен-

тежно захріп, затремтів, але цукор злизав і поніс вершника все далі і далі, полями, перелісками, все незнайомою дорогою.

Правду сказали діти, кінь добрий! Припиняв його кілька разів, а тоді знову пускав навскач, не чуючи землі під собою. Так і гнав до півдня, поки не здивав нового табуна. Підлетів і загукав до пастухів:

— Чиї коні?

— Пана Галінського, — відповіли пастушки.

— Ото мені його й треба. Я з того світу вирвався. Де найпрудкіший? Давайте мерцій! — люто гримнув. — А цього собі візьміть. Та поведіть на волі, бо підпалиться...

Підвели йому коня налякані пастушки. Він кинув їм Орлика, на свіжого сів і полетів, не озираючись, уперед на Літин, знайомими манівцями, минаючи села і хутори. Тільки трава клонилася перед ним, птахи збивалися убік та пекучий вітер свистів і голосив у вухах, наче хтось далекий благав порятунку і кликав на допомогу.

Тричі за день міняв коней і все панських. Тричі при тому питав у пастухів, чия земля, і вона вся була, скільки їхав, теж панська. До самого Літина, а там уже й питати перестав, бо в Літині до панів додавалися управителі й чиновники, справники і військові. Тут був повітовий центр. Кинув коня в леваді, підождав, поки охолоне, не дав води пити, а як охолов кінь, пішов Кармалюк навпростець, чужими городами до базарного майдану, в знакомиту корчму. Та не у ворота зайшов, а з городів, до повітки, де подорожні на ніч вози ставлять і коней. Тут не раз, бувало, і ночував з побратимами, знав усі ходи й виходи. Присів на стару колоду в кущах густої бузини, де колись сидів, піджидajući Захара Блажкунового чи його посланців.

Усе було на цьому дворі, як і в самому містечку, знайоме і пам'ятне. Он тюрма, в якій сидів, коли утік з солдатів і був спійманий. Он земський суд, де його осудили на каторгу в Сибір. З майдану вже роз'їжджається галасливий базар. Чумаки волів запрягають у ярма, хтось пісню тягне напідпитку. Усе чиншові та відпущені панами на заробіток люди. Поміж ними дрібні торговці свій крам вихваляють. Гори кавунів і горшків, вози з пшеницею, сухою рибою з Дону, сіль з Криму в чумацьких мажах. Наче й панів нема і панщина десь зникла. Тільки двері в корчму розмальовані, як і колись. Вилиняла картина витлумачує, в чому полягає зміст людського буття. На дверях корчми якийсь зайшлий богомаз намалював велике колесо коловорота. По лівому боці колеса лізе вгору чоловік, аж йому очі рогом стали, аж піт градом котиться. Ось він виліз на самий верх колеса, сидить там уже в царській короні з хрестом. Чи пан чи цар, хто його знає. Далі,

з правого боку колеса, той чоловік уже падає до землі. Летить з голови його корона з хрестом. А збоку стоїть чумац у широких штаних і пускає соломиною великі бульки з мила. Бульки вилітають і одразу тріскають. Ото і є, мабуть, зміст людського буття. А внизу чарка намальована і пляшка з горілкою. І то, мабуть, зміст людського буття. Тож випиймо, куме, як у тій пісні, що тут і підписана.

Від понеділка до понеділка
Випиймо, куме, добра горілка...

Кармалюк зітхає і сумно похитує головою. Ой, мабуть, не в тому зміст людського буття. То, певно, хитрий шинкар усе вигадав і наказав змалювати на своїх дверях. Він, мабуть, разом із своїм паном, від якого держить корчму, припаджують людей тією картиною, щоб заливали собі баньки сивухою. А освілого чоловіка легше і ошукати, і до ярма впрягти. Он як воно виходить, бодай у вогні згоріло.

Отаман сидить довго й терпляче, а в корчму все йдуть та йдуть небораки, а відти один одного вже волочить. Вечоріє поволі. Нарешті з чорних дверей виходить і Захар Блажкун. Сокиру встромив за пояса, попихкує люлькою і мугиче якусь пісню, простуючи до повітки дрова рубати. Кармалюк дав йому підійти до самої бузини, а тоді одкинув густе гілля і став перед Захаром, наче видиво якесь. Захар аж подався назад і перехрестив зляканого лоба.

— Слава Йсу, Захаре! Чи ти злякався? — тихо каже Кармалюк.

— Свят, свят! — дрібно хреститься Захар.

— Ну, чого-бо ти? Це ж я, твій Устим...

— Боже! З того світу,— шепотить Захар і кидається в обійми.

— Правда твоя. З того світу,— каже Устим, і вони тричі цілюються, якое дивно один одного розглядаючи.

Кармалюк веде його в кущі, й вони сідають поруч на стару колоду.

З левади тягне вологою, десь у ковороті реве череда, риплять журавлі біля колодязів, з коминів снується синій дим. Люди вечерю варять.

— Наймитуєш, брате? А ножа в халяву заховав чи продав корчмареві? — питає Кармалюк.

— Та де там, Устиме. Як тебе не стало, то я знову хлопців зібрав. Сам хотів усе починати. Оце послав Діброву до графа Моркова, щоб найшов-таки Ілька та привів до мене,— каже Захар.

— Якого Ілька? — питає Кармалюк.

— Сотничукового. Він там хлопців мені гуртує — тих, що з Молдови утікають до нас, — пояснює Захар.

Кармалюк кладе йому на плече руку, приязно зазирає в очі.

— Спасибі ж тобі, брате. Я так і знав... Серцем чув, що буде так робити...

— А буду, бо інакшої дороги і не маю, — твердо вимовляє Захар.

— А корчмар як? Не донесе? — питає Кармалюк.

— Ні. Він за нас, Устиме, і відпускає мене куди завгодно, а всім каже, що послав десь у дорогу. От я і вільний птах. І бамага ота, що при тобі добули, законна для всякої поліції. Відпущений на чинш своїм паном, кріпак Захар Блажкун, має служити на свій розсуд у кого захоче, аби оброк платив...

— Молодець! Хвалю за сміливість, — каже отаман.

— То, може, й корчмаря покликати? — питає Захар.

— Ні, не варто. Він не повинен знати про мене. Ще не час. А ти відпросися в нього на якийсь тиждень. Треба ж ножів добути і пороху, треба старі хати наші, де збиралися колись, оглянути... Ой, багато нам буде роботи з панами, багато, Захаре, — мрійно каже Кармалюк.

— Давно ждемо, отамане, — відповідає Захар.

— І грошей у нього позич, у корчмаря свого. Позичить чи ні? — питає Кармалюк.

— Позичить. А ні, то силою візьму, — весело махає рукою Захар, і вони замовкають.

Знову набили люльки, Захар викресав вогню, і потягнувся над ними синюватий димок, наче тоді по лісах, коли вперше зустрілися та збирали на пана ватагу добрих хлопців з усього світу.

— Устиме, а ти був у Головчинцях, дітей своїх і жінку бачив? — несподівано спитав Захар.

— Був, Захаре, — зігхнув Кармалюк. — Тільки глянув здала на свою хату, полічив нові хрести на цвинтарі, пошукав дітей своїх біля панської худоби та й був такий...

— То міг би вже й зайти, — сказав Захар.

— Ні, не міг, — твердо мовив Устим. — Якщо вже й заходити, то найперше до пана Пігловського. Я йому все пригадаю. І рекрутів, і як Марію тягнув на ніч до маєтку, і як мене кував у кайдани... Я його взую в червоні чобітки, не сховається, пся віра!

— Пізно, Устиме... Пігловського вже нема в Головчинцях, — сказав Захар.

Кармалюк лото блиснув очима:

— Як-то нема? А де ж він подівся?

— Поїхав до Варшави, собака, — пояснив Захар. — Коли тебе не було тут, то ми йому спокою не давали. Однієї ночі скирти

і гамазеї запалили, другої — в маєток налетіли і висікли Пігловського до крові, при всьому народі... Пан Пігловський мав за тебе, отамане, не одну кару і добре зятимив, що так йому буде й довіку!

— Спасибі, хлопці, — тихо сказав Кармалюк.

— От він і не видержав, злякався, супостат, — продовжував Захар. — Продав з переляку маєток панові Ханенку, а сам дай бог ноги...

— Ханенко?! — вигукнув Кармалюк. — А-а-а! Старий знайомий.

— Та цей Ханенко виявився ще гіршим від Пігловського... Ще дужче знуцається над людьми, — продовжував Захар.

— Далеченько втік. Ну що ж, підемо тепер до Ханенка на розмову. Пани всі однакові, — рішуче сказав Кармалюк, але раптом наче зів'яв: в його голосі почулася втома.

Курили і мовчали, тільки Кармалюк усе хилився і хилився Захарові до плеча, що той аж налякався:

— Що тобі, отамане? Чи занедужав, крий боже?

— Ох, ні. Я не спав три ночі, — тихо, наче крізь сон, вимовив Кармалюк.

3

Іменитий граф Іраклій Іванович Морков, якому належали численні маєтки і багаті ґрунти на Поділлі, нарешті вирішив задовольнити слізне клопотання родовитого дворянина пана Ханенка. Хоча Вітчизняна війна 1812 року проти Наполеона і пролинула для графа, як дивний сон, але вона навчила Іраклія Моркова жити в злагоді з своїми сусідами — польськими і українськими поміщиками. Тут, на морському і сухопутному кордонах, де час від часу виникала загроза нової війни, а в Польщі спалахували часті заколоти і повстання, треба було залізною рукою стверджувати непохитність царського престолу династії Романових.

Граф Морков був надійною опорою російської монархії на Поділлі. Недаром же імператор всеросійський Олександр Перший призначив його у минулій війні проти Наполеона начальником Московського ополчення. Всі сусідні поміщики бачили, як пишню й бундючно виїздив з свого маєтку граф Морков на війну. В церквах дзвонили в усі дзвони, попи й архієреї благословляли графа на ратні подвиги з амвона, серед сільських майданів і в усіх коворотах, якими він проїздив. Тільки не бачили поміщики, як за кілька день перед тим з графського маєтку, серед темної ночі, під посиленою охороною, рушили на Москву ковані вози з багатим майном і дорогоцінностями.

Серед охоронців та челяді за возами йшов кріпак графа Моркова, його лакей і кондитер, видатний російський художник Василь Андрійович Тропінін. Граф доручив йому пильнувати свої скарби — він вірив у чесність Тропініна, який змалку ріс при його палацах в Санкт-Петербурзі, Москві, а потім у маєтках на Поділлі. Але графа раз у раз кидало в холод, коли його вози з скарбом переймали озброєні косами і вилами ополченці-кріпаки по всій дорозі, до самої Москви. Тоді Іраклію Моркову ввижалися ночами пожежі панських маєтків, вчувався тривожний дзвін у церквах, яким завжди били на сполох, коли кріпаки здіймали в маєтках бунти. В очах ополченців, що перевіряли графський караван, вбачаючи в кожному сторонньому перехожому й переїжджому ворога, Іраклій Морков бачив лютий блиск, і йому ставало лячно від того, що кріпаків за царським указом було в ці дні озброєно. Він одразу доповів про це Олександрю Першому, і цар не залишив цього побоювання без наслідків. Як тільки Наполеона було вигнано з Москви, цар підписав високий рескрипт, яким наказувалося негайно почати повсюдне роззброєння ополченців і партизанів всієї Росії. Першим це роззброєння почав у Московській губернії граф Іраклій Морков, нещадно караючи непокірних кріпаків за те, що вони не склали зброї, а рвалися в бій на ворожі полчища.

В царському маніфесті, який закликав вірнопідданих віддати своє життя в боротьбі з нашествям ворога, було вимушено кинуте слово про те, що цією боротьбою російський народ захищає свою волю. Довгождане слово «воля» нарешті прорвалося і в царському маніфесті, — значить, вона, воля, прийде людям після війни, коли про це говорить сам цар-самодержець, його величність Перший Олександр з дому Романових. Люди повірили царю, але цар знову їх одурив. Ось чому граф Морков так запально почав одбирати в кріпаків зброю, карати непокірних, вилловлювати партизанів по лісах і селлах. Зброя в руках вірнопідданих була страшною для царя і його слуги графа Моркова. Йшлося про існування імперії, про графські скарби і маєтки по всьому Поділлі. Цар придумав непокірних. Графові Моркову було почеплено на шию орден святого Володимира з мечами й бантом, і він повернувся на Україну переможцем і героєм Вітчизняної війни, привізши з собою все майно і скарби, що їх було доручено доглядати дворовому художникові Тропініну. Іраклій Іванович був задоволений з свого художника, який навіть після війни залишався тихим і покірним, немов його вразливого серця зовсім і не торкнулися картини спаленої війною землі, довколишня руїна і гола та голодна бідність в губерніях, що ними пройшла війна. Ні, хай що там, не говорять німецькі й австрійські філософи про вплив оточення на людину,

а графський художник, дворовий кріпак Василь Тропінін, лишився таким, яким був до цієї лютої війни. Граф переконаний, що він по-давньому вірить у непохитність царського трону, в силу всеросійського самодержця Олександра Першого, в його закони і добре до своїх підданих серце. В цьому — немала заслуга і самого графа Моркова. Він доклав чимало зусиль, щоб здобути собі на втіху й радість цей великий талант. Тепер цього ніхто вже не заперечує. Всі в Петербурзі й Москві заздять графу, захоплено дивлячись на портретний живопис тихого й мовчазного Тропініна.

Одружившись з дочкою Мініха, граф одержав серед скарбів та іншого посагу й дворового хлопчика Тропініна, який народився у сім'ї кріпака в селі Карповка, Новгородської губернії. Граф знав, що батько Тропініна «за вірну службу управителя» був відпущений на волю, але сам-один, без дітей, які лишилися кріпаками. Молодий Тропінін закінчив початкову школу в Новгороді, виявивши хист до малювання, і таким його привіз на Поділля, в своє село Кукавку, граф Морков. З того часу й почалися страждання молодого кріпака і суворе, бездушне графське виховання. Тропінін часом малював у лакейській ваксою на стінах людські голови, в профіль і анфас, і графські черевики й чоботи часто лишалися нечищені. За це він мав побої, голод, солоні дубці. Друзі графа Моркова радили віддати Тропініна вчитися живопису. Граф погодився, віддав його вчитися в Петербург, але тільки на кондитера. Тропінін познайомився в Петербурзі з одним художником і часто тікав до нього з кондитерської, пропадав там ділими вечорами. Тепер його вже була кондитерша, часто залишаючи без їжі й одягу. І лише в 1789 році, коли Тропініну минуло двадцять один рік, граф послав його в Академію стороннім учнем. Кріпаків дійсними учнями до Академії не приймали. Перші роботи молодого художника привернули до себе увагу. Окрилений успіхом, він все яскравіше й повніше виявляв свій талант і одержав за свої твори срібну й золоту медалі. Але скоро на нього впало пове лихо. В 1804 році Тропінін виставив на академічній виставці портрет «Мальчик, тоскуючий о умершей своей птичке». Портрет сподобався президентові Академії Шукіну і імператриці. І Щукін, схилиючись перед всесильним вельможею, графом Морковим, негайно повідомив його про те, що коли він не хоче втратити «свого чоловіка», то повинен вжити заходів. Граф одразу викликав Тропініна в своє село Кукавку. На цьому й закінчилися графські клопоти. І от з того часу й живе знову в селі Тропінін, малює родинні графські портрети, розмальовує панські балкони, карети, високі огорожі круг мастку. Першою великою його композицією, створеною в Кукавці, був портрет отамана Платова, і граф одвіз його царю. Олександр Перший подарував цей порт-

рет прусському королю. Популярність і слава Тропініна росли, але він все завідував графським буфетом, столовим сріблом і щодня в лакейській лівреї прислуговував біля столу. Поруч, за брамою маєтку, йшло нужденне, невідлиницьке життя українських селян. Його бачив Тропінін, вивчав, щодня спостерігаючи кріпаків у тяжкому горі й злиднях. Чи то він малював іконостас у сільській церкві, чи кріпацьке весілля, чи окремі портрети селян — перед очима його завжди стояло народне горе, однакове, що там у рідній Новгородській губернії, що тут, на милій Україні. Там був граф Мініх, тут — Морков. Чутка про Тропініна пішла серед подільських панів після того, як він розмалював іконостас у кукавській церкві. Побачив його роботу поміщик гетьманського роду пап Ханенко і одразу втратив спокій. Він забаг мати і в себе такий суворий іконостас, що вражав би богомільну душу кріпака. Завертвся Ханенко біля графа, почав розсипатися в дрібному прислужництві. Дарував йому то орловських рисаків, то дівчат з свого маєтку, що ткали пишні подільські плахти й килими, та все благав продати йому Тропініна на строк, потрібний для змалювання іконостаса і сімейних портретів. Граф довго вагався, щоб показати у всьому свою зверхність над Ханенком, але, нарешті, погодився. В цьому краю, де море і зелений кордон поруч, все може скоїтися, і неварто йому злобити сусідів. Може, колись знову доведеться рушати кованим возом із скарбами до Москви, тоді вони й стануть в пригоді, ці маєтні дідичі й шляхтичі. Вони повинні лишитися вірними його сторожовими псами. На цьому стоїть і стоятиме трон династії Романових і весь білий світ. А крім того, орловські жеребці і дівчата, що тчуть плахти й килими, подаровані графу паном Ханенком, теж чогось варті. Даром їх не дістанеш.

Траклій Іванович виймає з рота янтарного чубука на довгій гумовій дудці, кладе його на тацю, де стоїть високий кал'ян, і, солодко позіхнувши, шарпає шовкову стрічку, що висить над його головою. В передпокої приємно дзеленькає співучий дзвоник, і до спочивальні майже нечутно входить слуга. Він прикладає до грудей схрещені руки, схиляється в низькому поклоні.

— Художника, — кидає граф і одвертається до вікна.

— Слухаю, ваша величність, — ще нижче згинається сивий слуга і тихо запитує: — Дозвольте йти?

Граф на знак згоди ледве помітно махає пухкою білою рукою, яка міцно пахне одеколоном, і слуга зникає.

Тропінін приходить швидко, немов і був тут, за дверима, нарочито ждучи графського поклику. Двічі постукавши, він стає при порозі, злегка опустивши голову набік. Тільки часте дихання і блідість на щоках показують, що він знову біг через увесь двір

з флігеля, швидко стрибав крутими сходами на другий поверх палацу. Така покvapність, до якої Морков привчив художника змалку, подобається графові ще й тепер, і він задоволено розглядає кремезну, приземкувату постать Тропініна. Сирій халат, весь в олійних фарбах, застебнуто, як і належить, на всі гудзики, тільки білосніжний комірець по-давньому визирає на загорілій шії. Під куцистими бровами світяться допитливі, завжди немов вологі очі та ще нервово сіпається ліва щока. Зовні Тропінін спокійний, але його пальці швидко ворухнуться, немов він щось мене в долонях, опустивши руки.

— Маю повідомити тебе, що я погодився на прохання пана Ханенка. Його коні вже стоять у дворі. Поїдеш малювати іконостає, — поволі промовляє граф.

— Ваша ласка, пане, — шепотить Тропінін.

— Я наказав охороняти твою особу, але ти стережися й сам. Втім краю виріс і орудує розбійник Кармалюк. Зрозумів, що це означає?

Тропінін здивовано поводить плечима, пильно слідкуючи за кожним рухом графської руки. Іраклій Іванович смочє янтарного чубука, випускаючи з рота й носа хмару тютюнового диму. Коли дим розходитьься, граф пояснює:

— Ти колись малював портрет цього Кармалюка...

— Ваша світлість, — пробує заперечити Тропінін, — але ж то був портрет не для поліції... Я мав на увазі свою колекцію подільських типів... Кармалюк, хоч і був закутий у кайдани, але погодився на мої сеанси... Ви самі послали мене туди, і я виконував вашу волю, граф...

— Не про це йдеться, — роздратовано змахує рукою граф. — Кармалюка тобі нічого б'єтергтися. Він давно в Сибіру, прикований до тачки, і йому вже не бачити цієї землі, як своїх ушей. В цьому можеш не сумніватися...

— Так, ваша світлість, — хоче пом'якшити свої слова Тропінін, злегка вклоняючись Іраклію Івановичу.

Граф пояснює далі:

— Але там zostалися Кармалюкові хлопці, ці непокірні бунтарі й майбутні каторжани, яких він навчив розбою... Вони не знають, чи для своєї колекції ти малював їхнього Кармалюка, чи для генерал-губернатора графа Грохольського. Вони говорять одно: портрет Кармалюка був мальований для того, щоб по ньому могли впізнавати розбійника всі чесні люди імперії і виказувати його поліції, на той випадок, коли він якимсь чудом вирветься з каторги і знову об'явиться тут...

— Боже мій праведний, — шепотить Тропінін і притуляє долоню до серця. — Яка напасть! Та я і в помислах цього не мав

у той час і тепер не маю... Я не знав, що люди можуть таке подумати... Ви, ваша світлість, єдиний і високий свідок цього...

— Так,— двозначно говорить Морков, торкаючи пухкими пальцями золотий хрест Володимира на шиї. Хрест масивний, важкий, покритий білою емаллю, з двома золотими мечами навхрест. Тропінін знає, що цей рух графа Моркова завжди підкреслює його повновладність і силу, і тому поволі заспокоюється.

— Отже, ти маєш мовчати про це в маєтку пана Ханенка, бо там навіть стіни мають хлопські вуха. Ти прибув розмальовувати їм деркву, і за це вони повинні молитися на твій талант. Жодних розмов з кріпаками, жодних стосунків запанібрата. Бо коли вони дізнаються, що малював Кармалюка саме ти, я не відповідаю за твою голову. Затям собі це...

Тропінін прихилиється спиною до стіни, щоб не похитнутися перед графом, не показати своєї тривоги й некучого болю, що стискає його серце і мозок... Перед його очима полискує золотий хрест з мечами на шиї графа, і художник покірно вимовляє:

— Слухаю, ваша світлість... Я тільки художник... В міру моїх сил я відбиваю на полотні те, що бачать очі і чує серце... Прошу звязити на це.

Але граф уже його не слухає. Він дивиться у високе вікно на густий парк, що його дерев торкнулася жовто-гаряча осінь і обсіли галасливі зграї ненажерливого гайвороння. Над парком знову віють прохолодні вітри, висить глибоке, похмуре небо і плывуть важкі дощові хмари. Час уже вибиратися з цієї холодної пустелі в шумний і ослійний Санкт-Петербург. При цій думці Іраклій Іванович повертає голову до дверей і, помітивши Тропініна, закінчує аудієнцію:

— До нашого від'їзду в столицю ти мусиш закінчити там усе. Отже, я думаю, ти не будеш особливо вибагливим в оздобленні храму. Коли все буде закінчено, я приїду з графинєю приймати роботу. Зваж на те, що іконостас у храмі пана Ханенка не повинен бути схожий на іконостас мого храму. Він не повинен навіть нагадувати другорядну копію... Тобі буде неважно це зробити, тим більше, що час надто обмежений. Тебе жде в Петербурзі знову справжня робота і блискучий успіх...

— Дякую, ваша світлість,— вклоняється Василь Андрійович.

— Дякувати будеш потім,— широко усміхається граф, граючи лорнетом.— Я думаю, ти мене зрозумів?

— Так, ваша світлість,— озивається Тропінін.

— Я не посягаю на свободу твоєї творчості. Ти вільний у своїх ескізах і фарбах, як і досі це було й буде надалі. То в часи жорстокої сваволі турецькі хани і російські князі виколювали очі

своїм майстрам, щоб вони вже не могли оздоблювати й розмальовувати нові храми, кращі, ніж ті, що є. Тоді було підле дикунство, і ти це сам знаєш... Свобода у творчості художника — головна умова успіху... Хіба я коли сковував цю твою свободу? — підвівся з м'якої отоманки граф, даючи цим зрозуміти, що розмову закінчено.

— Ні, ваша світлість, такого не було... Я щиро вдячний вам за допомогу в Академії... Я в боргу перед вами...

— Ідь щасливий і пам'ятай моє застереження, — сказав граф. — Пан Ханенко має подякувати тобі, і я, в свою чергу, теж не забуду твого старання.

Тропінін низько вклонився і, тихо зітхнувши, вийшов.

На порцеляповому каміні задзвонили позолочені дзигарі, оздоблені двома великими рубінами. Їх привіз у Росію якийсь французький генерал, але, тікаючи з Москви, забув у Кремлі. Так вони й потрапили до рук графа Моркова, як блискучий трофей часів розгрому наполеонівських армій. Певно, той генерал був з свити самого імператора, бо дзигарі стояли в залі гвардійської варті, недалеко від апартаментів, де зупинився Наполеон. Граф пишався срібним їхнім дзвоном і чарівним блиском кровавого каміння. Вони завжди нагадували про славу перемогу над Наполеоном під Москвою. Всі довоколишні магнати, що були вхожі в палац графа Моркова, знали історію дзигарів і відверто заздрили можновладному улюбленцю царя.

Граф підійшов до каміня, вийняв чисту шовкову хусточку, що пахнула есенцією троянди, і злегка потер нею золочену поверхню дзигарів. Ні. Хусточка лишилася білосніжною. Лакей затримав наказ графа берегти дзигарі, як зіницю ока. Але все ж варто замовити на дзигарі скляного ковпака. Хай під склом стоять. А чи ж буде тоді так гарно чути їхній чарівний спів? Мабуть, ні.

У двері тихо постукали. Увійшов лакей, схилившись у покорі: — Ваша світлість, прибув дворецький.

Граф владно, але недбало повів рукою на знак згоди, і лакей нечутно зник, даючи дорогу дворецькому Івану Кавурі, спритному і хитрому нахолку з місцевих кріпаків. Граф брав його з собою двічі до Петербурга, добре вишколив, і тепер Кавура був надійним охоронцем безмежних графських прав. Його боялися кріпаки не тільки в Кукавці, а й у довоколишніх селах: Серебринці, Очедасві, Ломозові, Іракліївці. Не один кріпак носив басамани від окаянного Кавури. За це його і прозвано яничаром.

Кавура вигнув спину, нахилив у тупій покорі голову, тільки злі очі швидко бігали по кімнаті. Видно, у дворецького було щось нильне і невідкладне.

— Ну? — запитав граф, зіпершись ліктем на камінь.

— Ваша світлість,— улесливо і радісно повідомив Кавура,— женуть! Уже під селом...

— Кого женуть? Що ти верзеш? — насупив брови граф.

— Прокопа Данилевського, прохвесора нашого... По етапу з Москви! Разом з бродягами! По вашому указу!

Граф наче стрепенувся і радісно перепитав:

— Женуть?

— Женуть, супостата,— радів Кавура.— Він думав, що заховається серед панів, бидло... Ваша світлість його вивчили, до розуму довели, а він так подякував... На волю захотів без викупу, бунтар... Думав — забули... У нас і мертві душі у книгу записані, а це живий... Та ще прохвесор, а не якийсь там циганський коновал чи цилюрник...

Морков повів лівою бровою — і Кавура занімів.

— Нікого не забуваємо. Всіх маємо пам'ятати,— повагом сказав граф і одійшов до вікна.

Злегка похитуючись на дебелих карачкуватих ногах, він радів з цієї звістки, а разом і думав, як йому повестися далі. Що діяти зараз, як зустріти зухвалого вільнодумця-бунтаря Прокопа Данилевського, який так нахабно знехтував графську милість. Не розкривати ж хлопкові, хоч і вченому, своїх обіймів. Не голубити ж його за непослух.

Прокіп Данилевський, син пішого кріпака з Кукавки, кмітливий і розумний хлопчина, був забраний до двору в челядь. Дячок навчив його грамоти, дворові писарі ту грамоту поширили. І одного разу в графському обозі, який ішов до Москви з шкірою та птицею, було відправлено з Кукавки і юнака Прокопа Данилевського. Граф велів Данилевського вивчити на дворового фельдшера. І от минув час. Прокіп Данилевський потрапив у Москву до відомого лікаря Корфа, і той, оцінивши здібності хлопця, прийняв його, як сина, допоміг закінчити медико-хірургічну академію. Данилевський закінчив її з дипломом першого ступеня і готувався стати професором по кафедрі хірургії. Граф Іраклій Морков уже й забувся, було, про нього, але невсипущий Кавура, лютий і страшний яничар, нагадав про Данилевського панові, і той звелів пригнати хірурга по етапу до Кукавки. Кавура ходив у Москву з обозом, все вивідав про Данилевського, вислідив його, був у нього дома і, повернувшись до Кукавки, зробив свою чорну справу. От його і женуть, і Кавура мало не пританцьовує від радості, що домогся свого, зробив ще одну пакость своєму однолітку за те, що той так високо підлетів. Ото не літай високо, бо крила посмалиш...

Кавура тихо переступає з ноги на ногу, але підлога так і рипить, наче вгинається під ним. Може, цей скрип і пробудив графа від задуми.

— Зупинить етап! Лети сам,— наказав граф.

Кавура кинувся до дверей.

— Стій,— повелів граф.— Тропінін не повинен бачити Данилевського. Хай він виїде з маєтку раніше, ніж етап прибуде в Кувавку. Зрозумів?

— Так, ваша світлість,— вклонився Кавура і мало не зареготав.

— А мені карету польову, і все там у ній щоб лежало. Ясно?

— Так, мій пане,— до землі вклонився Кавура.

— Лети! — гримнув Морков.— І ні пари з рота!

Кавура крутнувся на одній нозі і вилетів з покоїв, аж підкови блиснули на високих підборах.

Чоботи в Кавури добротні, витяжки з широким раптом. Як лясне гаранником по халяві — луна йде.

4

Важко ступають коні на круту гору, а ще важче йдуть етапні люди за возом. На возі куняють поліцаї з унтером, а хурман при возі йде. Жаль йому коней, хоч вони і панські, а от поліцаям не жаль. Коли й гора крута, не злазять поліцаї з воза, де лежать сякі-такі пожитки бродячих людей та шкір'яний саквояж Прокопа Данилевського. Далекий шлях йому довелося пройти з самої Москви аж на Поділля, то й підбився в дорозі, змарнів у горі та сльозах. Але мав якусь кошійчину, то за неї поліцаї часом і його брали на воза. Видно, не з простого роду втікач, раз наказано так його пильнувати. І говорить про всяку всячину, і знає всі науки, і чоловіка може від смерті врятувати. У тому його саквояжі різні ліки лежать, струмент блискучий. Не раз у дорозі хворим допомагав Прокіп, і вони видужували. Від того й дивилися на нього всі етапні з повагою. Навіть поліцаї часом слухали його ради. А він ішов мовчазний, сумний і чорний, наче хмара. Слова не почули про його життя і долю, хоч кожен про своє уже не раз розказував та переказував. Видно, якесь тяжко і непоправне горе стряслося над ним. У сні, на етапних привалах, він тяжко стогнав і кидався, когось лавав і комусь загрожував.

Та ось коні викотили тяжкого воза на круту гору, свіжий вітерець обвіяв кураву з-під коліс, і Прокіп Данилевський мало не скрикнув до поліцаїв, що дримали:

— Братці! Панове! Та зупиніться ж отут!

Злякані поліцаї прокинулися, рушниці до рук ухопили. Що сталося? Може, хто втік? Унтер уже пальцем водить, лічить етапних. Ні. Всі при возі.

А він наче допіру на світ народився. Запалі очі горять, дихає часто і глибоко, коміра то розстібає, то застібає. Та все обтрушує і обтрушує куряву на шинелі, на латаних штанах. Немов йому щось пороблено. Унтер підскочив до нього, за руку взяв; у вічі пильно почав зазирати. Може б, на воза посадовити його слід? Бо ще лихо яке приключиться на самому порозі.

— Що тобі, чоловіче? Чи заслаб?

— Ой, де там, службо! Ген село моє рідне, Кукавка, як на долоні. Хіба не бачите? Та зупиніться ж бо, Христа ради!.. Чуте, люди добрі!..

— А вже доїдемо туди, то й зупинимося. Певно, що так,— байдуже позіхає унтер.

Етапні похитують головами, незадоволено кашляють на утера, щоб зупинив коней. Але унтер і не думає про зупинку. Він тихо сміється беззубим ротом. Мало чого Дашилевському захоїлося! Може, він сподівається, що йому назустріч односельці з музикою вийдуть, та ще й килими з рушниками постелять на дорозі. От задавакуватий бродяга.

— Як же так, панове? Я повинен переодягнутися. Не можу я отаким бродягою до рідного села увійти. Що на те люди скажуть? Та батько мій рідний і мати в могилі ворухнуться від такої образи. Тут хлопці мої, а серед них друг, академік Тропішн. Художник. Чули? Ну, зупиніться-бо! Я ж не каторжник...

Етапні глухо загули, тихо про щось засперечалися і поволі, але рішуче й швидко почали сідати на землю край дороги. Першим сів, мало не гримнувшись усім тілом, високий рудий дід, етапний староста. За ним два утікачі-солдати з гусарського полку в Кам'янці; а вже решта, як ті галки на ріллію. Це був німий, рішучий протест, і унтер наказав хурману зупинити коней, трохи підпасти їх.

— Спасибі тобі, службо. Від мене пів-ока горілки, як до корчми прибудемо,— радісно вимовив Прокіп.

Він кинувся до воза, розпакував шкіряного саквояжа, вишнївши з нього чисту сорочку з високим пікейним коміром і широким чорним бантом. Вузькі штани зі штрипками і фрак з тонкого кастрового сукна. Потім модного плаща і циліндр, лаковані черевики з гострими носами і довгі картаті панчохи. Повісивши новий одяг на руки, Прокіп перестрибнув придорожнього рівця і за кущем густої шиншини почав переодягатися. Етапні закурили люльки, з цікавістю позираючи на шиншину, за якою вимахував руками Прокіп, надягаючи чисту білизну і панський

одяг. Вони й не думали, що він такий, цей їхній етапний товариш, і тепер з осторогою ждали, що ж він робитиме далі, коли переодягнеться та прийде у рідне село. Ось воно, це село, і лежить перед ними, мов і справді на долоні. Рівне, чисте, потопає в садах. А над тими садами біліє панський маєток на три поверхи з білими колонами. Біля нього церква, висока та гарна. Такої вони і не бачили з самої Москви. Ото, видно, багатий пан володіє тим селом. Це ж до нього і гонять етапом Прокопа, не знати за яку провину.

Та ось Прокіп вийшов на дорогу, і всі здивувалися. Перед ними стояв ставний і стрункий панок, яких їм щодня доводилося бачити в Москві. Ще б йому великого Володимирського хреста на шию — і хоч зараз у царський палац. Наче й не він брив з ними під дощем і спеком, серед їдкої куряви та багна, голодний і холодний, годуючи своїм тілом нужу на етапних дворах серед арештантів. А тепер стоїть серед шляху і якимось винувато усміхається до них та дивно себе оглядає. Чого б то? Адже видно, що весь панський одяг не чужий, а з його плеча, наче влитий на нього. Задивився на Прокопа і унтер, та вже й не знає, що робити? Давати команду, щоб рушали далі, чи ждати, поки Прокіп сам поведить. А хіба може веліти Прокіп, коли у нього сліз повні очі, що й світу білого не бачать. Як тільки зодягнув оце своє, домашнє, що в ньому до академії ходив, так і згадалося одразу все, що з ним сталося в Москві.

Поліцаї серед ночі увірвалися до квартири покійного професора Корфа, в якій нині жив Прокіп Данилевський, бо одружився з дочкою вченого, голубокою Гертрудою. Розбурхали сонних дітей — старшеньку Ельзу і маленького Максимка. Офіцер розмахував указом поліцмейстера і дуже підганяв Прокопа збиратися в далеку дорогу по етапу. Гертруда тяжко ридала, не пускала чоловіка і все не могла збагнути, чому вони так нахабно поводять себе, ці російські поліцаї. І жаль їх не бере. Адже вона, дочка видатного професора, по закону вийшла заміж за молодого хірурга Данилевського і має від нього дітей. Її батько помер, а тепер вона стане круглою сиротою. Що ж Гертруда робитиме без чоловіка? Куди вони його беруть і навіщо? Хіба Прокіп який злочин вчинив? Ні. Він незабаром стане професором на кафедрі хірургії, як і її покійний батько, німець Корф, якого знала вся Москва. Збіглися сусіди, викладачі академії, але й вони були безсилі. Тільки забрали дітей до себе, і Гертруда вже не тямля, як устигла зібрати в дорогу чоловіка. І попроситися з Прокопом не дали. Гертруда ткнула офіцерові трохи грошей, і він дозволив їй проваджати Прокопа до Тульської застави, а там прогнав та ще й вилаяв. Довго стояла серед шляху, але

крізь сльози не бачила етапного гурту, що тонув у куряві, поглинувши її чоловіка. Впала на землю, заридала тяжко. Підібрали Гертруду будочники, розпитали, хто вона, де живе, і до дітей, що стали сиротами, привели. І не могла вона з'явити собі й досі, що чоловік її — кріпак графа Моркова, бо про це і сам Прокіп почав було забувати. І не могла повірити, що граф Морков забрав від неї чоловіка і батька дітей назавжди і ніякий суд і закон уже не повернуть його.

— Ох, діти мої, діти,— зашепотів Прокіп і одвернувся до села. Не хотів, щоб поліція й етапні бачили його сльози. Всю дорогу не бачили, хай і тепер не бачать.

— Гей, рушай! — загукав унтер.

Але етапні не рушили, ждали, поки Прокіп склав свій дорожній одяг, зачинив саквоюж, вийнявши з нього потертого шкіряного портфеля з якимись паперами. У портфелі були і порошки та ліки в пляшечках.

— Сідай на воза,— наказав унтер.

Прокіп слухняно сів між поліцаями, і валка знову рушила, важко ступаючи по курій дорозі. Нудно й одноманітно зателенькав дзвоник у корінного на шиї, сумно й нехотя поплелися булані.

А їм назустріч мчали три вершники з головної сільської вулиці. Під'їхавши ближче, перегородили етапним дорогою, і передній па сірому коні, Кавура, загукав:

— Іменем графа Моркова, на землі якого ви ступили, з повеління генерал-губернатора Подолії, наказано зупинити етап і ждати прибуття його високої світлості!

Етапні стали. Унтер тихо вилаявся і сплюнув, але перечити не міг. Біс його знає, що замислює кожен такий граф чи князь, по землі якого їдеш? З чумаків податки вони беруть, часом колеса і ярма їм рубають. На своїй землі кожен із них сам собі цар. А тут уже й Прокіп з воза вистрибнув, до гайдюка підійшов:

— Іване, здрастуй!

Кавура звів коня на дйби, кинув:

— Кому Іван, а кому дворецький його світлості графа Моркова.

— Стривай, як же це? — не розуміє Прокіп.— Разом росли... Ти в Москву до мене приїздив, я чаєм тебе поїв...

— Тепер я тебе напою,— буркнув Кавура.— Ось нехай граф приїде...

Прокіп затиснув кулаки і безсило опустив їх. Що вони, граф з Кавурою, замислили проти нього? А тут уже й люди збираються. Строкові й оброчні, хто йшов цією дорогою, зупинилися біля етапних, ждуть, що далі буде. Причвалав і старий бандурист

Діброва, за ним строковий наймит Ілько Сотничук. Посідали здаля край дороги, озираються на шлях битий, чогось і собі ждуть.

Аж ось задзвонило голосним дзвоном, графська карета підкотила. Прокопові наче од серця віддягло. У Москві така злість була на графа Моркова, що задушив би його, а нині якась надія засвітилася. Невже він і досі такий звір? Адже академік Тропінін у нього живе. Кинувся Прокіп наперед, під пахвою портфеля застиснув.

Морков виліз із карети, обпираючись на плечі двох лакеїв, ще гладший і червоніший, як був колись. Довкола гайдуки, собак зграя і над усім за старшого Іван Кавура. Граф змірив холодним поглядом Прокопа, блиснув лорнетом проти сонця, сказав:

— Ти що замислив, хлопе? Волі захотів?

Прокіп вклонився низько, зціпивши зуби, через силу озвався:

— Ваша світлість, помилуйте. У мене дружина там зосталася і двоє діток. Моя Гертруда — дочка професора Корфа. Того професора, який рятував від смерті наших солдатів, коли Наполеон у Москву прийшов і Москва горіла. Я, ваша світлість, вірнопідданий слуга його імператорської величності...

— Ти мій слуга! — ще дужче почервонів Морков.

Прокіп розкрив портфеля і подав графу диплом першого ступеня медико-хірургічної академії. На ньому ясно горів золотий царський орел з короною, тихо погойдувалася на шовковому шнурі велика сургучева печать. А внизу стояли підписи дійсних академіків і видатних професорів. Тепер у цьому дипломі була єдина і остання надія Прокопа Данилевського.

Граф пробіг очима диплом, і всі помітили, як товсті його пальці затреміли. Він склав папера і з хрускотом розірвав навпіл. Потім ще раз склав пошматоване і знову розірвав. А тоді вже рвав усе далі й далі, заки дрібні шматочки розлетілися по шляху. Вітер підхопив їх і поніс полем, прибив до старої копиці, що край дороги зчорніла від дощів.

Прокіп упав на коліна і тяжко застогнав.

Граф змахнув стеком і, щоб усі чули, вирік:

— А вільний дух я виб'ю з тебе. Гей, киньте його на кобилу та роздягніть! Хай не забуває, хто він і чий!..

Кавура кинувся на Прокопа, але одразу вмився юшкою. Прокіп осатанів і рвонувся на графа. Його ледве повалили п'ятеро гайдуків. Здерли панський одяг, прив'язали на дубову кобилу, яку завжди возив у задку польової карети граф Морков. Там і дубці парені лежали. Кавура бив тяжко і люто, а граф стояв біля воза, розписувався унтеру в етапній книзі за свого ще одного, як там значилося, збіглого кріпака.

Кров цебеніла з білого тіла, Прокіп рвався і тяжко стогнав. А потім несамовито закричав:

— Василю! Тропінін! Ой, де ж ти? Де?..

Але Тропінін був далеко. Він виїхав з графського маєтку іншою дорогою і нічого не знав.

Граф розписався у етапній, дав унтеру п'ять злотих за добру службу і махнув стеком до Кавури, щоб припинив ексекцію. В задку графської карети гайдуки добули сіру латану свиту, постолі і кинули Прокопові, щоб одягався. Його панський одяг і саквояж поклали до карети в задок, разом із закривавленою кобилою. Кавура з гайдуками абияк одягли Прокопа в мужицьке дрانتя і одвели з дороги під стару копицю.

Сідаючи в карету, граф кинув:

— Відпині будеш лікувати моїх коней та волів. І те бидло, що по хатах живе.

Свиснули гайдуцькі пуги, заспівали дзвоники на конях, і графська карета покотила до сусідньої економії.

Етапні рушили далі, zostавивши Прокопа під почорнілою копицею. До нього підійшли Ілько Сотничук і бандурист Діброва.

— На тобі водиці, синку,— сказав бандурист, одіткнувши старовинну козацьку баклагу.— Ми все бачили і чули. Прийде на них розплата, прийде...

Прокіп розплющив очі і якомсь дивно, не своїм голосом, запитав:

— Прийде?

— Прийде,— певно сказав Діброва і дав йому напитися.

Прокіп пив жадібно, великими ковтками, мало не захлинався. А допивши всю воду, знову розгублено запитав:

— На кого прийде, діду?

— На панів, синку,— похитав головою Діброва.

— На панів,— у роздумі повторив Прокіп і, трохи помовчавши, запитав:— А на Кавуру? Це ж він усе. Був дома в мене, у Москві, чай пив, боже мій милостивий...

Ілько Сотничук прокашлявся:

— Знаємо цього Кавуру. Людей катує та обдирає і в графа краде... Хоче нової земельки прикупити, дука проклятий... Дайте час... хай лишень за Сибіром сонце зійде...

— Сонце? — знову повторив Прокіп і похилився старому Діброві на плече.

Діброва підхопив його і ненароком торкнув свою бандуру. Вона голосно забриніла, озвалася на всі голоси.

Канцелярист нижнього земського суду Матвій Барабаш, що возив гінця від губернатора по маєтках, повернувся до повітового міста Літина пізно. Він був дуже втомлений від тряскої дороги, щедрого частання за багатим столом, яке щоразу ставили перед гінцем губернатора дворяни, поміщики, верхова шляхта. Важлива звістка про втечу Кармалюка, яку гонець за наказом губернатора, під великою таємницею, повідомляв поміщикам, мала добру ціну. За неї платили щедро, приймали гінця, а разом з ним уже й канцеляриста Матвія Барабаша, гостинно, на широку ногу. Поміщиків було своєчасно попереджено про втечу Кармалюка, і вони мали берегти цю звістку у великій таємниці від своїх хлопів, тимчасом готуючись до нових сутичок з ватагою цього збіглого каторжника. Тепер його напад вже не застане їх несподівано. Вони все приготують, щоб врятувати себе і свої скарби від наглої загибелі, а може, й самі ввіймають Кармалюка. Раз їх попереджено, значить, вони будуть завжди напоготові.

Матвій Барабаш, сповнений гордості за виконавче губернаторське доручення, в'їхав до Літина і одразу легко зітхнув. Всі його побоювання наткнулися по дорозі на Кармалюка минули, в голові ще й досі стояв якийсь каламутний дзвін від випитого й з'їденого за панськими столами. На язичці ще й досі вертілася одноманітна суха ффраза з таємного донесення, яку канцелярист Матвій Барабаш завжди однаково холодно вимовляв у кожному маєтку, після повідомлення губернаторського гінця: «По дорозе на каторгу, у Вятскої губерце, ушел из путевой тюрьмы». Більше він нічого не знав про втечу Кармалюка, жодного зайвого слова не вимовляв, таємниче позираючи на губернаторського гінця. Це накладало йому на обличчя якусь таємничу печать, і дворяни й поміщики прихильно ставились до Матвія Барабаша, що недавно вибився в писарчуки, а тепер став канцеляристом Літинського нижнього суду. Тепер від нього багато дечого залежить у всіх справах, які розглядав суд. Матвій Барабаш може написати протокол допиту, вміє як завгодно подати земському справникові судові папери, пробував навіть обходити закони на користь того, хто багатше позолотить його скромну канцелярську руку.

Дрімає тихий Літин, повитий глибоким спокоєм. Над широким ставом, що холодно виблискує проти повного місяця, височить кам'яна тюрма. В чорних провалах тюремних вікон полискує на залізних ґратах місячне сяйво. В'язні давно вже лежать, розкладені по тісних і задущливих казематах, так як і їхні справи у кованій дубовій скрині Матвія Барабаша. Канцелярист добре знає кожен той аркуш, номер, протокол, бо він те усе заводив своєю

рукою або під його наглядом складали земські рядові писарчуки.

Шумить на ставу сонний очерет, сплескує риба на бистрині, гуде вода в лотоках на греблі. Біля будинку інвалідної команди куняє вартовий солдат при брамі, у вікнах горить світло. «Мабуть, знову в карти ріжуться»,— думає Матвій Барабаш, солодко позіхаючи. Зараз і він спочине. Вмиється з дороги, перехилить добру чарку оковитої з того могорича, що його обов'язково припасали для канцеляриста судові писарчуки. Вони, мабуть, вже давно хропуть, і це добре, бо інакше причепляться розпитувати його про подорож, заведуть теревені на цілу ніч. А так усе обійдеться добре. Канцелярист Матвій Барабаш прибув до Літина тихо і несподівано, так само, як і виїхав, серед ночі.

Скриплять знайомі сходи на ганок, лащиться кудлатий пес, почувши хазяїна, пахне тепла казенна кімната, в якій живе канцелярист. За стіною, в другій кімнаті, через коридор, живуть писарчуки. Матвій ступає в коридорі тихо, щоб не побудити їх, але назустріч йому шкутильгає солдат інвалідної команди, що його приставлено охороняти скрині з судовими справами, і злякано шепоче:

— Ой, де ж ти ходиш, забіяко? Тут таке робиться, що хоч тікай. Справник уже тричі прислав за тобою. Він сказав — приставити тебе живого або мертвого. Там, певно, знову щось скоїлося... От лиха година, — чухає потилицю солдат.

— А пащо кличе? — запитує Барабаш, і його бліде, побите visoю обличчя одразу наливається кров'ю, червоніє.

— Піди та спитай! — кидає солдат. — А мені наказано доповісти, як тільки ти прибудеш. То як мені бути? Йти доповідать, чи ти сам?

— Сам, — зітхає канцелярист і, навіть до своєї кімнати не зайшовши, вибігає з коридора в темну ніч. Де й поділися його сон і втома. Він біжить швидко, перестрибуючи калюжі, обминаючи вибоїни, а в голові стоїть одне, невідступне: «Хто доніс на нього? Чия це робота? Що ж робити тепер? Хіба тільки він один брав ті хабарі? Весь суд їх бере! Що ж тут дивного? Сам справник приймає з маєтків цілі вози, набиті пшеницею, салом, горілкою, сувоями полотна та килимами. Канцелярист Матвій Барабаш — дрібна машина у порівнянні із справником. Це всі добре знають...»

В приймальні справника його довго не затримують і, доповівши, одразу ведуть до кабінету. Серце в Барабаша починає стукотіти все дужче і дужче, воно вже колотиться так, немов хоче вирватися з грудей.

За широким столом, укритим зеленою скатеркою, підводиться огрядна постать земського справника Уловича. Блискучі скельця окулярів в золотій оправі тремтять на його м'ясистому носі, і весь він труситься від люті, пронизуючи лихим поглядом свого канцеляриста. Над його головою зводиться грізний портрет імператора Олександра в бронзовій рамі, а Барабашу ввижається, що царські очі теж налилися грозою і пропікають до кісток його втомлене, сонне тіло. Ні! Коли доведеться круто, Матвій Барабаш знову впаде на коліна і слізно почне каятися своєму благодійнику, поклядеться останній раз навіть пальцем не торкатися чужого добра. Хай йому краще руки повідсихають, аніж має терпіти таку ганьбу і великий гріх. Більше з ним цього не трапиться.

— Ти що понаписував, чорнильна твоя душа! — грюкає кулаком об стіл справник Улович.

— Бог свідок, пане, я не винен, — вклоняється Барабаш.

— Не винен? А це чия рука? Хто писав цього протокола? — тикає йому в обличчя якимсь папером справник.

Барабаш злегка відстороняється, впізнавши на папері свою розгонисту руку з чудернацькими закрутками при кінці кожного слова, і серце його заспокоюється. Але він і далі вдає переляканого, клінає білявими віями, придуркувато витріщає посоловілі очі, хоч одразу вже заспокоївся, коли відчув, що йдеться не про хабарі.

— Що це таке, я питаю? — гримить справник.

— Це, ваша світлість, протокол допиту розбійника... Ви диктували, я писав. Тут все точно, слово в слово, — спокійно пояснює канцелярист.

— Якого розбійника? — скрикує справник.

— Кармалюка.

— Як ти сказав?

— Кар-ма-лю-ка, — не розуміючи, чого від нього хоче справник, повторює по складах канцелярист.

— Кар-ма-лю-ка чи Кар-ма-ню-ка? — присікується справник, теж вимовляючи по складах.

— Кар-ма-лю-ка, — здивовано відповідає Барабаш.

— Ірод! Дурбило! Та я тебе назад до маєтку пожену — волам хвосту крутить і з кріпаками затірку сьорбать. Забув, якого ти роду?

— Дворовий кріпак вашої вельможності. Канцелярист земського суду, вірнопідданий його імператорської величності самодержця всієї Русі, помазаника божого Олександра Першого вірний холоп, Антонів Матвій Барабаш, — мов на молитві, дає присягу канцелярист.

Справник одвертається до вікна і тарабанить пальцями в шибку. Це його трохи заспокоює. Молитовний тон канцеляриста, який і тут не забув звеличити справника, благодійно впливає на Уловича. Він підходить до Барабаша і починає говорити вже спокійніше:

— А в сентенції губерніяльної комісії військового суду записано: «Кар-ма-нюк»! «Нюк», а не «люк». Чому ти не виправив?

— Дозвольте, пане, але ж у метричній книзі села Головчинець ясно написано: «Кар-ма-люк»,— пояснює Барабаш.

— Я наказав вилучити із церкви метричну книгу. Ось вона,— вимахує грубезною книгою в шкіряній оправі справник і, приступивши впритул до Барабаша, злісно шепотить:

— Губернатор повелів іменувати його віднині — Кар-ма-нюк, що означає карман, карманник, злодій! Пан Ханенко вже дав йому це вуличне прізвисько, і воно пішло гуляти по всій губернії. Тепер зрозумів, осляча твоя голова?

— Так,— схвально хитає головою Барабаш і додає: — Але в метриці є плутанина і з його іменем, пане. Від того його ім'я пишуть у протоколах по-різному.

— Як саме?

— Губернія пише, що він Августин, ми — Устіан, Іустин, а в метричній книзі записано Севастіан. Треба й це уточнити,— радить канцелярист.

— Не треба! — кидає справник. — Ти виправ і збережи одне прізвисьце, як велить губерніяльна сентенція. Карманюк — значить, карманник, злодій, розбишак. Метричну книгу опечатай і поклади в залізну скриню... Біжи мерцій і до ранку все перероби... Писарям ні слова! Поясни, що треба скрізь писати: «Кар-ма-нюк», як стоїть у сентенції комісії військового суду. Марш!

Цілу ніч горіла лойова свічка в секретній кімнаті Літинського нижнього земського суду. До самого ранку не стуляв очей канцелярист Матвій Барабаш. Відчинивши ковану скриню, він виймав з неї все нові й нові папери, старанно скрипів гусячим пером і притрушував списані аркуші з череп'яної пісочниці. За дверима куняв кривоногий солдат інвалідної команди, якому було наказано нікого не пускати в секретну кімнату, де працював канцелярист.

На столі перед Барабашем лежала квіга метричного запису села Головчинець за 1787 рік. В ній про народження Устима Кармалюка було таке свідчення:

«Месяца февруариа дня 27.

Аз, ієрей Иоанн Палей, парох Головчински храму Покрова присвятие богородици, окрестих и миром святым помазах младенца Севастияна от родителей законновенчанных Якими Кармалю-

ка п жєны єго Єлєны, вєспрїємнїцї бѣша Васїль Мєльнїчєнкє о Агафїєю Лѹцкєвою жєною».

Матвїй Барабаш щє раз прочїтав цєй запис і, обклавшї восковїмї печатямї зашнуровану кнїгу, захєвав її на самє днє залїзної скрїнї. Потїм вїн вїяв і щє раз перєчитав сєнтєнцїю гєбєрнїальної комїсїї вїйськєвого суду за 1818 рїк. В нїй самє й бєло тє слово, зарадї якогє слухнїяногє канцєлярїста лаяв справнїк цїєї нєчї. Сєнтєнцїя розповїдала про першїй процес над Устїмом Кармалюком, його засуджєннє до смєртної карї, якє потїм Подїльськїй гєнєрал-гєбєрнатор замїнив довїчною каторгєю в Сїбїру і тїлєсним покєраннєм.

Матвїй Барабаш гєртає поживклї аркушї судовї сєнтєнцїї, і сєрцє його стїскаєтьсє вїд болєу. Як давнє тє все дїялєся, а панї й досї нє забулї Кармалюка. Приказка кажє: щє записано перєм, нє витягнєш і волєм. А от його справнїк примушє витягати написанє... Тєпєр вїходїть, щє й вїн, Матвїй Барабаш, тєж стає собї на вєлїкїй грїх сївучаснїком панськєї змовї проти Устїма Кармалюка. Щє ж там пишєтьсє? Нє гарячїся, Матвїю, читай усє вдумлїво, нє поспїшай. Однакєво бог правду бачїть, і вона, правда, нїколї у водї нє затєнє, в полум'ї нє згорїть. Вона одпакєво колїсь вїплївє наверх... Спокїйно, Матвїю... Читай далї.

Комїсїя вїйськєвого суду при Кам'янцє-Подїльськомє ордонанс-гаузї по указу його Імператорськєї Вєлїчнєстї слухала вїтяг із справи пїдсуднїх рекрутів Данїла Хроня і Устїма Кармалюка, якї разом втєкли з солдатів і нїбитє в Лїтїнськомє повїтї вчїнїлї розбїй, спалївшї багатєго сєлянїна Івана Сала з сєла Дубового.

Стрївай, Матвїю! Якїй жє цє Іван Сало? Ага! Та цє ж той кровопївцє, щє вїд нього навкрєг усї сєла плачуть. Цє в нього наймїтї і наймїчки сївїють на роботї. Матвїй добрє знає цьогє глїтая. Вїн щє гїршїй вїд усякого пана. А в судовомє документї його описують, мєв янгола.

З протоколє допитів Матвїєві стає ясно, щє рекрут Данїло Хронь, сїн Васїлїв, має 26 рокїв, непїсьмєннїй, нєжєнатїй, уроджєнєць Кам'янцє-Подїльськєї гєбєрнїї, Лїтїнськєго повїту, сєла Дубового, із помїщїцькїх сєлян, в службї пєрєбуває з 1809 року рекрутом. В походах і ратномє дїлї проти ворога нє бував. Судовим вїроком 1814 року, лїпнє мїсєця, в Кам'янцї за втєчу з солдатів покєранїй за конфїрмацїєю вїщєго начальства пїщпрутєнама крїзь п'ятсот чєловїк одїн раз. На допитї показав, щє його, Данїла Хроня, пїслє покєраннє вїдправїлї з командєю нєвїдомє кудї, і вїн при пєрєходї з першєго тракту втїк уночї з нєвїдомєго йому сєла разом з Устїмом Кармалюком. Пїслє втєчї вїн, Данїло Хронь, в сєлї Дубовомє зовсїм нє був, а знаходївсє в

лісах Літинського повіту з товаришем своїм Устимом Кармалюком. Жили вони з того, що просили милостиню в проїжджих людей, а іноді їх годували пастухи. В тому лісі їх піймали і привели в Літинський нижній земський суд, де вони сиділи більш як півроку під вартою, а потім були переведені в Кам'янець на суд за втечу. Познайомвся він, Хронь, з Кармалюком під час втечі з солдатів, а до того його не знав.

А Устим Якимів, син Кармалюк, що має 31 рік, неписьменний, жонатий, родом з Подільської губернії, Літинського повіту, з села Головчинець, з поміщицьких селян, в службі перебуває з 1812 року рекрутом, в походах і боях проти ворога не бував. В час рекрутської служби знаходився під судом у Кам'япці за втечу з солдатів 1814 року в липні місяці і покараний за конфірмацією вищого начальства шпідрутенами кризь п'ятсот чоловік один раз. Показував на суді, що після покарання був він, Кармалюк, з іншими відправлений в команді до Криму і при виході з Кам'янця на першому тракті, разом з товаришем своїм Данилом Хронем, втік і знаходився понад шість тижнів у лісах Літинського повіту, де його і ввіймали. Він, Кармалюк, смертовбивства Іванові Салу не чинив, грабування не робив і навіть у селі Дубовому ніколи не бував. Вся його вина полягає в тому, що він утік з солдатів. Данила Хроня пізнав тільки під час втечі, а до того знайомий з ним не був.

«Не винен!» — скрикує в думці Матвій Барабаш і, зціпивши зуби, важко зітхає, бо далі в септешці вже викладається тяжке звинувачення проти Устима Кармалюка в убивстві глитає Івана Сала, якого Кармалюк не вчинив. І, головне, що скрізь у паперах вже стоїть спотворене прізвисьце підсудного — Карманюк, яке канцелярист має тепер переписати в усіх судових документах за повелінням губернатора і земського справника.

Боже милостивий, ти бачиш, що вони роблять з людьми! Глянь же і на бідного канцеляриста Матвія Барабаша, будь хоч свідком, що він і тут не винен.

Але папери стверджують, що на хуторі вищезгаданого Івана Сала пізно увечері з'явилися люди невідомі і стали кричати: «Відчиняй, мужик!», «Антоне, Антоне, відчини!». Коли Іван Сало і сестра його Мокрина вийшли в сіни і відчинили двері, а дівка Явдоха запалила свічку, прибулі зв'язали Івана Сала і всіх, хто був у хаті. Вони забрали з скрині гроші. Було їх у хаті троє, а надворі ще декілька. Вони поприв'язували хатніх людей Івана Сала до столу і лавок, самі вимазалися в сажу і почали водити Сала по хаті, щоб показував, де гроші. Потім один, що був у польській чемерці, обкладеній сивими смушками, і в сивій шапці, загукав: «Козаче! А подай-но горілки!». Один подав через вікно

горілку, і вони облили нею Івана Сала і підпалили соломою. Тоді насипали жару в халяви, поклали Івана Сала на землю і почали пригинати до жару колінами й ногами. Забравши багато речей в обох коморах, сказали: «Давно вже ми на тебе важили...» Опісля підперли хатні двері колодами, запалили в сінях солому, а самі ходили коло хати. Тоді жінки розв'язали одна одну і кинулися до вікна, але їх ударили списом, прорвавши сорочку на Мокрині. Коли почало дуже горіти, на селі задзвонили у дзвони, і нападники втекли. О тій порі попеченого Івана Сала, який ще був живий, жінки витягли з хати через вікно і самі врятувалися від вогню. Хата і всі хліви з возами й рогатизною погоріли. Пашні різної згоріло сто корців, а всього, як підтвердив син згорілого Івана Сала, Яків, завдано збитку худобою і речами на три тисячі злотих.

Виходячи з цього, суд ухвалив:

Через те, що підсудні рекрути Хронь і Карманюк вчинили смертовбивство Івана Сала до видання височайшого маніфесту від 30 серпня 1814 року, за яким їх належить тільки заслати на каторгу, тепер мають бути покарані на смерть. Вся ця постанова комісії військового суду не буде виконана, а передається на волю і конфірмацію вищої влади. Підсудні ж Хронь і Карманюк знаходяться під вартою в Кам'янецькому ордонанс-гаузі.

Під документом написано: «Дано в Кам'янці-Подільському 20-го дня 1818 року. З оригіналом згідно: презус плац-майор Гратинський. Аудитор Кам'янецького ордонанс-гауза Станов».

Отак карають невинних, топлять правду святу і не дають роблячій людині голову підвести. Пани добре знають, що до царя далеко, до бога високо, а тюремні мури мовчать.

Матвій Барабаш відклав сентенцію і похилив голову на стіл. Він знав, що дрібний поміщик, який і в підметки не годиться панові Ханенку, силою віддав у солдати Кармалюка, розгнівавшись на нього за якийсь дрібний непослух. А за цією бумагою виходить, що після всього винуватий zostався один Устим Кармалюк. Пригадав канцелярист і Івана Сала, цього заможного дідича, який був багатший за пана Пігловського і теж мав у себе в хазяйстві кріпаків. Матвій Барабаш знову й знову вивчав сентенцію, але ніяк не міг знайти в ній переконливого доказу, що Івана Сала спалив і пограбував Кармалюк. Ні свідки, ні речові докази, ні сам Кармалюк цього не стверджували. Десь глибоко в душі канцеляриста ворухнувся пекучий сумнів у всьому цьому. Він уявив свого батька і матір, що підірвалися на панщині і рано постаріли. Така ж доля, або солдатчина, ждала і його, Матвія Барабаша, коли б не той щасливий випадок, що його пана, дрібного поміщика Уловича, було призначено на посаду повітового справника.

Пан, навчивши його грамоти, забрав з собою, зробив канцеляристом, але волі не дав. Він і досі кріпак, його за найменшу провину можуть погнати назад до маєтку, на глум і знущання. Вони в протоколах кріпаків Івана Сала називають слугами, а то ж справді знедолені батраки. Пани вже зробили Кармалюка злодієм і розбійником, а він же не такий. Матвій Барабаш сам був при його допиті, писав протокола в літинській тюрмі, бачив і Данила Хроня там. Хіба вони розбійники? Їхня вина тільки в тому, що не захотіли нести ще важчої кріпаччини, солдатської каторги на цілих двадцять п'ять літ. Але... що ти зробиш!

Матвій Барабаш сумно хитає головою і гірко шепоче:

— Боже мій, де ж твоя правда? Невже ти не бачиш, що робиться на цьому світі?..

Догоряє лойова свічка, десь за рікою співають перші півні, а він усе сидить біля столу, втупивши очі в грубі сувої паперів, і вже нічого не бачить у них.

6

На світанку Тропініна розбудив якийсь неясний і тривожний гомін, що долітав через сіни з другої половини флігеля, в якій жила дворова челядь. Василь Андрійович запалив свічку і, накинувши халат, озирнувся по кімнаті. Все в ній було на своєму місці, як і вчора, позавчора, як і тиждень тому. На столі красувався букет свіжих осінніх квітів, що їх кожного ранку мінjala баба Горпина. На стінах висіли його ескізи портретів дворової челяді. На художника дивилася Горпина в чорному очіпку, підперши рукою зморщене обличчя. В її маленьких примружених очах світився глибокий сум, а на чолі лежала печать страждань, хоча на вустах і була гірка, саркастична усмішка. Поруч висів майже закінчений портрет дворової дівчини Оришки — втілення всього святого й чистого, що є в душі, незайманій гірхом. Оришка соромливо опустила свої великі карі очі, але вогнистим краєчком бачила все, що діється навколо неї. Тонку, немов виточену з словової кості, шию прикрашав дрібний разок коралового намиста, в чорних косах — біла айстра. Поряд з нею реготав на повен рот конюх Опанас, торкаючи прокуреного люлькою русявого вуса. Тропінін затамив його широку й відкриту усмішку в очах, гострі передчасні зморшки на засмаглий шиї ще тоді, в долі, коли Опанас віз художника до маєтку пана Ханенка. Але разом з тим в Опанасових примружених очах, десь у куточку, проступала й невимовна, гірка досада. Далі йшли інші характерні ескізи до майбутніх портретів. Серед них були воловники, жінці, дворовий кухар, коваль, водовоз, дитячі голівки і ще багато інших, що ними

збагатив свою велику папку Тропінін за ці дні, коли працював над іконостасом у церкві в мастку пана Ханенка.

Посеред кімнати, на мольберті, стояв незакінчений погрудний портрет пана Ханенка, в малиновому кунтуші, шляхетській конфедератці, з пером над лобом. В його вбранні було через край усякої позолоти й блиску, проте той золотий блиск не міг приховати крижаного, байдужого погляду, він не міг осяяти і наповнити глибокою думою ситого обличчя пана Ханенка.

Тропінін міг, звичайно, ткнути йому до рук ще й гетьманську булаву. Але від цього пан Ханенко не оживе на портреті, зробленому олійними фарбами, як ожили на звичайному малюнку олівцем баба Горпина, дівчина Оришка, фурман Опанас, ковалі, жінці й багато інших кріпаків.

Над мольбертом, до пари панові Ханенку, висить портрет панського гайдука, або, як його називають кріпаки, — отамана — Юхима Шкаруби. Смоляний чуб упав на ліве око і блищить, наче його помащено мелясою в гуральні. Гайдук збив на лоба високого картуза з лакованим козирком і чухає потилицю. З руки, якою він чухається, звисає замашний нагай. Три канчуки, залиті на кінцях оловом, спадають по плечах на груди, і весь Юхим Шкаруба сповнений зухвалої гордості за свою необмежену владу й силу. Його б одягти в ясу, і готовий Іуда для Тайної вечери на іконостас.

Тривога в сінях наростає, чути приглушений плач і розпачливе ойкання баби Горпини. Тропінін швидко одягає фрак, паспів перехоплює чорним шовковим бантом високий білий комір, прикриває голову циліндром і, не знати для чого, бере до рук велику парасолю, яка править водночас і за палицю. В сінях він натикається на бабу Горпину, що пригортає до себе перелякану Оришку, немов захищає її від когось.

— Що трапилось, бабусю?

— Ой, рятуйте нас, паночку! Ой, замучить він її, бідолашну, — схлипує баба Горпина, пориваючись бігти надвір.

З хати вибігає куховарка і тягне за собою Горпину:

— Ходімо, бо пізно буде, — рішуче каже вона.

— Та куди ви, що справді скоїлося? — допитується Василь Андрійович.

— Ой, ходімо з нами, паночку, і самі побачите, — припадає до руки Тропініна баба Горпина, і вони всі четверо виходять з флігеля.

В небі сіріє каламутний світанок, на конюшні бряжчать цепами коні, скрипить колодязний журавель. Чоловіки давно вже на конюшнях, у корівнику, біля волів порають скотину. Вони не чувають тривожного плачу баби Горпини. Але вони вже помітили Тропініна з жінками і теж біжать поодинокі до палацу.

Баба Горпина рвучко відчиняє двері у вестибюль, і всі чують несамовитий жіночий виск, що летить з дальніх панських покоїв. Там ніби когось мучать чи вбивають. Крик то затихає, то знову спалахує з новою силою. Оришка й куховарка злякано припадають до баби Горпини, немов бояться пускати її од себе. Тропінін хапається за серце і, щоб не впасти, притуляється плечем до дверей.

— Ой, бідна ж вона, покарана богом,— шепотить баба Горпина.

— Ну, скажіть же мені, що там таке? — мало не скрикує Тропінін.

— Вона в палац груби пішла топити і нічого не знала, — пояснює баба, — а віп, ірод, зпову пасівся...

Несподівано з темряви, яка панує у вестибюлі, виринає грізна постать Юхима Шкаруби з нагаєм у руці. Очі його палають лютим вогнем, нагай злітає догори, але, побачивши Тропініна, гайдук опускає нагай.

— А ви чого прийшли, пане? Вас не наймано палац стерегти. Вас наймано церкву малювать. Ідіть собі з богом, — владно каже він і, замахнувшись нагаєм на жінок, гримить: — Геть, бісові душі, до роботи! Чи дубців солоних закортіло? Я зараз! — і, причинивши за собою двері, витісняє жінок і Тропініна з високого ганку.

Сіре пебо швидко світлішає, і Тропінін ясно бачить похмурі обличчя дворових кріпаків, що стоять біля ганку і не розходяться. Низько пливуть осіпні кудлаті хмари, таємниче гуде дрімучий парк за палацом, десь на водопої, біля ставу, ревуть корови, іржать застоянні панські коні, ремигають круторогі сиві воли.

Кріпаки благально дивляться на Тропініна, і віп почуває в їхньому погляді болючий докір за свою нерішучість і безсилля. Василь Андрійович вирівнюється, піднімає свою парасолю і сміливо підступає до Юхима Шкаруби.

— Але ти не маєш права, плебей негідний! Там людину вбивають! Пусти мене до неї!..

— Пусти!.. — кричить баба Горпина.

— Пусти! — глухо гудуть кріпаки.

— Назад! — реве розлючений Юхим Шкаруба, замахуючись нагаєм, але вдарити не сміє, бо перед ним стоїть огрядний і поважний художник, який прибув з самого Санкт-Петербурга, де вчився в імператорській Академії. Пан Ханенко попередив Шкарубу, що з художником треба поводитися обережно. І який його дідько розбудив, привівши на цю халецу? Юхим Шкаруба цього так не облишить. Він знайде винуватця і покарає.

Раптом двері з вестибюля розчиняються, і на ганок вибігає простоволоса, розпатлана жінка. Заломивши в горі руки, вона стрімголов кидається по сходах, затуливши хусткою обличчя. Кофта в неї на грудях розірвана, запаска сповзла, тільки одним краєм тримається за пояс. Вона голосить в нестямі і біжить, не бачачи стежки перед собою.

Глянула на нещасну баба Горпина і сплеснула в долоні з переляку. Це була Палажка, жінка Юхима Шкаруби. Її одразу впізнали всі, хто тут стояв. Впізнали і заточилися від несподіванки, заціпили.

Баба Горпина вхопила Тропініна за руку, шепнула йому на вухо, показавши на осавула Шкарубу:

— Це жінка його, осавулиха.

Василь Андрійович схопився за голову і тихо застогнав:

— Боже мій, навіть жінки своєї не пожалів... Прокляття на вас!

Юхим Шкаруба несподівано розкрив рота і застиг, скований переляком. Руки широко розставив, очі вирячив, тільки замашний нагай гоїдається при боці. Він дивився вслід своїй жінці, що бігла, песамовита й страшна, з панського маєтку в село, заливаючись гарячими сльозами. Він жалісно глянув на Тропініна, на дворових кріпаків, що мовчки похилили голови, і, як стояв, так і упав навзніж на холодну землю перед панським палацом. Обличчя його було бліде, він зомлів і не побачив, як того ранку сходило над густим парком червоне, чисте, немов умите росю, велике сонце.

— Воді! — скрикнула баба Горпина.

Юхима Шкарубу почали одливати водою, і Тропінін не міг знести того всього. Він кинувся з маєтку в леваду, біг по росяній отаві до самого ставу, де мирно і тихо хлюпалися білі гуси, здіймаючи срібні бризки на тихій воді. Він не міг збагнути одразу всього того, що сталося на його очах, і раз у раз притуляв до гарячого чола велику картату хустку, витираючи сльози.

Того дня він прийшов у церкву злий і мовчазний, навіть не скинувши на порозі бриля, не перехрестившись за звичкою на іконостас, що стояв у високому риштуванні з соснових дощок і дубових стовпів. На цьому риштуванні й працював Василь Андрійович усі ці дні, старанно відтворюючи холодні й байдужі обличчя всіх святих, осяяні сонячним німбом, прибрані коштовними ризами і блиском дорогого каміння. Ікони вже стояли готові по обидва боки царських врат, а над ними зводився незакінчений образ Миколи Чудотворця з допитливими, колючими очима. В церкві було вогко й холоднувато, пахло воском і вареною олією, кризь маленькі вікна під куполом простягалися світлі мечі соняч-

ного проміння, навскіє протиначаючи церкву. Там, де промені-мечі схрещувалися, було видно цілий рій дрібних пилинок, що хмарою сіялися в повітрі, наче туман восени.

Підійнявшись по драбині на риштування, Тропінін замилувався на грайливі полиски сонячних мечів, почав пильно спостерігати гру сонячного світла на похмурих церковних стінах. Золоті плями падали на його полотно, оживляли тьмяні фарби на обличчях святих. На образі Миколи Чудотворця сонце щедро освітлювало ледве накреслений учора німб, так що він зазолотився і відсвічував ніжним жовтаво-срібним кольором. Тропінін схопив палітру і почав класти на обличчя святого Миколая тоненькі, але виразні мазки. Обличчя ставало все суворішим і грізнішим, почав з'являтися якийсь божевільний і навіть переляканий, хворобливий погляд. Такі очі художник уже десь бачив, навіть малював їх. Де це було й коли? Ага! Згадав. Це було в Академії в Санкт-Петербурзі, коли він під час практики відвідав лікарню для божевільних. Там він малював такі очі, непомітно спостерігаючи хворих через загразоване вікно. Тепер він мусить заглушити в собі той спогад, мусить непомітно й тонко наділити чудотворця рисами обличчя пана Ханенка, який сьогодні вранці постав перед ним у тій історії з жінкою гайдука Юхима Шкаруби без жодних прикрас, таким, як він є насправді. Це наче роздягло до нитки пана Ханенка і виставило на люди в усій гидоті й осоружності. Тропініну тепер важко було побороти себе. Він уже не міг так спокійно писати, як писав учора. Рука його не слухається, тремтить, і на полотні самі лягають гострі, їдкі риси божевільного відчаю. Ні, треба перервати роботу, бо інакше буде великий скандал. Пан Ханенко одразу догадається, що над іконою Миколи Чудотворця вчинено свавільне, богохульне знущання. Він повідомить негайно про це Подільську єпархію, вона дасть знати в Петербург, і тоді святий Синод розправиться з Тропініним назавжди. Тут його не врятує ні талант, ні сам можновладний граф Морков, улюбленець імператора Олександра Першого. Тоді піде шкереберть усе. І навчання в Академії, і мрія вийти з кріпацтва, стати вільним і незалежним художником.

Тропінін кладе пензля на палітру і озирається на церкву. Він помічає в притворі згорблену постать баби Горпини, яка стоїть на колінах, гаряче хреститься і б'є часті поклони перед образом божої матері. Вся її постать виявляє стільки побожності й відчаю, що Василь Андрійович уже схопив олівця й папір, щоб зробити собі ще один ескіз подільської жінки в церкві. Але баба вже помітила його намір і в остраху замахала на художника руками:

— Не треба, пане! Не треба!

— Чому, бабусю? — запитує Тропінін.

— Тут церква свята, а ви такий гріх на мене звести хочете, — хреститься Горпина, підводячись з колін.

— А чого ж ви прийшли сюди? — запитує художник.

Горпина показує йому лозового кошика, покритого чистим рушником, пояснює:

— Я їсти вам, паночку, принесла. Ви ж у тій катавасії з гайдуком і не поснідали. Як можна без їжі у такому вашому ділі? Бог покарає того, хто вас не нагодував.

Тропінін сходить з риштування, дякує за сніданок і знову починає докоряти Горпині:

— А ви даремно, бабусю, не хочете, щоб я вас малював. Я думав: намалюю з вас кілька портретів, потім продам їх у місті і викуплю вас з кріпацтва на волю. Чим кепсько?

— Де там? Хто ж ті гроші буде давати за мою подобу? А коли й дадуть, то що з того? Де я подінуся на волі? Ні землі в мене, ні хати, ні корівки... Піду знову із вашої волі в кріпацтво... Не в цього пана, то в іншого, а однаково в пана, — зітхає бабуся, витираючи краєм хустки посинілі губи.

— Так... То правда, — задумливо каже Тропінін, безнадійно махаючи рукою.

— Краще я вам докажу, чим воно закінчилося все, — говорить Горпина.

— Що саме? — не розуміє Тропінін.

— Та про отамана і його Палажку, — пояснює баба.

— А-а-а, — здивовано і непевно озивається Тропінін. — Кажіть, я слухаю... Щоб його повік не бачити й не чути такого...

— Ото, як ви побігли в леваду, а тоді до церкви, ми ледве оділяли водою Шкарубю. А по селі вже й пішло: «Що се таке! Що се таке! Повік такого не було, щоб чоловік та свою жінку підводив на гріх... Та ще й на який гріх!» Отаке люди говорять. Аж опісля все прояснилося. Осавулова Палажка ще замолоду дружила з Христею Бойковою. Там такі були подруги, такі кралі, що хоч з лица воду пий та по всій окрузі шукай! Палажка вийшла заміж за Шкарубю на два роки раніше, якраз перед Різдом, бо я куховарила в неї на весіллі і добре пам'ятаю. А потім і Христю видали за Бойка, що ковалем зараз у кузні. Ну, вони й після заміжжя дружили, бо й жили хата з хатою, сусідами. Видно, Христя й припала до ока панові Ханенку, бо вчора ввечора отаман Шкарубя загадав їй іти в панські покої ще вдосвіта топити груби. Ох, боже милостивий, знову ті груби! Христя, нічого не знаючи, і зібралася вдосвіта йти в двір, але зайшла по дорозі в свій хлів і бачить, — корова почала телитися. Вона тоді до Палажки, щоб та пішла

за неї до палацу груби топить. В ту пору Палажчиного чоловіка осавула Шкаруби вже не було дома, він десь на панських стайнях і корівниках ганяв. Палажка, нічого не відаючи, побігла замість своєї подруги в двір. А він, триклятий виродок, і заходивсь коло неї в своїх покоях. А ми почули крик та ото й прибігли разом з вами. Мабуть, пан не впізнав Палажки, бо мало її бачив, чи не розібрав. Вона, як жінка отамана, не ходила на послуги до двору. Як воно там було, хто його знає! Тільки, як ви самі бачили, Шкаруба й сам не розпізнав голосу своєї жінки, коли вона кричала в покоях, а він на ганку нас проганяв, ще й нагаєм замахувався... Отак бог невидимо карає... Тепер шукають Шкарубину і не можуть знайти. Десь, видно, з блиску пішов від такого сорому, а може, і втопився в ставу чи повісився в лісі. Хто його знає?.. Собаці туди й дорога. Тільки бідної Палажки жаль. Невипувата вона, і трос дітей сиротами на її руках zostалися... Спаси їх, боже, бідних,— закінчила свою розповідь Горпина і притулила до очей хустку.

— Заспокойтеся, бабусю, сльози тут не допоможуть. Ідіть краще до хати, а то ще кинуться за вами і знову буде лихо,— заспокоював стару Тропінін, випроваджуючи з церкви.— Я скоро прийду до вас і тоді поговоримо. Мені не можна стояти тут, робота не жде. Бачите, ще скільки обновляти доведеться.

— Добре. Добре, паночку. Я піду, тільки ж ви поснідайте, а обідати я теж принесу. Зоставайтесь щасливо,— промовляла стара і все щось бубоніла сама до себе, йдучи з церковної огорожі на шлях.

Тропінін миттю вибіг на рихтування і, схопивши палітру в руки, почав гарячково класти широкі мазки то на один, то на другий образ, час від часу відходячи по дошках назад, щоб бачити свою роботу здала. Він працював довго, не відриваючись, забувши про сніданок у кишечку. Перед його очима весь час стояла розпатлана Палажка з опущеною запаскою і розірваною на грудях сорочкою. Обличчя святих двоїлися, розпливалися темними плямами, і він не зогледівся, як почало вечоріти.

Церковний замок у дверях клацнув, в ньому хтось двічі повернув ключа, замикаючи церкву зсередини. Тропінін озирнувся.

До рихтування йшов незнайомий літній чоловік у довгій свиті, в білою хусткою на шиї, острижений під скобку, тримаючи в глибоких кишенях руки. Побачивши на рихтуванні Тропініна, він низько йому вклонився, привітавшись:

— Слава Йсу!

— Навіки слава,— відповів Василь Андрійович.

— Може, я перебив вам? — запитав чоловік.

— Ні, прошу вас,— відповів художник.

— А можна до вас туди, на ристування? — знову запитав незнайомий.

— Будьте ласкаві,— запросив Тропінін, з цікавістю розглядаючи незнайомого, що впевнено і твердо ступав по щаблях драбини, зовсім не тримаючись руками довгої ворини. В його руських косах Василь Андрійович помітив срібне пасмо сивого волосся, що йшло від скроні до самого чола. «Ще й не старий, а вже посивів,— подумав Тропінін, кладучи пензля на ящик з фарбами.— Де це його так ударила доля? Мабуть, на панщині».

Незнайомий зупинився біля Тропініна і, взявшись у боки, почав розглядати образ Миколи Чудотворця. Він нахилився до полотна зовсім близько, потім відходив на крок, дивився на нього збоку, хитав головою, прищмокуючи язиком. Нарешті сказав:

— А він схожий, ваш Микола... Дуже схожий... .

— На кого? — запитав Василь Андрійович.

— На пана, на Ханенка... Це добре, що ви його так — лютим і злим для людей зробили... Хай кріпаки бачать і в церкві його, може, прокинеться в серці буря і вогонь, який запалить те серце...

Тропінін якусь мить розглядав незнайомого, а потім стрепенувся весь і швидко заговорив:

— Стривайте, чоловіче добрий! Стривайте! Що ж це таке робиться? Може, це сон мені привидівся? Невже це ви стоїте отут? Я ж запам'ятав вас ще тоді, коли в казематі малював. А оці руки ваші були в кайданах... Невже правда, милий мій, що ви знову на волі?.. Ну, скажіть, не крийтеся... Адже і я дворовий кріпак, і граф Морков може й мене кинути в Сибір, ну, хоча б за оцього Миколая... У нас в Росії тепер це дуже легко... Ну, говоріть, чого ж ви мовчите?

Незнайомий пильно вдивлявся гострими очима в Тропініна, немов зважував, чи щиро той говорить, а тоді, легко зітхнувши, подав художникові руку, сказав:

— Спасибі, що не забули Кармалюка... Я вас теж пам'ятаю...

Рука його була гаряча, жиlava, міцна, і Тропінін палко потиснув її обома своїми долонями.

— Може, ви їсти будете чи смочити хочете? Я постелю вам на верхніх хорах. Там безпечно. Не бійтеся, ключі від церкви я тепер з собою ношу,— знову швидко заговорив Тропінін, не знаючи, де посадити гостя.

— Ні, ключі тепер у мене. Візьміть їх. Я замкнув, на всяк випадок, церкву. Так безпечніше вам буде, пане,— сказав Кармалюк, подаючи Тропініну в'язку ключів.

— Що ви, який я пан проти вас? — засоромився Тропінін.

— Ого! Ви вільний хоч на своїй роботі, а мене вже Кармалюком пани прозвали. Карман — значить злодій, карманник, розбишака. Добре, що люди, які мене знають, не повірять панам.

— Люди ніколи їм не вірили. В самому Петербурзі я бачив це,— відповів Тропінін.

— Ну, добре,— сказав Кармалюк, сідаючи на вільну табуретку.— Я прийшов до вас, щоб запитати, де той портрет, який ви малювали з мене у в'язниці? Тоді біля нас стояли троє вартових і серед них один агент з таємної поліції. Я не побачив тоді портрета.

— Він зараз у Варшаві, при дворі якогось дрібного шляхтича. Граф Морков подарував його,— пояснив Тропінін.

— Значить, він не в поліції? — запитав Кармалюк.

— Ні! Що ви! Я б знищив його, коли б почув, що для поліції,— обурився Тропінін.— Я потім ще зробив кілька етюдів і так улаштував, що граф подарував їх далеко, в глиб Росії. Тут, на Поділлі, їх давно немає. Я передбачав, що поліція може кинутися за ними, щоб впізнавати по них живого Кармалюка.

— Велике вам спасибі. А я чомусь боявся за вас,— сказав Кармалюк і знову запитав:— А кайдани на моїх руках теж памалювали?

— Ні! — рішуче відповів Тропінін.— Я не міг, не мав права цього робить. Вас — у кайданах? Ні! Одна рука на палиці, друга тримається за пояс. Сильні, красиві робочі руки. Під світою біла вишивана сорочка-чумачка, в комірці червона стрічечка...

— Жаль, що я не побачив,— похитав головою Кармалюк.— Дуже жаль. Але маю надію знайти. Хай він краще в наших руках буде. Всі пани і поліція — одно кодро. Якщо губернатор зараз не догадався зібрати мої портрети в одні руки, то скоро догадається...

— Ні, ні! Я напишу власникам листи, подарую їм нові картини, щоб тільки не віддавали вашого портрета в руки поліції. Я, зрештою, намалюю нові портрети з вас і скажу, що це справжні. Це зіб'є з павтелику поліцію і губернатора. Мене тоді було одурено, я навіть подумати не міг про поліцію,— тремтячим голосом виправдувався Тропінін.

— Я не забуду вашого щирого серця. Але мені пора йти. Я ще один раз, а треба збирати своїх хлопців. Прошу вас про нашу зустріч і розмову нікому ні слова. Те, що було між нами,— могила. Недаром же я тікав з Вятки через усю Росію. Треба знов будить людей на панів,— змахнув Кармалюк рукою, і Тропінін побачив під його світою, за поясом, два ковані пістолі тутьської роботи.

— На панів? — з острахом запитав художник.

— Так, на панів! — блиснув очима Кармалюк і продовжував: — Бо ніхто не має права говорити людині: «Ти моя». Рабство йде проти божого закону, і треба про це говорити скрізь і повсюди. Адже бог створив одного Адама, вільного і щасливого. А цар зробив з одного Адама — двох: пана і раба. Значить, бог тут не винен, цар винен і його поміщики. Скрізь, де я проходив, тікаючи з каторги, люд християнський страждає. В городі Муромі Владимирської губернії, білокам'яній Москві і в нас, на Україні. Бог бачить все...

Кармалюк розпрощався і вже ступив ногою на хистку драбину.

— Візьміть оце від мене, — простягнув йому Тропінін замшевого гаманця. — Мені вони зайві, а вам здадуться. Тут сто злотих...

— Добре, — сказав Кармалюк. — Тільки одна умова: я скоро поверну їх вам з процентами. Майте собі на оці, що я позичив їх у вас. Позичив і скоро віддам.

— Годі вам про це, — зашвидкоувався Тропінін. — Раз на таке діло йде, то які тут позички й проценти? Не гребуйте...

— Я поверну вам, слово честі, — відповів Кармалюк на порозі церкви, ще раз розпрощався з Тропініним, обійнявши його за плечі.

Притасно і блискавично він метнувся в кущі, а потім потонув у густих зарослях сизої ялини, що тягнулися до самого парку і далі переходили в ліс. По його сліду навіть кущі не гоїднулися, під ногою не тріснула жодна гілочка.

7

На панщину у графа Моркова цієї неділі не гонили. Навіть грізний Іван Кавура сидів нині в сільській корчмі за дубовим столом між двома кукавськими багатіями. З правої руки у нього був мірошник Габлюк, з лівої — можняний чумак Троян. Колишній мірошник Габлюк орендував три графські вітряки на горбах і так розбагатів на мливі, що зараз у Кукавці височів його власний водяний млин, хоча він і платив графу Моркову оренду за воду і за греблю, на якій стояв млин. Те все трапилося з доброї руки Івана Кавури, якому Габлюк урізав за ту вигідну оренду дві десятини своєї найкращої землі. Казали люди на Габлюка — свій пан росте — і при тяжкій скруті йшли до нього з поклоном, просили хоч висівок. В голодний рік прикупив собі Габлюк землю. За коробку сухарів по одній десятині. Був Габлюк і досі кріпаком графа Моркова, але панщину за нього одробляли боржники. Їх вистачало і для Габлюкового поля і графу до маєтків. Кавура його кум, бо хрестив найстаршого сина, якому оце і в

солдати час настав. Отож і міркували багатії в корчмі, кого віддати на його місце. А коли не пощастить силою, то, може, доведеться й купити рекрута за гроші.

Наливає знову повіі чарки Габлюк, припрошує Кавуру:

— То ще випиймо, куме, за ваше добре серце. Нехай воно не знає досади, а нашій дружбі не віщує зради.

— Будьмо,— повагом, але таємниче відповідає Кавура.— Раз уже сказав, то так і буде. Мій хрещеник не знатиме червоної шапки.

— А вже я не поскуплюся, куме,— гуде Габлюк.— І сіножать у мене добра, ота, що за могилою. І пасіка, хвалити бога, медоносна. І коні орловської породи... На що ваше око гляне, те і одпишемо по закону, купчою бамагою...

Кавура кидає на всі боки очима, щоб хтось не підслухав тієї розмови. Та де там! Голота по кутках треться, шепотить про своє горе. А то більше на вулиці, під корчмою гуде. Забіжить котрий сіромаха до ванькирчика, як є за що, то й вип'є навстоячки, а нема за що, то, може, в набір випросить. І коли довго просить, то Кавурі тільки варто моргнути на шинкаря, і той одразу дасть голодранцю, аби не стовбичив отут перед багатіями. Хай назад чвалає, під корчму, до своїх, де захожий бандурист виграє, зібравши цілу юрбу. А хазяї і крізь розчинене вікно чують бандуриста. Граф Морков наказав Кавурі бути серед своїх кріпаків навіть у свято, коли панщили не роблять. Чи то в корчмі, чи на ярмарку, чи на вигоці, де вони збираються. Щоб завжди на очах були кріпаки. А вже за дворецьким Кавурою і обидва багатії, Габлюк з Трояном, тягнуться.

Троян сидить тихо, до розмови не встряє, а тільки підтакує часом, посмоктуючи з своєї чарки. Йому нема чого боятися рекрутського набору. У нього дочки. А син недавно народився, і Троян допіру запросив Кавуру бути і в нього кумом на хрестинах. Кавура дав згоду, і чумаки Троян міг би вже і йти до хати, але не з руки так раптово кидати гідну кумпанію. Можна і довше погомоніти. Троян тепер при силі. Починав чумакувати трьома мажами від того ж таки графа Моркова, а нині має сорок маж та вісімдесят пар волів. Чумаки наймані. Одну валку посилав на Дон по рибу, везучи туди сушені яблука, груші та чорнослив. Другу валку з тим же — до Одеси чи в Крим по сіль. А третя на Молдаву йде за вовною і смушками. Троян тільки порядкує та грошики лічить. Сам уже давно не ходить з валкою і почав забувати тую пісню:

Гей, гей, прилучилась чумакові у степу біда.
Упав чумаки край дороги, упав та й лежить...

Минулося. Хай тепер його наймити співають тієї пісні. Троян хоч і zostався кріпаком, але граф його на панщину не гонить, бо знає, скільки в чумака грошей у казні лежить. Граф грішми за нього бере. Отак і живуть. А все ж скаржиться Троян:

— Коли б мені воля, куме, то я б і вусом не моргав. А то їде моя валка з Дону чи з Криму, а ота дрібнота панська, чії землі переїздимо, податок з мене гребе, колеса і ярма кидається рубати, коли не заплачу. А за що, я вас питаю. За те, що його землею їду. Хіба ж це закон? Та я б його, того пана, купив з усіма бебехами, коли б тільки воля царська...

— То правда,— радіє Габлюк.

— А він мені поперек горла стоїть, кожен такий дворянин, руки в'яже. Ви б, Іване, натякнули графові, щоб писнув до царя... Бо заріз і край від того дворянства голопузого...

— Ще не пора,— похмуро відказує Кавура.

У нього вже накуповано земельки в цілій окрузі. Тільки розкидана вона по різних селах і хуторах. На волю він хоч зараз може відкупитися у графа, але хочеться і титула дворянського прикупити. От де заковика.

— Не пора,— в роздумі каже Троян.— А коли гуртом узятися, то буде й пора. Я продам волів, а ви млина, та й сахарню удвох поставимо. А як і ви, куме, до нас на най увійдете, то й сукняну фабрику змуруємо. То зиск великий дасть...

— Граф не дозволить,— кидає Кавура.

— А ми і його до кумпанії упросимо. За наші гроші він все дозволить... Тепер така пора настає, коли за гроші все можна,— таємниче шепотить Троян.

— Правда ваша,— киває головою Габлюк і гукає: — Гей, шинкарю, бісів пся віро! Меду старого і бриндзи свіжої! Чув?

— Ой панове! Усе знаю! Одна нога тут, а друга там! — вистрибує з ванькирчика корчмар.

А за вікном серед гурту молдаван отой новий заробітчанин порядкує. Як його звати? Ага! Ілько Сотничук. Про що б він там з ними? Кавура нахилиється непомітно до вікна і чує, як Ілько втовкмачує заробітчанами:

— Граф у нас добрий, від самого царя хреста має. Хранцуза воював, за те й хрести. І харчі путні. Своя чумацька валка в селі, то й риба завжди є, і солі вдоволь. А попросимо пана дворецького, то він звелить і мамалигу вам готувати.

Кавурі ті слова, як медом по губах. Он який він, цей чиншовик, Ілько Сотничук. Треба його завтра до легшої роботи поставити і ближче до себе тримати, завжди під рукою. Кавура ще раз перехилиється у вікно, але бачить, що Ілько на нього й уваги не звертає. Наче дворецького в корчмі зовсім і нема. Молодець

бурлака. Тепер такі рідко трапляються. І набожний. Отому бандуристові, що грає, вже двічі хліба подавав, одриваючи від свого рота. І молдавани слухають його, на знак згоди головами похитують. Оцей і буде в них за старшого. Сам-бо і вговорює їх, щоб не йшли далі шукати заробітку, а наймалися до графа Моркова. Молодець Ілько.

Кавура висувається у вікно, гукає до Ілька:

— Гей ти, білявий!

Ілько вклоняється низько, тихо озивається:

— Я, прошу пана...

— Приходь до контори вранці. Діло маю. А тепер чарку на за здоров'я графа Моркова,— наказує Кавура і подає гранчасту склянку із зеленого скла.

— Не вживаю, пане,— тихо каже Ілько.— Та й не заробив ще...

Кавура здивовано розкриває рота, якусь мить думає, а тоді знову гукає:

— На всіх ставлю, хто з Молдави на роботу прибув, відро горілки! Гей, шинкарю! За здоров'я графа Моркова. Ура!..

Молдавани тихо загули по-своєму, розступилися, коли шинкар виніс їм відро оковитої. Ілько Сотничук подякував Кавурі за всіх, одійшов на моряжок з молдаванами, під високі осокири, і почав частувати. Кавура погладив себе по животі, хитро підморгнув до Трояна і Габлюка. Гляньте, який я щедрий. А Троян одними очима сказав Габлюкові: за чужі гроші...

Габлюк підпер важку голову руками, похилився на підвіконня, слухає бандуриста Діброву, якого оточили молодіці з немовлятами на руках. Бандура дзвенить уразливо, Діброва співає тихо, але наче торкає за саме серце. Бо чи не кожному болить оце все, про що співає кобзар. Не одна мати такої співає щосені. А тепер ця пора знову наближається. Іде осінь з сльозами і тяжким горем по селах, забирає удовиних синів, кидає дітей сиротами. Жінки тихо плачуть, журно клоняють голови, а пісня летить над тихим селом, наче той чорний віщий крук.

Та попід гасм зелененьким доріжка лежала,
Та туди наша судариня некрут виряджала.
Ісписала, змалювала вдовиного сина —
Хорош, хорош вдовин син на воронім коні!
На воронім коні грає в голубім жупані,
За ним іде стара мати та плаче-ридає.
Взяла коня за поводи та й стала питати:
«Ой сину ж мій, мій соколе, де ж тебе шукати?»
«Шукай в степу край дороги, моя рідна мати!
Там я буду, моя мати, горе горювати,
Своїм чубом молодецьким степи застилати,
А своєю кривицею моря доповняти!»

«Ой сусіди ви близькії, вороги тяжкії,—
Як ви ж мою біду знали, мені не сказали!
Тоді ж мені іказали, як сина зв'язали,
Як зв'язали ноги й руки — на воза поклали.
Присяг царю, присяг богу, одрікся од роду —
Прощай, сину, мій голубе, не думай додому!»

Ще й не закінчив Діброва співати, а вже Кавура мало не до пояса у вікно висунувся:

— Гей, кобзарю! А чи не можеш веселішої? Ушквар-но ціві...
«А в Києві на риночку, там п'є чумака горілочку!» А ке лишень!

Молодиці припишкли, почали одвертатися від Кавури, тиспучи до грудей немовлят. Хтось із чоловічого гурту додав у бік чумака Трояна:

— Ой п'є чумака, п'є, чужі гроші є.

Троян зверетешів, погрозово ударив кулаком об стіл:

— Хто там гавкає? Ану скажи ще раз!

Замовкли в гурті, тільки якийсь гул прокотився у той бік, де молдавани пили з Ільком Сотничуком графського могорича. Кавура почував себе незручно, кинув Діброва:

— Гей, діду! Чого замовк? Може, давай до танцю якоїсь...

Діброва глянув на нього сумними очима, тихо мовив:

— Руки заболіли, пане... Хай одійдуть...

— Ну й не треба! — озлився Кавура і, обійнявши обох кумів за плечі, завів:

Ой під вишнею, під черешнею
Стояв старий з молодою, як із ягідкою...

Вони співали все голосніше та вище, потім стали абияк горлати п'яними голосами, маючи надію, що за ними ж хтось підтягне. Але довкола всі мовчали, одсуваючись далі від їхнього вікна. Не жди добра, коли п'яні багатії мало не від злості заспівали. Щезай одразу з їхніх завидющих очей.

Але тут чоловічий гурт озирнувся і дужче загомонів. Зупинилися й жінки, вже не посувалися від корчми в затінок. До них ішов, спираючись на дубового костура, Прокіп Данилевський. Він був босий, давно не голений і від того наче зчорнів. З того часу, відколи граф покарав його дубцями і зодягнув у сіру свиту, Прокіп наче онімів. Ходив селом, як мар'я, мовчазний і похмурий, не пізнавав своїх ровесників, але часом зупинявся біля рідної хати, в якій тепер жили Габлюкові наймити. Він погрожував комусь кулаками, сварився і йшов далі. Йшов на цвинтар. Його бачили там щодня. Обіпреться грудьми на хрест, де лежать його батько й мати, та так і стоїть годинами. Чи то богу молиться, чи то

плаче. А може, й до мертвих говорить, на свою долю скаржитись. Де ж таки! Яким чоловіком зробився, скільки наук пройшов, а його в постолі та дубцями, а потім на воловню, туди, де волонники строкові живуть. Лікар же либонь і, кажуть, папір у нього про те був з царським орлом. Вже й побоюватися стали люди, чи не стерявся чоловік від чорного горя. Та поки людей не чіпав, а навіть покірно брав од них їжу, коли давали. Часом і вклонявся низенько, поривався руку цілувати. Не раз просив показати, де поховано його батьків, а як приводили на цвинтар, то сам дивувався, що давно знає цю батьківську могилу. От і зрозумій, чого він хоче? А зараз підійшов до гурту сміливо, зняв солом'яного бриля, голосно сказав:

— А кому там весело, що співає? Хіба вже воля прийшла? Чи, може, граф без царя її вам подарував? Ого! Ждіть! Співайте! Тут не заспіваєш, а вовком завиєш. То давайте нап'ємося всі та й гуртом заплачемо. Невже не втопимо горя в сльозах? Та чи знаєте ви, що в крові кожного чоловіка є стільки заліза, що з нього можна викувати аж п'ять добрих цвяхів. Не чули про таке? То послушайте...

Прокіп заговорив уперше, відколи його, побитого, привели в Кукавку. Він був на доброму підпитку, і язик у нього заплітався. Може, чарка і зробила його таким сміливим.

— Мій професор у Москві, в академії, навчав мене людей різати. Я все умію. Дайте тільки час. Що? Не вірите? Ось нехай мої прибудуть жінка і дітки. Син і дочка в мене... Ого! Тоді ми пікого не злякаємось... Гей, шинкарю, горілки!

Він розмахнувся дубовим костуром і з усієї сили огрів по розмальованій віконниці, але побачив у вікні Кавуру з кумами й одразу споважнів. У нього наче й увесь хміль пропав. Випростався, бриля збив набакир, руки в боки, наче на бійку приготувався, і голосно сказав:

— Здорово, Кавуро! А скільки ти собі земельки прикупив за графські гроші? Не скажеш? То я тобі скажу. Ось у мене тута все записано, у якому селі твоя земелька, за скільки купована і де ти ті гроші взяв. Я все записав. Тільки графові покажу — і тобі край...

Кавура підскачав, як навіжений:

— Бидло! Мало тобі дубців дано?

— Скоро і я тебе про це спитаю, — засміявся Прокіп. — І пошків дам, коли злякаєш. Не пожалію. Таких дам, що ого-го!

— Ви чули, люди? Чули, що він сказав? — вихопився Кавура.

Натовп не відповів, тільки загойдався, загув від задоволення. Відповіли обидва куми, що вони все чули і можуть бути свідками.

Прокіп помітив їх аж тепер і підступив ближче до вікна;

— А! Це ви? Здоровенькі були!.. Як ся маєте? Один накрвав у графа та млина собі воздвиг. Другий на чумаках виїхав. Я і про вас усе посписував. Не радійте. За гроші теж не все можна...

У натовпі почулося:

— Правда твоя, Прокопе!

— П'явками сидять коло нас!

— Подавай царю бамагу!..

Прокіп випростався, погрозив костуром:

— І подам! Не злякаюся! Мені тепер однаково!

Кавура вилетів на ганок розпатланий, червоний від гніву:

— Гей, челядники! В'яжіть його!

Але ніхто і кроку не ступив до Прокопа, щоб в'язати.

З корчми вибігли Габлюк з Трояном, пішли разом з Кавурою в наступ на Данилевського. Та Прокіп не відступив. Натовп в одну мить посунув до нього, наче схопив його в свої обійми, став стіною перед дуками, готовий щомиті захвати в своїй гушавині лікаря.

Кавура підбіг до натовпу, оперезав нагаєм жінку з немовлям на руках. Жінка зойкнула і впала на коліна. Натовп мовчав, тамуючи в собі бурю.

І тоді почувся голосний дзвінок. Селом летіли баскі коні з чужого мастку, запряжені в ридван. Поруч з машгаліром у ридвані сидів художник Тропінін. Його одразу пізнали всі. Під'їхавши до корчми, Василь Андрійович наказав зупинити коней, вклонився людям на всі боки:

— Добридень вам. Що тут скоїлося?

З натовпу посипалося радісне і тривожне:

— Прокіп наш вернувся, пане!

— Данилевський!

— А вони його бити хочуть!

— Кавура з дуками!..

— Правда очі коле!..

Тропінін підніс окуляри в залізній оправі, побачив серед натовпу Прокопа і кинувся до нього, відштовхнувши убік Кавуру.

— Друже мій! — вигукнув Тропінін, тиснучи в обіймах Прокопа. — Як же це? Професор... Босий, у свиті? Що вони вчинили з тобою? Хто посмів?

Прокіп поцілувався з Тропініним тричі, тихо сказав:

— Граф...

Тропінін опустил голову, тяжко зітхнув. А тоді стрепенувся, очі пойнялися гарячим блиском, кинув до Кавури:

— А ти не маєш права! Чуєш, огидо? Не маєш права і пальця на нього підняти! Він професор! Його імператорської величності медико-хірургічної академії... Він смерть від людей гонить!

Якась жінка хлипнула:

— Ой, спасибі вам, паночку!

— За нашого чоловіка заступилися...

Кавура трахнув гарапником по хаяліві і, взявши під руки обох кумів, пішов до корчми. На порозі кинув:

— Начувайтесь обидва!

Тропінін, здавалося, не чув погрози. Він обійняв за плечі Прокіпа, посадовив його в ридван, тихо всовіщаючи:

— Тікаймо відси. Я все влаштую, буду просити графа. Нащо вони тобі здалися? Ти ж на себе не схожий. І випив багато. Я тобі усе розкажу. Це він доніс на тебе графу, Кавура. Ти його частував у Москві. Нащо ж так опускатися? А горілка нащо?

— Що горілка? — шепотів Прокіп. — Я б смоли напився, аби забути все. Вони так мене оگریли, наче водою на морозі облили. І досі не прийду до пам'яті. Куди йти, кому жалітися? Наче роздягли до нитки і голого пустили у світ...

Ридван рушив, і всі бачили, як Прокіп упав на плече Тропініну і тяжко заплакав.

Діброва підвівся з призьби і, торкаючи пальцями струни на бандурі, пішов услід за ридваном. За бандуристом потягнулися жінки і чоловіки, наче дослухалися тієї пісні, що її уже зводив на голос бандурист.

Кукавські люди поважали Тропініна, бо мало не в кожній хаті висів образ божий, що він його малював. І в святій церкві теж усі образи і сам іконостас були творінням його рук.

Коли кукавські кріпаки покинули корчемний двір, Ілько Сотничук повів за ними і молдаванських заробітчак, подякувавши Кавури за добру графську горілку.

Ридван зупинився у графському дворі біля старого облупленого флігеля, і Тропінін повів Данилевського до своєї лакейської кімнати. Він скинув з нього свиту, перев'язав мокрим рушником голову і почав розповідати про свою подорож до пана Ханенка.

Думав цим хоч трохи заспокоїть нещасного.

Але збуджений Прокіп усе кудись поривався, усе погрожував кулаками на графський масток:

— Усіх до ноги спалю! І сам на Сибір піду! Хай знають!..

— Нащо ж на Сибір? — здивувався Тропінін, і очі його стали лагідні, ясні, наче в дитини.

— А куди ж мені? — шарпнувся Прокіп.

— Подумаємо, брате. Про все подумаємо, — і, нахилившись Прокопові до вуха, шепнув: — Уже либонь Кармалюк об'явився.

— Де він? — зірвався на рівні ноги Прокіп.

— Оцього я вже і не знаю, брате. Але він тут, деє коло нас!

На дзвіниці ударили у великий дзвін. Протяжно, поволі. У селі хтось помер.

Прокіп перехрестився на образа, що висів на покуті, і зітхнув.

8

Мирон Волошка опритомнів серед ночі і не міг збагнути, куди його занесло. «Де ж це я?.. Що зі мною робиться?..» Земля холодна, наче морозом скута. Розплющував поволі очі, а гострий біль знову в саме серце, мов розпеченим залізом — тупо, пронизливо. Коли б хоч долоню прикласти до чола, може б, угамувавсь біль. Але рука отерпла, не підведеш її. Мотузок в'ївся в тіло, боляче оповив груди. Крутили мотузку цуркою, ставши коліними на шию. Тепер не втечеш, Мироне, покашля. Та куди ж і тікати перед зимою, нащо каятися в такому житті? Мабуть, не буде вже ні каяття, ні вороття. Повік не буде.

Добре, що хоч око вціліло від панського гарапника. Він довго пам'ятатиме його удари, Мирон Волошка, дворовий кріпак пана Ханенка. Онукам своїм закаже. Авжеж закаже і нап'омнить їх. Не бійтеся, діти, пана, хай він вас боїться. Земля округ — скрізь наша. З діда-прадіда наша, а пап — злодій. Забрав землю, заліз у чужу кишеню і душить людей. Душить за те, що мало приробили і нічим поживитися вдосталь злодюзі. Брав награбоване, крав людське, тепер до горла підступає...

Мирон озирається крізь морок осінньої ночі, впізнає знайомі стіни, дубовий сволок на стелі і вирубаний сокирою хрест на сволоці. Знайомий гамазей. З батьком будував його панові Мирон. Коли б не руки скручені, можна б з причілка підважити закидку і — шукай, пане, вітру в полі. Закидка в причілку не міцно лежить, а там дреза густа росте, яр глибокий до самих очеретів, а за очеретами ліси йдуть на цілу губернію. Навіть варта не почула б, як вони вивозуть з цього гамазея на волю.

Але то все мрії. За стіною по-давньому скигнуть осінній вітер і шумлять безлисті осоки в панському парку. Гуральня давно захолола. Напевно, вже й казани в ній порожні. Хай знає пан Ханенко, що люди є такі люди, а не собаки, і мають свій терпець, який рано чи пізно уривається. Та й почалося ж, власне, не з гуральні. Почалося ще з літа, коли пан Ханенко гасав по полю, в жнива, із своїми гайдуками. «Мало однієї копи на душу, — кричав тоді пан Ханенко, — треба по три копи!» І різав з гайдуками і отаманом Шкарубою на снопах перевесла. Щоб з трьох снопів в'язали одного, щоб з трьох кіп клали одну копу. У них була така мірка для снопів, що показувала, який завтовшки має бути сніп. Мало не на два лікті мірка. По закону кожен сніп мав бути п'ять четвертей. Економи, наглядачі і гайдуки па-

на Ханенка мали при собі ці мірки з мотузка, що закінчувався дерев'яними колодочками. На тих колодочках панська печатка. Мотузок вимірювався намочений, а коли він висихав, то ставав одразу довший і витягався на півтора аршина. От з чого почалося!

Жінки в крик, у слюзи, серпами почали вимахувати, і тоді пан Ханенко наказав сікти дубчинами всіх жінок підряд. Не зважали навіть на те, котра з малою дитиною і грудьми її ще годув, котра вагітна ходить. Вагітних сікли трохи інакше, як інших. Викопували в землі ямку, клали жінку животом у ту ямку, щоб дитини не придавить, і так сікли. Лемент стояв на полі, відчайдушний крик і плач.

Зовсім розперезався пан Ханенко.

А після жнив гонить людей рови копати, кошару вшивати сніпками чи ще до якоїсь іншої роботи. Від смеркання до світання трудяться люди, а по роботі їм за це не лічать панщини. Трудову ніч не вважають за день. Та скоро віп, клятий собака, ще більше оскаженів. Після жнив зібрав катюга до двору кращих дітей кріпацьких з усього села, ніби до фершала на оглядини. Зібрав і вночі вивіз у Варшаву та й продав за гроші різним панам. Розійшовся Ханенко. Завтра він може і Миронових синів забрати до себе в двір. А з двору відома стежка. Мирона Волощуку віп обов'язково кине у в'язницю, а поки Мирон повернеться з в'язниці, не знати, де в той час будуть його сини. Що вдіє проти пана Ханенка одипока Миронова жінка?

Скоро після жнив, як почипали молотьбу, розхлопалася переповнена чаша народного горя. Однієї ночі зайнялися панські скирти з хлібом. Скирти з отих сноців, що осавули перевесла різали. Вдарили дзвони в церкві на гвалт, гайдуки почали зганяти людей, щоб гасили пожежу. Люди огиналися, йшли до скиртів поволі. І все те скоїлося в селі без Кармалюка, люди самі чинили суд над паном Ханенком. Нехай знає посіпака, що хоч Кармалюк їхній і в Сибіру, та серце його і дух тут, серед кріпаків, у рідних Головчинцях. Та й не тільки в Головчинцях, а по всім Поділлі чують його люди.

Кара вже підступала до найлютішого панського гайдука Юхима Шкаруби, але сталася ця несподівана пригода з його жінкою Палажкою, яка прийшла вдосвіта топити груби до палацу, і навіть Шкаруба десь зник того дня з села. А то б і йому не минути розплати. Став у селі глибокий, гілля на дубах у лісі міцне.

Десь на селі заспівав півень. Біля гамазея закашляли вартові. Мирон, здригнувшись від холоду, підсунувся вище на гнилу соломі в кутку. Чолом відчув колючу бороду свого товариша, і йому стало легше. Опанас дихав часто, важко, хрипів і зітхав.

— Не журися, брате. Вже півні співають...

Опанас, стогнучи, перевернувся горілиць, облизав язиком сухі губи і відчув на них солону, засохлу кров.

— Мироне! А гуральня панська мовчить! — радісно сказав він.

— Заціпило! — пробує усміхнутися Мирон.

— А що ж з нами буде? — запитує Опанас.

Опанаса почув третій в'язень, білявий парубок Тимко Гречка, і не витерпів:

— Відомо що... Облуплять, як шинкар Сидорову козу, та й випустять.

— Помовчи, парубче, — перебив його Опанас. — Тебе не питають, і не сунь свого носа. Тобі що? У тебе ні роду, ні плоду. Круглий сирота. Однаково тобі, чи в Сибіру, чи тут на пана гнути горба. Жінки й дітей не маєш, клопоту за них піякого... А в мене жіпка і трое ротів... Що вони без мене? Добре хоч батько, царство йому небесне, впору одійшов від нас і не бачить цього всього. А йому, ой, як важко було все терпіти навіть після проклятої царської служби в солдатах.

— Ще б пак! Двадцять п'ять літ носив червону шапку з мідним лобом, — озивається Мирон Волошка. — Був на копі у війну проти француза, а кінчилась війна — під конем опинився... Бачив по чужих краях, як там люди на волі живуть, кріпацтва не знають, та й думав — і в нас таке буде. Чорта з два! Коли самі не зробимо собі волі, ніхто не дасть!

— Знаю, — каже Опанас. — Мені отой панок, що церкву нам розмальовував, говорив про волю. Видно, він чесний чоловік.

— Багато він там знає! Малює панів та богів — от і співає їхньої пісеньки! — палко вигукує Тимко Гречка.

— Мовчи, молокосос! Сам собі пан! — люто обриває хлопця Опанас.

Перемагаючи гострий біль у руках, Мирон Волошка, нарешті, звівся між товаришів. У сірій п'їтмі він побачив Опанасові широко відкриті очі. Повіки в Опанаса дрібно кліпали, а в зіницях жеврів лютій, тьмяний блиск. Мирон журливо хитнув до нього головою, сказав:

— Бог з тобою, Опанасе. Таке верзеш. За кого ж тоді Тимка разом з нами солоними дубцями пмагали? Проти кого він уночі повстав? Кому він, Тимко, добра хотів? У нього, правда, ні дітей, ні жінки... Сирота... А води, бач, не схотів носити до панської гуральні разом з усіма. Для кого ж він це зробив? Для себе? Ні.

Опанас хотів щось сказати, але в грудях захрипіло, важкий кашель схопив його за горло, і кволе тіло затремтіло, немов у пропасниці.

Обидва в'язні, Мирон і Тимко, міцно скручені мотуззям, схилюлися до нього. Поки не стих кашель, не лягали.

— Мабуть,— хрипів Опанас,— вони в грудях мені щось одбили. Болить дуже в грудях. А про воду і про Тимка ти, Мироне, правду кажеш. Тимко не винен. І про гуральню правильно... Стали всі гуртом за одно і зупинили гуральню. Тепер вона мовчить, заціпило їй. Коли б дав бог завжди так нам велося,— мрійно сказав Опанас, і побратими відчули в його голосі якусь надію, згадали вчорашній день.

Він почався, як і всі дні, у важкій роботі на панському лану, де сіяли й орали, серед токів, на городах, у лісі, скрізь, куди зігнали людей гайдуки. Пізно ввечері верталися додому мовчазні і чорні від куряви й поту кріпаки. Кожного вабила, хоч і вбога, але своя хата, тихий рідний закуток і коротка піч для спочинку. Та до спочинку було ще далеко. Закінчивши цілоденну панську роботу, люди бралися до своєї, яку мали виконувати пізно ввечері та серед ночі. В кожного стояв неупораний клопоть городу, не обставлена соломою на зиму хата, нетоплена піч, ждали голодні діти. Зима вже стукала осіннім холодним вітром у кожне віконце, і люди бралися до роботи на своєму ґрунті.

Але того пізнього вечора несподівано зупинилася панська гуральня. В ній зіпсувався насос, що подавав воду в казани зі ставка. Пан Хавенко наказав осавулам підняти всіх кріпаків і гнати з відрами до гуральні. Було вже зовсім пізно, люди полягали спати, як селом промчали на конях грізні вершники з маєтку. Ніби гарапник, важкий і дошкульний, трахнуло в усі двері, ворота, вікна:

— На панщину!

— Всі у двір!

— На панщину!

Тихими вуличками котився страшний і незвичний серед ночі крик панських осавулів.

Опанас вибіг за ворота і довго озирався — чи, бува, знову не горить панське подвір'я, але навколо стояла глуха піч, і безлисті дерева одноманітно скрипіли од вітру, наче старі двері в його хатині. Він не встиг ще й озирнутися як слід, коли на нього налетів гайдук і оперішив нагаєм по голові.

— Чого стоїш, бидло? До маєтку з жінкою! — і вже проскакав конем на край села, все вигукуючи:

— Відра! Відра беріть!

Опанас болісно поводив плечем. Це був перший нагай на його спині тієї ночі.

Закричали в хаті перелякані діти, плакала Ярина, але Опанас не зважав на ті сльози. Гаркнув на жінку люто і, схопивши двоє

дерев'яних відер, вибіг за поріг. Слідом за ним бігла жінка Ярина. Він завернув з нею у вуличку, і серце стиснула тривога. Діти, залишені на самоті, кричали голосно і страшно, все бажаючи не кидати їх, одиноких, у хаті. Старша дочка Марина безпорадно бігала коло них, заспокоювала і несамовито кричала сама в темряві з переляку. Опанас ще довго чув той крик, поспішаючи з Яриною до мастку.

На ставу йому дали бочку на колесах, і він мовчки, удвох з Яриною, наливав її водою, а потім, накинувши шлею на плече, тягнув під високу гору, в масток, до гуральні. Ярина підштовхувала ззаду. Тягти було важко. Гора крута. Хто відрами носив, і тому дух забивало, а в Опанаса бочка на сорок відер. А тут ще дощ, як із відра. Холодний, забитний. Періщить в очі, січе обличчя, а під ногами глина розмокла. Опанас місить її ногами, сковзається і бачить людей. Повзуть люди по горі, мов привиди в рудих сорочках, від ставка до гуральні. Гайдуки стоять над ними, обіч дороги, і гарапник у кожного, як блискавка. Потягне, раз чи два через плече — сорочка надвоє тріскає. Стережись!

— Страшний суд настав, Опанасе,— шепотить Ярина.

— Мовчи хоч ти,— стогне Опанас і знову й знову тягне під гору важку бочку, аж шлея в'їдається в плече. Він навіть не помітив, як там на горі вже щось сталося, кріпаки загули, закричали.

Хто перший почав той бунт, Опанас ще й тепер не може пригадати. Він тільки пам'ятає одне. Коли люди вийшли з водою по крутій горі десятий раз,— на залізному чані для води вже стояв Мирон Волошка. Він чудернацько вимахував руками, немов хотів злетіти до неба. Люди одразу загули, як ліс у бурю. Опанас кинув важкі голоблі, і вода з його бочки бризнула на людей.

— Нема такого закону, пане! — кричав Мирон Волошка. — Це каторга, а не панщина. Хай сам носить воду! Ми не будемо носити! Чи правду я кажу, люди?

— Правду!

— Не будемо!

І Опанас теж загував разом з усіма, що Мирон Волошка чисту правду каже. Він, кинувши Ярину біля бочки, проштовхався наперед і хотів гукнути, що такого знуцання ні батько, ані дід його на панщині не знали. Він хотів сказати людям про дітей своїх: нехай послухають, як кричать зараз їхні діти серед ночі по хатах. Може, чись уже й навіки затихло. Знає про це пан Ханенко чи не знає? Та не встиг висловити своїх думок Опанас, як зчинилася бійка.

Всі осавули з економом кинулися в натовп на конях, і поча-

лася розправа. Один челядник стрельнув з рушниць, і натовп кріпаків почав сповзати з гори. В цей час парубок Тимко Гречка, такий мовчазний і непоказний, вибив у всіх чанах чопи і закинув їх у став. Вода з чанів, яку наносили кріпаки, запуміла густими потоками згори. Поки гайдуки розправлялися з селянами, вся вода вибігла. І вже з того часу ніхто не пішов носити воду.

Чи довго били кріпаків тієї ночі, Опанас не пригадує. Він тільки пам'ятає, як страшно і довго били їх трьох на псарні. Били до самого світанку, потім відливали водою і знову били мало не весь день. Та, мабуть, оце зараз, як тільки зійде сонце, знову почнуть катувати. Хай катують, але гуральня вже мовчить. Таки на їхнє вийшло! Вони перемогли пана Ханенка!

— Прийде весна, хлопці, і Кармалюк як стій з'явиться в лісі. Чує моя душа. Він, певно, всі стежки з Сибіру на Україну знає,— озивається після довгої мовчанки Мирон Волошка.

— За Сибіром сонце сходить, хлопці, не зивайте,— по-дитячому осміхається Тимко Гречка і шепотить до Мирона: — Дядьку! Я дуже прошу — скажіть Кармалюкові про мене. Я на все згоден, аби тільки він прийняв мене до своєї ватаги. Я всі мастки і всіх панів навколо знаю. Мене продавали змалку від пана до пана. За собак продавали. За мене цілого мисливського пса не раз давали, а дупенят, то навіть по двох і по трьох... А коли підріс, то пап Ханенко назад мене відкупив за овчарку... Руки мої сильні йому потрібні. Скажіть йому за мене слово...

— Добре. Будеш мовчати на допиті — скажу. Але знай: Кармалюка довго треба ждати. Зараз осінь, а потім зима. Він тільки весною може подати про себе звістку,— каже Мирон.

На гнилій соломі застогнав Опанас. Він, певно, пригадав своїх малолітніх синів, дочку Марину. Йому наче й досі вчувався їх розпачливий крик тієї ночі, страшний і болісний. Він думав про Ярину, яка теж, мабуть, не спить в цю мить, прихилившись самотньо до вікна. Визирає на шлях, очей не зводить з панського мастку і цього гамазея, де вони, зв'язані, лежать.

— Мироне! А як же Марія, жінка Кармалюкова? Троє дітей їсти просять. Марію, мабуть, знову битимуть. Хіба вона винна? — запитує Опанас.

— За неї і за своїх синів Кармалюк відплатить. Пани це добре знають. Може, через те і не зачеплять па цей раз Марію,— каже Мирон.

— Коли б то так. Нещасна вона,— зітхає Опанас.

— Серце в неї щире. Такої жінки — пошукай. Любиць її Устим, вірить їй у всьому,— пояснює Мирон Волошка.

— Любов хлібом не годує,— гірко каже Опанас.

— Нічого, Опанасе, хліба для Марії та її синів люди знайдуть. Дід наш Остап ще ходить по світу, і бандура його грає. Голосна, душевна бандура,— заспокоює його Волошка.

— То правда. Наш дід Остап добрий чоловік,— погоджується Опанас.

Крізь щілину в дверях проступає бліда смужка неба, така тьмяна і рівна, як лезо гострого меча, і на тій смужці вже загоряється бліде, але гаряче саяво ранкової зорі.

— Коли б уже сонце сходило,— зітхає Тимко Гречка.

9

Марія змахнула фартухом пекучу сльозу і боязко озирнулася на вікно. Надходила друга тривожна ніч після бунту на гуральні, а челядники по Марію не приходили. Мабуть, щось недобре замислив пан Ханенко після тієї ночі, коли люди не захотіли носити йому воду до машини. І чого вони хочуть від неї? Носила ж воду Марія, як було загадано, разом з усіма людьми й додому пішла, коли люди збунтувалися і покидали відра. Добре хоч старший син Іван уже підріс і всовіщав малих Остапа та Миколу, щоб не здіймали лементу серед ночі. Вони послушали, видно, старшого, Івана. Бо коли повернулася з гуральні Марія, то сини спали, а Іван стеріг убогу хатину, причаївшись на покуті біля вікна.

Тихі сини ростуть. Без батька. Восьмий рік пішов Остапові на Покрову, а вдачею не схожий на батька. Тільки очі голубі завжди дивляться підозріливо, спідлоба, і в тому погляді Марія впізнає рідного й далекого Устима. Де він тепер і що з ним? Немає ні звістки, ні привіту. Тільки чутки різні повзуть про нього вдень і серед ночі, то з ярмарку, то з Шляхової корчми. Може, і правду каже старий Діброва про Устима, бо такий веселий і жартівливий прибився надвечір до її хати, і навіть трохи напідпитку. Тільки не розпитуватиме його Марія зараз. Сини ще не сплять, і Остап усе допитується:

— Мамо, а де наш тато? Ми не боялися самі в хаті, бо Іван казав, що тато ходять коло хати і стережуть нас. А чого ж вони до нас у хату не зайшли?

— Немає вашого татка, діти. Далеко він,— зітхає Марія.

— Він розбійник, мамо? — запитує Остап.

— Ні, синку, він хороший,— тамує сльози Марія.

— А чого ж шляхта дворова кричить: «Карман! Злодій! Розбійник!»

Марія хитнулася на полу, в очах поплив туман. Не вберегла вона сина від неслави людської, і він десь почув оте слово про

батька, колюче і страшне. Кинула очима допитливо на Івана. Іван похмуро, спідлоба глянув на матір, засопів:-

— Я побіг гусей завертять, а паршиві гайдученята і давай його дражнити. Карман, розбійник...

— А Іван, мамо, за це на них каміння кидав. Геть порозбігалися! — засміявся Остап.

Старий бандурист Діброва підвівся з лавки, присунувся до дітей:

— Нехай кричать, синку. А ти не слухай. Затули вуха і, наче води в рот набравши, йди собі геть. Хай пащекують. Вони бояться вашого батька, от і лають. Але він не розбійник.

Марія одвернулася до вікна і мовчки дивилася на тиху, безлюдну вулицю, на давній похилений тин біля свого двору. Городив його ще Устим навесні, після їхнього вінчання, як стяглися на власне господарство. Скільки вже літ минуло з того часу, а господарства власного вони так і не завели. Хата похилилася, увійшла з причілка в землю, ворота впали, хлів світить кроквами, як голодний ребрами. Немає хазяїна та не знати, чи й буде він коли порядкувати на цьому подвір'ї. Спочатку Марія просила Устима, щоб зглянувся хоч на дітей нещасних, щоб послухав її. Та де там! Повстав проти пана, людей за собою підняв, і вони наче прокинулися з важкого сну, загули проти поміщиків, збунтувалися по цілій окрузі. Все йшло так добре, і раптом його знову зловили, закували в залізо, погнали на Сибір. Може, й не побачить більше рідної землі, та так і загине десь там, у чужому краю. Десять літ каторги!

Марія намагається відігнати пастирливі думки, але старий Діброва вже завів розмову з дітьми, і його казка, страшна і правдива, плине, здається, без краю.

— І за те, що всім людям щастя хотів, погнали пани вашого батька під червону шапку, в солдати, аж у Кам'янець старий. Тоді ще вас на світі не було, а ти, Іване, в колисці гойдався і нічого не тямив. Та не такий він, батько ваш, Устим Кармалюк, щоб панам скоритися, впасти перед ними на коліна. Зненавидів панів ще дужче після того — втік з солдатів і пішов гуляти по світу, як вільний сокіл. Спочатку ховався він у лісах дрімучих, у печерах глибоких і завжди мав при собі цілу ватагу добрих хлопців. Всі оті хлопці з нашого кріпацького роду були. Конюхи, воловники, ковалі, все чесні хлібороби. Одного пан скривдив, іншого бито до смерті солоними дубцями на стайні, а той клятої панщини не витерпів. Отож і вони з усіх сіл і хуторів на віки вічні — в ліс до вашого батька Устима. Стерегли багатих панів на битім шляху серед ночі, чинили їм розплату за кривду людську, забирали в них усі гроші і бідним людям роздавали. А кот-

рий пан не каюся після цього і знову мучив людей, до того серед ночі, як вихор, прилітав ваш батько. Пан навіть незчується, як спалахнуть його скирти на токах, затріщать у вогні великі гамазей з хлібом, і в покоях дорогих стане перед зляканим паном сам Устим Кармалюк. Тремтить катюга-пан, проситься у вашого батька, щоб не вбивав, клянеться, що більше не буде мучити людей, але батько ваш ніколи панам не вірив. Одшмагають батькові хлопці пана-посіпаку солоними дубцями на ослоні так, як він кріпаків шмагає, заберуть його гроші, золото — і забувай, як звали.

— І золото заберуть? — позіхнув Остап, протираючи кулачком заспані очі. Він уже дремає, схилившись дідові на коліна, і довга казка про батька зринає перед ним у всій величі й красі фантастичної дитячої уяви.

— Усе заберуть. І гроші, і золото, — повільно шепотить старий бандурист, — а другого дня розділять те все поміж людьми. Всім потроху дадуть, а собі тільки на харчі та одержу зоставлять. Нікого не обійде при розподілі ваш батько, Устим Кармалюк. За це й люблять його люди, пісень про нього співають, коли пан не чує... Отакий ваш батько, діти, а вони душоубом, розбійником його називають, щоб зганьбити його ім'я святе. Пани ловлять день і ніч Кармалюка. Військо проти нього посилають по селах і хуторах, людей силою зганяють, щоб його вловили. Перший раз, коли Кармалюка посадовили в тюрму — пани присудили тяжко покарати його. П'ятсот палиць йому дали по голому тілу; в солдати погнали, тільки вже не в Кам'янець, а до моря, в город Крим. Але батько втік з дороги — і знову панам переполох. Багато золота вони обіцяли тому, хто викаже батька, а самі військо розставили по всіх маєтках, озброїлися до зубів, та однаково їх не боявся Кармалюк. Люди не виказували його, ховали від панів, берегли скрізь і завжди. Але знайшовся один підпанок із шляхти, вистежив Кармалюка в лісі, бо дуже йому золота панського закортіло. Вистежив і дав знати в економію. Всі пани з військом гналися за Кармалюком з самого ранку аж до вечора і спіймали його в голому полі, бо підстрелили в ногу. Коли б не куля в носі, вони б його тільки й бачили. Але куля не пускала. Пани скрутили мотузком руки вашому батькові — і в тюрму. Іхній суд був скорий. Знову побили на майдані дубцями, закували руки й ноги залізом, та й погнали од нас. Погнали на Сибір у каторгу, бо там ліси дрімучі, сніги глибокі і людей нема. Ні, він не розбійник, ваш батько, правдивий він чоловік, дітки!

— Діду, а тато ж до нас все одно прийде! Правда ж прийде? — заворушився крізь сон Остап. Діброва пригорнув його до грудей, погладив по голівці.

— Прийде, дітки. Дай боже йому здоров'я тільки,— заспокоює дітей бандурист.

Марія слухала його оповідання і припишкла біля вікна. Йї було боляче, що не вона, а бандурист Діброва розповідає синам про батька. Не може Марія їм розповідати. Не раз, бувало, обсядуть її діти, розкажуть та розкажуть про батька, а вона тільки почне, одразу сльози набіжать, у горлі пересохне. Такає Марія від синів з хати на подвір'я, і там плаче довго й гірко, поки сини її поспнуть.

Поволі засинають діти, дримає й дід.

— Маріє, клади їх спати,— тихо каже він, і Марія, немов сполохана, одсахується од вікна.

Вона бреде сновидою до тапчана, вкладає дітей покотом на чистому ряденці.

Старший, не спить. Він обхопив руками голову, схилився на лежанці. Закусив полотняний рукав сорочки, щоб не показувати плачу, але Марія помітила, як злегка здригаються його худі дитячі плечі. Що йому зробилося? Може, пропасниця трусить? Марія торкає його за голову, та він стріпує чубом, скидає її руку з своєї голови, шепотить, ковтаючи сльози:

— Неправда ваша! Батько не прийде... Ніколи не прийде... Дід обманює нас...

Марія докірливо глянула на бандуриста, замахала рукою, щоб він мовчав і не озивався більше до хлопця. Ось до чого призвела його казка про Кармалюка! Син уже дорослий і все розуміє. Навіщо було ятрити його дитяче серце!

Іван, не підводячи голови, повалився па тапчан обличчям до стіни, притих, обійняв за плечі малого Остапа. Він більше й слова не промовив, наче одразу заснув. Марія бачила, що він не спить, але знала, хоч кричи на нього, хоч лай, а більше й слова не почувеш від нього, такий впертий і потайний.

Всі поспнули, змучені роботою, настирливими думками, тривоною. Марія спочатку чула глухий стукіт нічних сторожів біля маітку пана Ханенка, що недремно ходили довкола. Сторожі перегукувались ясеновими калаталами, щоб пан повсякчасно чув — не сплять сторожі. Марія думала, що, може, о цій порі до неї прийдуть челядники, знов заберуть до двору і будуть мучити цілу ніч за Кармалюка. Хіба ж вона знає, де він тепер? Панам видніше. Заслали в Сибір, а тепер і не вірять самі тому. Все думають, що він утік звідтіля і десь тут по лісах ховається. Де ж йому тут ховатися? Коли б ховався, то прийшов би хоч до дітей.

Стукіт калатала глухне, даленіє, і Марія вже не чує, як валують собаки на хуторі за рікою. Глибокий сон упав на село. Навіть верховіття коренистих яворів коло ставу притихли. Солодка

дрімота огортає Марію, і вона лежить холодна й німа, не чуючи свого натрудженого тіла. Але навіть крізь сон Марія чує, як тихо деренчить шибка в причільному вікні. Настирливо, тонко, наче вітер б'є у вікно. Жінка чує те бряжчання все ясніше й ясніше, а підвестися ніяк не може. Ось уже вся рама гуркотить, і Марія схоплюється. «Гайдуки прийшли! На стайню зараз поведуть!» — злякано стукотить серце.

Марія біжить у сніи і стоїть там біля дверей, може, хвилину, а може, й дві, прислухається. На селі тихо і мертво. Гуральня, як зупинилася вчора, так і досі мовчить.

Під дверима хтось зітхає, торкаючись рукою дерев'яної закрутки.

— Хто там? Чого вам треба? — питає жінка.

— Маріє, відчини, — озивається чоловічий голос.

— Хто ж ви такий? — допитується Марія.

— Це я, Маріє, відчини...

— Боже мій! Що це робиться! — тихо скрикує Марія і відчиняє двері.

Він ще й порога не переступив, як вона кинулася йому на груди, схлипуючи й примовляючи:

— Устимочку! Рідний наш... Прийшов-таки...

Вона чує в складках Кармалюкової одежі пахощі осіннього листа, дух лісового моху і вогкість болота. Вона торкається долонями його обличчя. Густа, неголена борода коле їй пальці. Марія впізнає його високий, з горбинкою, орлиний ніс.

— Ти одна вдома? — питає Кармалюк.

— Ні, Діброва прийшов переночувати, — відповідає Марія.

— А дітки ж як наші? Здорові? — шепотить Устим.

— Здорові, Устиме, хвалити бога... — радіє Марія.

Кармалюк обіймає за плечі дружину, гаряче шепче їй в лице:

— Остап либонь виріс уже? А мене вони ще не забули?

— Де там! Щодня тільки й мови про батька, — каже Марія.

Кармалюк ставить у воднику високого списа, уважно замикає на засув сінешні двері і притаєно, немов крадучись, входить до хаги. Йому в обличчя віє теплий людський дух, пахне яблуками, чути рівне і глибоке дихання синів на дощаному полу. Все таке рідне й дороге йому тут, у цій хаті. Широка дубова лава під вікном, старий мисник з череп'яним посудом, лозова колиска стоїть на печі, ясенюва розмальована скриня, де лежать Маріїні і його пожитки. Сосновий стіл, накритий білою скатеркою, окрасць хліба на столі, сільниця і старий ніж, якого він зробив колись із старої коси.

Кармалюк сідає до столу і хоче розповісти Марії про важкий шлях каторжника на рідну Україну, до неї, Марії, до своїх

синів. Він тікав степами, і Марія не знає, які то степи. Вона навіть не уявляє, як йому було важко пробиратися з тавром каторжника на лобі. Устим може їй показати ще й сліди від іржавих кайданів на руках. Не скоро загойться роз'ятрене залізом тіло. Про все готовий розповісти дружині Устим. Тільки одного не скаже. Приховає від неї, що тиняється на Поділлі по лісах давно. Все жде, поки пани заспокояться, прочитавши публікацію про його втечу, поки вони забудуться трохи і війсьکو з своїх маєтків відішлють назад до Кам'янця. Він не скаже Марії, як не раз підкрадався ночами до хати і сидів аж до зорі в садку, не зводячи очей з її вікна. Він бачив тоді Марію здалека, чув плач малого Остапа, але остерігався засідки, що чатувала на нього, і в хату не заходив. На світанку він знову пробирався до лісу і сидів там увесь день, ждучи своїх хлопців на пораду й розмову. Бо коли Марія те все почує від нього, то гостро осудить його поведінку, і Устим краще змовчить про це, утаїть від неї.

— Устиме, послухай мене,— ставить на стіл дерев'яну миску з картоплею Марія.— Нещасні ми без тебе. Або вернися до нас, або роби щось із нами. Може, вернешся? Пан простить тобі все. Він мені вже переказував. І будемо ми знову мирно й тихо робити коло свого ґрунту, дітей будемо доглядати... Ну, зглянься хоч на синів своїх. Пропадуть вони без тебе, і я піду на той світ одна...

Пробудився на лавці старий Діброва, впізнав Кармалюка і кинувся до нього, ненароком торкнувши струну на бандурі. Струна забриніла тонко, журливо, немов заспівала. Кармалюк стрепенувся.

— Батьку наш рідний! Очі мої стуманіли, тебе виглядаючи,— припав йому до плеча Діброва.— Всі люди тебе ждуть...

Устим одвів діда рукою, взяв з миски картоплину, присунувся ближче до жінки.

— Маріє, нащо ти таке говориш? Он чуєш, що дід каже? Мене ждуть люди, такі, як і ти, нещасні кріпаки. Пани мене ненавидять і бояться, а ти, Маріє, докоряєш мені за це... Хіба у мене душа за вас не болять? Чи серця в грудях не маю? Та що можу вдіяти? Я зброю взяв і не випущу її тепер.

— Убивати будеш панів? — вжахнулася Марія.

— Коли треба, то й убиватиму,— спокійно сказав Кармалюк.

— Боже мій,— сплеснула в долоні жінка.— Дітей своїх пожалій, Устимочку, хіба вони винні...

Вона кинулася до тапчана, ряденце груботкане шарпнула з синів. Прокинулися діти — сонні, налякані, а вона, мов сама не своя:

— Іване, Миколцю, дітки мої... Остапе... Тато ваш повернувся. Не бійтеся його... Просить тата, нехай зостанеться біля нас,— мов кризь сон, несамовито стогне Марія.

Кармалюк устав від столу, люто блиснув очима на Марію, але стримав себе. До нього несміливо підходили сини, худі, тонконогі, в сорочках по коліна. Устим виїняв з-за пояса обидва пістолі, поклав на вікно. Взяв на руки середульшого, Остапа:

— Ого, який ти виріс, козаче! А ви, Іване й Миколо, чоґо засоромилися? Сідайте-но лишець мені на коліна. Я вас гостинцями почастую. Аж від самого синього моря гостинці,— і він по черзі поцілував усіх трьох синів у губи. Діти зморщились від колочої бороди і гіркого тютюнового духу.

— Чумацької тарані вам привіз. Чумаки від моря сіль везли, подарували. «На, Устиме,— сказали,— одвези своїм синам». Чумаки говорили, що там добрі люди живуть, і панів у них немає... Беріть, діти, їжте...

Сини схопили обіруч по рибині і не знали, що їм робити: батька розглядати чи рибу їсти? Марія притулилася до одвірка і фартуха не одриває від очей, плаче. Вона прислухається до тихої ночі, і кожен звук надворі боляче б'є її в серце, обгортає тривогою за Устима. Вона вже й сама не рада, що збудила дітей, так і не поговоривши з Устимом наодинці.

— Маріє, а ти чоґо там стала? Ходи-но до нас та посидимо вкупі,— просить Кармалюк, пригортаючи синів.

Марія підійшла до них і сіла край столу.

— У мене, Маріє, коло Херсона є побратим один. По дорозі з Сибіру з ним подружив. Каже, земля там дуже родюча, вільна земля. Там і люди живуть вільно, не так, як у нас, а на віру. Їхня таврійська губернія через те й називається: невінчана губернія. Так от я думав-думав та й вирішив перевезти вас туди... Там вас ніхто не знає, люди в тім краю добрі, а мені це зовсім розв'яже руки проти панів і шляхти... Прилечу з своїми хлопцями серед ночі, схоплю вас на коней, і прощай, пане Ханенку, назавжди... Поїдемо, Маріє?

— Не знаю,— певно відповіла Марія.— Тут моя хата, батько й мати... На одному цвинтарі увесь рід наш лежить... А там як воно буде, в тій невінчаній губернії?.. Хто мені там рідня?.. Кажуть, там садків немає і калина в березі не зацвіте...

— Таточку, не їдь! — хлипнув Остап, а за ним Іван з Миколю:

— Не їдь!

— Не кидай нас!

Кармалюк пригорнув дітей до серця, метнув гострий погляд у вікно:

— Тихше, дітки, бо пан почус... Ви нікому не кажіть, що я до вас приходив, то я і буду з вами жити. Я не йду від вас, діти. Я вже зовсім вернувся... Вкупі будемо... Я он матері й чоботи привів. Добрі чоботи, юхтові. Візьми там у торбі, Маріє...

Вийняла Марія чоботи: легкі, з рантом, мідяні підківки на закаблуках. Чоботи скрипіли, пахли дьогтем, і вона довго розглядала білі цвяшки на підшві, немов хотіла полічити їх. Смуток і тривога одразу зникли, і на серці стало спокійніше.

— Бережи їх, Маріє... А підросте Іван, йому віддаси,— сказав Кармалюк.

— Отамане,— озвався бандурист Діброва,— а що ж мені робити? Пора б уже хлопців скликати. У нас тут на гуральні таке скоїлося. Клятий Ханенко останню сорочку здирає...

— Знаю, чував. Подождіть трохи, діду, я скоро подам гасло, буде й вам робота,— відповів Кармалюк.

— Слухаю,— кивнув головою Діброва.

На сонному шляху несподівано затупотіли коні, і Марія кинулася до дверей. Але спокійний Кармалюк ніби й не чув того тупотіння. Він поволі одніс синів на тапчан, заткнув пістолі за пояс і зупинився серед хати, мовчазний і задумливий. Вершники вже промчали вулицею повз хату, і глухий стукіт кінських копит скоро зазмер десь на горбі, біля панського маєтку. Марія перехрестилася.

Тиху ніч розітнув довгий і голосний свист.

Кармалюк ворухнувся і почав слухати той свист, що линув над селом, тривожний і голосний. Дослухавши, він підійшов до дітей.

— Спять, дітки, не бійтеся. А я вийду та гляну, чого воно свистить серед ночі і людям спати не дає? Дня йому мало, чи що?

І Марія навіть не зогледілася, коли Устим вибіг з хати. Вона навіть не почула його притаєних кроків під вікнами. Наче кризь землю провалився чоловік. Вийшла в сіни — списа у воднику нема. Відчинила двері на подвір'я — порожньо. Тільки зірниця палахкотить на небі, тремтлива і ясна, мов жарина.

10

Пан Ханенко стояв похнюплений серед двору і весь тремтів, не так від холоду, як з переляку. Руки панові скручено добрим кропив'яним мотузком, і гладка його постать похитується на коротких, карячкуватих ногах. Пан одразу став мізерним і слізно схлипує, боячись підвести очі на людей, на Кармалюка, а найдужче боїться пан поглянути на свою гуральню, що палахкотить на високій горі, мов суха скалка.

Нарешті, він отямлюється і, тріпонувши головою, скрикує:

— Змилюйтеся, людоньки! Я ж увесь ваш. У нас бог один і віра православна одна. Я не шляхтич коронний і не душогуб... Я християнин! Брат ваш і син...

Кармалюк здригається від тих слів, але з місця не рушає, наче прикипів до землі. Обличчя в нього суворе, і в полисках пожежі здається вилитим з бронзи.

— Що ти сказав, собако? — підить крізь зуби Кармалюк і, повернувшись до людей, гукає: — Ви чули, люди, що він сказав?

Збуджений натовп кріпаків раптом гойднувся і затих. Було навіть чути, як потріскують у полум'ї соснові крокви на гуральні.

— Пан Ханенко сказав, — кидає в натовп Кармалюк, — що він наш рідний брат та ще й син. Брепеш, собако, як Мазепа! Який же ти нам брат? Твої кривні родичі — то пані і дуки усякої віри, усякої мови. І польської, і турецької, і австрійської. Ми, кріпаки, для них — бидло, вічні наймити. Пам'ятай, псявіро, що Кармалюк б'є і ріже пана всякої віри і мови. І свого, і чужого!

Натовп радісно загув, захвилювався. Наче вітер повіяв у спеку, женучи перед себе ясні дощі. З людської гущі вже протискувався до Кармалюка закривавлений Мирон Волошка, побитий Опапас і розхристаний Тимко Гречка.

Кармалюк трусонув Ханенка за груди:

— Клянися, супостате, людям, що більше не будеш такого робить. Преси їх.

Ханенко впав на коліна, затрусився:

— Клянуся всім вам... Простіть, більше не буду так. Осавулам закажу...

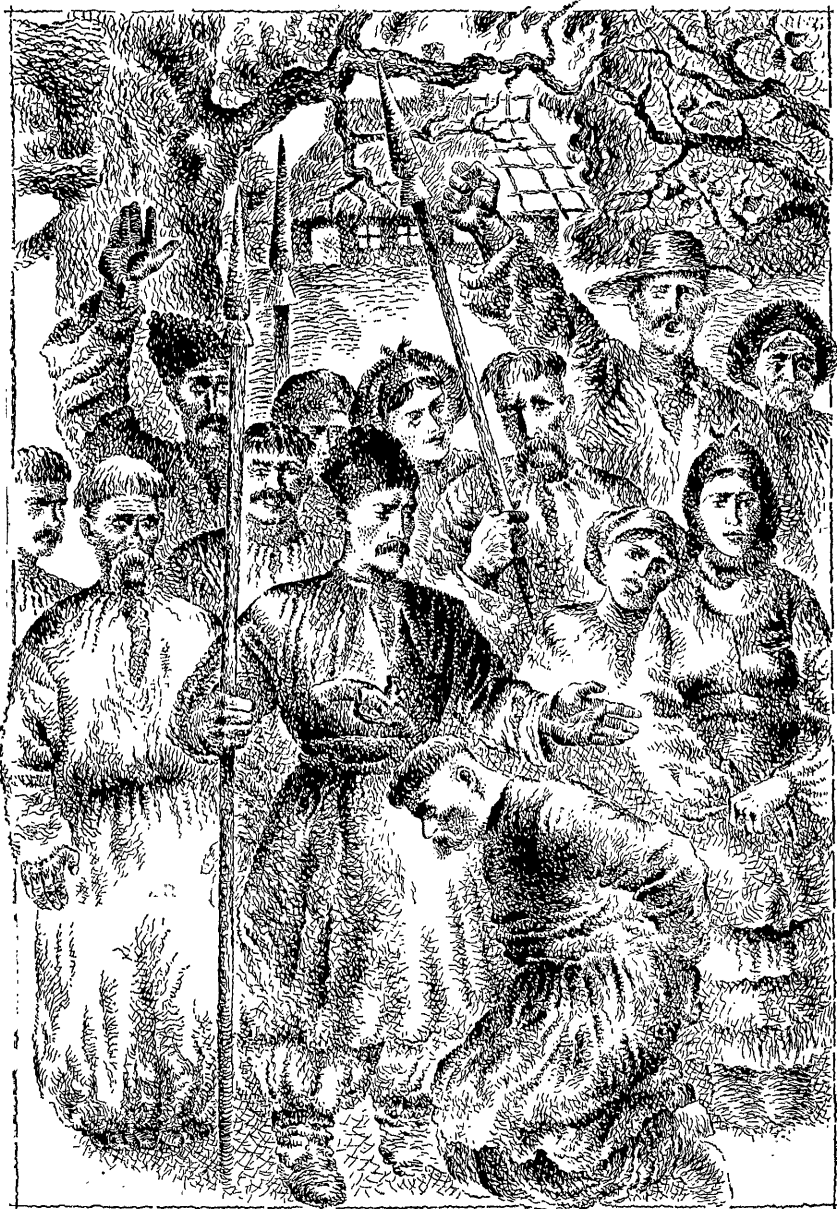
— Брепеш, псявіро! — грізно кричить Мирон Волошка.

— Клянися! — гуде осяяний пожежею натовп.

— Присягайся, що більше й пальцем не зачепиш кріпака. Снопів не різатимеш, дітей не розлучатимеш з батьками. Клянися перед ними. Голосно клянися, щоб усі чули! — гримить Кармалюк, спершись на високого списа.

Пан припадає лобом до землі, зводить побожно очі до неба і повторює за отаманом слова страшної для себе клятви.

— Віднині, люди добрі, панщину будете робити чотири дні на тиждень. Сьогодні я скасовую в маєтку і на всіх моїх ґрунтах тілесну кару дубцями і канчуками. Вагітних жінок, котрі на останніх днях, не посилати на панщину. Груби в маєтку топтимуть тепер конюхи і воловники. Всі мірки старі до снопів спалю, а заведу правдиві, з сухого мотуззя. Вночі нікого до роботи

не буду зганяти... Два дні на тиждень і свята неділя хай будуть для людей... Вони не мої...

Ханенко хрипить, часто ковтає слину і облизує гарячим язиком пересохлі губи. Він ще й досі не отямився з переляку, і йому навіть важко пригадати, як усе те сталося, що він повинен присягатися зараз перед своїми хлопцями. Який сором, яка ганьба для іменитого дідича, нащадка гетьманського роду і славного дворянина!

В нього над головою стоїть Кармалюк і не дає йому навіть передихнути, змовкнути хоч на мить.

— Гей, пане! Ти не крути, бо скрутишся отут! — гукає над самим вухом Кармалюк, і Ханенко починає плутати слова. Він ладен віддати їм усе, згоден в цю мить зробити для своїх хлопців рай на землі, аби тільки йому дарували життя.

— А тепер поклонися людям і поцілуй святу землю. На всі боки поклонися, — наказує Кармалюк.

Пан кланяється, не підводячи очей на своїх кріпаків, що стоять круг нього тісним колом, цілує холодну землю. Він бачить на землі кріпацькі ноги, чорні й порепані, обтріпані холоші в чоловіків, жіночі підгички, тонко вишивані чорною вовною на сировому полотні. Ханенко клянеться, здівивши зуби, і намагається хоч краєм ока заглянути в обличчя своїм хлопцям, щоб навк'ятати ці обличчя, зловісно осяяні загравою пожежі.

Кармалюк високо підносить руку:

— Слухайте мене, люди! Пан поклявся вам при свідках. Запам'ятайте собі це. Я гроші в нього забрав усі, вони мені байдужі, і я їх роздам бідним, бо то гірка кривавиця ваша — ті панські гроші і багатство. А ти, пане, начувайся, коли не додержиш клятви і свого слова — нарікай тоді сам на себе. Я тебе і на тому світі знайду! Коли хоч пальцем кого даром зачепиш, я почую людський плач і, де б ти не був, прилечу до тебе на розмову. От і думай собі, пане Ханенку. Думай і роби, як знаєш...

Люди слухають ці слова, і їм стає на серці тепло й легко, немов приснився радісний і щасливий сон. Вони аж не вірять своєму щастю. Невже це їхній Устим Кармалюк, якого було запроторено в Сибір на вічну каторгу? Так! Він! Бо голос його знову дзвінко лунає в панському дворі, роздимаються іскдри в орлиному носі, і знайомі очі по-давньому палахкотять іскрами з-під густих брів. Хто ж інший має бути, як не він, коли гуральня панська вже догоряє і сам Ханенко, лютий та неприступний пан, уже лежить голий на ослоні посеред двору?

Розстебнувши до пояса старий солдатський мундир, що зостався від батька, стоїть над паном Данило Хронь і спокійно, з присвистом, шмагає панську спину солоними дубцями та ще й

примовляє до кожного удару. Йому гаряче допомагає Мирон Волошка. Подає свіжі дубці, парить нові в солоній воді та все приказує до кожного удару:

— Оце тобі, паночку, за червону шапку. Носив я її з твоєї ласки, знаю. А це за дітей, проданих у Варшаву. За перевесла різані маєш дрібної здачі!

Здається, кінця-краю не буде тим приказуванням, від яких у натовпі котиться легенький і тихий регіт. А Данило Хронь невгаває. Наче він досі тільки те й робив, що десь карбував на своїй палиці всі панські гріхи, та тепер і пригадає їх панові один за одним, наче вичитує з того карбування, нічого не забуваючи. Дубці добрі, в солоній ропі розпарені. Приніс їх сюди з панської стайні Тимко Гречка і тепер подає по одному то Данилові, то Мирону. Веселий парубчак.

В цей час пронизливий свист розтинає сполохану ніч.

Він котиться од ставу, понад панським парком і глухне десь на хуторах. Значить, пора кінчати в маєтку пана Ханенка. Кармалюкова варта, що стоїть за селом, вже подає свій знак.

Подвір'я економії поволі порожніє, люди розходяться по своїх хатах, причаєно зникаючи в темряві. На греблі виринули вершники з сусіднього маєтку, куди вірні слуги пана Ханенка вже встигли подати звістку. Пан Опаловський поспішає на допомогу своєму сусідові. Але даремно гонить коней шляхтич Опаловський, бо Кармалюкові хлопці давно його випередили і зникли з села. І навіть не тією дорогою зникли, на яку сподівався Опаловський, розставивши по ній свою засідку. Коли його вершники виїхали на греблю, Кармалюк із своєю ватагою вже був за селом, гуральня пана Ханенка догоріла, а сам пан лежав посеред двору, прив'язаний до ослона, і тяжко стогнав.

Кармалюк ішов полем мовчазний. Похилив на груди голову, поспішаючи до глибокого яру. На серці йому тяжко, обгортав жаль за синів, ятрили мозок пекучі думки про Марію. Він так і не попрощався з синами й жінкою, не сказав бандуристу Діброві, як йому і куди йти сьогодні вранці. Жаль за рідними і люта злоба на пана Ханенка стискували його вуста. Кармалюк міг би затриматися в селі, міг би зустріти на греблі вершників пана Опаловського, але вже займалася зірниця, ставало видно і зустріти шляхтича Опаловського — це означало остаточно виказати себе і всіх своїх хлопців. Краще Кармалюк зустрінеється з паном Опаловським в його маєтку, а тепер йому треба поспішати до лісу.

На горбку він зупиняється, ще раз глянувши на рідні Головчинці. Село стоїть, як і колись, під глеюватою горою над ставом, тихе і приплюснуте до землі. Тільки панський маєток біліє, мов

крейдяна скеля, в густому парку, підіймаючись високо над похилими й бідними хатками. Ген там, за явором, стоїть і його хата. Мабуть, Марія в ній і досі не спить. Чи була вона цієї ночі в маєтку, коли він чинив справедливий суд над Ханецьком? Щось не помітив її Кармалюк, хоч і пильно придивлявся в натовпі до кожної жінки. Добре зробила Марія, коли не прийшла. Її там не бачили, значить, вона — не співчасниця в його ділах. Хай краще синів доглядає і до його справ не втручається. А сини добре ростуть! Остап за ці чотири роки так вигнався, що й не впізнаєш. Що то він зараз робить? Кармалюк уявляє собі середульшого сина Остапа: скоцорбився, бідний, на голому тапчані, тараню з рук не випускає. Що йому сниться такої ночі? Може, сине море, якого він ніколи не бачив, і в ньому золота рибка плаває? А може, яблука в панському саду? Рясні, червонобокі, а рукою їх не дістанеш. Одіб'є руку пан... Устим повік не забуде того дня, коли Марія принесла до тюрми малого Остапа і плакала, дивлячись, як гнали Кармалюка етапом у Сибір. Іван стояв біля неї, насупивши брови, навіть не хлипнув, а Остап все рученята простягав до батька, веселий такий, радісний: просив яблука. Де ж того яблука було взяти Устимові, коли на руках і ногах залізні ланцюги? Навіть пригорнути не міг Остапа на прощання. Може, в ту мить і народилася в ньому негасима любов до середульшого сина, бо скільки ходив по етапах, скільки вибликав у подільських лісах, — найдужче щеміло серце, коли Остапа згадував і той прощальний день біля тюрми. Іван та Микола теж його рідні сини, Устим і їх любить, але не такі вони втішні, як малий Остап.

— Горе їм, горе, — зітхає Кармалюк, вступаючи в лісові хатці. — Прокинуться вранці, і Остап знову буде бігати по хаті, шукаючи батька. Що йому на те відповідь Марія?

На селі вже співають треті півні, і Кармалюка той спів примушує бігти лісом, щоб не думати більше про Головчинці. Там хата його стоїть похила, в ній діти ще сплять, навіть у сні виглядаючи батька, там Марія, зажурена, сидить біля вікна.

— Що тобі, отамане? — здивовано запитує Захар Блажкун, що досі мовчки йшов за Кармалюком і не наважувався порушити його думок.

— Га? Нічого... То я так...

— Може, в тебе що болить? Чи не захворів бува? — допитується Захар Блажкун.

— Ні, брате. Так чогось невесело.... Марія от з думки не йде... Не хоче переїздити в Таврію, на волю. Що я їй зроблю? Тільки серце ятрить...

— Давно я тобі казав, отамане, — заспокоює Блажкун, — тре-

ба нам кидати ці краї. Тут нас уже всі знають і важко став... Биймося до Вінниці чи на Житомир — там, на новому місці, нам воля буде. Я ті краї добре знаю. Далека путь завжди чоловікові серце заспокоїть...

— А я і не знав цього, — гірко всміхається Кармалюк. — Гнали мене в Сибір, а серце не заспокоювалося. Все про вас думав... Мене вже ніяка далина не заспокоїть.

— Та я не про це, — виправдується Захар Блажкун. — Там, у Новій Синяві, у мене хата своя, люди добрі. Подумай, Устиме...

— Люди скрізь добрі. Їм тільки очі треба розв'язати, — каже Кармалюк.

— Ну, от ми й розв'яжемо. Тут уже розв'язали, треба далі йти, — настоює Блажкун.

Кармалюк мовчить.

Покручена і висока стежка, нарешті, обривається біля глибокої печери, що заросла густими кущами колючого терну. В печері блимає вогонь, при вході стоїть варта, вклоняючись отаману. Кармалюк входить до печери. На постелі з дубового листя, круг пригасаючого багаття, сидять його люди. Побачивши Устима, всі встали, а Данило Хронь навіть козирнув за старою солдатською звичкою, яку мав його покійний батько. Як старший сьогодні біля багаття в печері, він доповів Кармалюкові:

— Так що все достеменно сповнили, отамане, як ти наказав. Півсотні дубців одміряно Ханенкові.

— А не більше? — запитав Кармалюк.

— Ні. Рівно півсотні, — запевнив Хронь.

— Гляди мені, — погрозив пальцем Устим.

— А до всього, — продовжував Хронь, — ще й прибуток собі маємо. Де ви там, хлопці?

Наперед вийшли Мирон Волошка і Тимко.

Глянувши на побитого Мирона, Кармалюк похитав головою:

— Прийшов-таки, Мироне. Видно, панська ласка далася і тобі взнаки. Не витерпів?

— Несила мені, Устиме. Хай воно пропадом пропаде...

— Я так і знав. А де ж Опанас? — запитав Устим.

— В нього жінка тяжко хвора, мабуть, помре, — пояснив Хронь.

— Передайте йому сьогодні грошей. Сто злотих, — наказав Кармалюк і, підійшовши до незнайомого парубка, запитав:

— А ти хто будеш?

— Я — Тимко Гречка. Сирота. Наша хата стояла біля ковороту, а як батька привалило дубом у лісі, а мати померли, то пан хату забрав, а мене в наймити продав. Ви повинні б знати мого батька.

— Знав, царство йому небесне. А чого ж ти хочеш? — пильно подивився на парубка Кармалюк.

— Панів хочу бити. Мені вже однаково тепер після гуральпі,— браво відповів Тимко.

— А не боїшся? — знову запитав Кармалюк.

— Це я боюся? — весело метнув очима Тимко.— Сміх мене бере, отамане, від такої мови. Запитайте дядька Мирона, як ми на гуральні тієї ночі... Він не дасть збрехати.

Кармалюк озирнувся на людей, що сиділи при багатті, запитав:

— Ну, як розсудите, хлопці?

— Прийняти! — загули в один голос повстанці і потягнули Тимка Гречку в глиб печери. Кармалюк схвалив їхнє рішення, і за звичкою Тимкові належало випити з ними пів-ока горілки, щоб окропити нею нового списа, а при тій нагоді хлопці мали розповісти парубкові про всі звичаї і закони, які існують в заго-ні Устима Кармалюка.

Устим, скориставшись посвятою парубка в побратими, яка зараз відбувалася в темному кутку, присів до багаття. За ним опустилася на дубове листя і вся його старшина: Захар Блажкун, Ілько Сотничук, Данило Хронь. Вони запросили до себе Мирона Волошку, і він теж сів біля них. З далекого кутка печери, де поздоровляли чаркою парубка Тимка Гречку, долинав приглушений регіт і тихі голоси.

Кармалюк мовчав якусь хвилю, ніби дослухався того гулу в печері, набиваючи тютюном люльку. Потім вихопив двома пальцями жарину з багаття, поклав її в чубук. Попихкуючи міцним самосадом, почав розмову:

— Виходить, браття, не з руки нам отут лишатися далі. Облава сюди нагряне ще до схід сонця. Так що снідати сьогодні будемо у новій оселі. Десь аж біля Літина. А ти, Захаре, полічиш усі панські гроші, і треба їх людям роздати. Більшу частину голловчинецьким, як вийдуть у поле картоплю копати, а решту на ярмарку в Літині. На картоплю піде Захар з Мирonom, на ярмарок — старий Діброва. Він знає, кому і скільки грошей належить дати...

Ватажки ствердно похитали головами.

Один тільки Данило Хронь скривився незадоволено від тих слів і понуро опустив голову. Після того, як він самовільно обібрав шинкаря в Летичеві, привласнивши собі забрані гроші, Кармалюк тримав Данила Хроня завжди під рукою в себе, не спускаючи з нього очей. Він не осуджував перед повстанцями Данила, свого давнього товариша в солдатах, але й не хвалився більше ним. Раз породжений сумнів зостався в Кармалюка на-

довго. Данило Хронь відчував це і ось уже півроку все намагався загладити свою провину перед Кармалюком. Тому й вихопився зараз наперед:

— А як же буде з корчмою? Корчма називається Шляхова, і в ній часто ночують багаті пани... Сам усе вистежив...

— Підожде корчма,— роздратовано кинув Кармалюк.— Треба зараз мізкувати про зимівлю. Знову морози вдарять, снігом замете. Що тоді?

— То правда. Зима — не тітка,— тихо відповів Данило Хронь.

— І треба подумати ще про одне велике діло,— почав Кармалюк, насупивши брови.— Живуть кріпаки на землі в нашій окрузі, панщину роблять од зорі до зорі. А що виходить? Виходить, що панам мало того, і вони беруть з людей ще й податі. Подушне, дворове, повіконне, за худобу, за землю, за воду, за ліси й пасовиська. Тільки за повітря ще не беруть і за сонце, яке гріє людей... Беруть податі, аж пальці знать. Нащо беруть, питаю я вас? Хіба у Варшаві і в Петербурзі мало золота? Ні! Багато. Але воно пливе і пливе туди ще, з нашого поту і крові. То чи годиться ж нам випускати те золото за податі з нашої України? Не годиться. Хай краще воно в людей наших zostanie. Воно — людське, народне, те золото!

— А де ж ти його добудеш? — підвівся Захар Блажкун.

Кармалюк примружив око і, пустивши клубок густого диму крізь вуса, пояснив:

— Податі пани гребуть увесь рік, до самого різдва, і все на золото обертають. І в тому золоті лежать останні людські сорочки, народні сльози там. Під Новий рік везуть гроші у Варшаву, бо вони вже називаються — коронний скарб... Його приймає царів брат у Варшаві, Костянтин. Зараз цей скарб лежить у Летичеві. Зимом його повезуть... Цього року, як видно, зима буде знову голодна, і гроші людям дуже здадуться...

— Благословляй, отамане. Згодні! — підвелися старшини.

— З богом рушати. Скоро сонце зійде,— устав Кармалюк.

Його високу постать побачили хлопці з далекого кутка печери і підійшли до своїх старшин. Виходили з печери поодилиці. Вхід знову привалили кам'яною брилою. Гуртками, по кілька чоловік, рушили назирці один за одним в глиб лісу. Перед ними лежали непрохідні нетрі, слалися грузькі болота і плавуні. Захар Блажкун прокладав шлях. Вогкий дух прілого листя підіймався від землі і неприємно лоскотав ніздрі. Між голими кущами сріблилося обважніле останньою рососою павутиння. Верховіття вікових дубів червоніло від ранкового сонця.

Устим Кармалюк ішов за своїми людьми останнім.

За селом у гаю, де три дуби росли з одного кореня, Тропінін торкнув за плече графського машталіра:

— Годі, Оникію, милий... Отут і стань...

Машталір підібрав віжки, тпрукнув до коней, і висока хура, ммотана мотузками, зупинилася.

— Попасати? — спитав Оникій.

— Ні, розгнздай на хвильку, а ми пройдемося трохи, — пояснив Тропінін і глухо додав: — Коли-то ще доведеться побачити цей гай і ці дуби?

Прокіп Данилевський легко вистрибнув з передка, де вони усі троє сиділи, подав руку Тропініну, допоміг зійти:

— Поїдеш далеко, побачиш інші гаї... А наші забувати почнеш...

— Ой, ні, Прокопе, — відказав Тропінін. — Таке не забуваєтьсся. Котрий раз уже виїжджаю з нашої Кукавки, а вона все стоїть перед очима, наша мила Подолія... І всі дворові наче живі перед очима, і вся громада наша гомонить мені над холодною Невою. Отак вийду на кам'яний берег серед ночі, коли стомлюся, і бачу вас усіх крізь туман, чую голоси рідні... Тепер малювати вас можу по пам'яті... А ти кажеш — забудеться... Ні. Усі сплять у Петербурзі, тільки я бреду понад Невою.

— І цар спить? — раптом спитав Прокіп.

— Не знаю. У вікнах темно, — відмахнувся Тропінін. — Ми ж прощаємося нині. Побажай мені щасливої дороги...

— Бажаю, — тихо сказав Прокіп і вів своє далі: — Коли б цар знав про все, що вони чинять з бідним людом, оці пани, то давно б не спав, а щось би робив... Хіба він не бачить, як бідний мужик конає? Хіба він не чує плачу людського, помазаник божий?

Тропінін боязко озирнувся на Оникія, що порався біля коней.

— Не бійся, — сказав Прокіп. — Вони ще не таке гомонять. Я вже знаю. Мене вони не бояться...

— Прокопе, милий, — узяв його під руку Тропінін. — Я дуже тебе прошу, не встрявай до бунту, коли хочеш діток своїх і дружину вернути. Я клопотатиму за тебе в Петербурзі. Піду в академію, впрошу художників. Ми подамо петицію цариці... Ти повернешся до своїх діток у Москву... Вір мені, Прокопе...

Прокіп важко зітхнув:

— Ох, Василю, сива моя дитино... Що тобі й казати на це? Вік буду кляняться, ноги цілуватиму, але марно, бо все так і зостанеться, як досі. Я мужик, а Кавура підпанок. Граф Морков пан, а цар наш над усіма панами пан. Скільки в нього зем-

лі? Мовчиш. Ну, і розмові край... От виїхав з Кукавки граф Морков. Уже либонь до Вінниці під'їздить... За ним і тобі наказано перебиратися на зиму в Петербург... Може, ти і не повернешся вже до нас... Але над нами Кавура зостався. Він гірший за всякого графа... Не так пани, як підпанки... Кавура сам у пани преться, багатіє і заради свого багатства скрутить мужика в баранячий ріг... Не можу я дивитися на нього спокійно... Задушу колись, а масток підпалю... Де ж той Кармалюк наш? От скільки шукаю, а знайти не можу...

Тропінін, озирнувшись, тихо сказав:

— Не журися. Він сам тебе знайде, як почує...

— А як він про мене почує? — стрепенувся Прокіп.

— Через корчму... У нього скрізь свої вуха. Отак і донесуть йому про Кавуру, як ти його любиш. Одному скажеш, другому, воно і полетить до отамана, — пояснив Тропінін.

— Ні. Я вже не говоритиму більше. Задушу і край! Хай і на Сибір піду, а задушу Кавуру і півня червоного пущу на весь масток, — твердо сказав Прокіп.

Тропінін зупинився край дороги, поклав йому на плече руку:

— Сам не роби того, Прокопе. Чувш? Кармалюка знайди. Бо коли сам усе почнеш, то голову загубиш, як шапку... У тебе жінка і дітки... Пам'ятай про них... Я таки заїду в Москву, розшукаю їх.

— Не смій, Василю, — благально вимовив Прокіп. — Я ж тобі говорив уже. Не край серця. Вирвуся на волю, сам прийду до них. А загублю голову, хай бог простить. Вони не винні. Я сам у всьому винен. Забув, дурень, що кріпак єсть і буду ним до самої могили. А ще і їх завести у кріпачтво? Ти ж знаєш закони. Одружився кріпак на вільній, і вона з того дня одразу стає кріпачкою... Мабуть, і ти, брате, забув усе, коли так мені равш...

— Забув, — тихо вимовив Тропінін.

Але його відповіді не почув Прокіп, бо в лісі вже стояв буйний гомін пізньої осені. Під ногами сухо шелестіло опале листя, а вітер усе косив його й косив на деревах, і воно кружляло золотою зливою. В оголеному гіллі ясно видніли старі пташині гнізда, виблискувало на скупому сонці лісове павутиння, гостро пахло прілим, лісовою гниличкою.

— Ну, бувай здоров, Василю, — сказав Прокіп.

— Ні, он хтось бреде, — зупинив його Тропінін.

Примовкли обоє і почули в сухому листі чийсь лункі кроки. О такій порі, коли листу навалено в коліна, важко потай ступати. Пригнулися і побачили за ліщиною сивого діда з торбою, що брів навпростець, пробиваючись на дорогу.

— Кобзар наш либонь, Діброва,— радісно сказав Прокіп.— От гарно. Побудь ще трохи, Василю. Граф не повісить. Ну, підожде на тебе у Вінниці.

Тропіїн байдуже махнув рукою.

— Діду! А ходіть-но до гурту! — гукнув Прокіп.

Діброва побачив їх, зашвидкував, а підійшовши, скинув обідрану шапку, низько вклонився.

— Діду, це наш художник,— сказав Прокіп.

— Знаю,— похитав головою Діброва.

— Виїздить уже з графом до царя. Покидає нас,— продовжував Прокіп.— То заграйте йому на дорогу отієї, про мужика. Щоб не забував і в Петербурзі нас, мужиків... А я вам у корчмі віддячу...

— А що ж! Коли про мужика, то й про мужика,— підморгнув Діброва і вийняв з торби бандуру.

Присів на пенька, закачав рукава, перебрав струни. Худі, напружені пальці хвацько побігли по ладах, і бандура ніжно заспівала всіма голосами, а за нею почав і Діброва хрипко, але бадьоро:

Намахався я косою,
Набухався ціпом;
Пригнав вола із роси,
Та вже перед світом.

Осавула із півночі
Ходить під оконцем,
Загадує на панщину
Перед сходом сонця.

А присяжний не вважає
На снасть, на худобу:
Бере хлопа з його мостю,
Сипле йому бобу.

Не завези копу яєць,
Не вклонися низько,
То він тобі дасть у морду,
Щоб не стояв близько.

Коли б не ті осаули,
Був би мужик паном;
Через тії економи
Мусить бути хамом.

Діброва притупував обома ногами в постолах, з усієї сили ударяв пальцями по струнах, наче гнівався. А тоді поклав долоню на струни, задушив їх, наче боявся, що з бандури вилетить нова пісня. Тільки й сказав:

— Отак гуляє наш мужик, пане! Бодай не гуляти!

Тропінін сумно похитав головою, простягнув Діброві золотого.
— Ой, що ви, пане! Нізачо не візьму,— відмахнувся дід.— Я з своїх не беру... Вам дорога далека... А то побудьте. Я веселішої вам заграю.

Тропінін дав золотого Прокопові, щоб дід не бачив, а сам нахилився до землі, почав чебрець рвати, материнку. Прогортає лист, рве та в пучечок складає. І гілочку дубову з жолудями туди поклав, і кленового, як жар, листа.

— Нащо ти, Василю? — питає Прокіп.

— Повезу з собою, на столику поставлю, з України буде...

Діброва збагнув, що їм прощатися пора, розкланявся і швидко пішов на дорогу, коваючи в торбу бандуру. Зупинився біля трьох дубів, озирнувся на обох, перехрестив Тропініна у слід і почвалав до села.

— Напиши мені, як доїхав, — сказав Прокіп.

— Напишу, тільки прошу тебе, Прокопе, не пий. Нащо вона тобі, окаянна. Серце згубиш, дітей осиротиш. Бережи себе.

Вони обнялися і міцно поцілувалися.

Мовчки прийшли до воза. Прокіп підсадив у передок Тропініна і побачив на його очах сльози. Одвернувся й сам, щоб своїх не показати, тільки до Оникія гукнув:

— Паняй, брате, та добре правуй! Знай, кого везеш!

— Знаю! — радісно вигукнув Оникій і шарпнув за віжки.— Ньо! Помагай біг, вороненькі! Щасливо на колеса! Аби мости дубові та бакаї дзвонбі! Вішта вйо!

За високою поклажею, що горою лежала на хурі, Тропініна вже не було видно, а скоро й хура зникла в золотій куряві. Прокіп заплакав серед гаю і побрів до села. Ішов наче й хутко, але сльози туманили шлях, і він ніяк не міг наздогнати старого Діброву, який уже бовванів біля повороту. Тільки побачив Прокіп, як кобзар зайшов у корчму, та потягнувся й собі слідом за ним.

Була неділя. В церкві саме закінчилася служба, і люди товпилися на паперті, хрестилися на прощання, щоб іти по хатах. Вони знали, що граф Морков на світанку виїхав з Кукавки до Петербурга разом з усією родиною на всю зиму. Може, й зітхнеться легше після його виїзду. Але не знали того люди, що графоставив у маєтку повновладним господарем клятого Кавуру. Отож тільки поткнулися вони з церковної брами на шлях, як тут їх і зустрів Кавура з гайдуками. Сам на баскому коні; при боці графська шабля, а в руках отой пам'ятний канчук дротяний, оловом залитий на кінці. І добридень не сказав, і з святою неділею не поздоровив. А як стій з плеча рубонув:

— Помолилися богу, а тепер до роботи! В гамазей за цвинтарем! Зерно носить у засіки. Та не огинайтесь мені! Чусте? Граф перед від'їздом так наказав.

Осаули заїхали з обох боків кіньми, нагаями вимахують, гукають:

— На панщину!

— До зерна!

— В гамазей!

Передні було зупинилися, заволали:

— А неділя свята, Іване? Граф не гонив нас у неділю...

Кавура закруктився в сідлі. Хто там голос подає? Граф і справді не говорив йому про недільну панщину, але хай спробують догнати графську карету з обозом, коли вона досі у Вінниці! Що йому тепер граф! Граф і не знатиме, що Кавура його пшеницю собі переполовинив біля однієї молотарки, та оце й гонить кріпаків зсипати крадене в новий гамазей. До вечора засиплють, а як упадуть сніги, Троян з своїми чумаками повезе пшеницю в Одесу, на чужі кораблі. Зимою пшениця в Одесі дорожча. Заб'яжчать у Кавуриній кишені нові червінці. Поки граф вернеться весною з Петербурга, то Кавура уже й викуп йому піднесе на тарілочки. Вільним стане Кавура з своїми ґрунтами, левадами, лісами і пасовиськами. Он як воно буде! Так хто ж там рота дере, про яку святу неділю базикає? Невже вони догадуються про пшеницю? Не повинні б! А може, про його змову з Трояном пронюхали? Не могли, бо в лісі те все говорено один на один. Чи, може, підслухали, як він з Габлюком трахтував про купівлю сіножатей і пасовиська? Не могли, бо сталося те у старому вітряку, в чистому полі. Та, бач, гукають:

— Не маєш права!

— Неділя наша!

— З діда-прадіда так було!

Кавура загарцював конем, вихопив графську шаблю, почервонів:

— Я ось тобі покажу і діда і прадіда, бидло!

Всі бачили, як Габлюк виштовхнув за ворота двох своїх наймитів і низько вклонився Кавурі. Наймити приєдналися до гурту і побрели мовчки з усіма. Троян теж випхнув з свого двору двох чумаків. Нехай усі бачать і знають, що він теж кориться наказам графа і чесно панщину відробляє. Притихли люди, голови попускали, тільки під лобом холодний і лютий блиск очей. Та якась жінка не витримала, закричала:

— Бійся бога, Іване!

Кавура рвонув коня за вудила, поставив дибки. В його руці блиснула золотим ефесом шабля, і всі по тому пізнали, що вона

була графська. Пізнали і одразу примовкли. А він канчуком найближчого, через усе плече, аж сорочка тріснула на спині, кров пішла:

— Гей, хлопці, женіть і не пускайте по дворах.

Осавули вихопилися кіньми наперед, збили юрбу в бічну вулицю, а там на греблю і до гамазею. Оце тобі й свята неділенька. Оце тобі й зітхнули вільніше, як граф з мастку виїхав.

На греблі Кавура вискочив конем наперед, наказав осавулам:

— А станемо до пшениці, то ви, хлопці, по дворах махоніть. Щоб усіх мені вигнали до роботи. Усіх до ноги! Чуєте?

— Чуємо! Буде так! — загукали осавули.

Біля нового гамазею лежали гори мішків з пшеницею, а їх ще підвозили кіньми з поля від молотарок строкові молдавани на чолі з Ільком Сотничуком. Недалеко лежали цілі бурти пшениці, яку треба було віяти млинками і насипати в мішки. Кавура одразу погнав чоловіків носити мішки в гамазей, а жінок віяти пшеницю з буртів і насипати в мішки. За роботою пильнував сам з кількома гайдуками.

Ілько ходив коло возів похмурий і злий. Він тихо лаявся, скрипів зубами від люті, не підводив очей на Кавуру. Так вдало задумана операція вислизала з його рук. Ілько розповів Кармалюкові все до найменших подробиць про Кавуру і графа Моркова, про те, як вони катували в полі Прокопа Данилевського, вибиваючи з нього вільний дух. І про художника Тропініна розповів. Це сталося у Літинському лісі, де ватага стала на ночівлю після нападу на масток папа Ханенка. Кармалюк близько до серця прийняв ту розповідь, сказав:

— Нам дуже б знадобився цей чоловік, Прокіп Данилевський... Треба з ним погомоніти, поки зима не впала... Такі люди рідко трапляються, не довго живуть...

— То я і погомоно з ним, отамане, — напросився Ілько.

— Ні, брате. Дай уже мені з ним бесіду повести, — відказав отаман і запитав: — А з ким він, цей Прокіп, дружбу водить у мастку?

— З маляром Тропініним, — пояснив Ілько. — Коли часом хильне з горя, то тяжко графа кляне, стоїть перед палацом і погружує кулаками, похваляється півня пустить на масток...

— А граф що йому на те? — питав Кармалюк.

— Граф до нього Тропініна посилав, бо ніхто Прокопа так не може усовістити і забрати від палацу, як Тропінін. Прокіп його одного тільки й слухав, — казав Ілько.

Кармалюк похитнув головою, зітхнув:

— Добрий чоловік отой Тропінін, я його знаю. Треба йому гроші віддати, бо я позичав. І з графом пора поручкатися, раз

він того Прокоша так зганьбив, а Кавуру собі на яничара обернув. Нам той лікар Данилевський буде мов знахідка, братове!..

І тієї ночі вирішили навідатись усією ватагою в маєток до графа Моркова. Ількові було наказано негайно вертати назад до Кавури, слідкувати щільно за графом і остаточно підмовити молдаван, щоб перейшли у ватагу. Ілько загнав троє коней, але таки прибився на світанку в маєток і, паче нічого й не сталося, взявся до роботи. Молдаван уже підмовив, бандуриста Діброву та двох посланців держав під рукою для зв'язку, визначив день нападу на графський маєток, і Кармалюк схвалив його задум. І раптом усе пішло шкереберть. Граф несподівано виїхав з маєтку. Збирався після обіду, як службу в церкві одправлять, а виїхав удосвіта. Як міг його затримати Ілько? За графом рушив художник, і тепер уже його не здоженеш. Лишився один Кавура і Прокіп. Що на це скаже Кармалюк? Певно, що по голівці не поглядить Ілька. Скільки часу проваландася Ілько в графському маєтку, заслужив довіру в Кавури, все знав і от прогавив найголовніше.

— Гей, ворухись, бидло! — реве Кавура, шмагаючи кріпаків канчуком. — Хіба повилазило, що хмара находить?

Крізь стогін людський Ілько чує:

— А бодай тебе тая хмара утопила!..

— Щоб ти каміння наївся!..

— Катюга!..

Вертає з поля одна валка з пшеницею, вертає і друга, та молдавани похмурі, як ніч. Усе блискають на Ілька очима, наче й не довіряють уже йому.

Та ось третя валка йде. Розтищається голосний свист. Коні влітають до гамазюю на повному скаку, вози порожняком, без мішків, накидані соломою. Кавура тільки рота роззявив від подиву, вже й вилається хотів. Але солома на возах заворушилася, і з неї почали вистрибувати вірні хлопці. В одну мить схопили за руки Кавуру, наче розп'яли. Інші гайдуків скрутили і писнути не дають. Поволі зійшов з переднього воза отаман, старанно закрутивши віжки за люшню, і тоді Ілько гукнув:

— Кармалюк!

Кріпаки стрепенулися, наче їх що пробудило від глибокого сну. Подались грудьми до отамана, радо загомоніли, а Кармалюк вклонився на всі боки, тихо сказав:

— Драстуйте, люди добрі! З святою неділею вас!

— Спасибі, отамане! — загукали кругом. — Дай тобі боже здоров'я!..

— А котрий буде Кавура? — запитав Кармалюк. — Оцей? Ого! Таке миршаве, а скільки горя людям заподіяло. Я все чув і знаю.

Він пшениці накрив і думав її на Адес везти... Чужою кривавицею багатів. То нехай же й подавиться тією пшеницею.

Кармалюк вихопив у Кавури графську шаблю і переломив у нього над головою, кинувши два шматки убік. Кавура несамовито закричав і впав на коліна. Йому скрутили мотузком руки і ноги, Кармалюк узяв його за чуба і поволик у гамазей, по широкій дошці, до порожнього засіка. Над засіком разгойдав і жбурнув на саме дно, гукнувши людям:

— А тепер засипайте його пшеницею! Та хутко!

Кармалюкові хлопці першими кинулися до гамазею з мішками на плечах. Не йшли, а бігли, молодо і весело. За ними рушили і кукавські кріпаки. Кавура бився на дні засіка, несамовито верещав, але дедалі голос його ставав слабший, наче йшов з-під землі. Добірне зерно сипалося на нього суцільним потоком і скоро закрило геть чисто. Пшениця ще довгенько ворухилася, наче й сама стогнала, а згодом усе й затихло.

Кармалюк виліз на воза, сказав:

— Перекажіть про це все, люди добрі, тому, хто буде на його місці служити у графа. Нехай знає. А самі розбирайте оцю пшеницю по хатах. Не бійтеся, розбирайте. Вона ваша! А хто боїться графа і малих діток не має, той хай іде в мою ватагу. Я на панів підняв руку! Ставай до нас, хто не хоче рабом бути! Чуєте?

— Чуємо, отамане! Стаємо під твою руку! — загукали голоси, і до повстанців приєднався добрий десяток кукавських парубків.

— А я тимчасом до графа забіжу, — сказав Кармалюк. — Треба і його в науку брати. Де він тепер, ваш граф Морков? У маєтку?

— Нема, отамане. Виїхав удосвіта до столиці, — винувато сказав Ілько.

— Виїхав? — люто перепитав Кармалюк і мало не вилаявся. — А бодай тебе, чоловіче! Я ж просив...

Ілько підбіг до нього, розгублений, блідий, тихо повідомив:

— Я не встиг, отамане. Він раптово виїхав. І маляр Тронінін з ним. Наче зговорилися всі... Хіба я винен? Хотілося найкраще, а бач, п'ятами наживав граф.

Кармалюк владно махнув рукою:

— Годі! А той лікар, Прокіп?

— У корчмі, — тихо і винувато відповів Ілько.

— А бодай тобі, — з досадою сказав Кармалюк. — Такий чоловік і в корчмі...

Подумав трохи, витираючи піт з чола, знову голосно наказав:

— Кладіть мішки на вози і по дворах розвозьте. Гукайте, хай біжать люди і самі беруть. Та не баріться! А ви, бессарабці, підете зо мною, чи отут хочете горба гнути?

— Підемо! Приймай, отамане! — загукали молдавани.

— Ото і гаразд! — сказав Кармалюк. — Вибирайте найкращих коней і сідайте на вози. Я жду вас коло корчми. Бувайте здорові, люди добрі!

І полетів з двору на тому возі, що й приїхав, до корчми. Убіг туди й одразу до стола, за яким сиділи Прокіп Данилевський з Дібровою. Бандурист ледве встиг шепнути Прокопові:

— Кармалюк!..

Прокіп схопився йому назустріч, і вони подали один одному руки. Біля шинквасу і на дверях стояла варта. Шинкаря хлопці вивели в комірчину.

— Так он ти який, Прокопе! — сказав Кармалюк. — Нащо ж горе своє топиш отут? Хіба тебе на це вчили? Ти ж від людей наших маєш смерть проганяти. Мовчи вже, мовчи, я все знаю, мені доказано від людей.

Прокіп закліпав повіками, гаряче заговорив:

— Отамане! Не можу я інакше. Горе тяжке. Візьміть мене до себе. Я, що хочете, зроблю. Кавуру задушу... Маєток запалю... Мої діти... Ох, боже наш, боже...

— Пізно. Кавури вже нема. Не я його вбив, а сам він задушився чужим хлібом, — сказав Кармалюк. — Може, й тобі легше стане, Прокопе. Ти хочеш до нас у ватагу? Гаразд. Я приймаю тебе, але будеш і далі жити в графа. При потребі кликатиму. Приходь, не барися тоді. Згоден?

Прокіп мовчки похитав головою, не зводячи очей з отамана.

— Рятуй від смерті кріпаків, — продовжував Кармалюк. — І хлопців моїх, коли потреба буде, рятуй. Не твоїм рукам панів палить... У тебе діти і жінка... Може, й вони сюди приїдуть. Ти один у нас, лікар свій... Затям собі це, Прокопе... Я велю! Чуєш?

— Гаразд, отамане, — тихо вимовив Прокіп. — Хто ж мені звістку принесе?

— Діброва оцей чи Ілько, — відповів Кармалюк. — А коли ні, то вони самі тобі скажуть, хто принесе...

— Спасибі, — подякував Прокіп.

Ішов до маєтку сам не свій, мов на крилах летів. Тільки чув гуркіт кованих коней на греблі, де зникла ватага повстанців. І бачив, як люди несли по хатах панську пшеницю з гамазів. Наче сон якийсь йому снився.

Тривожно і тоскно бемкав у церкві великий дзвін, і його мідний голос гойдався над лісом, котився полями, завмираючи в густих завоях каламутної хуртовини. Поки затихав у снігах один

удар дзвону, його вже наздоганяв новий, голосніший, і над землею від того плинув суцільний розпачливий гул, провіщаючи людям тривогу. Дзвонили в усіх церквах, що стояли над трактовим шляхом. Людей виганяли з сіл і хуторів, від усіх маєтків та економії по наряду гайдуків і управителів, щоб вони прочищали в снігах широку колію на трактовім шляху, який вів до самої Варшави. З повіту прийшов суворий наказ, і його оголошили в кожній волості, сільській управі й економії. Кріпакам наказувалося вислати на трактовий Варшавський шлях з кожної хати по одному мужику, який повинен мати при собі дерев'яну лопату, десять високих жердин та три снопи околоту. Сільський староста й економ попереджали, щоб кожен брав із собою хліба і солі на дві доби. Трактовим шляхом має проїхати якась високопоставлена царська особа, а може, й сам намісник королівства Польського цесаревич Костянтин. Не блукати ж йому каретою з царськими гербами серед такої віхоли й снігових кучугур, шукаючи дороги. Шлях тут хоч і трактовий, але зима цього року впала дуже раптово й зарано, а несподівана рання хуртовина скаженіє от уже другу добу, замітаючи сніговими валами не тільки шляхи, а навіть усі села й хутори. Світу божого не видно, таке хурделить і мете! Не дай, господи, ще зіб'ється з дороги царська особа і почне замерзати в степу, тоді лиха не оберуться всі кріпацькі села й хутори. Тут не до жартів. Панські жарти завжди люті й криваві.

Бредуть у сніговій хурделиці згорблені кріпаки. У кожного в'язка через плече: за спиною десять жердин, на грудях три сніпкй околоту. На другому плечі торбина з хлібом і цибулею, дрібок солі у вузлику та кілька печених картоплин. У руці широка дерев'яна лопата, що править водночас і за костура. Вітер валить людей з ніг, хуртовина заліплює очі, мороз пробирається до кісток, судомить натомлене тіло. Одежа благенька, вся в рубцях та латках. Рідко в кого кожух і валянки. Більше свитка чи сіряк, а ноги в постолах, обмотані онучами. Тільки й того тепла, що на руках кожушані рукавиці та поверх шапки пов'язана вовняна жіноча хустка. Наче якісь примари з потойбічного світу цивуть у каламутному тумані. А гайдуки з економії на конях. Вони жнуть людей по всьому тракту, підганяють до роботи, не дають зупинятися надовго біля вогнів, що всюди горять понад шляхом. Добре хоч ліс близько і корчма Ходаківська недалеко в лісі стоїть. З лісу хмизу скільки хочеш дозволено брати на багаття, а до корчми кожен сіромаха може забігти. Коли є гроші, то можна погрітися з морозу й шкаликом. Але де ті гроші тепер у таких сіроманців? То ж більше беруть чарку за борошно чи шматок сала, якщо хто має його вдома і прихопив із собою в цю заметіль, щоб жінка не знала. Тетяна, шинкарка, одна зараз порядкує в

корчмі, бо чоловік її, вихрест, повіз до міста своєму панові корчемний виторг. При ньому чорта лисого вип'єш без грошей або за сало чи борошно. Скупий, дарма, що вихрестився і прийняв православну віру. Він глухий, як скажеш — дай, а як скажеш — на, то й чує. Над шелягом труситься, як чорт над грішною душею. Зате його жінка Тетяна хоч куди молодиця. Хто родом з її села, або кого вона знає, тому і в борг дасть. В неї й приказка до цього своя: не жалій вухналя, бо підкову згубиш. І до всіх однаково привітна, хто не зайде до її корчми: чи пан з генералом, чи мужик з бурлакою. З усіма вона рівна, але гроші любить, борги свої править вчасно. Певно, вже від свого чоловіка-вихреста набралася кармарського духу.

Горять багаття понад трактовим шляхом, рвучкий вітер збиває язикате полум'я, хуртовина хоче його загасить, але дубові дрова сухі, жар від них гарячий. Розтанув сніг під вогнищами до самої землі, і вже земля почала відходити з морозу. Задихала парою. Метляють лопати в повітрі, копошаться в снігу люди. Одні розчищають снігові замети, інші в'яжуть до тичок сніжки і встановляють понад шляхом віхи. В сірих завоях видно одну і другу жердину з віхтем соломи вгорі, а третьої вже й не видно, така хуртовина залягла навкруг, завіявши, здається, увесь білий світ. В ній тільки чується іржання верхових коней, голосні вигуки гайдуків, що підганяють людей, та посвист нагая. Люди по черзі гріються біля вогнів, і знову бредуть до роботи. В одному гурті стоїть Мирон Волошка, попихкує люлькою, гріє задубілі руки на вогні. Він у старому кожусі до колін, у постолах, обмотаних онучами з свити, голова закутана подертим рудим башликом, так що тільки очі світяться лютим блиском. Тепер його сам пан Ханенко не впізнає, так він закутався й перемінився. З того часу, як пішов Мирон Волошка до Кармалюка в повстанці, довелося йому ховатися далеко від рідного села Головчинець. Зима перервала його службу у ватазі повстанців, і, за наказом самого Кармалюка, він притих і влаштувався до слухної пори за пахолка в одного бідного шляхтича. Стали за наймитів по економіях і Тимко Гречка, Данило Хронь, Ілько Сотничук. Дрібна шляхта і збіднілі поміщики охоче брали до себе на службу біглих кріпаків, переховували їх від поліції, маючи з них дарову робочу силу і добрий у господарстві зиск. Отже, сховатися на цілу зиму було не так уже й важко повстанцям. Всі вони й осіли по чужих хатах, серед дворової челяді.

Тільки Устим Кармалюк та Захар Блажкун не мали постійного житла. Проте зв'язок з усіма повстанцями, що осіли на зимові квартири, вони тримали завжди через старого бандуриста Дібро-

ву. І ось тепер повстанцям прибув наказ від Кармалюка вийти разом з усім народом на трактовий шлях розчищати сніг, і вони вийшли, ще певно не знаючи, який з того буде толк. Але толк, напевно, якийсь буде, раз Устим Кармалюк наказав бути їм на трактовому шляху і тут ждати його дальших розпоряджень. Вони всі, непомітно для сторонніх, вже зголосилися між собою і тепер не спускали ока один з одного. Коли Мирон Волошка грівся біля багаття, то Ілько Сотничук тут же вергав шосили широкою лопатою сніг, а Данило Хронь в'язав віхи на жердину і ставив їх в сніг. Не було тільки серед них молодого Тимка Гречки. Він барився і чомусь не приходив. Мабуть, Кармалюк послав його кудись далеко, і парубок там знову виконував своє складне і небезпечне діло.

В гурті коло багаття пекли картоплю, розпарювали замерзлий хліб, полуднали хто що мав. Мирон Волошка розмочував у талому снігу черствого сухаря і густо посипав його сіллю. Хтось смажив на шпичаку кусник сала, і смачний запах смаженого лоскотав усім голодні животи. Тільки один чоловік нічого не їв. Він довго й жадібно дивився голодними очима на тих, що полуднали, ковтав слину, пританцьовуючи біля вогню. Свита на ньому кудя, ноги в постолах старим мішком обмотані, закутався поверх свити латаним рядном.

— Чого тупцюєш? Чом не їси? Йди до гурту!

Мирон Волошка блиснув на нього гострими очима, простягаючи йому розмоченого сухаря і сіль.

— Чий ти будеш?

— Я буду з дворових пана Красовського. Може, чули?

— Ого! Як не чути? Чули! — загули кругом.

— Що вже п'є та гуляє, не дай господи! — гукнув хтось.

— Ото як залив Красовський, — почав незнайомий, ніби продовжуючи розповідь, — то знову якісь векселі повидавав. Прийшли описувать його за ті векселі, а в нього, куди не кинь, одна дірка з бублика. Навіть душі свої кріпацькі на той світ порозганяв з маєтку. Землю й худобу давно продав. Ото тільки й усього, що шляхтич і дворянин. Хитрий, сучий син...

— А ти ж тут чого? — не витерпів Мирон.

— А того, що не встиг сховатися. Вони мене заграбастали і описали за панові борги. В других панів, коли вони на вексель винні, описують корову, коней чи там овець, а тут мене описали, бо худоби й землі давно в мого пана нема... Воно, звісно, корову й коня можна продати і гроші вернуть. А мене як продаси, коли ціна дуже впала? От я й сидів у острозі за панського векселя... А оце випустили... Тільки з острогу вернувся, а мені одразу лопату в руки і на цей шлях, сніг розгортать...

Він опустив очі і глибоко зітхнув.

Мирон Волошка плеснув його по плечі:

— Не журись, козаче! Скоро твій хазяїн дуба дасть, і ти будеш сам собі пан.

В гурті загомоніли, і до нещасного одразу потягнулося кілька рук. Хтось дав йому шматок ячного коржа, хтось цибулину, і він схопив те все тремтячими руками, притулив до грудей і, навіть забувши подякувати, почав жадібно їсти.

В гурті мовчки перезирнулися, але ніхто й слова не промовив: Мирон Волошка тільки зітхнув глибоко і круто вилаявся. Він пам'ятав Кармалюків наказ і не втручався до розмови серед сторонніх, незнайомих людей, щоб часом не накликати на себе підозри. Хто знає, які тут люди зібралися? Один затаїть у собі почуте, а другий може донести панові, а пан у поліцію. Маєш тоді на свою голову. Не може того бути, щоб поліція в такий гурт, як оце на трактовім шляху, своїх «круків» не понатикала. Раз Кармалюк знову об'явився на Поділлі, поліція вже на сторожі. Треба берегтися Мирону Волошці, і він сказав:

— Мабуть, великий пан буде їхати, раз такий шарварок. Чого ж ми стоїмо? Давайте до роботи... То не жарт, люди добрі, коли царська особа зволить їхати цим трактом... Прогортаймо їй доріженьку... Сам бог на це благословляє нас... Он у церквах дзвонять...

— Нехай дзвонять, їх на панщину не гонять! — байдуже махнув рукою парубок у червоних рукавицях.

Кремезный дід з обмерзлою бородою загородив свою лопату в сніг, весело сказав:

— А я думаю, люди, то вони Кармалюка бояться і через те зігнали нас сюди. Чув я, що Кармалюк уже посадовив усіх своїх хлопців на коней, одягнув їх у кожухи, дав нову зброю та й вирушив знову на панів. Тепер йому зима не страшна, його найлютіший мороз не візьме... Ото козарлюга, я вам скажу! Вогонь!

В гурті почувся радісний гул, і хтось голосно озвався:

— Дай йому, боже, здоров'я! Хай палить панів!

— Ми того не знаємо, нам сніг одкидать наказано,— промовив Мирон Волошка і помітив, як на нього ненависно й презирливо подивився парубок у червоних рукавицях і кремезный дід з обмерзлою бородою. Дід люто гримнув на Мирона:

— А коли не знаєш, то не базікай! Шляються тут всякі вахаки...

Мирон закусив губу, щоб не зареготати, і одвернувся.

— Не лайтеся, люди,— встряв до розмови дядько в облізлій заячій шапці.— Я чув, що цю дорогу прогортають для багатой шляхти. Кажуть, до них прибув якийсь ксьондз із Варшави, буде

службу їм править. От вони і їхатимуть усі до костьо́лу. Губерна-
тор наш і той католик...

— То правда,— озвався дід.— Католик... По три акахвисти на
день читає, а по чоловіку в тюрмі ковтає...

Мирон Волошка, щоб розпалити діда більше, знову озвався:

— Що кому годиться: мужикові ціп, а ляхові шабля...

— Не допікай! — заревів дід.— Не доводь до гріха!

До гурту підлетів осавул на коні, трахнув гарапником:

— Гей, до роботи! Ворушись, голото! Погрілися трохи, пустить
інших до вогню.

Слідом за осавулом до вогню брели намерзлі кріпаки. Гурт,
що грівся біля багаття, почав розходитись. Розмова затихла, але
дід, люто глянувши на Мирона Волошку, сердито плюнув перед
самим його носом і тупнув ногою. Мирон весело підморгнув сам
до себе і рушив слідом за бородачим.

Він ступив від багаття лише кілька кроків, як раптом зупи-
нився і мало не остовпів. В гурті, що наближався до вогню, Ми-
рон побачив Устима Кармалюка і біля нього Захара Блажкуна.
Кармалюк був закутаний веретою поверх сукняного піджака, під-
битого вовною, на ногах поруділі чоботи, обмотані онучами. Він
тримав під пахвою лопату і, грючись, навхрест бив руками. На
густих вусах висіли льодяні бурульки, але в очах вигравав бадьо-
рий вогник.

Побачивши Мирона, Кармалюк весело підморгнув йому і одра-
зу затулив рукавицею свого рота. Це був знак, щоб Мирон Во-
лошка мовчав і зараз не припитувався до нього. Кармалюк навіть
запитав Мирона Волошку, наче незнайомого:

— Чоловіче, а в отій корчмі торгують оковитою? — і показав
під ліс, де бовваніла висока і простора корчма шинкарки Тетяни.

— Торгують... Аби гроші,— байдуже кинув Мирон і пішов до
свої роботи.

— За гроші всякий дурень вип'є. Візьми без грошей,— одка-
зав Кармалюк.

Мирон Волошка не витримав, озирнувся і гукнув Кармалюкові
вслід:

— А ти спробуй без грошей!

Кармалюк підбіг до гайдука на коні і, показавши на Захара
Блажкуна, попросив:

— Пане, ми з кумом до корчми підскочимо... Може, клята
шинкарка набір дасть... Можна, паночку?..

Гайдук одразу запишався від того, що його назвали паном,
крякнув задоволено в сідлі, відповів:

— Наставляй обидві ямені без грошей! Ідіть, але не довго
там огинайтеся! Чуєте?..

— Чуємо! — вклонився Кармалюк і удвох з Блажкуном вони кинулись підтюпцем до шляхової корчми під густим дубовим лісом.

13

Видивляється шинкарка Тетяна у всі вікна, місця собі не знаходить. Навіть крізь люте завивання хуртовини вона чує найтихіші людські голоси на своєму дворі, кожен стукіт кроків на порозі. Хто не ступить у ворота, Тетяна вже до шибки припадає, пильно придивляється до гостя, проводить його гострим оком аж до дверей корчми. Розчервонілася, одягнула найкраще вбрання, вив'язала шовкову хустку. На шиї коралі й дукачі побрязкують, спадаючи на пругкі й високі груди. Вишивана сорочка аж горить червоним маком і трояндами. Корсетка з чорного оксамиту, обшита бісером і блискітками, облягає гнучкий і високий стан. Під картатою плахтою біліє, мов оцей перший сніг, довга сорочка з найтоншого домашнього полотна, гаптована прозорою мережкою на краях. М'які шкарпові чобітки вишневого кольору на мідяних підківках так і цокотять, коли Тетяна пробігає по світлиці од вікон до дзеркала, що висить на стіні. Гляпе до дзеркала через плече — і видно всю гнучку постать від шовкової хустки до мідяних підківок. Ще б сюди пахоців м'яти і чебрецю додати — і молодича хоч куди. Йй тільки на бал зараз, у блиск золота і вогнів, до найбагатшого маєтку.

Тетяна гірко зітхає, згадавши свої дівочі літа, коли служила покоївкою в пана Янчевського. Прибирала завжди його сестру із Варшави до балів і танцю, ото й навчилася біля неї всього. І як одягатися, і як коси розчісувати та закручувати, з якої пляшки пахощами кропитися, котрий крем вживати вечором, а котрий на день, як класти рум'яна і пудру на щоки, щоб не дуже помітно було. Янчевський був дуже ласкавий і гречний до Тетяни, часто дарував її одягом і грошима, заступався за неї перед своєю матір'ю — старою, лайливою панією, але та здогадалася про все і вигнала Тетяну з маєтку. Хотіла навіть в далекий хутір випроводити, на псарню, доглядати панських хортів. Не вийшло. Янчевський потайки заступився. Видав Тетяну заміж за вихреста, посадовив в одю шляхову корчму обох, щоб торгували горілкою від його маєтку. А коли б стара пані померла раніше на рік, то жила б Тетяна і досі в панському домі Янчевського. Не знала б вона тоді опіє корчми і свого чоловіка-вихреста. Пан Янчевський дуже жалів Тетяну. Він і тепер часто навідується до Тетяни, коли вихреста нема в корчмі, або до маєтку її кличе, якщо пані вїздить з палацу до Кам'янця чи Львова. В особі такого дідица Те-

тяна має неабиякого заступника. Він не дасть її на поталу. Чоловік-вихрест, певно, здогадується про все, але Тетяні від того мало клопоту. Чоловік має панську корчму і добрий бариш з неї. Пана на той бариш дивиться крізь пальці, хай заробляє і до мастку, і собі в гаманець. Чого йому, чоловікові, треба? Де він ще знайде таку вольницю? Ото ж нехай краще мовчить та дише. Тетяна при здоров'ї, і вогню в неї на обох вистачить. Для пана, який її приголубив, і для чоловіка-вихреста, який врятував від панської неслави. Тепер вона законна жінка, вінчана в церкві, і ніхто їй не цвікатиме у вічі минулим покоївським життям. Дай боже, щоб так і надалі велося, як оці останні роки в шляховій корчмі. Пустив Янчевський Тетяну з мастку в чинш і має від того добрий зиск, а Тетяна ще й двоюрідну сестру свою, незаміжню Ганпу, випросила в пана Янчевського до вільної роботи. Ганпа теж стала чиншовою... Де хоче, там і робить, аби гроші панові приносила до мастку в строк.

Радісно Тетяні на серці, але, разом з тим, і якось боязко. Далекий її родич, Захар Блажкун з Нової Синяви, ще вчора переказав таємно, через бандуриста Діброву, щоб сподівалася Тетяна до себе в гості Кармалюка. Вони прийдуть удвох до корчми, і Тетяна має зробити все, щоб ніхто про це не довідався і не міг побачити Кармалюка в її шинку. Вони мають в цьому краю дуже пильну і невідкладну справу. Почувши цю звістку від бандуриста, Тетяна мало це зомліла від радості. Вона давно вже чула про казкові вчипки Кармалюка, про його розправу з панами, які тяжко знущалися над кріпаком, мають його за піщю, цінують дешевше від мисливського хорта. Тетяна давно мріяла побачити цього певловимого легіня, що знається з усякою силою на білому світі, покорає собі небо і землю, приручає диких звірів, може зупинити блискавку і пересунути гору, звалити голими руками найміцнішого вікового дуба. Навіть панянки по мастках і шляхтянки по селах обожнювали на той час далекого, манливого і недосяжного лицаря Устима Кармалюка. Він поведе рукою, і дрімучий ліс розступається перед ним. Поведе другою — пани впадуть ниць, запалають їхні мастки, і всі панські скарби й золото опиняться в руках Кармалюка. Боже мій милостивий, скільки він має того золота і коштовного каміння? Тетяна думає, що в нього й шабля золота, і жупан гаптований золотом, а в лісових печерах, де він ховається і проживає, все заслане царськими киреями, соболями, покрите парчею, оксамитами і церковними ризами. От би поглянути, як він свою полюбовницю зодягає! Мабуть, ходить вона в нього в шовках та золоті, умивається пташиним молоком, а сукні та убори міняє не менше, як тричі на день. Полюбовниця в Кармалюка обов'язково повинна бути, коли він

такий гречний і казковий лицар. Не бути ж йому весь час із своєю вінчаною жінкою з села Головчинці, яку давно вже обсіли дрібні діти, зігнула в три погібелі панська робота, застрахала поліція. Вона тепер Устимові Кармалюку не пара. В нього інша є, а коли навіть немає, то буде. Обов'язково буде! Тримайся, Тетяно, гідно і високо. Може, в цьому твоє щастя і золота доля лежить. Казала ж тобі Ганна, що ти в сорочці народилася, бо щастя само так і пливе до рук... Може, й на цей раз тобі знову пошаланить... Тетяна все зробила, що від неї залежало. Чоловіка з дому випроводила до мастки, і він у таку заметіль не скоро повернеться. Пан Янчевський теж не приїде в оцю хуртовину, побоїться, дарма, що Тетянин чоловік у нього зараз складає звіт за корчму і здає ви-торг. Тетяна сестру свою Ганну з Каричинець привезла, щоб допомагала їй у корчмі.

Порається Ганна за ванькирчиком у корчмі, горілку розливає в кварти, міряє на шкалики, тараню рознизує з в'язок. Але ви-торг сьогодні малий, дарма що людей скільки нагнано дорогу від снігу розчищать. Нема грошей у кріпаків. Рідко хто забіжить на чарку, а як і забіжить, то за пшоно чи борошно міняс, або набір просить. І подорожніх не видно на шляху, не чути дзвінків поштових, не гримлять панські ридвани, запряжені цугом. Чогось і гості високі, для яких оцей шарварок стоїть на тракторівім шляху та бевкають по всіх церквах дзвони, довго не ідуть.

Мете, крутить віхола, заволікаючи густою наміткою дрімучі ліси, принишклі села, тракторів і малі шляхи. Снігу вже навалило цілі гори. До криниці не проб'вшся, воріт не розчиниш. Тетяна позирає у вікно, раз у раз вихиляється перед люстром, що замуроване в стіну. Ганна не витримує і озивається від шинквасу:

— Чого це ти, сестро, викручуєшся перед люстром? І вирядилась, мов на весілля... Побійся бога, у тебе ж чоловік шлюбний, ти в церкві вінчана...

Тетяна навіть не озирається, бо в люстро добре бачить Ганну за шинквасом. Лукаво усміхнувшись сама до себе, безтурботно кидає:

— Така в мене, Ганно, служба. Гостей високих жду...

— Нащо вони тобі, ті гості високі? Добра від них не жди, — з докором кидає Ганна і, видно, гнівається: бряжчать у руках чарки, грюкотять дверцята в миснику.

— Здадуться, — повела плечем Тетяна. — Видно, великі гості, може, й від самого царя. Чуєш, як по церквах у дзвони б'ють, щоб не збилися з дороги в таку хурделицю... Треба зустріти як слід...

— Може, вони й не зупиняться біля твоєї корчми. Нащо їм у такі нетрі залазити, раз вони царського роду? — невгаває Ганна.

— Як нащо? — сплескує об стегна руками Тетяна. — Вже вечеріє, а до першого містечка від нас добрих п'ятдесят верстов. Назад до Летичева теж не менше. Тут якраз половина дороги. Хто вже вирвався в путь, то обов'язково в мене зупиниться, а то й заночує... На вигоді стоїть ця корчма шляхова... От побачиш!

— Бодай не бачити, — гірко зітхає Ганна і одвертається до своєї роботи.

— Не бідкайся, Ганно, — заспокоює її Тетяна. — Он у галузи-нецькій корчмі торік зупинявся один полковник з самого Петербурга... Так він одразу шинкарку Олену підхопив і забрав з собою на віру жить... А що в тієї Олени було, я тебе питаю? Ніс у ластовинні, очі завсіди сонні. Тільки й того, що грудаста і дебела. Однією рукою не обіймеш...

— Кому що до смаку, — сердито кидає Ганна.

— А я хіба не прийдуся до смаку? — гордо тупає ногою Тетяна і по-циганському струшує крутим плечем. — Поглянь на мене, Ганно. Чим не королівна? Ой, не пара я своєму вихресту, не пара... Він тільки гроші любить, а я жить хочу... Мені, Ганно, щодня воля сниться!.. Мені свого Кармалюка треба...

— Кармалюка? — з острахом вимовила Ганна.

— Еге ж! Хоч маленького, аби свого. На край світу з ним піду, — глибоко зітхнула Тетяна.

— А ти знаєш Кармалюка? Ти його бачила? — і Ганна вп'ялася в сестру гострими, допитливими очима.

— Ото ж і лихо моє, що не бачила. Коли б зустріла, то, може б, легше зараз на душі було, — журпо хитає головою Тетяна і притуляє розпалене чоло до морозної шибки у вікні.

Крізь прохукану пляму в замерзлій шибці видно снігові завої, білі кучугури і ледве помітну сіру смужку густого вісу.

Але що це? До корчми, грузнучи в глибокому снігу, бредуть два дядьки, важко переставляючи ноги. Того, що йде попереду, Тетяна не знає, а другий Захар Блажкун. Ой лишенько! Та то ж, певно, сам Кармалюк! Мати божа, охорони його і заступися.

Тетяна кидається до вікна, каже Ганні:

— До мене люди йдуть за ділом. Я прийму їх у себе, на другій половині, а ти сама тут порядкуй. Тільки набір не давай нікому. Гляди мені, — і біжить, розчервоніла і збуджена, в сні, розчиняє навстіж двері.

Чоловіки прожогом влітають у сні, наче їх буря вносить, і Захар Блажкун, привітавшись, запитує:

— Ти ждала нас, Тетяно, чи ні?

— Ждала, дядьку... Як можна не ждати таких гостей, — збуджено шепотить Тетяна. — Прошу до господи, на чисту половину...

— А ти все зробила, Тетяно, що я просив? — запитує Блажкун.

— Здається, все. Горілка в мене з ніг валить, вихрест мій заночує в мастьку, вам у комірчині місце наготовано, а ваш парубок з Летичева теж прибув,— пояснює шинкарка, замикаючи хатні двері на другій половині.

Згорблений Кармалюк зриває з плечей верету, розхристує сув'язного піджака і одразу вирівнюється, розправляє плечі. Перехрестившись на образи під вишиваними рушниками, він подає Тетяні гарячу й міцну руку:

— Здорова будь, молодице. Послужи нам сьогодні вірою і правдою. Не пожалієш...

— Ваша воля,— вклоняється Тетяна і не зводить очей з Кармалюка.

Очі в нього насправді голубі та глибокі, з іскрою. Сам стрункий та високий. Підборіддя чисто голене, острижений по-шляхетському, і чуб русявий та густий. Вуса пишні, старанно доглянуті. На ньому чиста полотняна сорочка-чумачка, зав'язана чорним кісником. Зроду не догадаєшся, що допіру він був якийсь згорблений і пуждений.

Тетяна здіймає з столу широкого рушника, під яким стоять полум'яски з ковбасою, накрайна паляниця, горілка, тараня, капуста й огірки. Кармалюк бере гранчасту зелену пляшку, збовтує горілку і дивиться на світло.

— Це та, що з ніг валить? — питає він.

— Покуштуйте, тоді скажете,— жартує Тетяна.

— Сховай, Тетяно. Зараз пити не будемо. По роботі вип'ємо,— подає Кармалюк шинкарці пляшку і відходить до божниці.

Глянувши на образи, він зупиняється перед картиною, яка висить над широким люстром.

На картині якийсь захожий маляр зобразив олійними фарбами трьох журавлів. Вони стоять на трьох купинах землі, а кругом вода. Два крайні журавлі сплять, поховавши голови з довгими дзьобами під крило. Третій, середній журавель, не спить, вартує інших двох. Він стоїть на одній нозі, а в другій тримає каменюку. Над журавлями ще й написано якісь слова.

— Ловко! — захоплено вигукує Кармалюк.— Молодець маляр! Два журавлі сплять, а третій в лапі каменюку держить. Нащо держить? А для того, я думаю, щоб не заснути на варті. Як тільки він почне засинати, каменюка з лапи одразу бовтне у воду, і журавлі прокинуться. Йй-бо, ловко. Треба б і нашим хлопцям таку картину змалювати, щоб завжди пам'ятали, як слід варту нести. Еге, та тут либонь ще й написано якісь слова. Захар, ану прочитай, бо я не втну грамоти.

Захар Блажкун приглянувся, поворушив губами, складаючи слова, голосно проказав:

— Тут, отамане, написано: «О всем бодрствуй, яко страж журавлій».

Кармалюк полегшено зітхнув:

— Гарна картина. І слова добрі... Бережи її, Тетяно, завжди бережи...

Тетяна стоїть біля Кармалюка, німа і мов заворожена. Тільки чує, як бентежно стукотить серце в грудях. Скільки літ вона байдуже проходила повз цю картину, ніколи не придивлялася до неї, не задумувалась. А ось прийшов він, Кармалюк, і все немов ожило довкола. І журавлі на картині, і килими на стінах, і вся світлиця виповнилася якимсь золотавим, чарівним світлом. І самій Тетяні щось дивне зробилося. Вона вже губить владу над собою, вона готова робити все, що їй накаже Кармалюк.

— Полуднайте, — немов крізь сон вимовляє Тетяна.

— Поклич нам парубка нашого. Де ти його там ховаєш? — каже Кармалюк.

Тетяна кидається в запічок, одсовує ослона і під килимком відчиняє в підлозі ляду. Там потайний погреб. З нього вилазить Тимко Гречка. Він жмурить очі, низько кланяється отаману, стаючи перед ним у покорі.

— Ну, що? — запитує парубка Кармалюк.

— Все сповнив, отамане, — каже Тимко Гречка. — Коронний скарб уже запаковано в шкіряні мішки й опечатапо. Але ви правду казали, що всі ресори у ридванах потріскані, сани були неготові. Коваль просив переказати, що він буде кувати їм ресори і стельваги з орчиками для цугу цілий ранок. Так що вони виїдуть десь у обід. Мабуть, вже виїхали. Вечір застане їх біля цієї корчми. Так просив передати вам і коваль, і хурман скарбівничий. Оце і все, отамане...

— Спасибі. А варта біля скарбу велика? — запитав Кармалюк.

— Десять солдатів інвалідної команди і унтер. Скарбник і два касири теж з пістолями. Хурман переказував, що заплете коням у гриви червоні стрічки. Щоб здаля можна було пізнати коронний скарб, — додав парубок.

Кармалюк прихилився до вікна і якусь мить розглядав засніжене поле, обложну хуртовину та синюваті присмерки, що вже спадали над полем. Хуртовина дужчала, мороз міцнішав, вечір підкрадався з густого лісу. Кармалюк здійняв піджака і подав його з веретою Тимкові, сказавши:

— Нас двоє зайшло в корчму. Двоє має і вийти. Одягайся, Тимку, а я полізу в погріб на твоє місце. Як там, усе в порядку?

— В порядку, отамане. Зброя в соломі, один хідник з цього по-треба веде в льох, другий, по ліву р'юку, в саму корчму, під шинквас. Хлопці зайдуть через льох, він одімкнений,— пояснив Тимко, одягаючись.

— Тетяно, він правду каже? — запитав Кармалюк.

— Правду, отамане,— закивала головою шинкарка.— Ці хідники сам вихрест копав, щоб гроші ховати. Про них ніхто не знає...

— А горілки тісі, що з ніг валить, у тебе, Тетяно, вистачить? Йх буде чоловіка з п'ятнадцять біля скарбу. Гляди мені...

— Всіх напою,— прошепотіла Тетяна.— Ще й на похмілля буде...

— Здається, все,— сказав Кармалюк і, взявши з столу пирога та шматок ковбаси, затримався перед шинкаркою.— А ти, Тетяно, нічого не чула, не бачила і не знаєш. Ти горілкою торгуватимеш і будеш, як отой журавель, що камінця держить, щоб не заснути... Розумний журавель. Я тобі за це віддячу,— і за одну мить опинився в запічку, стрибнув на драбину, що вела в погріб.

Тетяна опустила за Кармалюком ляду, застелила її килимком і поставила на місце осла. Захар Блажкун і Тимко Гречка, грузнучи в снігу, побрели на трактовий шлях з лопатами в руках. Ставши на коліна перед образами, Тетяна широко перехрестилася, гаряче прошепотівши:

— Боже праведний! Спаси і помилуй нас грішних!

Пізно ввечері вона прийняла сподіваних гостей.

Коронний скарб у шкіряних мішках, що були схожі на великі гамани, солдати внесли до світлиці, де висіла картина з трьома журавлями. Повітовий скарбник і два його касири сіли до столу, що тріщав від питва та їжі, поставивши трьох солдатів на варті біля себе. Два стояли в сінях, решта позмінно вартували корчму з надвору. До світлиці, де сидів скарбник, дозволялося заходити одній Тетяні. Сюди не пускали навіть унтера.

— Даруйте, ясновельможні панове, за бідність,— щебетала Тетяна і увивалася біля повітового скарбника.— Я ж не знала, що такі дорогі гості в мене будуть. Покуштуйте ще ось цього меду, пробуйте запіканки... Чим багаті, тим і раді... Не гнівайтесь, коли щось не так, ясновельможні панове...

Сп'янілий скарбник хватав Тетяну за талію, щипав за стегна і все реготав. Два його касири, обійнявшись за плечі, клювали но-сами над полумиском холодцю. В світлиці стояв чад від тютюно-вого диму, смаженої капусти і горілчаного перегару.

— Ти бестія, а не молодиця... Ти кров з молоком...— белькоти-в скарбник.— І чом я тебе раніше не знав? Га? Ти чуєш? Гляди мені, чарівнице... Солдатам — ні-ні! Ні капельки в рот! Чуєш? В острог зажену!..

— Що ви, пане! Бійтеся бога! Хіба можна солдатам... У них і грошей чортма. Солдат навіть юшку собі варить із кресала... Либонь чули таку казочку? — вихилилася від обіймів Тетяна, підморгуючи солдатам, що сиділи на лавці і, стиснувши рушниці, мучились, дивлячись, як п'ють і гуляють їхні пани.

В сніях була комора. В ній стояла горілка, і Тетяна нарочито кинула її відімкнутою, коли наливала нові пляшки, а солдати їй присвічували. Тепер і солдати знали стежку до оковитої і вже весело підморгували Тетяні, коли вона пробігала через сніи до світлиці. В самій корчмі Ганна частувала унтера з хурманом. Підпий унтер кинувся в танець. Йому грали на губах солдати, а він витинав гопака, розмахуючи голою шаблею. В корчмі гоїдався дим від люльок, що не потухали, стояв важкий дух розпарених кожухів, чобіт і ядучої сивухи. Коли унтер заходив у запад, солдати непомітно прикладалися до чарок. Солдати вже самі, без унтера, і караули розводили, частуючи у сніях з незамиканої комори тих, хто стояв на морозі варгу і тепер повернувся. Тетяна мов не помічала того всього, сторожко дослухаючись до найменшого шерхоту там, у погребі, під землею. Але там було тихо. Кармалюкові хлопці зайшли до льоху ще увечері, коли кріпаки розходилися на ніч з трактового шляху по селах, а повітовий скарбник з охороною до корчми ще не прибув.

Деся опівночі Тетяна зазирнула в світлицю. Скарбник спав на ліжку, касири на лавках, а вартові солдати хропли за панським столом, поклавши важкі голови на руки. Воли теж пригостилися добре. Рушниці їхні вже стояли в кутку. Серед корчми на соломі спали інші солдати, смачно висвистував на лавці унтер, а Ганна мало не валилася від утоми з ніг. Тривожно і глухо завивала в полі хуртовина, і вітер доносив одноманітне й пудне бемкання дзвонів у церквах.

— Лізь на піч, Ганно, і спи, — сказала Тетяна. — Приберемо завтра вранці.

Ганна перехрестилась, позіхнула і пішла.

Тетяна виждала, поки вона ляже, відчинила за шинквасом ляду в погреб, тричі кашлянула туди і пішла до своєї комірчини. Крізь прочинені двері вона бачила, як з погребя тихо вистрибнув Устим Кармалюк, за ним Захар Блажкун, Тимко Гречка, а там ще і ще почали з'являтися повстанці. Тетяна, як їй наказав Захар Блажкун, швидко роздягнулася і в одній сорочці пірнула в ліжку під теплу ковдру.

В корчмі почувся якийсь стогін, возня і зойк. Ганна кинулася з печі, захлипала:

— Тетяно, там злодії. Боже мій!..

— Мовчи! Так треба! — зашипіла на неї Тетяна.

— Я закричу! Вони вбивають! — стрибнула з печі Ганна.

— Мовчи, дурна. То Кармалюк прийшов. Лізь мені на піч і не диш, — наказала Тетяна.

— Кармалюк? — злякано прошепотіла Ганна і, затуливши голову подушкою й рядом, захолола з переляку. Вона боялась навіть очі розплющити і не знала й не бачила, що творилося в корчмі.

Скрипіли сінешні двері, гупотіли десятки ніг, хтось лаявся кризь зуби, крєктав, а на подвір'ї вже бряжчали кантарками запряжені коні. Двері до жінок рвучко розчинилися, і на порозі виріс Устим Кармалюк. Поставивши на стіл свічку, він кинувся до Тетяни, люто сказавши:

— Хай тобі грець, молодице! Ледве не забув у цій метушні. Тебе ж зв'язати треба. Всіх пов'язали, роти їм позатикали кляпом, а про тебе й забули. Були б так і втекли. Оце діло...

Він торкнувся її гарячого тіла, і Тетяну пройняв якийсь жагучий дроз. Вона вигнулась уся, як вуж, і обвила дорідними руками Кармалюкову шию, припала йому до вуст довгим і п'янким поцілунком. Аж застогнала.

— Схаменися, жінко! — вирвався Кармалюк.

— В'яжи. Тепер уже в'яжи, — гаряче зашепотіла Тетяна і підставила йому свої білі, немов литі, руки.

Злякана Ганна лежала на печі, не ворухнувшись. Вона боялась навіть глянути на Тетяну. Кармалюка вона так і не побачила тієї ночі.

Данило Хронь вліз до неї на піч і сам зав'язав Ганні руки й ноги, затулив хусткою рота.

Глухо вдарили копитами коні, і три ковані ридвани на гнутих полозах з коронним скарбом вилетіли з корчемного двору на битий Варшавський шлях...

14

Кожен крок Устима Кармалюка старанно реєстрували в канцеляріях Літинського земського суду, куди надходили скарги від поміщиків і шляхти з усього повіту. Тут не реєстрували тільки народних сліз і горя, не чули людського плачу, що стояв по всьому Поділлю. До Літина гнали і везли затриманих і підозрілих кріпаків, допитували їх, але всі намагання повітового земського справника Уловича натрапити на Кармалюків слід були марні. Кармалюк зробився неловимий. За нього стояли всі люди кріпацького стану, і урядовцям було важко його впіймати.

Канцелярист Матвій Барабаш разом з приданими йому писарями все писав і переписував нові й нові протоколи допиту свід-

ків, донесення з мастків, а в душі обурювався з того знуцання й утисків, що їх чинили над кріпаками пани. Його скриня, куди склалися ті папери, все росла й росла, і він уже називав її «скринєю народного горя і сліз». В ній зібралось стільки звинувачень проти Кармалюка, що на суді йому невідступно загрожувала смертна кара. Час панського суду над Кармалюком наближався. Пустивши в діло всі методи підступів і зради, лестоців і погроз, поміщики й урядовці досягли свого. Устима Кармалюка було знову ввіймано, і колесо канцелярської машини закрутилося з новою, небаченою силою. І земський справник наказав канцеляристові Матвію Барабашу привести в належний порядок усі папери.

Раз відчинена, «скриня горя й сліз» уже не замикалася. Матвій Барабаш сидів біля неї, майже не відходячи. Серце його стисалося від болю, але він усе писав та переписував так, як йому наказували, диктували, веліли іменем губернатора графа Грохольського. Канцелярист був присутній на допитах, записував свідчення і завжди ставив у кінці паперів своє незмінне: «И на том подписался за него неграмотного по даче пера канцелярист Матвей Барабаш».

Він перегортав тепер ці папери і бачив на кожному з них свою приписку. Він не мав права говорити на допитах, не міг писати інакше, як було наказано, бо поруч завжди сидів справник, колезький секретар, а часом і сам радник. Що міг вдіяти проти них простий і бідний канцелярист Матвій Барабаш?

Він вийняв усі документи із кованої скрині, розклав їх по порядку на столі. Ось вони лежать перед ним, ці документи, і канцелярист ще раз перечитує їх перед тим, як зняти з кожного копію.

Справник та чиновники просто із шкури пнуться, аби тільки довести, що Устим Кармалюк причетний до кожного грабунку і підпалу, які вчиняють звичайні злодії. Все, що скоїться в повіті, урядовці знову й знову приписують Кармалюкові, бездоказово, без свідків і речових доказів.

Матвій Барабаш стискує в безсиллі кулаки, карається і мучиться від того, що сам нічого не може зробити в цьому страшному вирі обману і брехні.

Перед ним рапорт Головчинецької економії:

«В ніч з 5-го на 6-те число цього місяця кілька озброєних пікамі чоловіків прийшло в дім шляхтича Павла Опаловського, жителя виселку Майдан-Головчинецький. Нападники гукали, щоб він їм відчинив, а коли шляхтич відмовився, то вони повибивали вікна й двері, увірвалися до хати й почали бити шляхтича, вимагаючи грошей і ключів від комори. Хазяїн змушений був дати їм усе, аби дарували йому життя. Вони забрали майна на півтори тисячі

злотих, вивели найкращих коней із стайні, склали майно на воза і втекли. Хазяїна з дітьми замкнули в коморі.

Головчинецька економія доносить про це судові і просить допомоги, бо таких нападів можна сподіватися щоночі».

В цьому рапорті й слова нема про Устима Кармалюка, а справник наказав долучити і його до Кармалюкової справи.

Така ж резолюція стоїть і на рапорті економії села Овсяники, бо в ньому теж повідомляється про напад озброєних списками розбійників на шляхтича Леська Базилицького.

Невідомі злодії підкралися вночі і пролізли в хату Базилицького через сінешнє вікно, всіх у домі пов'язали й почали вимагати грошей та бити хазяїна. Тоді хлопчик, син хазяїна, якого зв'язали і кинули під ліжко, розв'язався, втік на село і наробив гвалту. Злодії, злякавшись, покинули воза з награваним, а самі втекли до лісу. Зоставили вони на місці злочину залізного ключа, якого економія й представила до суду разом із своїм рапортом.

«І все вони валять на Устима Кармалюка,— думає до краю схвилюваний Барабаш.— Може, для цього вони й комісію утворили? Певно, ця комісія має не тільки спіймати Кармалюка, а й довести, що він — звичайнісінький собі розбійник і злодій».

От і справник заявляє, що цій комісії варто було б виїхати спочатку в Головчинецький Майдан, відкрити там свій заклад і звідтіля провадити розшуки та розслідування. Адже, на його думку, ці грабунки вчинив не хто інший, як Кармалюк, у якого в селі Головчинцях є жінка, діти і багато родичів. Досі всі розшуки тасмної поліції не дали бажаних наслідків — родичі переховують Кармалюка. Отже, комісія має заслати до Головчинець своїх тасмних агентів, а сама повинна залишатися в Майдані, щоб не наполохати Кармалюка та його співучасників. Коли агенти все вислідять і вивідають, тоді комісія з поліцією повинна раптово награнути в Головчинці. Для цього комісія має зібрати з дальніх сіл загін озброєної шляхти на конях і оселити коло себе інвалідну команду з Літина в складі 26 чоловік. Шляхта і інвалідна команда мають бути також використані для розвідування.

На цьому документі стоїть власноручний підпис земського справника Уловича і засідателя Гульдїна.

І комісія зробила свою чорну справу. Матвій Барабаш читає дальші донесення, і очі його застидає якийсь туман, на повіках тремтить гаряча сльоза.

Ось Комаровецька економія повідомляє Літинський нижній земський суд про те, що 22-го дня цього місяця в економії стало відомо про трьох розбійників, які з івановецького лісу перейшли в комаровецькі ліси. Економ одразу зібрав 35 кінних і піших челядників і помчав доганяти злочинців. Розбійники були з велики-

ми дрюками й погрожували вбити кожного, хто насмілиться до них підступити. Тоді облава почала дожидати нових людей, продовжуючи переслідувати втікачів, які вже переходили з комаровецьких ґрунтів на ґрунти каричинсьькі та увійшли до лісу.

Тут і наздогнали їх люди з комаровецької економії.

Коли з каричинського лісу переслідувані увійшли в дубняк, один з дворових людей, Матвій Фурман, і з ним вісім інших вершників пустили своїх коней прудкіше, щоб упіймати розбійників. Тоді один з трьох втікачів обернувся і так сильно того Фурмана вдарив дрюком, що переломив рушницю, а руку немилосердно забив. Він одібрав у дворових людей коня і, побігши до своїх, вистрілив. Почали стріляти й дворові люди. Але втікачі насміхалися з тих пострілів і тікали далі, перейшовши на галузинецькі ґрунти.

Комаровецька економія, женучи їх і далі, послала двох вершників: одного — в Галузинці, другого до економії шеїнецької, щоб ті два мастки дали комаровецькій економії підмогу для затримання підозрілих.

Та хоча із Шеїнець та Галузинець прибули нові люди, втікачі однаково здатися добровільно не захотіли і, великими дрюками погрожуючи, кричали, що кожен, хто підступить до них, накладе голову. То люди з усіх мастоків, бачачи, що день уже хилиться до вечора і втікачі можуть зникнути, почали по них стріляти. А там, коли двох вцілили дробом, економія комаровецька, дужче наступаючи кіньми на ґрунтах шеїнецьких, примусила їх піддатися, одібрала дрюки і обшукала всіх.

У розбійників знайдено 13 карбованців сріблом, пожив складних 2, пояс червоний вовняний 1, хусток квітчастих 2, чорних приношених 2 і рукавиці. Після обшуку їх міцно зв'язали й привезли в Галузинці, вимагаючи в намісника волової підводи, якою й приставлено зловмисників до села Комаровець, де їх помістили в горниці Ілька Кравчука, приставивши 19 чоловік варті.

«І цього числа,— читав Барабаш у рапорті комаровецької економії,— в присутності священика Демкевича, взявши від кожного окреме свідчення, разом з дрюками, речами і грошима 11 карбованців, економія комаровецька має честь даному суду подати їх і просить на них, їхні речі та гроші квитанцію. Що ж до двох карбованців, то економія комаровецька ними винагородила дворових людей, які цілий день знемагали в погоні, давши їм їсти і пити горілку. А решту від двох карбованців — два злотих і вісімнадцять грошів — було віддано людям, які привели втікачів до Літина. Про таку витрату доводить до відома 23-го березня 1822 року економія комаровецька. Ф. Станіславський. З оригіналом згідно: аудитор Чернявський».

Другого дня було вчинено спійманим втікачам допит у присутності літгинського повітового справника та засідателів. Допитані показали таке:

Перший, що звуть його Василем, а прозивають Гавриленком. Скільки йому років,— знати не може, але вважає, що тридцять. Віри греко-російської, останній раз сповідався і причащався 1821 року у великий піст, в Херсонській губернії, в невідомій слободі, у попа. Неписьменний, нежонатий, народився в австрійських володіннях біля міста Замостя, забув, у якому селі, від батька Михайла, а матері не пам'ятає, бо відлучився від неї ще змалку, пішовши до міста Станіслава. Тут служив у німця Шуберта, десять літ займаючись хліборобством, і звідсіля пішов до російського кордону. Кордон перейшов тасмно, вище ісаковецької митниці, добрався в місто Одесу, де був без роботи днів чотири. Вийшовши з Одеси, в полі пристав до розостських чумаків, які привозили до Одеси казенний провіант і поверталися з бакалією в Москву. Побував з ними в Москві, а звідтіля, набравши казенної амуніції, чумаки повезли її в Крим, а потім з купельськими продуктами вирушили до міста Воропезка, де він, Василь Гавриленко, і пробув років зо два. З Воропезка він з одним бродягою, на ім'я Стефан, на прізвище Кулаков, пішов до міста Тули на заробітки. Пробувши в Тулі з тиждень і не знайшовши роботи, вони вирішили дістатися до Астраханської губернії. В Казанській губернії їх затримали і привели в тамтешнє губернське правління. Тут Гавриленко назвався дезертиром із рекрутів, і його одіслали до військової комісії. За вироком цієї комісії був покараний шпцірутенами і відправлений до міста Мурома, Владимирської губернії, для служби в Білозерському піхотному полку, в якому прослужив три місяці, після чого втік прямо в Москву. В Москві був на поденних роботах ціле літо, потім зимував у Калузі, був в Орлі до жнив. З Орла вирушив до Києва, де пробув тижднів зо два, і пішов у Херсонську губернію, в якій і бродяжив цілий рік до пилипівки. Далі, після різдва христового, прибув у тутешню губернію, в містечко Бар. Тут прожив чотири дні і вирушив до Сатанова, маючи надію перебратися за кордон, в Австрію. Але кордону не зміг перейти, бо була там посилена варта, і довелося йти назад, у містечко Дунаївці, куди й прибув того дня, як був ярмарок. В Дунаївцях прожив до вівторка і зустрівся з товаришем своїм Осипом, прізвища його не знає, оголосив себе дезертиром і жителем барським, купив хліба та пішов у чемеризький ліс. В лісі вони з товаришем пробули три дні, а потім пішли через Бар шукати якогось знайомого і перебути в нього деякий час. За містечком Баром, по тракту, що веде на Волковинці, на світанку зайшли до першої корчми. Але перед корчмою їм трапився

третьо́му чолові́ку, йому́, Васи́лю Га́врили́нку, незна́йомий, який з ними поверну́вся до корчми. Тут випили по чарці горілки і з'їли хліба з пивом. В цей час кудись поді́вся ха́взяїн корчми, і вони здогадали́ся, що той побіг до Бара́ заявити́ про них полі́ції. Вони покину́ли цю́ корчму́, пішли́ тра́ктом да́лі. Зайшовши́ до друго́ї корчми́, випили́ по чарці́ горілки́, потім́ прийшли́ в кома́ровецький ліс. Тут і́х угля́діли дво́рові люди́ і переслі́дували аж до веча́ра. Вони оборо́нялися дру́ками, маю́чи намі́р втекти. Але нао́станку́ його́, Васи́ля Га́врили́нка, підстре́лили в ногу́, і він зда́вся. На розбо́ях, грабу́нках і злоді́йстві́ не бува́в, банди́тів і злоді́їв не зна́є, так само́, як не зна́є й того́, хто пограбу́вав Бази́лицького́ і Опало́вського́, яких ні́коли не бачи́в і теж не зна́є. Під су́дом, крім як у Каза́ні за дезерти́рство, не бува́в. Усти́мом Ка́рмалю́ком не є́, ним не па́зивається́ і про тако́го не чува́в. Опанчу́, що на ньому́, і хустку́ купи́в у Херсо́нській губе́рнії́ на ярма́рку, шта́ни попиті́ із шинелі́, а гроше́й його́ власни́х було́ тільки́ 8 карбо́ванців, заробле́них у Бессара́бії. Більше́ нічо́го не зна́є і посві́дчити не ма́є чо́го. В цьому́ й підпи́сався хрестико́м Васи́ль Га́врили́нко.

Ма́твій Бара́баш з полегше́нням зі́тхнув і задово́лено поте́р руку́. Ха́й моро́чаться су́дді. То не є́ Усти́м Ка́рмалю́к — і все тут.

Ка́нцеля́рист готу́є су́дову спра́ву да́лі, пильно́ стежи́ть, як іде́ слі́дство.

1822 ро́ку, березня́ 29 д́ня, в прису́тності́ слі́дчо́ї комі́сії́ сві́дки пі́сля прися́ги пока́зали:

Унтер-о́фіце́р інва́лідно́ї кома́нди Гна́т Семе́нів, син Та́расов, 38 ро́ків, непи́сьменний — що жа́ндарм Кова́льчук за́йшов до заарешто́ваних і поча́в упізна́вати се́ред них рудо́го, що назива́вся Га́врили́нко. Той призна́вся, що си́дів у Ка́м'яне́ць-Поді́льському́ остро́зі і бу́в се́ред арешта́нтів старо́стою... Більше́ нічо́го не зна́є, і за нього́, непи́сьменного́ унтер-о́фіце́ра, руку́ прикла́в канце́лярист Ма́твій Бара́баш.

Лі́тинської́ інва́лідно́ї кома́нди рядови́й Ива́н Са́вов, син Пе́трук, 39 ро́ків, непи́сьменний, засві́дчив, що він, не́давно прибу́вши з Лі́тина, чу́в тільки́ вчо́ра, як Ка́рмалю́к, він же́ Га́врили́нко, говори́в, що, дійсно́, в Ка́м'я́нці́ бу́в арешта́нтським старо́стою... Більше́ нічо́го не чу́в і не зна́є.

Еко́ном се́ла Овса́ники Анто́ній Ка́ста́нов, син Олта́ржевський, 25 ро́ків, умі́є гра́моти: що ко́ли увійшо́в до ха́ти жа́ндарм Кова́льчук і ста́в пита́ти в солда́тів, чи є́ се́ред заарешто́ваних зна́йомі, то йому́ солда́ти відпові́ли: «Пізна́вай». Тут і він, сві́док, тра́пився, а жа́ндарм, гляну́вши на Ка́рмалю́ка, що назива́вся Га́врили́нко, поча́в йому́ говори́ти, що його́ зна́є, що він бу́в арешта́нтським старо́стою, на що́ Ка́рмалю́к пого́дився, та ще́ говори́в і ін́ші слова́, які́ доводи́ть, що він не Га́врили́нко, а Ка́рмалю́к, бо сказа́в:

«Зав'язався пан на мене і віддав мене від жінки й дітей у солдати, і я на нього зав'язався». Проте свідок не чув, щоб він признався, що єсть Кармалюк, навпаки, заперечує це. Більше свідок нічого не знає.

Не домігшись зізнання від Устима Кармалюка, судові власті передали його в губернію. В цей час і виникла справа про гроші. Устим Кармалюк просив повернути йому забрані при обшукові 8 карбованців сріблом. І ось як вирішив цю справу генерал-губернатор.

У своєму листі він повідомляє про те, що арештант Василь Гавриленко, він же Устим Кармалюк, через повітового стряпчого вдався до губернського начальства з проханням, щоб йому повернули гроші, які в нього одібрали при арешті в селі Комаровці. Після того, як були зібрані додаткові дані з Кам'янецького повітового суду, у віданні якого перебуває арештант Гавриленко, виявилось, що 8 карбованців сріблом справді були відібрані в Гавриленка комаровецькою економією і подані в Літинський нижній суд; але куди поділися потім — невідомо.

«На моє запитання з цього приводу, — писав у своєму листі губернатор, — Літинський суд повідомив, що земський справник з числа знайдених у Гавриленка 8 карбованців сріблом витратив частину на харчування людей, які переслідували арештанта, а решту віддав на виготовлення ручних і ножних залізних кайданів з ошейниками. В цих кайданах всі арештанти й відправлені до Кам'янця.

Про таке використання грошей, знайдених у Гавриленка, я наказав оголосити арештантові Гавриленку, що ці гроші не можуть бути йому повернені. Але коли він у справі, в якій затриманий і знаходиться під арештом, буде виправданий судом, або суд визнає, що гроші, витрачені за розпорядженням земського справника на кайдани, мають бути йому повернуті, тоді їх йому віддадуть. Я запропонував Кам'янецькому повітовому суду, щоб він включив до судової справи і питання про ці гроші. Кам'янець-Подільський генерал-губернатор граф Грохольський».

Канцелярист рвучко встає з-за столу і підходить до вузького заграбованого вікна.

«Боже мій милостивий! Скільки сили в цього Устима Кармалюка. Часом подумаєш над його долею і здається, що він, закований у залізо, сам від того зробився залізним. Ось уже скільки часу його переганяють з острога в острог, катують на дибі, мучать розпеченим залізом, а він усе стоїть на своєму. Як з'являється ще в перший день арешту на тому, що він зовсім не Устим Кармалюк, а біглий солдат з Австрії і прозивається Гавриленком, то й по цей день каменем стоїть на своєму. Називає точно прізвище командира

полку і всіх начальників, під команду яких служив, перелічує села, якими тікав і переховувався в Росії й на Україні, коли перейшов російський кордон. Ніякий він не Кармалюк, а біглий солдат з містечка Замостя в Австрії і край! Він того Кармалюка, якого поліція шукає, і в очі не бачив, сном і духом його не знає. Справник і судді свідків йому підставляють, очні ставки роблять, намагаються довести, що він Кармалюк, а отаман ні кроку з місця і все тут!

Та ще й тяжбу затіяв з поліцією про 8 карбованців, ніби нічого особливого й не сталося. Звичайна в такій справі річ. Забраних грошей поліція нікому не повертає. Про це всі добре знають. А от Кармалюк хоче, щоб йому повернули вісім карбованців сріблом. Хтось у тюрмі написав навіть скаргу на ім'я губернатора. А що з того вийшло?

За його гроші його ж і закували, — думає він. — А як могло бути інакше? Раз вони його злодієм і розбійником назвали в усіх документах, значить, ще не такого можна від панів сподіватися. Добре, хоч на слідстві не доведено, що Гавриленко є той самий Кармалюк. Як тільки все воно на суді повернеться? Невже хтось викаже Кармалюка? Дай боже, щоб цього не сталося»...

15

Головний Подільський суд, після земського, Літинського, приступив до розгляду справи Кармалюка в грудні 1822 року, через чотири роки після того, як він утік з Вятської губернії і з'явився на Поділлі. За цей час могутня хвиля селянських повстань знову збудоражила весь край, затопивши вогневим потоком багато сіл, хуторів, економій і панських маєтків. Селянські бунти і повстання не вщухали навіть тоді, коли Кармалюка було ввіймано і він сидів спочатку в Літинській тюрмі, а потім у Кам'янецькій фортеці. Власті намагалися дуже швидко закінчити слідство, але поліція щодня приводила в тюрми все нових і нових повстанців, що вже діяли окремо, на свій розсуд, і особисто не були зв'язані з Кармалюком. Отже, заплутавшись у справах сотень інших затриманих повстанців, судові власті вирішили негайно засудити Кармалюка і цим задушити повстанський рух непокірних селян.

Тому останній суд над Кармалюком мав бути скорий і таємний. В неділю вранці, коли в старому Кам'янці вже вирував великий ярмарок, з кам'яної фортеці, через базарний майдан, промчали сани, вкриті брезентом. По краях брезенту сиділи солдати. Кінна поліція з оголеними шаблями скакала за саньми. Побачивши такий ескорт, люди плавом посунули до суду. У великій таємниці держала влада день, коли почнеться над Кармалюком

суд, але люди якось дізналися про те, і сьогодні на ярмарок з'їхалася сила народу з багатьох економій, сіл і хуторів. От чому, побачивши тюремні сани, люди кинулися навперейми до них.

Сани круто завернули коло церкви і зупинилися перед ганком головного суду, біля похмурих стін кармелітського костельу, де вже стояла на варті команда солдатів. Поліцаї скинули брезент, і з саней підвіся Устим Кармалюк.

Він повільно йшов крутими сходами на ганок, похиливши на груди голову. Залізні кайдани тихо подзвонювали на ногах і руках. Видно, важко було йому йти в кайданах. На високому ганку Кармалюк трохи заgrimався, здавалося, хотів обтрусити з чоbit сніг, але враз обернувся до людського натовпу і мовчки стояв, нильно вдивляючись у похмурі обличчя. Він шукав серед людей своїх земляків, хотів побачити старого бандуриста Діброву, але їх тут, здається, не було.

Солдати по команді підвели рушницю йому до грудей і почали штовхати Кармалюка в коридор, але він ще встиг торкнутися рукою заячої шапки. Кармалюк рвонув шапку з голови, аж кайдани забряжчали. Веселий і дужий його голос пролунав над майданом:

— Здрастуйте, люди!

Він хотів далі щось сказати, але солдати боляче штовхнули його рушницями в груди, і Кармалюк зник у великому темному коридорі.

За широким столом у просторій залі вже сиділи судді. Устим скося глянув на суддів і, не побачивши серед них давніх своїх знайомих, легко зітхнув. Він оглянувся на довгі лави, що заповнювали залу, але вони були порожні. Тільки на передній сидів управитель комаровецької економії Тадей Заремба. Кармалюк зиркнув на нього гострими очима і одвів погляд убік. Що він міг зробити зараз Тадею Зарембі, коли на руках залізо, а за спиною солдати? А могло ж бути все інакше... Коли б не цей Тадей Заремба, не бачити б панам Кармалюка на цьому суді.

І поки задоволено покашлювали судді, а підсліпуватий аудитор шелестів паперами, перегортаючи їх, Устим Кармалюк збачув усе, як воно сталося. Після візиту до пана Ханенка він почав раптові й несподівані напади на поміщиків, заможних шляхтичів і хазяїв по всьому Поділля. Він не припиняв їх і взимку, коли більша частина його загону була відпущена на відпочинок. Кармалюкові хлопці ставали на хуторах та по корчмах пахолками. Рубали дрова, воду носили, скотину чужу доглядали. Дрібна шляхта і багаті хазяїни не гребували брати наймитом утеклого кріпакна, бо грошей він не просив, робив за харч, а зиск давав добрий. При собі Кармалюк залишив тільки невеличкий гурт досвідченої

старшини та ще Тимка Гречку. Спритний парубчак! Куди не пошли — все зробить, і не знайдеш сліду після цього. З цим гуртом і вчиняв Кармалюк наскоки на довколишні маєтки й економії.

Скоро вдарили перші морози, снігом завіяло села, а Кармалюк не вгавав. Однієї ночі він таки примчав до Летичева, і коронний скарб не повезли у Варшаву. Сто тисяч того скарбу налічили хлопці, добре замівши за собою всі сліди. І щоб не дати поліції отямитись, вони тієї ж ночі підпалили маєток пана Опаловського. Той пан не раз чинив облави на Кармалюка по лісах, військо викликав на ті облави і перший хотів прийти на допомогу панові Ханенку, коли його гуральня пішла димом.

Маєток пана Опаловського був далеко від Летичева, і поліція, шукаючи Кармалюка біля Літина, зовсім розгубилася, коли почула, що він орудує вже далеко на півдні, де горить маєток Опаловського. Все військо і сторожа кинулися з Летичева, де було забрано коронний скарб, на той край Поділля, а Кармалюк тим часом пробився іншою дорогою до Летичевського лісу і спокійно засів у новій печері.

Коронний скарб — сто тисяч злотих — трохи згодом рознесли хлопці по селах. Робили вони це тихо й непомітно. В кожному селі був свій чоловік, і вже він підкидав вечорами гроші всім найбіднішим людям. Вийде, вувало, вранці бідний сіромаха на поріг, аж зирк — під дверима вузлик з грішми. Чиї гроші? Може, умисне наслано? Але знайде пенароком до сусіди, — і там лежать. Здавна знали люди, чиї то руки роблять, чиї то гроші їм роздають, і від усього серця бажали Кармалюкові доброї сили, ясної дороги по всій подільській землі. Все йшло так добре і широко, як ратом ця зустріч у лісі з Тадеєм Зарембою обірвала все...

Тадей Заремба стоїть перед судом, вигинається в три погібелі. Він прислужливо похитує головою, тикаючи пальцем на Кармалюка. Устим зводить на управителя очі, дивиться довго, пронизливо і незрозуміло знизує плечима. «Ні, він не знає цього добродія, панове судді. Він навіть ніколи його не зустрічав». Але Тадей Заремба твердо стоїть на своєму. Він клянеться суддям, що давно вже поставив собі за мету вистежити Кармалюка. І одного разу, пішовши до лісу з рушницею, ніби полювати зайців, він приховав це навіть від свого пана. Він нікому не сказав, що йде вистежувати Кармалюка, бо тепер навіть стіни скрізь мають вуха на користь цього розбійника. Тадей Заремба робив свою справу тасмно, — це свята правда, і він її повторює перед високим судом. Було це так, як він і говорив уже на попередньому слідстві. Він вийшов з села Комарівець удосвіта і пішов далеко в гліб лісу. По дорозі йому стрічалося немало зайців, та він навіть рушниці не здіймав з плеча. Нащо полохати пострілом Кармалюка та його

ватагу? Може, вони саме й засіли в цих лісових нетрях,— так вирішив собі панок. І він такій добився свого, вистежив Кармалюка. Десь так біля обідньої пори він зустрів у яру під горою трьох озброєних кілками людей. Він дав їм вогню з своєї люльки, поговорив з ними про полювання, і вони розказали йому, де водяться зайці в цьому лісі. Серед підозрілих був і оцей, Кармалюк. Нехай пани судді накажуть аудиторіві записати ці його свідчення до протоколу офіційно, щоб там було стверджено, що першим знайшов Кармалюка саме він, управитель комаровецького маєтку, родовитий шляхтич Заремба.

Судді схвально хитають головами, і аудитор записує це свідчення до протоколу, прокладаючи Тадею Зарембі цим записом шлях до нагороди.

Потім все пішло дуже просто і легко. Економ розповів своєму панові про зустріч з Кармалюком, і велика облава з військом, дворовою шляхтою і осавулами рушила в той ліс. Скоро вони вигнали Кармалюка на комаровецькі ґрунти і гналися за ним аж до вечора. Коли б не нова підмога — сорок озброєних гайдуків, що прибули з Літина, — може б, і не пощастило їм ввіймати Кармалюка. Гайдуки перейняли його, підстрелили в ногу, і ось він, Кармалюк, стоїть перед високим судом.

— Я, панове судді, втомився до дзябла, ганяючись за ним,— закінчує свої свідчення Тадей Заремба.— Але я уродзоний шляхтич і клянуся вам цим високим ім'ям, що все те є чиста й свята правда, яку я тут повідав суддям.

Кармалюк слухав управителя спокійно, навіть бровою не повів, а весь час стояв непохитний і байдужий. Коли його запитали, він ступив крок до столу і, глянувши спідлоба на суддів, тихо сказав:

— Може, цей пан і правду каже. Тільки я буду і не Кармалюк, і не Устим. Збіглий солдат я буду. Про це вже і на Літинському суді стало відомо. Я присягав їм у Літині.

Судді засовалися на своїх стільцях, голова не знати для чого закалатав мідним дзвоником, і Кармалюк замовк. Коли судді перешепталися між собою, він знову почав говорити:

— Я Гавриленком називаюся, родом із Замостя за кордоном. Втік звідтіля і блукав з чумаками. Мене ввіймали в Казані і віддали в солдати, в Білозерський полк.

— Який же ти солдат? — скрикнув суддя.

— Істинний солдат, прошу пана, Білозерського піхотного полку. Полкова штабна квартира стояла в городі Судові, полковника звали Степаном Івановичем Кузьміним. Майор Федір Макарович Сухацький, штабс-капітан... по батькові забувся, Булашкевич... Поручик Павло, по батькові не знаю, Пузирський... Фельдфебель

у нас був Студенткін, унтер-офіцер Воронков... Я служив під їхньою командою у восьмій роті, з якої втік, прямо з поста, куди мене було поставлено... Втік у місто Владимир, а з нього в Москву... З Москви — до Києва, а вже потім сюди, в Подільську губернію... Хотів через кордон у свою Австрію йти... Напишіть про мене в Білозерський полк, і вам скажуть, що я не брешу, а кажу істинну правду... Я того вашого Кармалюка, чи як він там називається, і в очі не бачив, панове судді...

Судді сиділи рівно, велично, зрідка перешіптуючись про щось стороннє і гортаючи якісь папери. На дзвінок судді вбіг офіцер, і суддя, щось шепнувши йому, відіслав його назад. Здавалося, судді не слухали підсудного, бо весь час позирали у вікно, ніби чогось ждучи. Їхня мовчанка була підозрілою. Устим хоч і опустив голову, але невпинно стежив за суддями, намагаючись розгадати їхній намір.

Розчинилися бічні двері, і офіцер увів до зали Опанаса.

Кармалюк кинув на нього пильним оком, але Опанас, здавалося, не помітив того погляду, низько вклонився суддям.

Опанаса підвели до столика, на якому лежало в оксамитовій оправі старе євангеліє і великий мідяний хрест.

— Присягайся перед богом, на святому євангелії,— сказав судовий чиновник з червоним коміром на мундирі.— Клянися, що маєш говорити високому судові тільки правду.

Опанас поцілував хреста, вклонився суддям і, поклавши два пальці на розкрите євангеліє, дав присягу говорити правду.

— Ти впізнаєш його? Це — Кармалюк! — суворо сказав суддя до Опанаса, налігши грудьми на стіл.

В залі стало тихо. За дверима загупали важкі солдатські кроки, і від того задзвеніла гранчаста склянка об пузатий графин з водою.

Опанас закліпав червоними повіками, розкрив здивовано рота і так стояв якусь мить, не знаючи, що казати.

— Пам'ятай присягу, хлопе! Бог і суд будуть милостиві до тебе,— сказав суддя, не зводячи очей з Опанаса.

Опанас глянув на Кармалюка, і їхні погляди зустрілися. В отаманових очах зсвітився глибокий сум, але десь на дні зниць палахкотіли дві невгасимі, вольові іскорки. Перед Опанасом знову виросла панська гуральня, оповита полум'ям, пропливли перед очима сполохані люди і враз замахали на нього руками, щоб мовчав, не зраджував. В грудях щось боляче кольнуло, до горла підкотився гарячий давкий клубок і немов забило дух.

— Оце Кармалюк? — перепитав Опанас.

— Хіба ти не бачиш? — здивувався суддя.

— Та нехай мене грім уб'є отут, коли це він! Хіба Кармалюк такий? Кармалюк, пане, вищий і вуса в нього густі та довгі. Сам він рівний, а цей, наче горбатий. Я бачив Кармалюка і добре його знаю. Ні, пане, це не він!

Суддя почервонів і витер хусткою спітнілого лоба. Тупнувши ногою, він ткнув пальцем на офіцера, і той схопив Опанаса за комір, турнув на лаву. Опанас за давньою звичкою зіщулився, затуливши руками голову, але на цей раз його не вдарили по голові.

Судді не зводили очей з Кармалюка, але він був спокійний і байдужий до всього. І дзвоник голови суду, і брязкіт кайданів на руках в арештантів, що їх поодиці вводив до зали офіцер, не справляли, здавалося, ніякого враження на Кармалюка. Він був якийсь млявий, стомлений і ніби зовсім не звертав уваги, що поряд нього вже стоять заковані в залізо його вірні побратими: Захар Бляжкун, Мироп Волошка і Тимко Гречка. За старших Устим був спокійний. Вони не викажуть. Йому жаль Тимка Гречки, бо схопили його випадково і він може наробити лиха. Молодий і зелений ще.

Всі вони підходять до столу, присягають перед хрестом казати суддям тільки правду і, пильно дивлячись на Кармалюка, здиновано поводити плечима. Так. Вони насправді впізнають цього небораку. Він пристав до їхнього гурту в лісі, коли вони втекли від панської розправи після пожежі на гуральні. Але цей бурлака не Кармалюк. Кармалюк не такий. Хіба тепер мало всякого люду вештається по лісах і селах? І кожен миршавий бродяга видає себе за Кармалюка. Велика честь усякому сіромасі Кармалюком бути. Це істинна правда. Нехай панове судді кого завгодно запитають про це, то їм усі люди так скажуть.

Хтось голосно зітхає за спиною в Кармалюка. Знову зловісно бряжчать кайдани, і офіцер ще раз повільно розчиняє двері.

Кармалюк до болю в щелепах зціплює зуби, в очах йому пливають жовтаві кола, на спині виступає гарячий піт. Може, це сон? Ні, ні! Це не сон. Не може того бути! Коли б хоч встояти на ногах, не похитнутися. Прострелена нога так боляче нив, а встояти треба. Спокійно, повагом, наче нічого й не трапилося.

До зали входить його дружина Марія. Очі в неї сухі, почервонілі від безсоння й плачу. Кожух старий, латаний, а чоботи нові, ті, що він подарував. За нею йде старший син Іван, тримаючи за руку середульшого Остапа. Остап закутаний вовняною хусткою під пахви, тільки оченята блищать та носик червоніє. Він боязко озирвається по залі, з острахом дивиться на закованих у кайдани в'язнів і тулиться до Івана.

Кармалюк стримує себе, щоб не похитнутися, в очах йому двоїться: Це його трохи заспокоює. «Коли Ісуса Христа мучили, то горобці теж цвірінькали»,— чомусь думає він і повертає голову од вікна. В мозок б'є страшна, розпачлива думка. «Маріє, ти ж нічого не знаєш. Мабуть, спізналася моя звістка»,— хоче крикнути дружині Кармалюк, але не може.

Суддя немов догадується про намір Устима і, навіть не давши отямитись Марії, наказує:

— Поклянися перед господом, що кажеш правду!

Марія навіть бровою не повела; бліда, але спокійна, підійшла до євангелія:

— Боже праведний,— зашепотіла.— Клянуся перед святим хрестом, що не покривлю душею, не прийму гріха на себе. Я сказала правду...

Суддя знову наказав:

— Прощайся! Більше не побачиш...

Прикипіли до столу судді, зарипіли дубовими лавами в'язні. На очах у Тимка Гречки виступили сльози.

Марія вклонилася суддям, розстебнула на грудях кожуха.

— З ким прощатися?

— Не придурюйся! З своїм Кармалюком! — показав на Устима суддя.

Марія глянула на свого чоловіка, і в тому погляді Устим відчув пекучий біль німого прощання, давній Маріїн сум і розпач. Але то була тільки єдина мить, бо Марія вже одвела від нього свої вологі очі і, здивовано повівши чорною бровою, приступила до судійського столу.

— Гріх вам, пане, насміхатися з мене. Я не знаю і ніколи не бачила цього чоловіка. Хіба мій Устим такий?

Вона говорила голосно і ображено, немов суддя вколов її в саме серце.

— Вам видніше, де мій Устим тепер. Він у Сибір по суду пішов і не вернувся. Цей чоловік не мій Устим...

— Брешеш! — не витримавши, закалатав у дзвоник суддя.

В цей час малий Остап, що підозріливо зиркав то на матір, то на в'язнів, нарешті, розплутав на голові хустку і, вирвавшись з Іванових рук, кинувся до Кармалюка. Він припав до нього, схопившись рученятами за кайдани, і скрикнув:

— Тагу! Таточку!

Хлопчик хапав Устима за руки і цілував вогкими від сліз вустами вузлуваті пальці, все примовляючи:

— Таточку, не кидай нас!

В'язні схопилися з дубової лави, але перед ними вирости солдати, і вони знову посідали.

Кармалюк одсахнувся від сина, глухо сказав:

— Заберіть хлопця... Воно обізналося... Його хтось намовив...

Марія стояла приголомшена і кам'яна. Іван схопив її за полу кожуха, немов боявся, що вона теж кинеється зараз до батька. А похмурий Кармалюк вже нічого не бачив перед собою. Він уже не пам'ятав, що було далі, не тямив, як це все сталося. Він, здається, не помітив, як у судовій залі знову стало тихо й порожньо, тільки охриплий за перешою голос судового аудитора глухо бубонів над самим вухом. Аудитор повільно читав остаточний вирок, навмисне розтягуючи кожне слово:

«Тысяча восемьсот двадцать третьего года февраля двадцать первого дня, по указу Его Императорского Величества Подольского главного суда первый департамент слушали подлинное дело...»

Слова, мов цвяхи, влізали в мозок. В мертву тишу вліталось дзигчання ввійманої павуком мухи за портретом Олександра Першого.

«...Потому, признав оного Карманюка виновным в вышеописанных поделанных преступлениях и основываясь на решениях судебных, по силе коих оный Карманюк был наказан кнутом и осужден в каторжную работу, яко явного преступника, изблещенного в грабеже многократном, покушении на жизнь человеческую, наказав большим против прежнего числа ударов кнутом, а именно сто одним, и по выставлении предписанным порядком постановленным такого рода преступникам знаков, сослать вечно в каторжную работу.

А как жена оного Карманюка, в селении Головчинцах жительствующая, сознание учинила, что муж ее Устим бывал тайно у нее, приносил разные одеяния ей и детям им служащим, она, утаивая то от ведома экономии, снабжала его пищею, то хотя и объясняется, якобы о преступлениях мужа своего не была известна, однако, зная о том, что муж ее был военным дезертиром, за воровство под судом, и с повсеместного слуха точно ей тайной не было, яко оной безпрестанным занимается воровством, то за необъявление пред правительством о пребывании того ее мужа в околице Головчинец и дачу тем случая к продолжению его поступков, выдержать ее при Литинской градской полиции под караулом через 4-е недели, а потом на грунте села Головчинец в пример другим наказать пятьюдесятью ударами розгами.

Причем, доносит, что оный Карманюк состоит в ведении здешней полиции под караулом.

Департамент по усмотрению сего, приняв к оному воинский артикул сто восемьдесят пятый и толкования воинского под сто восемьдесят девятою статьею, на основании коих определил:

мнение Каменецкого поветового суда, яко с обстоятельствами дела согласное, утвердить, но, не приводя оное в исполнение, внести при представлении вместе с эдуктом в поветовом суде из дела учиненным г. подольскому военному губернатору на благорассмотрение.

Подлинное за подписью господ присутствующих и скрепою секретаря».

Коли Устима Кармалюка виводили з суду, він побачив перед собою море людей, і десь там, аж край натовпу, розпізнав Івана в білому кожусі. Він високо над головою держав Остапа. Хлопчик вимахував руками і, мабуть, щось кричав, тільки Устим не почув його слів. Люди, мабуть, так і не розходилися весь день, а стояли тут на морозі, поки в залі йшов суд над Кармалюком. Це підбадьорило Устима, зігріло його наболілу душу, і він, сідаючи в тюремні сани, низько вклонився на всі боки людям і голосно гукнув:

— Прощайте, люди! Може, хто зло на мене має? Може, я зобидив кого даремно? Прощайте і не згадуйте лихом!

Натовп припинив, а потім грізно загув, як буря, що насувалася на тихий, дрімучий ліс.

Губернатор затвердив вирок Подільського головного суду. А через кілька день посеред кам'янецького майдану Устима Кармалюка покарали сто одним ударом канчука, випекли на лобі каторжне тавро і заслали на довічну каторгу в Сибір. Тюремний карбівницький приклав йому до високого чола три залізних клейма з гострими розпеченими шипами. Перше клеймо з літерою «К» — на праву скроню, друге з літерою «А» — на лоб і третє клеймо з літерою «Т» — на ліву скроню. Вийшло слово — «кат».

16

Марія вже не кричала. В горлі давно пересохло, і вона навіть не могла ворухнути спраглими губами, смертельно пекло в роті, судомило щелепи, палило в горлі. Вона втратила почуття болю і лежала, мов мертва, розпластавшись на дубовому ослоні. Грубий мотуз, яким її було прив'язано за руки й ноги до шорсткої дошки, в'їдався в тіло, різав тупим ножем до кісток. Не було в Марії й сліз. Висохли. При одній згадці про те, що рідному Устимові було ще тяжче, коли його катували в тюрмі й випікали каторжне тавро на лобі, а тепер кинули закованого десь під землю, в шахту — Марія тільки закусила до крові посинілі вуста і глухо стогнала. Вона не просила в гайдуків порятунку, не благала слізно гладкого пана Ханенка, щоб змилювався над нею і припинив езекуцію. Де було благи в такий час? Устим на каторзі в Сибіру, його побратими в тюрмах, а вона одинока, як билина в полі,

з трьома малими дітьми. Хто заступиться за неї тепер, хто схопить за руки гайдуків, а бундючного Ханенка знову поставить перед усім народом на коліна? Тепер Марія одинока. Проти неї пан, царський суд і, здається, навіть сам бог. Правду кажуть люди: бог не трубить, коли чоловіка губить...

— Сорок раз! — гукає один гайдук.

— Сорок два! — гуде вслід другий.

Вони вигукують так голосно для того, щоб пан Ханенко, який п'є в повитій диким виноградом альтанці вино, міг сам лічити удари та ясно чути стогін і плач Марії. Панові Ханенку добре видно з альтанки увесь двір і дубового ослона, на якому лежить заголена Марія Кармалюк. Від пана не приховають, хоча б і хотіли, жодного удару, він чує кожен зойк і стогін засудженої, сам лічить дубці, відбиваючи їх золотою ложечкою об кришталевий келих з вином.

— Сорок п'ять! — лунає гайдуків голос.

Через кожних п'ять ударів гайдуки позмінно, як їм показав пан Ханенко, вигукують:

— Не я тебе б'ю, а закон б'є!

— Не пан Ханенко тебе карає, а царський суд!

Нарешті падає останній, п'ятдесятий удар, і гайдуки беруть Марію під руки, підіймають з ослона, обережно ведуть під стіну, на купу соломки, що її привезли для підстилки коням. Вони не дивляться на Марію, одвернули голови вбік, їм, здається, ніяково після всього, що вони зробили. Поклавши Марію на соломку, гайдуки винувато зігхають, чухають потилицю, і один, схилившись до Марії, тихо каже:

— Маріє, ти не гнівайся на нас... Ми не хотіли, але пан сказав, що нас теж одшмагає... Так і своєму Устимові скажи, як вернеться... В тому не наша воля, не наш суд і закон...

Марія стогне дужче і розпачливо махає рукою, подаючи цим знак, щоб вони йшли від неї геть.

Другий гайдук дбайливо прикриває соломкою Маріїні ноги, гірко хитає головою:

— Бог правду бачить, жінко... Адам кислички поїв, а в нас оскома на зубах... Ти на це зважай і не проклинай нас... Ми на чужому возі їдемо, бо свого катма...

— Одійди, дияволе! — хрипить Марія, і плечі в неї здригаються.

Над селом спадає тихий вечір. Йдучи з поля, ремигає панська череда, хлюпочуться на ставу гуси й качки, і їхній гелгіт та кахкання луною розлягається в леваді. Голосно ляскають гарашники пастухів, і чути їхні захриплі лайливі голоси. Серед каламутного й густого повітря тьмяно зеленіють принишклі без вітру сади.

Тільки гінка та висока осика тремтять листочками в Марії над головою, наче журиться. Кажуть, на осиці колись Юда повісився і від того вона й досі тремтить та щось собі нашіптєє з переляку. Вже повертаються з панщини й кріпаки, бо людські голоси по селі голоснішають, хтось уже лається, і плачуть голодні діти.

Почувши дитячий плач, Марія поволі підводить голову і дослухається. Може, то її сини плачуть? Ні. То чужі плачуть. Голоси своїх дітей вона де завгодно впізнає, а особливо Остапів. Верскливий, невгамовний, наче його ріжуть чи катують. І що воно зробилося дитині? Наказувала ж йому вдома, просила, як рідного. Мовчи на суді, хай тобі що завгодно роблять. Лякають, цукерку дають, може й за вуха рватимуть. Мовчи, Остапе, не виказуй батька. Кажі панам, що це не твій батько, не признавайся, бо горе нам велике буде. Без хліба зостанемося, без одежі і без чобіт. В чому тоді ти на ковзалку підеш, хто тобі саночки змайструє? Наче й уторопав усе, а як на суд прийшла, він так і сказився. Глянув на Устима та одразу й кинувся до нього. Не інакше, як наврочено було йому в той день. Але ж уже скільки часу минуло відтоді, а він усе не кається, ще гірший зробився. Меншого Микольця б'є, старшого Івана не слухає, і пайстрашніше — їй, матері, не кориться. Інший раз така злість візьме Марію, що могла б задушити його, щоб не мучив себе і її. Боже, боже, нащо ти покарав її, бідолашну? Вона не знесе цього, не витримає такої наруги. В неї вже сили нема, і вона колись зопаду може щось заподіяти собі.

Марія не знає вже, як і досиділа в острозі тих чотири тижні на цвілих сухарях і воді, так додому рвалася. А прийшла в рідну хату чорна та страшна і побачила, що хлопець зовсім від рук одбився. І'заюшена кров'ю Марія заходить ся гірким плачем. Вона закусєє зубами полотняного рукава старої вишиваної сорочки, щоб вгамувати ридання, щоб його не діждав почути пан Ханенко, але сльози самі течуть з очей, розпачливий стогін мимоволі виривається з наболілих грудей:

— Ой Устимочку, ріднесенський... Ой, прилинь же до мене хоч на годивоньку... Я ж тобі всю правду повідаю, я ж тобі на все пожаліюся. Хто ж мене, бідолашну, вирятуює, хто мені руку подасть, бо сама ж я та й не встану тепера... Ой, змилуйся, Устимочку, ой, прилинь... Мене ж панщину гонять одробляти за оті чотири тижні, щі в острозі держали... І корівку продали вже, і овець забрали...

Тихо ступаючи, до Марії підходить баба Горпина і за нею, боязко озираючись, дворова дівчина Оришка. Вони з острахом деякий час слухають причитування знедоленої, крізь сльози, журливо похитують головами. Коли огорнута розпачем Марія захо-

дяться плачем дужче, баба Горпина сідає біля неї на соломі і лагідно торкається долонею до її голови. Марія одсахується, стріпує висхлими руками, наче захищається, але, пізнавши бабу Горпину, опускає голову на груди. Баба Горпина гладить її розпатлані, чорні, як воронове крило, коси, тихо проказує:

— Не плач-бо, доню, хай плачуть наші вороги. Ти повинна їм пливати в очі, щоб вони твоїми сльозами не радувалися. Утри свої оченьки ясні, розчеши свої коси шовковії. Більше він тобі нічого не посміє зробити, катюга проклятий.

— Хто? — раптом здригається Марія.

— Та хто ж, як не Ханенко... Він тебе боїться, доню... Бач, відколи суд присудив тебе карати, а він усю зиму тягнув, ждав... Видать, боявся твого Устима, супостат... На ось тобі молочка свіженького і паляниці... Попоїж та спочинь коло нас.

Горпина подає квартиру молока, окраєць паляниці, і Марія жадібно припадає до кварти, навіть забуваючи вкусити хліба. Оришка тим часом заплітає її розпатлані коси, закутує голову чорною хусткою-кам'яничкою. Такі хустки на Поділлі носять, пішли з Кам'янця, через те й названо їх — кам'янички. Марія витирає фартухом обличчя, і очі в неї знову стають глибокі й великі і, здається, вони наче дишуть, коли в них глянути зблизька. Вона пильно дивиться на Горпину, важко дише і мов не знаходить слів, щоб заговорити з бабою.

— Жаль, що немає нашого пана Тропініна, того, що образи в церкві малював,— бідкається Горпина.— Він би захистив тебе... Він дуже Устима твого полюбив і завжди перед Ханенком за нас заступався... Нема його... Повезли бідолаху до царської столиці... Як то він там, нещасний?..

— Пізно,— байдуже озивається Марія.— Тепер уже й той ваш пан не може... Тепер мені від Ханенка всякої капості сподіватися слід... Одинока я в цьому селі... Що схоче, те й зробить...

— Душогуб! Святий та божий! Свічки поїв, а поночі сидить. Коли брата рідного не пожалів, то де вже нас пожаліє,— безнадійно махає рукою Горпина.

— І я чула про брата, та толком не знаю,— сказала Оришка.

— Та я ж тобі вже розказувала,— відповіла баба Горпина.

— Ну ще розкажіть, бабусю,— не вгавала Оришка.

— Царство йому небесне,— причитує Горпина і, підперши кістлявою рукою зморщене підборіддя, починає оповідати про меншого брата пана Ханенка: — Ото як померла стара пані, то весь маєток і ґрунти з людьми мали, по її заповіту, перейти обом паничам. Старшому Ханенку і його меншому братові Стасику. Але Ханенко не захотів того. Заповіт материн приховав, а меншого брата Стасика одразу забрав з Кам'янця, де той у науді був,

і давай його в баранячий ріг крутить. І так він, клятий, напосівся на Стасика, що й розказувати страшно. Голодом почав його морить, одержі чистої не давав, усі його книжки попалив. Стасик, як старчень, гинявся по дворі. Бувало, прибіжить у челядницьку, та й просить шматочок хліба, щоб економ не бачив. Схопить скибочку, заховає у пазуху та й біжить у бур'ян, щоб там попоїсти погай від старшого свого брата... Такий був лагідний та учтивий, усім кланявся, здрастуйте казав, жалів. Тільки горе, що неповнолітній і не міг поскаржитись губернатору на Ханенка. Одного разу, правда, хтось написав, було, чолобитну в Кам'янець. І що ви думаете? Покликали до губернатора старшого Ханенка, а він там і наговорив на Стасика, що той божевільний, що йому ніякого опікуна не треба, що його вилікувати слід, а вже тоді про розподіл мастки можна думати... А як приїхав з Кам'янця, то так побив Стасика, що той уже й не вставав з постелі. Якось лікаря привіз, бо панич наш почав танути на очах, капляв кров'ю і вночі дуже кричав, усіх полохаючи. А одного разу прислав до панича майстрів, щоб труну йому зробили. Панич плаче, б'ється в сльозах, а вони аршином міряють його на труну... Зайшов тоді сам Ханенко до паничевої спальні та як закричить на майстрів: «Як ви, сякі-такі, міряєте! Пускайте йому трупу довшу, бо не влізе... Його смерть витягне...». Поміряли майстри та й давай стругать дошки на труну в сусідній залі, щоб панич усе чув і бачив... Заставив, душолюб, однести паничеві одержу на смерть і велів так сказати: «Оце вам, паничу, таку одержу на смерть уготували. Сорочку, намітку і хреста в руки. Поміряйте». Он як він свого брата рідного з світу зжив, щоб собі усі ґрунти й мастки здобути, а ти хочеш від нього добра... Не буде з свині корови, а з пана чоловіка...

— Бабо, ми опізнимося,— шарпнула стару за рукав Оришка.

— Підожде! Чорт його не вхопить,— одмахнулася Горпина.

— Бач, он за нами у вікно пантрує,— сказала Оришка.

Марія стрепенула головою, цемов хотіла відігнати сон, запитала:

— Хто пантрує?

— Ханенко,— відповіла Горпина.— Він послав нас, щоб тебе до нього привели. Уставай помаленьку, якось дійдемо... Не бійся, ми при тобі весь час будемо...

— А я не боюся. Тепер мені однаково. Бог не видасть, вовк не з'їсть,— рішуче одрубала Марія і болісно зморщившись, підвела спочатку на коліна, а потім стала на ноги.

Горпина з Оришкою взяли її під руки, щоб, бува, не впала, і повели.

— Скажіть, бабуню, а коли вони мене сікли, то ніхто не бачив? — раптом запитала Марія.

— Ні, дочко,— заспокоїла її Горпина.— Ханенко, правда, наказав зігнати людей на кару, але всі, як почули, то одразу й порозбігалися, хто куди... З свічкою не знайдеш живого... А ми обід готували, пас не гонили дивитися...

— А сини мої знають, куди мене повели?

— Гай, гай! Синів Опанас одразу в поле з собою забрав. Він догадався, Маріє, чого пан хоче від тебе. Опанас приборіг дітей...

— Спаси його, боже,— прошепотіла Марія, холодно глянувши на високий ганок панського маєтку з мармуровими стовпами.

У церкві задзвонили до вечірні, над хатами повився з коминів синюватий димок, заскрипіли колодязні журавлі, і десь над ставом попливла неспілива журлива пісня про зелені гори, та бідну вдову, в якій одна гора, та й та чорна.

Різьблені двері з мореного дуба розчинилися, в довгому й темному коридорі тричі вдарив мідний гонг, і на ганок випливав пан Ханенко. Він був у довгому картатому турецькому халаті, оксамитових м'яких патинках, з довгим чубуком від порцелянної люльки, що злегка диміла. Почувши церковний дзвін, пан тричі широко перехрестився і низько поклонився на схід сонця. Дворові жінки опустили голови, Марія звела очі догори і дивилася на самоту й струнку осіку, що тремтіла своїм ясно-зеленим, пругким листям.

— Я наказав привести тебе, бидло,— почав Ханенко,— щоб розтлумачити тобі вирок царського суду. Ти, шлюхо, пустила по селі поголоску, що я злякався твого Кармалюка і через те не виконував досі судового вироку. Мовчи, негіднице! Тепер тобі зацінять навіки... Я згною тебе в Сибіру, коли хоч слово ще почую. По закону ізгною!..

— По закону тобі й очі вилізуть,— ледве чутно прошепотіла Марія.

— Що ти там мимриш? — запитав Ханенко.

— Кажу, що по закону всі на той світ підемо,— люто блиснула очима Марія.

— Мовчи і слухай, нещасна! — гримнув Ханенко і, трохи помовчавши, вів далі: — Я не виконував вироку через те, що ждав, яке вирішення прийме про тебе свята церква. Ти тяжко согрішила перед богом, зламала священну клятву, дану на святому євангелії перед судом. Ти поклялася перед богом говорити на суді правду, але не сказала її, збрехала, обдуривши царський суд. Ти навмисне не хотіла пізнати свого Кармалюка, великого грішника і розбишаку.

— Він чесний, пане, мій Устим! — скрикнула Марія.— Він робить усе, як велить святе письмо. Не вбивай, не крадь, помагай

бідним. Кармалюк нікого не вбив, а в кого брав, то все бідним роздавав... Бог і люди бачать усе!

— Замовкни, гріховоднице! — тупнув ногою Ханенко, і його одутлувате обличчя налилося кров'ю. — Твій менший син, отрок божий, не витерпів твоєї брехні, він сказав на суді правду.

— Будьте ви прокляті! — скрикує Марія і падає на руки Оришці й бабі Горпині.

Ханенко байдукий. Прокашлявшись у пухкий кулак, що пахне одеколоном і виблискує дорогими перснями, він говорить далі:

— Нині єпископ подільський і вродавський прислав своє вирішення про твій гріх, і ти будеш його спокітувати, коли не хочеш, щоб тебе відлучили від церкви. Після цього я і виконав над тобою вирок суду... Покайся, грішнице, бо пізно буде. Ведіть її до церкви, там їй усе скажуть.

Ханенко круто повернувся і зник у покоях. Дубові двері з грюкотом зачинилися, аж загойдалися мідні кільця в зубах вирізьблених левів.

В церкві пахло ладаном, дешевою оливою та воском. Вечірня служба тяглася надто довго, і Марія вже ледве стояла на ногах, раз у раз підтримувана під руки Оришкою й бабою Горпиною. Людей було мало, все баби та діди, молодші в суботу поралися біля своєї роботи, бо весь день панщину робили. Але з кожної хати хтось та був у церкві. Вони розкажуть іншим ще сьогодні про те, що тут сталося.

Марія чує, як під ногами в неї немов хитається холодна підлога, їй здається, що кров і досі капає з тіла. Наче крізь сон долітають гугняві слова, що їх повільно вимовляє свий батюшка на паперті перед царськими вратами. З тих слів, що піп вичитує на папері, вона здогадується, що її тяжко картає єпископський вирок. Вона, виходить, винувата в усіх найтяжчих гріхах, які є на землі. До неї в тіло вселився сатана, і вона повинна його прогнати невтомною молитвою, яку має проказувати навіть серед почі. Церква виправдує її середульшого сина Остапа. Люди добрі, хіба ви не чуєте такої страшної паруги, що впала на Марію? Але люди мовчать, похмурі й німі, воскові свічки тихо потріскують, то спалахуючи, то притухаючи, і їхнє тьмяне світло раз у раз вхоплює холодні й суворі обличчя святих угодників божих на іконостасі. Вони вг'ялися гострими очима в Марію, пропікають до кісток, віють на неї могильним холодом.

Батюшка вже сказав останні слова, і натовп голосно зітхнув. Боже мій! Що він сказав таке? Невже то правда? Марію замкнуть сьогодні в церкві на цілу ніч, щоб вона в гарячій молитві спокітувала перед богом свій тяжкий і страшний гріх. Її замкнуть на ніч у церкві і наступної суботи, і будуть замикати так щоразу,

поки на неї не зійде Боже благословення і нечиста сила покине, нарешті, її грішне тіло. Схаменіться, люди! Чом же ви не заступитесь за Марію перед паном Ханенком? Це ж він усе наробив, він такої муки і кари їй наготував. Мовчать люди, наче закам'яніли, тільки батюшка голосно озвався з амвона, і луна понесла по всій церкві його останнє слово:

— Амінь!

Марія звела очі на образ Миколи Чудотворця, і в неї похололо в грудях. То був не Микола Чудотворець, а чисто викапаний пан Ханенко, тільки домалювали ще йому золотого клобука та велику палицю з блискучим хрестом. В церкві зачовгали десятки ніг, прихожани вже розходились додому. Марія почула, що Оришка з бабою Горпиною перестали її тримати під руки і теж пішли. Марія озирнулася і хотіла бігти з церкви слідом за людьми, але перед нею, наче з-під землі, виріс живий, а не той, що на образі Миколи Чудотворця, пан Ханенко. Він лютو зиркнув на жінку очима, владно змахнув рукою, подаючи цим знак, щоб вона навіть з місця не подумала рушати. Біля нього стояли два кремезні гайдуки, готові кинутись на неї при найменшому його повелінні. За плечима в Ханенка стояв батюшка і осіняв Марію високим хрестом.

— Бий поклони, окаянна, і проси господа. Цілу ніч молись, грішнице! Я сторожів поставив, щоб не давали тобі спати. Вони кругом церкви будуть ходити,— грізно проказав пан Ханенко і одвернувся, щоб іти з церкви.

Паламар гасив свічки перед образами, в церкві робилося все похмуріше й чорніше. Десь на дзвіниці тоскно прокричав пугач, віщуючи біду. Ханенко підійшов до паламаря, сказав:

— Одну лампадку зостав, хай горить.

— Слухаю пана,— вклонився паламар, і всі вони вийшли з церкви.

З гуркотом зачинилися двері, брязнув замок, і в церкві стало так тихо, що чути було, як потріскує гнотик у темній одинокій лампадці. Марія опустила на коліна і, щоб перебороти страх, який обгорнув її всю, гаряче зашепотіла:

— Сохрани мене, господи, від лихої напасті, від панської кари, від людської ненависті,— і повалилася на холодні кам'яні плити, глухо й розпачливо стогнучи.

17.

Нарешті, після довгих зусиль і боротьби, холодну впертість графа Моркова було зломлено. Під великим тиском багатьох впливових осіб, частина з яких навіть стояла близько до царського

двору, граф змушений був відпустити на волю свого дворового кріпака Василя Андрійовича Тропініна. Це сталося в Санкт-Петербурзі 1823 року при високих свідках, коли граф Морков, болісно скривившись, підписав гербового папера про дарування волі талановитому художникові. В той час Тропініну минуло сорок сім років.

Тоді ще ніхто не знав про те, що рівно через десять років інший дворовий кріпак, невільник поміщика Енгельгардта, вісімнадцятирічний Тарас Шевченко, буде законтрагований у Петербурзі у «разных живописных дел мастера» Ширяєва, щоб стати дворовим художником у свого пана. Юний Тарас Шевченко, як і Тропінін, терпітиме знущання і злидні, виконуватиме тяжкі малярські роботи і тільки вночі, маючи вільний час, буде тікати до Літнього саду, щоб змальовувати мармурові статуї. В цьому саду його побачить відомий художник Іван Сошенко. Він познайомить Тараса Шевченка з визначними діячами російської культури — з Григоровичем, Жуковським, Венеціановим, Брюлловим, які високо оцінять талант Тараса і визволять його з кріпацької неволі. Але це станеться потім, хоча й недалеко від палацу графа Моркова, де зараз дано волю Тропініну.

У Петербурзі вже лунали голоси передових людей про потребу скасування кріпацтва і знищення самодержавного деспотизму. Вже виношували свою ідею першого збройного повстання проти царського самодержавства майбутні декабристи. Вже гриміла над Петербургом слава геніального Пушкіна, і з сторінок журналу «Полярная звезда» іноді лунали слова гнівного протесту проти існуючого ладу. За три роки до того майбутній декабрист і організатор збройного повстання на Сенатській площі, поет Кіндрат Рилєєв, уже написав і видрукував свого полум'яного вірша «К временщику». Він не міг називати в ньому речі своїми іменами, але всі зрозуміли, що йдеться про кріпосницький лад у Росії, про головного сатрапа і душителя народу — російського царя.

І ось жадана воля, за яку боровся поет Кіндрат Рилєєв, підіймаючи руку на самого царя, нарешті прийшла до Василя Андрійовича Тропініна. Він оселився над Невною, в тихій квартирі з антресолями, де була його майстерня, але спокою однаково не знайшов. Жадібний до натури, художник щодня перебував серед простого люду, шукаючи все нових і нових сюжетів. Він зустрічав на вулиці старців, калік, продавців яблук і пирогів, дрібних ремісників і накидав на папері їхні портрети, жанрові сцени з життя бідних околиць, заселених фабричним людом. Фабричні ходили в довгих піджаках і поруділих чоботях, але завжди в незмінних шкіряних картузах. Тропінін влаштовувався десь непомітно в закутку, розпинав свою етюдну парасолю і гаряче й невтомно робив

зарисовку простолюдинів, майстрових, солдатів і матросів, що проходили тут щодня. Це про них писав поет Рилєєв. Вони винесуть свій вирок тиранові й деспоту. Фабричні люди були ще напівкріпаками, тобто майже вільними. Про них навіть зневажливо писалося в газетах і книжках. Василь Андрійович читав недавно одну таку брошуру. Вона називалася «Ответ русского гражданина на вопрос: полезно ли заводить в России и распространять мануфактуру?» Автор доводив таке: «Государство, имеющее много земли, и по размерности оной мало жителей, может с лучшим успехом заниматься земледелием, нежели мануфактурою и ремеслом». В іншому виданні — «Дух журналов» — писали ясніше: «Самый здоровый и веселый народ есть земледельческий. Фабричные по большей части бывают хворые и преждевременно утрачивают век. Земледелец зарыл в землю зерно, но прозябания его и оплодотворения ожидает свыше... Мастеровой ничего не ожидает от бога, а всего от машины... Земледельческий народ есть самый набожный, а также и самый миролюбивый и благонравный. Он вместе и самый покорный царю». Покірний! За широкою Волгою цей народ породив Степана Разіна, на Уралі — Омеляна Пугачова, на українському Поділлі — Устима Кармалюка. В Петербурзі підводить свій голос Пушкін, одверто простує проти царя дворянин Кіндрат Рилєєв. Ось тобі й покірний народ!

Тропілін кладе на полотно ще два сміливі, широкі мазки і відходить до широкого вікна.

— Відпочинь, Іване, і запали свою люльку, — каже він до натурщика.

— Спасибі, ваша світлість, — злегка вклоняється кремезний і широкоплечий Іван Дроздов, матрос гвардійського екіпажу з Кронштадта. У нього смагляве високе чоло, гостре підборіддя, ніс з горбинкою і взагалі рівний грецький профіль. В голубих бездонних очах світиться тихий спокій. Русявий м'який чуб свідчить про лагідну й щирю вдачу. Іван Дроздов одразу припав до ока Тропініну ще в Літньому саду, і він запросив його до своєї студії на кілька сеансів. Зовнішня яскрава краса, неабияка фізична сила, принадний профіль і мальовничий поворот голови полонили художника. Тепер матрос у вільний час, коли його відпускав з Кронштадта офіцер, часто приходив до Тропініна, і той його малював. Взагалі, останнім часом, після звільнення, до художникової студії на антресолі заходило чимало різного простого люду. Художник платив їм гроші, і вони були його натурою. Лише для писання портретів з високопоставлених осіб він виїздив до них у палаци, а решту людей малював просто серед вулиці чи в своїй майстерні.

Одразу після виходу з кріпацтва Василь Андрійович дістав офіційне визнання в світі як талановитий портретист, і про нього заговорили навіть при царському дворі. Того ж таки 1823 року за картину «Кружівниця» і портрети гравера Скотникова і «Нищого старика» Академія художеств обрала Тропініна в «призначені», а ще через рік — за портрет художника-гравера Ліберехта — в академіки. Він міг вільно розпоряджатися собою, над ним уже не тяжів графський окрик і силування малювати те, до чого не лежала душа. Проте Тропінін ще й досі ніяк не міг звикнути до свого нового становища. Дзенькне, бувало, в приймальні дзвоник, а він і схопиться бігти на поклик, немов тоді, в графа Моркова — в лакейську, а потім до буфету, щоб подавати панам їжу та питво, прислугуюючи графській родині біля столу. Він був слуга, лакей, яким дуже пишався граф перед гостями: знайте, мовляв, що такий талановитий художник в мене біля столу прислугує... Одні гості зніяковіло мовчали, і це графа не вражало, інші вихваляли, і граф Морков був від цього на десятому небі. Тропініну було гірко й боляче все це, але звичка кріпосного лакея, вироблена роками, зосталася в ньому ще й тепер, і йому важко було викоріювати в собі німу, безрозсудливу покору.

За вікном пливе вся в граніті холодна Нева, над нею височить бронзова громада Петра Великого на коні, а там далі бовваніє похмурий Зимовий палац. Там тепло й затишно, і туди не долинають з вулиці голосні крики пирожників, бляхарів, старців, що волають милостині, калік, що просять подаяння. Палац до всього глухий, як і його володар, самодержець всієї Русі, імператор Олександр Романов Перший. Тропінін примружує очі, відвертається од вікна.

— Скажи, братець, а начальник у тебе строгий? — запитує він Івана Дроздова.

Матрос прокидається від задуми, вихоплює з рота люльку і стає струнко.

— Ні, пі, ти сиди, голубчику... Будь у мене, як дома, — каже Тропінін. — Тебе начальник б'є?

— Буває, пане, — каже Іван Дроздов і хмурніє.

— А за що б'є? — запитав Тропінін.

— Бо влада йому дана, — глухо відповідає Дроздов, але, отямившись, продовжує в роздумі: — Але у нас, у Кронштадті, все ж не чути, щоб так над матросами знущалися, як у Семеновському полку. Там фельдфебель солдатам вуса по волоску виривав... Недарма збунтувалися семеновці...

— Ну, а хороші командири є у вас? — не вгавав Тропінін.

— Хто його знає? Щось не чувати, — здвигує плечима Дроздов.

Тропінін замовквє на якусь мить, а потім, ніби пробудившись із задуми, запитує знову:

— А може, ти чув, братець, про командира Бестужева? Він, здається, у вас у Кронштадті.

— Бестужев? — мало не вигукує матрос. — Він у нас, тільки вже не командує. Моряк він теж. Генерал Сопфаров, начальник усіх маяків у Фінській затоці, взяв його до себе помічником... Були б такі... як він, усі офіцери, то нам би й горя мало... Золотий чоловік пан Бестужев, — зітхнув Іван Дроздов.

— То, може, ти і його брата, Олександра Олександровича, знаєш? — запитує Тропінін.

— Як не знати? Він книги все пише, — пояснив матрос.

— Правильно, він Бестужев-Марлінський називається, — відповів Тропінін.

— Але тепер брати Бестужєви розійшлися, — зітхнув Іван Дроздов і, витрусивши попіл з люльки, сів на своє місце.

— А сам із кріпаків будеш? — запитав Тропінін.

— Двічі кріпак буду, — відповів Дроздов.

— Чому двічі?

— А так, пане. Раз, що кріпосний з діда-праділа в Олонецькій губернії, село Дашкіно, а друге — кріпосний по матросах. Тут кріпацтво ще гірше, як там, на батьківщині, в Олонецькій губернії. Двадцять п'ять літ служить, як льоду... Ну, пане, домальовуйте, бо мені вже скоро пора йти, — сумно сказав він.

Тропінін взяв пензля і задивився на спокійне, вдумливе обличчя Дроздова, на його високе чоло, прикрите безкозиркою, і на дві гвардійські стрічки, що спадали з плеча.

В приймальні задзвонили, і художник мимоволі здригнувся, але, згадавши, хто він тепер, вишувато розвів руками і посміхнувся, проказавши:

— От ніяк не звикну... Все думаю, що я й досі лакей. Просто дивно...

Внизу почувлися жіночі голоси, якась суперечка, і Тропінін відчинив двері на сходи, покликав швейцара. Сивобородий чоловік, переступивши поріг, чемно вклонився.

— Що там діється в тебе, Матвійовичу? — запитав його Тропінін.

— Прийшла якась баба, а з нею дівчина ще, і все вас добивають. Я їм милостину давав — не беруть. Кажуть, вони з України... Пильне діло до вас мають... Але розібрати важко... Що накажете?

— Прийшли з України? До мене? — схопився Василь Андрійович, і пензель випав з його руки.

— Так, пане, з України, — вклонився швейцар.

— Боже мій! Прости ж їх сюди. Чого вони там стоять? — зрадів Тропінін і почав розставляти стільці, прибирати розкидані на каналі аркуші паперу з ескізами, змахувати полою халата порох зі столу. Потім він побіг за ширму, щоб переодягтися і прийняти гостей з милої його серцю України внизу, у вітальні, але двері вже відчинилися, і на порозі стала баба Горпина. В неї з-за плеча визирала дворова дівчина пана Ханенка, миловида Оришка, в оксамитовій корсетці, вишиваній сорочці й стрічках.

В майстерні раптом стало світло й затишно, немов повіяло пахощами берегової м'яти, материнки й чебрецю. Наче з тропінінського полотна «Весілля в Кукавці» зійшли на землю колоритні типи свахи й молодії, що їх художник полюбив і запам'ятав на все життя.

— Паночку ж наш рідний! — запримовляла баба Горпина, низько вклоняючись Тропініну. — А моя Оришка бідна шукає вас уже п'ятий день по всіх церквах, у богомазів. А як знайшла, то нам ще гірше стало... Прийдемо до вас, а він, судостат бородастий, все не пускає. Каже: «Нема їх удома». То ми знову по церквах, де малоють святих. Перепитуємо, добиваємося в малярів, а вас немає там... Ой, горенько паше...

— Сідайте, прошу вас! Сідайте, — підсуває їм стільці Тропінін, а сам очей не одірве від мальовничого й строкатого вбрання. Платха на Оришці аж горить всіма барвами, стрічки в'ються круг тонкої білої шії.

— Ой, спасибі, паночку, за ласку... Таке горе в нас, таке лихо, що оце тільки й зраділи, вас побачивши, — почала Горпина, але, вгледівши суворого й величного Івана Дроздова у всій формі морської гвардії, одразу замовкла й злякано закліпала очима. Тропінін зрозумів її і сказав Дроздову:

— Зробимо, Іване, перерву до наступного дня. Будеш вільний — заходь. А це візьми за труд, — і простягнув матросу гроші.

Іван Дроздов врівнявся і одвів руки назад:

— Ні, пане, я не візьму даром. Може, ще нічого й не вийде з мене на полотні і доведеться вам заново все перероблять. Ні, я не візьму зараз грошей. Хай уже тоді, як закінчите... Прощайте, — і вийшов.

Горпина підождала, поки його кроки затихли на сходах і дзенькнув за ним дзвінок на вихідних дверях в передпокої, і аж тоді запитала таємниче:

— З поліції приходив, не дай господи?

— Ні, що ви? Таких гостей у мене не буває. Це матрос, солдат, по-нашому, — засміявся Тропінін і сів коло баби, почав пильно розглядати стару й Оришку. Дівчина одразу засоромилась і опустила додолу очі, зайшовшись густим рум'янцем.

— Ну, говоріть же, говоріть, не мучте, — весело замахав руками господар, ближче присуваючись до жінок. Після сумної розмови з Іваном Дроздовим він знову став веселий і балакучий, загорівся весь і зробився невпізнаний. Де й поділася мовчазна, сувора замкнутість!

— Ох, пане, багато говорити, а мало слухати, — журливо почала Горпина, витираючи краєм чорної хустки зморщені вуста. — Продано нас до вашого графа Моркова, продано з усіма пожитками...

— Як-то продано? За що? — схопився художник.

— За дворових скоморохів, що панів забавляють. Артистами називаються вони. Об'явилися вони у вашого графа, і нашого пана Ханенка заavidки взяли. Пнеться й він у графа, з шкури лізе, та все догоджає владі, подарунки шле до самої Варшави. Ну, от він і продав нас, щоб завести при дворі своїх танцюристів, музик і співаків. А нас відібрано десять душ тих, хто вміє ткати килими й плахти, та оце й прислано сюди, в царську столицю. Дочка вашого графа має заміж іти, то ми повинні їй ткати і вишивать... Та все не по-нашому, все по-заморському. Вони ждуть якогось ханцуза, отого, що наш цар з ним воював.

— Нащо француза? — запитав Василь Андрійович.

— Кажуть, той ханцуз буде нам малювати на полотні узори, а ми їх повинні ткати... Не самі квіти, а й людей, звірів, небо і води...

— Гобелени... Розумію... То складна робота, — пояснив Тропін.

— Еге ж, пане, еге ж! Гобелени. Нам до роботи не звикають, — продовжувала Горпина. — Коли вміємо килими, то будемо й гобелени. За цим же нас і гнали до цього холодного моря, на ліси та болота. А вже що світу побачили, не дай господи. І в Києві були в печерах, і в білокам'яній Москві поклонилися Василю Блаженному... І люду всякого побачили, що й страх бере. Кріпаків, старців, юродивих. І як тільки їх земля-матінка на собі носить!.. Тільки волі ніде не бачили, — скрізь однакове горе і сльози для бідного кріпака. Б'ють його на конюшнях, б'ють у полі за плугом і серпом, душать податями, беруть під червону шапку, в солдати, женуть табунами на Сибір. Он як, пане, робиться по всій землі, якою ми пройшли своїми босими ногами та проїхали чумацькими возами. Не дай, боже, бачити таке нашим онукам і правнукам! Ворогові лихому не зичитиму такого життя. А я, дурна, думала, що тут до царя ближче, і людям жити краще та вільніше. Аж воно де там, дурна бабо! Гай, гай! Роздивилася, а воно й тут день у день панам по церквах дзвонять. Нехай дзвонять, їх на

панщину не гонять... А вас, пане, на волю за великі гроші відпустили? — раптом запитала Горпина.

Тропінін враз стрепенувся, заговорив швидко, щоб заспокоїти бабу Горщину:

— Ні, бабусю! Що ви! Мене без грошей відпущено... Високі люди за мене графа просили. Змилювався...

— Ще б пак! — гордо сказала Горпина. — Таких картин йому намалювати, он якої краси... Хіба її зважиш на золото? Ми все бачили в Кукавському маєтку і тут, у палаці... Видно, совість і в графа заговорила, що не взяв за вас викупу...

— Може, й так, але тепер це дрібниця, — підвівся з місця Тропінін. — Ви краще розкажіть мені про своє село... Які там новини після того, як я виїхав? Що чувати про Устима Кармалюка? Він, бідолаха, ще в Сибіру?

Горпина з Оришкою пильно й підозріливо оглянулися по майстерні, звели запитливий погляд на Тропініна.

— Чи можна ж тут говорити?

— Кажіть, тут нікого, крім нас, немає, — пояснив він.

— Оце ж, пане, ми від Кармалюка й прийшли до вас, — пояснила бабуся.

— Як-то — від нього? — здивувався художник.

— Ви колись, спасибі вам, позичили нашому отаманові сто злотих, яке церкву в нас малювали. Він хотів був віддати їх вам одразу, але ви так швидко виїхали в цей Петербург, що він і не встиг. А як вже його судили і на каторгу мали гнати, він передав ці гроші для вас і просив простити його, що так довго загаявся...

Горпина одвернулася і, вийнявши з-за пазухи вузлика, простягнула Тропініну гроші:

— Вони, ці гроші, довго ходили по руках, ждучи okazji на Петербург, а як я вже вирушала, то мені їх і принесли вночі свої люди, щоб граф не чув і не бачив... Візьміть, тут золотий у золотий, всі сто...

В очах Тропініна засвітилася сльоза. Він відхилився на спинку крісла і якось злякано замахав руками:

— Ні, ні! Що ви? Я не візьму їх. Це подарунок мій був отаману, я більше тоді не мав при собі... А тепер нащо вони мені? У мене свої є... Захуйте їх, бабусю, вони вам здадуться...

— Візьміть, пане, — озвалася й Оришка. — То велика образа буде для отамана, коли не візьмете... Він наказав, щоб їх у власні руки вам було віддано... Ми так боялися, так тремтіли всю дорогу за них, щоб ніхто не вкрав, щоб не загубити, бува, а ви одказуєтесь... Хіба так можна?

Василь Андрійович відмовлявся від грошей, просив не ображати його, нарешті, благав, але жінки домоглися свого. Кармалюкові

гроші було віддано, як він заповідав, художникові Тропініну у власні руки. Тропінін так і заховав їх у білій хустинці на дно срібної шкатулки, замкнувши її ключиком.

— Нехай же вони будуть мені на вічний спогад про вашого отамана, — сказав художник, — цього правдивого й чесного чоловіка... Але прошу вволити й моє прохання. Ось вам уже інші гроші. Візьміть їх собі і моліться богу на них, ставте свічки по церквах во здоров'я отамана. Хай його разом з людьми і бог береже... Тепер, мабуть, тихо у вас на Поділлі, привілля панам знову настало, коли Кармалюка нема?..

Тропінін простягнув жінці сто карбованців асигнаціями.

Горпина мовчки взяла гроші, перехрестилася на схід сонця і, заховавши їх у хусточку на грудях, впевнено сказала:

— Ні, пане, ізнов горять панські маетки. Кармалюка пашого вони заслали, але хлопці його повсюди zostалися. Вони не сидять склавши руки. Від одної свічки запалено тисячі пових свічок... Одну свічку ще можна загасити, а вже тисячу піякий вітер не задме... Спаси його, свята заступнице наша, матір божа...

— Спаси, — прошепотіла за бабою й Оришка.

Вони помовчали трохи, ніби дослухалися, як бився у вікна зледенілий сіверко, жбурляв у шибки пригорщі колючого снігу, та десь на вежі Петропавлівської фортеці глухо дзвонив баштовий годинник. Потім почали прощатися.

— Ви ж тепер заходьте до мене, поки я тут живу, і не цурайтеся. Може, і я чимсь вам допоможу. А бородатому я скажу, щоб завжди вас приймав, — прощався за руку з жінками Тропінін.

Горпина затрималась на порозі, запитала:

— А ви тепер як будете жити? Десь у службу підете чи виїдете звідсіля? Тут дуже холодно і страшно.

— Від служби, бабусю, я вже відмовився. Не можу я на службі, щоб людьми розпоряджатись... Все я був під чиеюсь п'ятою, то й знов у службі треба коритися то одному, то другому... Ні! Я в Москву поїду... Хочу спокійного життя, хоч на старість... В Москву... Наш Микола Васильович Гоголь писав недавно, що Москва жіночого роду, Петербург — чоловічого. В Москві все дівчата на виданні, в Петербурзі — женихи. Ні, в Москву...

Горпина не зрозуміла, що хотів цим сказати Тропінін, але не показала цього, байдуже вислухавши його слова про дівчат і женихів. Тропінін збагнув це надто пізно, як вони вже були в коридорі, де він, ще раз прощаючись, сам відчинив їм двері. Так вони й пішли, не зрозумівши, що він хотів їм сказати словами Миколи Васильовича Гоголя.

Перед Тропініним слався шлях на Москву, майбутня робота над портретом Пушкіна, Карла Брюллова, гітариста і чекав

незакінчений етюд дівчини із свічкою. Він постояв трохи в передпокої, і йому здалося, ніби разом з жінками до нього в Петербург прилинув з України солодкий дух сухої м'яти й чебрецю. Тропінін глибоко вдихнув на повні груди і рушив скрипучими сходами на свої антресоли в майстерню.

Тобольський острог мідного заводу стояв під горою в тайзі, недалеко від шахт, де каторжани видобували руду. Він був обгороджений високим і густим частоколом, поверх якого виділилися лише дощані дахи бараків та їхні закурені димарі. Що робилося на острожному подвір'ї і в бараках, розгледіти крізь дубовий частокіл було майже неможливо. По цей бік частоколу, біля брами і важкої дубової хвіртки, стояла будка вартового солдата, пофарбована білими й чорними смугами. На кожному розі острогу теж ходив вартовий і височів смугастий, як і будка, стовп із скляним ліхтарем, у якому цілу ніч горіла лойова свічка або курпий каганець.

За високою стіною подзвонювали ланцюги кайданів, навіваючи сум на всю слободу, в якій жили поселенці і вільні козаки. Козаки тут повелися з давнього роду тих сміливців отамана Єрмака, які покорили Сибір, вигнавши з цих країв татарських і монгольських завойовників. У заводській слободі, біля мідних шахт, стояли добротні, в зруб кладені хати начальника острогу, головного техника шахти, маркшейдера і ще якихось службовців. Біля них тулилися підсліпуваті, схожі на курники, землянки, в яких гніздилася виселкова голота й ті, що, відбувши каторгу, осіли тут на вічне поселення. Поволі вони будували собі власні хати і переходили до них із землянок.

Навколо острогу і виселку тайгу було вирубано, щоб каторжани не могли втекти, а вартові пильно спостерігали, день і ніч, що діється поблизу високої дерев'яної стіни. Тайга відступала з цих місць далеко в сопки, і тепер бовваніла чорною й мертвою смугою, яка, немов залізним ланцюгом, облягала і шахти, і острог, і виселок. Ночами тут чути було тільки протяжний і тоскний поклик вартових:

— Слу-ха-й!

Йому відповідала далекою луною тайга, десь валували собаки, і часом завивали в горах вовки. Потім знову наставала могильна тиша, в якій голосно потріскували від лютого морозу дубові колоди в стінах і частоколі. У вікнах землянок і хаток простого люду було темно ще звечора, і місячне проміння таємниче по-

блискувало на шматочках слюди, якою замість скла були затулені вікна.

На всі чотири сторони лежала глуха й дика тайга, на сотні верстов не було ні душі живої, і думка про втечу з цієї нори кожній людині здавалася нечуваним безумством. В тайзі втікача розірвуть звірі, або він загине від голоду. На єдиній дорозі стоять пересильні тюрми й остроги, і там його спіймає поліція. Та й вибратися з острогу непоміченим було важко. Через частокіл не перелізеш, бо руки й ноги заковано в кайдани. Дубова хвіртка відчиняється тільки тоді, коли каторжан ведуть на роботу в шахти, приводять на обід та увечері, як вони повертаються з роботи. І кожного разу їх суворо й пильно перелічують у брамі. Скільки з острогу вийшло, стільки має й повернутися. Тут ніяк не обдуриш варту і старшого офіцера, який завжди сам усіх лічить і перевіряє.

Все це добре зважував і вивчав Устим Кармалюк, щодня йдучи з каторжанами на роботу в шахти і повертаючись увечері в острог. При ньому незмінно були Мирон Волошка, парубок Тимко та ще кілька подолян, засуджених у його справі. Не було тільки серед них Данила Хроня, який zostався на гуральні, де були й вони всі, після прибуття до Сибіру. Тепер їх розлучено, і це викликало підозру в Кармалюка. Підозра одразу впала на Данила Хроня, і він почав пов'язувати її з своєю невдалою втечею з гуральні.

Прибувши етапом до Сибіру, Устим Кармалюк дізнався про гуральню і заявив у Тобольській пересильній тюрмі, що всі вони, подоляни, вміють варити горілку й пиво, бо довгий час служили на гуральнях у подільських панів. Їхнє пиво і горілка славиться й досі у самій Варшаві. Варити брагу їх навчив один чех, що знав таємниці цього хитрого ремесла. Начальник пересильної тюрми був зятем власника сусідньої гуральні і, певна річ, відправив Кармалюка з подолянами на ту гуральню. Вони жили в острозі, на роботу і з роботи їх водили під вартою, в брамі пильно перевіряли, але горілка, біля якої тепер ходили подоляни, скоро зробила свій вплив на інвалідну команду, яка стерегла в острозі каторжан. Тимко Гречка наловчився виносити з гуральні спирт у звичайному бичачому міхурі, з яких тоді чинили кисети на тютюн. Ось чому варту ставилася поблажливо до веселих і гостинних подолян. Кармалюк завів собі знайомих у машинному відділі, дістав ножову пилку для заліза, виміняв на горілку поселенський одяг і все те приховав у вугільному складі, біля глухої задньої стіни, яка виходила в густий сосняк, а там і в тайгу.

Було вирішено тікати не всім одразу, а тільки йому і Мирону Волошці. Данило Хроня і Тимко Гречка мали залишатися на

гуральні, поки варта заспокоїться, забуде про Кармалюкову втечу, а вже тоді Данило Хронь мав діяти на свій розсуд і хитрість, визволяючи разом з собою і Тимка Гречку. Данилові Хроню не сподобався такий план. Він почав просити Кармалюка, щоб той узяв його з собою, а Мирона Волошку залишив з Тимком. Кармалюк категорично заперечив і наказав Хроню виконувати й далі все, як було задуmano.

Хронь не витримав і одного разу так напився при роботі, що почав загрожувати спиртовару вбивством і зчинив бешкет на всю гуральню. Спиртовар викликав чергового офіцера, і Данила Хроня забрали на гауптвахту. Кармалюк прибіг з котельні, але було вже пізно. Хроня повели солдати. Того ж дня Кармалюк переховав пилку й одяг в інше місце. Він стривожився і втратив сон.

Данило Хронь не повернувся до острогу ні другого, ані третього дня. Через знайомих солдатів з інвалідної команди, з якими вже подружив Кармалюк через Тимкові могоричі з бичачого міхура, скоро стало відомо, що Данила Хроня тяжко били на гауптвахті, про щось допитуючи. При екзекуції був весь час присутній агент таємної поліції і нікого стороннього не допускав. Згодом Хронь опинився в острожній лікарні, і там було наказано його розкувати.

Кармалюк дізнався, що в його скорбному листі, куди записувано тюремним фельдшером щось на зразок історії хвороби, не значилося якоїсь тяжкої недуги. Це ставало загадковим. Адже кожного каторжанина після екзекуції на гауптвахті завжди повертали до острогу, де він потроху видужував. А цього раптом у лікарні залишили, та ще й розкували. Дивна поблажливість...

З того часу нагляд за каторжанами на гуральні посилювався, і коли одного дня забрали на гауптвахту й Мирона Волошку, збентежений Кармалюк вирішив, поки не пізно, тікати.

У кузні, куди він возив тачкою вугілля, знайомий коваль в одну мить розклепав йому кайдани, і Кармалюк, зчепивши їх дротом, швидко зник за буртами вугілля біля задньої стіни. Перодягнувшись, він виліз на молодий кедр і з нього стрибнув через загороду в зарослі сосняка. Стрибнув з пружкої гілляки, яку перед тим добре розгойдав, і побіг подуху, плутаючи сліди.

Він біг довго й без упину, поки не вибрався манівцями на глуху слобідську тропу, що вела на тракторий шлях. Але тільки він ступив на стежку, як йому назустріч підвелася із засідки варта, яка вже ждала його. З обох боків лежали глибокі, під руки, сніги, а стежка вузька, на ній три солдати стоять і фельдфебель. Все пропало. Вони зв'язали Устима і повели назад до острогу. Так і закінчилася його спроба втекти. Цю невдачу він пов'язував з підозрілим перебуванням Данила Хроня в острожній лікарні.

Через кілька днів повернувся з гауптвахті побитий Мирон Волошка, але його до лікарні не відправили, а кинули на тверді нари в бараці, щоб сам видужував. Мирона весь день допитували, вимагаючи, щоб він сказав, де заховано одяг, коли він збирався тікати з каторги і хто його спільники. Данила Хроня він не зустрічав і жодного слова про нього не чув. А коли втік того ж дня Кармалюк і його ввіймали, Мирона привели назад у острог.

Данило Хроня в острові більше не з'являвся. Його погнали кудись на лісопилню. Цю історію знали всі каторжани, і Кармалюк дав їм наказ розшукувати Данила Хроня через знайомих в лікарні, на гауптвахті, на роботі, щоб дізнатися в нього правду про цю підозрілу й страшну подію, від якої віяло підлою зрадою.

Взимку того ж таки 1825 року Устима Кармалюка з подолянами перегнали назад до Тобольська, а звідти на оцей мідний завод, де навіть і мізерна воля гуральні не почувала. Але Устим встиг захопити з гуральні стальне лезо пожівки, що була захована в буртах вугілля. В шахті він його натягнув на залізного прута і добре приховав у глибокому забої. Нехай потягне весною, і він знову спробує вирватися навіть з цієї клятої нори на рідну Україну. Каторжани мідного заводу вже дізналися про його невдалу втечу, а хтось з канцеляристів устиг взагалі розповісти їм історію Устима Кармалюка, яка була записана в його судовій справі, і це одразу піднесло отамана в очах каторжан. Вони навіть хотіли обрати його своїм таємним старостою, але він одпросився. Проте всі скандали і найскладніші суперечки, які виникали між в'язнями в острозі, доводилося розв'язувати йому. Вони самі просили і наполягали на цьому. Бривповажений, чесний і завжди правдивий, Кармалюк мирив в'язнів, і вони корилися його наказам.

Минали дні у важкій роботі під землею, пливли довгі зимові ночі в задушливому бараці, але скоро в закурених вікнах під самою стелею почало світати раніше, ночі стали коротші, — то надходила весна. Вечорами в острозі співали пісень, гарячіше стали грати в карти на пайку хліба, а майстрові почали шити чоботи на продаж. Хоч в острозі й не було заведено розповідати самому про вчинені злочини, але Кармалюк скоро дізнався, хто і за що тут сидить, хто вчинив яке діло. Здебільшого в бараці жили солдати-втікачі, що не знесли тяжкої служби, потім були дворові кріпакки, які повстали проти своїх панів. Той підняв панські стоги з хлібом, той зарізав управителя в покоях, інший взяв на вила економа. Серед них були й такі, що пробували тікати з каторги, але їх зловили і знову закували в кайдани.

Вічні арештанти, як і Кармалюк, були в кайданах і мали побриту половину голови, від вуха до вуха, а на лобі — посиніле

тавро. Їхні куртки і штани з одного боку були сірі, з другого — темно-бурі. З-поміж каторжан особливо вирізнявся русявий веле-тець Хома Гаврилов, з Смоленської губернії. Його за бунт в маст-ку було, як і Кармалюка, силою віддано в солдати, але він і там не скорився. Придивившись до Кармалюка ближче, почувши про нього від інших каторжан, Хома Гаврилов якось підійшов до ота-мана і сам відрекомендувався:

— Прошу любити і жалувати... Хоробрий воїн руського царя Хома Гаврилов... Посадив на багнет ротного... Адже за правду можна в птики? Так я й зробив...

На його спину було страшно дивитися — вона ще й досі сині-ла й червоніла від шпідрутенів. Але сила ще кипіла в ньому, і коли він бував лютий, його боялися навіть вартові, а офіцер і не підходив близько. Трахне ланцюгами, що на руках, — і готово, на-віть ногою це дригнеш. Він був старостою в бараці, і його катор-жани не тільки поважали, а й боялися. Його слово, як і Карма-люкове, було для них законом.

Отаман скоро здружився з Хомою, а через нього — ще з кіль-кома певними однодумцями і відкрив їм свій задум нової втечі з каторги. Вони охоче погодилися підтримати Кармалюка і взяли на себе чималу частину цієї справи. Поселенський одяг було пе-реправлено в шахту, сухарі і сало теж лежали там. Напередодні втечі Хома Гаврилов віддав Кармалюкові зібрані серед арештан-тів гроші — двадцять п'ять карбованців сріблом. Він дістав йому навіть парика, який добре прийшовся Кармалюкові, приховавши на лобі посиніле тавро. Парика зробив дворовий артист із Орлов-ської губернії. Його жінку згвалтував пан, і артист задушив того пана. Тепер все було підготовлене, і Кармалюк ночував останню ніч у острозі.

— Ну що ж? Давай прощатися, — сказав Хома, сідаючи на нари до Устима.

Мирон Волошка дрібно закліпав повіками, припав Кармалюко-ві до плеча. Тимко Гречка повалився на голі дошки і зайшовся плачем. Щоб його не чули, він закусив рукав, тільки худі плечі здригалися і тремтіли позбивані пальці.

— Годі вам, хлопці. Досить уже, — холодно сказав їм Устим.

— Хай поплаче. Сльоза серце обмиває, — сказав Хома Гаври-лов і вийшов на середину барака. Піднявши над головою заковані руки, він забряжчав кайданами, тричі голосно свиснув — і гомін на нарах та по кутках одразу затих. Каторжани повернули до нього голови і застигли в чеканні.

— Братці! — сказав він. — Чогось сумно на серці у вас, а вже скоро весна. Давайте ж прославимо нашого батюшку-царя. Давно

либонь не молилися за нього, пісень йому не співали. Заспіваємо, чи що?

— Заспіваємо! — озвалося кілька голосів, і з верхніх нар почали стрибати перші піснярі. Вони розсілися круг Гаврилова на нижніх нарах, за ними стали підголоски, а там ще й ще, мало не весь барак оточив тісним колом Гаврилова. Кармалюк уже чув цю пісню, знав її слова напам'ять, але сьогодні вона особливо вразила його. Тонкий і високий голос почав її протяжно і журливо, наче десь здалеку, з своєї рідної сторони:

Ах, тошно мне-е-е
И-и-и в родной-й стороне-е-е.

Його підхопили густі баси, тужливо нарікаючи на свою долю. Вони тягнули мелодію повільно, не поспішаючи, ясно вимовляли кожне слово:

Все в певоле-е-е,
В тяжко-о-о-й доле-е,
Видно, ве-е-ек веко-о-ва-а-ть.

А тенор уже схопив свою срібну нитку і тягнув її все вище і вище:

Долго ль русски-и-й наро-о-о-д
Будет рухля-ядью госпо-о-д,

Віп ще не закінчив виводити, як баси не витерпіли й grimнули на повні груди, наче скеля звалилася в тиху ріку, покотивши горами оглушливий грім:

И людьми,
Как скота-а-а-ми,
Долго-о ль бу-ду-у-у-т тор-гова-а-а-ть?

Барак було замкнено на ніч, варта ходила круг нього, і пісень до відбою на сон співати дозволялося. Солдати й офіцери в караулці чули тільки мотив, а слів не розбирали. І пісня, вирвавшись з наболілих грудей, линула на дужих своїх крилах, билася об закурені дубові стіни. Від її могутньої сили пригасали бліді вогняні язички в каганцях, хитаючи на стінах казкові, велетенські тіні. Цю пісню принесли до Сибіру солдати-втікачі з Петербурга, де жив цар, і тепер вона промовляла людським голосом, викавуючи народну думу і мрію.

Пісня пташкою рвалася на волю. Часом в її мелодійний звук вплітався брязкіт кайданів, і тоді вона дзвеніла тонко й рівно, як туго натягнута струна. Устим Кармалюк співав її в думці ще й зараз, коли всі вже закінчили, пошепки вимовляючи кожне

слово. Його вивів з глибокої задуми тільки холодний і голосний звук солдатської труби, що грала над острогом відбій на сон. В'язні поволі розійшлися по своїх двоповерхових нарах, деś під піччю озвався цвіркун, і Хома Гаврилов у темних сінях, куди вони вийшли, сказав на прощання Устиму:

— Ти, брате, візьми її, цю пісню, з собою на Україну. Вона тобі в пригоді стане. Візьмеш?

— Візьму,— стиснув Хомі руку Кармалюк, аж забряжчало залізо.

— Прощай,— тихо сказав Хома.

— Прощай,— відповів Кармалюк, і вони міцно обійнялися за плечі, тричі поцілувавшись за давнім руським звичаєм.

— А я прийду літом, разом з твоїм Мироном,— сказав Хома.

— Добре. Я буду ждати вас на Поділлі,— відповів Кармалюк, і вони пішли спати в барак.

Як довго тягнулася та остання ніч для Устима! Він, здавалося, і не спав, а тільки дрмав, чуючи усе крізь легкий сон. То там, то тут скрикували каторжани: одні когось душили й різали, палили й вішали, інші благали порятунку, комусь клялися в своїй правді. А над усім тим важко стогнала віхола та раз у раз розлягався тягучий і нудний поклик варті:

— Слу-у-ха-й-й!..

Нарешті, минула ніч, і в острозі заграли зорю. В бараці грюкали двері, бряжчало залізо, солдати вигонили каторжан у двір і ладнали в ряди, щоб знову гнати в шахту. Перед ними знову вертівся червоний з перепою офіцер, закутаний по самі вуха у рудий башлик з верблюжої шерсті. Кармалюк подивився на офіцера, і йому раптом стало жаль, що він не має такого башлика. Як би він йому знадобився тепер, на оцьому колючому вітрі, що січе і крутить з усіх боків, пропікаючи до кісток.

Перед шахтою офіцер знову перелічив каторжан, і вони погою штольною зійшли під землю. Біля входу до шахти стояла вартя. В глибоких штреках, серед густої темряви, де зрідка блимали бліді вогники каганців, знову загупали важкі кайла і лопи, забряжчали відра й лопати. Мідна руда залягала глибоко в міцній породі, і довбати її було важко. Забої лежали під самою стелею в штреках, і до кожного вела драбина, яку спускали і підіймали за собою каторжани. Десять пудів чистої руди мусив надобтати кожен, інакше йому урізували пайку хліба, залишали без гарячої страви, на самій воді й сухарях. Штейгер лічив відра з рудою, що спускалися на мотузці з кожного забою. Саночники тягнули їх похилим спуском, під гору. Роботу починали до схід сонця. Перерва на обід була об одинадцятій ранку. На обід

людей гонили в острог, а потім знову на шахту — до самого вечора.

Кармалюк довбав руду в одному забої з Гавриловим. Для його втечі все було готове. Та раптом, десь перед початком обідньої перерви, в шахті пролунав глухий гуркіт і розітнувся розпачливий крик Хоми Гаврилова:

— Рятуйте! Кармалюка завалило!

Замиготіли вогники, почувся пшвидкий тупіт десятка ніг, а нагору, по дорозі, де зупинилися саночники, все летіло й летіло:

— Рятуйте!

— Обвал у шахті!

— Носилки давай. Носилки!

На місці обвалу прибіг офіцер з солдатами і побачив купу землі й каміння, під якою лежав Кармалюк. Йому вже відкопали голову й одну руку, і він мляво ворухив пальцями. Обличчя його було чорне й нерухоме, очі міцно заплюшені. Він ледве дихав, бо навіть каганець, піднесений йому до рота, не тремтів своїм вогненным язиком. Хома Гаврилов з каторжанами стояв на колінах, розгрібав над заваленим породу і важко дихав.

— Води йому! — гукнув офіцер і, схопивши відро, вилив на голову Кармалюка.

Устим розплющив очі і тихо застогнав. Принесли брезентові носилки і почали вклатати на них Кармалюка. В цей час у протилежному кінці штреку зчинилася бійка, і почувся зляканий крик. Офіцер з солдатами кинулися туди, круто лаючись і кленучи каторжан. Надворі заграла сурма на обід, і каторжани рушили з шахти.

Кармалюка несли на старих брезентових носилках з давніми слідами засохлої крові, рудої глини й гашеного вапна. Першим ішов за носилками Хома Гаврилов, за ним Мирон Волошка. Каторжани співчутливо охали, зітхали, сумно похитуючи головами. Перед виходом з шахти, як уже потягнуло морозом, Хома Гаврилов гукнув до Мирона:

— Стій! Його треба з головою накрити кожухом... Він увесь мокрий од води. Ще обмерзне, як будемо нести в острог.

— Накрийте! — крикнув офіцер знадвору.

Каторжан знову перелічили біля шахти, потім — перед хвірткою острогу, нарешті, впустили до барака. Хома з Мироном поставили брезентові носилки на верхні нари і не відходили від них, поки й кінчився обід. Вони раз у раз носили Кармалюкові воду, десь навіть добули йому міцного чаю з цукром, але він не доторкався до їжі, лежав нерухомо, наче заснув. Офіцер наказав залишити при хворому Хому Гаврилова, щоб той ждав приходу фельдшера з лікарні, а сам знову погнав каторжан до

шахти. В бараці лишився Хома та ще десяток хворих і немічних, які стогнали та ойкали по закутках.

Фельдшер чомусь барився і не приходив. Його не було цілий день, не прийшов він і ввечері, не навідався й другого дня. Хома Гаврилов заявив про це офіцерові. Офіцер запитав його, чи їсть і п'є Кармалюк. Хома відповів, що їсть і п'є. Тоді офіцер байдуже махнув рукою і знову погнав до шахти в'язнів. Він зайшов до барака з фельдшером тільки на третій день увечері.

Підставивши стола, вони вилізли на верхні нари, де стояли брезентові носилки. Фельдшер розкрив на носилках кожуха і мало не впав з переляку.

Під кожухом лежав довгий мішок, набитий землею, якась торба з піском і на ній Кармалюкова стара смушева шапка. Тут же на мішку був його арештантський одяг і розпиляні кайдани.

Офіцер схопився за голову і несамовито заверещав:

— Уб'ю! Повішу всіх!..

Він схопив за горло Хому Гаврилова і трусив у нестямі, вигукуючи:

— Де Кармалюк, злодюго? Де він?

Хома Гаврилов стояв перед ним міцний, як дуб, навіть оком не кліпнув, не хитнувся. Спокійно і розважливо Хома пояснював:

— Або я знаю, де той Кармалюк? Ми його принесли на цих носилках і поклали тут. Він лежав собі тихо і все води просив. Йому давали воду. А сьогодні, як усі пішли на роботу, мене забрали на гауптвахту дрова колоти, воду носити до кухні. Я й пішов, і весь день там робив. Фельдфебель знає. Більше я Кармалюка не бачив, пане офіцер..

У бараці стало тихо. Мовчазні каторжани весело позирали із своїх кутків блискучими очима, голосно кашляли, дзвеніли кайданами. У вікна билася віхола, за високим частоколом чути було тривожний і нудний, схожий на голосіння, поклик вартових:

— Слу-у-ха-а-й!

Офіцер заточився і впав ниць на нари.

Фельдшер заметушився біля нього, розстебнув йому шинель і вийняв у себе з кишені якусь зелену пляшечку. Наливши на вату нашатирного спирту, він почав мазати ним офіцерові по губах і під носом.

Хома Гаврилов, високо підвівши голову, дивився в закурене вікно під стелею.

Пізньої осені, на прогулянці із Севастополя в Георгіївський монастир, Олександр Перший застудився й помер у Таганрозі.

На честь його слави, яку він украв у Кутузова у Вітчизняній війні 1812 року, було споруджено в Петербурзі великого кам'яного стовпа з бронзовим янголом. Цей янгол з хрестом мав символізувати для прийдешніх поколінь образ померлого імператора. Але вірші Пушкіна були сильніші від царського стовпа і пережили його холодне каміння. Поет залишив про свого сучасника Олександра Першого таку згадку: «Властитель слабый и лукавый, плешивый щеголь, враг труда, нечаянно пригретый славой». Царського пам'ятника люди прозвали Олександрійським стовпом і скоро забули до нього дорогу, а вірш Пушкіна залишився живим навіки.

Після смерті Олександра Першого на царському столі в Таганрозі було знайдено таємний донос капітана Майбороди, в якому цей злодійкуватий інтендант, що прокрався на військових поставках і хотів врятувати себе від кари, повідомляв царя про існування таємного Південного товариства майбутніх декабристів у Тульчині й Умані. В доносі говорилося про полковника Пестеля, керівника Південного товариства. Такий же донос лежав і в Петербурзі, посланий агентами Шервудом і Бошняком через графа Вітте. Нитки обох доносів вели до Північного товариства декабристів у Петербурзі. Обидва доноси потрапили до рук Третього відділу таємної царської канцелярії, і генерал Дібіч почав негайні й шалені розшуки. Але було пізно. Декабристи Північного товариства вже підготували збройне повстання проти царського самодержавства.

Замовкди церковні дзвони, закінчилися повсюдні панахиди, провівши на той світ царя. Військо присягнуло новому монарху, наміснику царства польського у Варшаві Костянтину, але він відмовився від престолу. На престол зійшов Микола Перший і наказав усім військам присягнути і йому на вірність. Слідом за військом, 14 грудня 1825 року, мав присягати новому цареві й Сенат. Декабристи вирішили силою зброї перешкодити цій присязі і захопити владу в свої руки. Але повстання декабристів з перших кроків почалось і розгорталося неорганізовано. Вже зранку 14 грудня той недосконалий план почав порушуватися. В плані було намічено, що декабрист Якубович за допомогою флотського офіцера Арбузова мав силами флотського екіпажу, Ізмайловського полку і кінної артилерії захопити царський палац і, заарештувавши всю царствующу фамілію, знищити її. На здійснення цього важливого заходу Якубович зголосився добровільно.

Решта декабристів вранці 14 грудня вже ждала звістки від Якубовича про те, що він захопив палац. Але замість того, щоб іти з підготованими до повстання військами на штурм царського палацу, Якубович вранці прибіг на квартиру до Олександра Бестужева і заявив йому, що він відмовляється виконати взяте на себе доручення. «Ви затіяли нездійсненну справу,— заявив він,— ви не знаєте російського солдата, як знаю я». План захоплення палацу було зірвано. Після здобуття палацу було намічено захопити Петропавловську фортецю і арсенал. Цього не виконав полковник Булатов з гренадерським полком. Дуже важливим ланцюгом у повстанні було зосередження військ біля Сенату. Силою зброї ці війська повинні були примусити senatorів не присягати Миколі, а за наказом повстанців затвердити склад тимчасового уряду і проголосити від імені Сенату маніфест до народу, що його підготували декабристи. Для цього всі повсталі полки і гвардійський екіпаж мали прибути на Сенатську площу до пам'ятника Петру Першому. Але прибули не всі полки, а тільки Московський, гренадерський і матроси гвардійського флотського екіпажу. Полковник Трубецькой, обраний диктатором повстання, повинен був з'явитися на площу з самого ранку, щоб прийняти командування повсталими військами і силою зброї підтримати вимогу декабристів до Сенату. Але Трубецькой зрадив повстанців і на площу не прибув. Він сховався так, що його не могли знайти ні Рилєєв, ні Пуцин. Брати Бестужеви, що вивели Московський полк, а з ними Рилєєв, Оболенський, Одоєвський і Пуцин стояли на площі, ждучи прибуття Трубецького. Три тисячі війська було виведено на площу, але більшість не мала патронів, не було артилерії. Солдати стояли без руху, і це була остання гірка помилка.

Звістка про повстання в полках проти нового царя облетіла Петербург, і на Сенатську площу почав збиратися простий люд. Він стояв тісною стіною біля солдатів і матросів, готовий разом з ними на бій. Народ гув і хвилювався, намовляючи солдатів іти на царський палац. Але солдати не могли рушити без головного командира, а з декабристів ніхто не наважувався взяти на себе командування, бо всі вони мали маленькі еполети. Їм хотілося командира з великим чином, великими еполетами, з відомим в армії ім'ям, як у Трубецького. Але Трубецького не було.

— Що ж це робиться, братці? — гукав хтось у натовпі.

Йому відповідали збуджені голоси:

— А те робиться, що від нас заховали заповіт покійного царя!

— Який заповіт? Що в ньому сказано?

— Цар, умираючи, повелів дати волю селянам...

— А далі?

— Збавить солдатам службу на десять літ.

— Невже?

— Так чого ж ви стоїте? Бийте їх.

Але солдати стояли нерухомі й німі, мерзнучи на холоді з п'ятої години ранку. Вони бачили, як бігав перед ними збентежений Кіндрат Рилєєв, перешігуючись з брагами Бестужеви-ми і все когось виглядаючи. Він то зникав кудись до міста, то знову з'являвся тут. Деякі солдати впізнавали його, бо він бував у їхніх полках напередодні, підходив уночі до солдатів і вартових, повідомляючи, що їх обдурили. Цесаревич Костянтин не відмовився від престолу, а його змусили силою, бо він хотів обнародувати заповіт покійного царя. Цей заповіт про волю для народу тепер приховали в палаці й не показують... Солдати зустрічали цю звістку з обуренням, вигукуючи: «Не хочемо Миколи — ура Костянтин!» А тепер він, Рилєєв, чомусь то з'являвся перед солдатами на мить, то знову зникав, не кажучи їм і слова, що мають далі робити. Тим часом цар зібрав за палацом вірні свої полки, артилерію, гвардійські частини. Вони прибували до палацу з усього Петербурга, навіть з його околиць. Нарешті, декабристи доручили командування повсталими військами Оболенському, але він уже нічого не міг вдіяти. Було надто пізно.

Тяжка тривога охопила всіх. Вона перекинулася і в родовий палац графа Іраклія Івановича Моркова, і він, спішно сівши в карету, кудись зник з усією родиною. Користуючись цим, баба Горпина з Оришкою кинулися з вогкого підвалу, де вони ткали гобелени, на вулицю, потягнувши за собою всіх подолянок. Вони прибігли до Сенатської площі, від якої зовсім близько був графський палац, саме в ту мить, коли новий цар Микола виїздив на площу на білому коні, під охороною. Його кінь ступав повільно і владно, вигнувши дугою шию, і Горпина добре роздивилася нового царя. Він був блідий, весь час озирався на всі боки, шарпав без потреби блискучу вуздечку, не наважувався їхати до повсталих солдатів, а гарцював на одному місці. Очі його були широко розкриті, дуже блищали, неначе скляні. Вони нагадали бабі Миколу Чудотворця в головчинецькій церкві, якого Тропінін намалював схожим на їхнього пана Ханенка. Горпині стало лячно, і вона загулила обличчя руками. Круг неї гули і хвилювалися фабричні в шкіряних картузах, прикажчики, торговці пирогами, сажотруси, двірники і ще якісь люди в простій одежі.

Оришка шарпнула бабу за рукав і показала на рівне каре матросів гвардійського екіпажу.

— Гляньте, бабусю, он стоїть отой, що в художника був, як ви гроші носили.

— Котрий він? — запитала Горпина.

— Та онде, третій від краю. Бачите?

— Ти глянь, він! Ой лишенько! — здивувалася Горпина і почала терти долонею повіки. Їй раптом стало не по собі, в очах застрибали якісь чорні мушки, схожі на комарів. Білий сніг сліпуче різав очі, і на нього важко було дивитися. А вона ж так хотіла ще раз побачити молодого царя аблизька, почути його голос, а може, й торкнутися губами святої руки помазаника божого. Але цар уже стояв далеко, оточений речом генералів і подвійної охорони. Скоро від того почту відокремився огрядний вершник і прискакав до повсталих військ. То був військовий генерал-губернатор Милорадович. Він осадив коня перед щільним каре і голосно гукнув:

— Іменем його імператорської величності наказую скласти зброю!

З каре пролунав постріл, і граф упав коневі на шию. Сполоханий кінь рвонув з копита і поніс ще теплого генерала назад, до царського почту. Постріл був точний. Потім до солдатів підійшов митрополит Серафим і почав усовіщати їх іменем бога, умовляти скоритися царській волі. Солдати стояли мовчазні й байдухи, і він, похнюплений, пішов назад.

Як тільки митрополит дійшов до царя, на повстанців рвонувлись гусари в огленими шаблями. Вони мчали аллюром, аж сніг летів з-під копит. Солдати звели гвинтівки догори, блиснувши гострими багнетами. Коні заточилися й понесли вершників назад. Слідом за першою атакою, яка була відбита, почалася друга. На декабристів мчали кінні гренадери, і Кіндрат Рилсєв загукав до простолюду:

— Бийте їх! Чого ви стоїте?

— А чим бити? — крикнув хтось.

— Поліна оці беріть! — відповів Рилсєв. — Цеглу, каміння!

Люди на його поклик кинулись до колоддя і цегли, що лежала на місці будівництва Ісаакіївського собору, і назустріч гренадерам полетіло кілля, поліняки, каміння й цегла. Солдати знову дістали команду — взяти в багнети. Друга кінна атака теж захлинулася. Гусари здригнулися і відступили.

Тоді примчав на коні новий посланець царя, полковник Сухозанет, і переказав останню волю монарха: наказ скласти зброю, або в повсталих будуть стріляти.

— Ідіть геть! — гукнув Михайло Бєстужєв.

Пушин додав:

— І хай пришле до нас когось чистішого від вас...

Повертаючи назад, Сухозанет виїхав з капелюха султан, і каре, що оточувало царя, розступилося. В отворі з'явилися гар-

мати. Султан Сухозанета був сигналом. Ясно спалахнули артилерійські гноти, і гримнув перший залп, за ним другий і третій. У наговпі розлігся розпачливий зойк поранених, земля зачервонила від крові, вкрилася тілами забитих. Солдати падали і тяжко стогнали в передсмертних муках. Батальйон Бестужева поточився, і його солдати побігли до Неви.

— За мною, брати! — гукнув їм Бестужев і збіг до річки.

На льоду, посеред Неви, він почав ладнати солдатів у щільну колону, маючи надію пройти до самої Петропавловської фортеці й захопити її. Він гадав зібрати у фортеці решту повстанців і почати переговори з Миколою Першим, спрямувавши жерла гармат на царський палац. Але по льоду почала бити артилерія, і все загинуло.

Бестужев побачив біля себе матроса Івана Дроздова, що лаяв молодих солдатів, які падали на лід, коли по них летіло гарматне ядро.

— Чого кланяєшся? — несамовито кричав матрос. — Хіба воно, це ядро, тобі знайоме?

І раптом затріщав лід, з усіх боків почувлися вигуки:

— Тонемо!

— Рятуйте!

Лід тріщав під ногами солдатів, ламався, розбитий ядрами з гармат. Люди борушкалися в ополонках і благали порятунку. А гармати все били і били по льоду, одсікаючи повстанцям шлях до Петропавловської фортеці.

Михайло Бестужев рвонувся із своїми солдатами назад до берегів і повів їх до відчинених воріт Художньої академії. Але чавунні ворота перед ними зачинилися, і солдати стовпилися під кам'яною стіною. На них уже летів ескадрон кавалерії.

— Рятуйтеся, брати, хто може! — гукнув Бестужев, і солдати почали розбігатися в різні боки. А він побіг до прапороносця і сказав:

— Скажи своїм товаришам-московцям, що я в своїй особі назавжди прощаюся з ними. Ти ж віднеси прапора отому офіцерові, який скаче попереду на коні. Цим ти заслужиш помилування.

Солдат постояв якусь мить у нерішучості, ніби вагався, а тоді високо підняв полкового прапора і пішов з ним назустріч кінноті, яка мчала на нього, вихопивши шаблі. Михайло Бестужев бачив, як прапороносець підійшов до офіцера, віддаючи полкового прапора, і як той рубонув солдата з плеча. Прапороносець упав, обливаючись кров'ю. В Бестужева на очах виступили сльози. Він спочатку навіть знав, але потім забув прізвище того ненависного вбивці. Він пам'ятав лише, що воно починалося з часточки «фон»

і що офіцер, кладучи до ніг царя відбитого без бою прапора, одержав Володимира з бантом за хоробрість.

Може, від гуркоту артилерії, який вона вперше чула, а може, від нервового стану, але зір у баби Горпини прояснився, і вона злякано озирнулася довкола. Крізь дим і вогонь, при останніх променях вечірнього сонця, вона знову побачила вдалині молодого царя Миколу на білому коні. Цар, приклавши до лоба долоню, дивився якийсь час на закривавлену Сенатську площу, на трупи своїх солдатів і вірнопідданих, а тоді висів з сідла, і його підхопили під руки, щоб, бува, не впав. Не озираючись, він швидко збіг широкими сходами на високий ганок і зник у палаці. Високі двері одразу зачинилися за ним, і біля них виростили два кремезні солдати з блискучими шаблями.

— Боже мій милостивий,— простогнала Горпина.— Ще й на престол не зійшов, а вже весь у крові... Помазаник божий...

Вона горюлася до наляканої Оришки і боязко хрестилася, мов від нечистої сили, на похмурий царський палац, що холодно світився великими й мертвими вікнами. За одним з тих вікон, певно, стояв цар і дивився, як кінна гвардія і артилерія гнали і розстрілювали повстанців та простих людей. Оришка з дівчатами силою відтягли Горпину з площі, і попід кам'яними стінами, ховаючись від пострілів, вони ледве добігли до палацу графа Моркова.

Подольянки вже входили крізь залізну хвіртку у двір з чорного ходу, як на них мало не налетів матрос гвардійського екіпажу Іван Дроздов.

— Рятуйте,— ледве чутно простогнав він і заточився.

Оришка з дівчатами підхопили його попід руки і втягнули у двір, наглухо замкнувши хвіртку.

За кам'яною огорожею, на вулиці, із свистом пролітали і рвалися гарматні ядра, тьохкали об камінь та залізо кулі і чулися відчайдушні крики поранених. З гиканням і ревом мчали кавалеристи-гренадери, і їхні шаблі раз у раз високо злітали над загрожею.

— Сховайте мене... Я піду, як смеркне,— шепотів Іван Дроздов, облизуючи закривавлені, пересохлі вуста. Кров текла йому з лоба і капала на груди. З кишені визирала безкозирка з золотими літерами на обідку, та дві гвардійські стрічки з якорями тіпотіли на вітрі біля неї.

Дівчата сполохано Perezиралися, не знаючи, що їм робити. Вони ще й самі не освоїлися в цьому домі як слід, а тут таке лихо. Вийти з скрутного становища їм допоміг двірник.

— Гайда, несіть у підвал, бо управитель побачить. А я вже постережу, щоб усе добре обійшлося,— сказав він.

Дівчата знесли матраса в глибокий кам'яний підвал, де стояли вряд їхні ткацькі верстати і де на дощаних нарах вони спали. Тут, за купами пофарбованої вовни і ряднини, Оришка з бабою Горпиною швидко влаштували Іванові Дроздову непомітну для стороннього ока постіль. Вони обмили теплою водою кров на лобі, перев'язали рану і напоїли матраса гарячим чаєм. Одійшовши трохи в тепло, матрос все поривався йти, дякуючи за порятунок.

— Куди ж ти підеш проти ночі? — докірливо запитала Горпина.

Матрос подивився на неї пильно і не мав що відповісти.

— Не знаю, — сказав він після довгої мовчанки. — Усе пропаде... А хто випуватий? Офіцери. Треба було з патронами виходити на плац і одразу царя взяти і міністрів усіх. А ми, дурні, не догадалися... Ех, горе наше та й годі... Тепер підеш в екіпаж — поженуть на каторгу в Сибір... У село втечеш — пан видасть поліції... Не знаю, куди мені йти...

— А ти побудь у нас, поки все заспокоїться... Раз двірник сказав, то врятуємо... А там буде видно, — промовила Оришка, запалюючи воскову свічку.

Матрос замовк після цього і скоро заснув міцним сном.

Дівчата сіли до верстатів, і рівний стукіт ляди, тонкий пошви́ст човника знову наповнили підвал рівним ритмом ткацької праці. Вони ткали мовчки і того вечора вже не співали. Горпина не витримала і, тихо вислизнувши з підвалу, прокралася по під стіпами німих будинків на Сенатську площу глянути, що там діється. Вона зупинилася в затінку під ворітьми, і їй добре було все видно.

Серед площі повсюди горіли велетенські багаття, і біля них грілися солдати. На Неву їй досі звозили саньми трупи і кидали в ополонки під лід. Двірники вишкрібали кров на снігу і засипали кров'яні калюжі свіжим снігом. З усіх вулиць на Сенатську площу дивилися чорні жерла гармат. Біля гармат бігали солдати, тримаючи наготові запалені гноти. Весь час то до цього, то до іншого багаття приводили все нових і нових затриманих солдатів і офіцерів. Тут їх допитували офіцери і під вартою відправляли до Петропавловської фортеці. У вікнах царського палацу було темно, і вони холодно полискували зеленкуватим місячним світлом. Біля одного багаття якийсь командир голосно говорив солдатам:

— Хто не піп — той батько, і хто б не висмикував вуса, як вам висмикували, все одно: той чи інший. А ви не хотіли здороватися з новим царем! Ні, брат! У мене хоч і мідний налобник, але лоб не мідний...

— Не вмер Гаврило, то болячка задавила,— відповів йому чийсь хриплий, простуджений голос, і знову стало тихо і страшно на цьому проклятому майдані.

Горпина сплюнула на всі чотири сторони через плече, тричі прошепотіла святе слово від нечистого духа і, перехрестившись, побрела, мов сонна, у свій підвал до дівчат. Вона була весь вечір мовчазна й сувора, і словом не обізвалась до Оришки.

Матрос гвардійського екіпажу Іван Дроздов жив у них три дні. На четвертий двірник приніс йому личаки і якесь дрантя, що його носять старці. Матрос переодягнувся, почепив через плечі латану торбу і розпрощався з дівчатами. Свій матроський одяг наказав спалити в грубі. Він взяв з нього лише гвардійську муарову стрічку від безкозирки. Почепив на неї матового хрестика і, одягнувши його під сорочку на шию, поплентався з двору з довгим костуром у руках.

Баба Горпина витерла сльози, провела за поріг матроса і тихо йому сказала:

— Сину мій... Ти пробивайся на Москву білокам'яну... Там отой наш пан Тропінін живе. Він отамана Кармалюка виручив, він і тебе приголубить... Ти ж знавш його, сипку?.. Він, здається, і тебе малював колись...

— То правда, бабусю... Я знаю його,— повеселів матрос.— Спасибі за пораду...

— Тільки не йди, синку, битим стовповим шляхом, бо зловлять... Пробивайся манівцями по селах і хуторах, далеко від битого шляху. А може, десь і до роботи наймися, поки затихне... Перебудь у людей оце лихоліття... Може, й цілий рік перебудь.

— Спасибі вам,— вклонився Горпині матрос і пішов.

Він був неголений, навмисне згорбився і зовсім став схожий на каліку, що просить під церквою милостині.

Баба хрестила його слід, шепотіла молитву.

20

Звістка про повстання декабристів і криваву розправу царя на Сенатській площі сколихнула всю Росію. Устим Кармалюк почув про неї в дорозі з Нижнього Новгорода до Москви, куди він ішов, найнявшись погоничем при валці купецьких товарів. Він дуже довго, майже цілий рік, добирався з Сибіру на рідне Поділля. Після того, як Хома Гаврилов допоміг йому влаштувати на шахті завал і Кармалюк лежав на землі, злегка присипаний піском і породою, почалося найважче. Як було передбачено, офіцер навіть не догадався про Кармалюкову хитрість. Коли Кармалюка облили водою і клали на носилки, офіцер з солдата-

ми побіг у дальній штрек, де арештанти нарочито вчинили бійку. В цей час Кармалюк і вислизнув з носилок і на них поклали мішок з порою, його розковані кайдани й арештантський піджак. Носилки понесли до острогу, а Кармалюк зостався в шахті. Переодягнувшись у цивільне, припасувавши парика, він уночі спокійно вибрався з своєї нори і рушив манівцями до першої поштової станції, маючи в кишені паспорт на ім'я давно померлого міщанина, якого роздобув йому той-таки Хома Гаврилов через одного каторжанина, який працював канцеляристом у острожній тюрмі. З цим паспортом, не гаючи часу, Кармалюк пристав до торгової валки, що везла з Сибіру дорогі хутра і ведмежі шкури. Нова професія погонича коштувала йому десять карбованців асигнаціями, і він пройшов з нею понад двісті кілометрів за харч і мізерні копійки, що їх йому платили як заробіток. Він зважив, що за ним у цей час вже кинулися на острові, послали гінців на всі дороги, і тому найнявся до нової валки, яка йшла назад у Сибір. Кармалюк так і ходив з привозом на відстані трьох поштових станцій, туди і назад, його вже знали поліція й варта і навіть кілька разів запитували, чи не бачив він по дорозі втеклого каторжника, на прізвище Кармалюк. Йому навіть було наказано негайно повідомити поліцію, коли він того Кармалюка десь зустріне. Так минула весна, і Кармалюк, виклопотавши собі нового папера про сумлінну службу погонича поштової станції, спокійно помандрував через Кунгур, Казань, Чебоксари до Нижнього Новгорода. Але тут на втеклих каторжан і кріпаків поліція полювала круто, і він змушений був стати вантажником на волзьких причалах. Коси на голові давно відрости і вже добре закривали слід від каторжного тавра, яке теж почало бліднути і сходити. Кармалюк своєю покорою заслужив повагу навіть у поліції, часто перекидаючи охоронцям порядку серед бурлак сякі-такі могоричі. Він хотів відтягнути час, поки на Україні поліція почне забувати про нього і повідомлення про втечу з Тобольська покладуть під сукно. Коли визначений на це час минув, Кармалюк залишив Нижній Новгород і рушив на Україну. Тепер папери і паспорт були в повному порядку, і він, при зустрічі, сміливо йшов на поліцію. Десь під самою Москвою чутки про декабристів знову виринули з новою силою і ще раз глибоко збентежили Устима. Він прислухався до розмов, ловив кожне слово, але точно нічого не міг дізнатися. В Москві, на нічліжному дворі, якийсь чоловік порадив йому піти в собор Василія Блаженного, бо там щодня буває багато богомольців і їм щоразу читають і перечитують царський маніфест про ті криваві події в Петербурзі.

Ранкова відправа в соборі вже почалася. Біля входу простягали руки старці й каліки, плакали й примовляли юродиві, товпилися прочани в постолах. І над усім тим плив синюватий дим з кадильниць, солодко пахло ладаном і свіжими фарбами. В крайньому притворі двоє малярів підмальовували стару божницю, байдуже про щось розмовляючи. Кармалюк зупинився коло них і почав класти земні поклони до блискучого, у вогнях, вітаря.

Нарешті, служба скінчилася, і Устим гаряче прошепотів:

— Боже мій милостивий! Скільки люду бідного стоїть перед тобою на колінах... А ти й не бачиш його... Змилуйся хоч тепер над нами, грішними...

В соборі настала могильна тиша, і громовий голос з амвона залунав над головами людей. Піп читав височайший маніфест:

«Божьею милостью Мы, Николай Первый, император и самодержец Всероссийский и прочая, и прочая, и прочая, объявляем всем Нашим подданным. Печальное происшествие, омрачившее 14 день сего месяца, день обнародования манифеста о восшествии Нашем на престол, известно уже в подробностях из первого публичного о нем объявления. Тогда как все государственные сословия, все чины военные и гражданские, народ и войска единодушно приносили Нам присягу верности и в храмах божиих призывали на царствование Наше благословение небесное, горсть непокорных дерзнула противостать общей присяге, закону власти, военному порядку и убеждениям. Надлежало употребить силу, чтобы рассеять и образумить сие скопище. В сем кратко состоит все происшествие, маловажное в самом себе, но весьма важное по его началу и последствиям...»

Голос попа гримів під лунким склепінням собору все дужче й дужче, але Устим Кармалюк уже його не слухав. Він сам зустрічав ще на Волзі втеклих солдатів з Петербурга, які рятувалися від царської кари за збройний виступ з декабристами на Сенатській площі. А в царському маніфесті говорилося, що їх простили. Втікачі розповідали, що цар того дня розстріляв з гармат сотні солдатів, а в маніфесті про це й слова не було. Хто ж відплатить за смерть тих, що покладали свої голови за волю перед царським палацом? Хто допоможе їхнім жінкам і дітям, нещасним сиротам? Кармалюк нервово кусає вуса, стискає кулаки і вже не чує того, що цей маніфест дано в Петербурзі в перший день царювання і власною рукою на ньому стоїть царський підпис — «Николай».

Він чує вже інше, про те, що повстанці в Петербурзі були не одинокі. Вони підняли проти царя зброю і на Україні, за широким Дніпром. Тут Кармалюк напружує всю свою увагу і ловить з амвона кожне слово:

«Черниговського пехотного полка підполковник Мурав'єв-Апостол; по сделанным открытиям и показанням соучастников, оказался одним из главных злоумышленников, стремящихся к всеобщему беспокойствию и разрушению благосостояния государства. В то самое время, как по открытии сего преступления приступлено было к арестованию подполковника Мурав'єва-Апостола, он нанес несколько ран полковому своему командиру подполковнику Гебелю и успел возмутить часть Черниговского пехотного полка. Он арестовал посланных за ним фельдъегеря и жандармов, ограбил полковую казну, освободил закованных каторжных колодников, содержащихся в Васильковской городской тюрьме, и предал город неистовству нижних чинов. Он двинул с войском через Фастов на Белую Церковь, в надежде успеть овладеть у графини Браницкой значительной суммой. Но со всех сторон он был окружен у деревни Устимовки, где мятежники защищались. Подполковник Мурав'єв ранен, брат его застрелился, один офицер убит, кроме других раненых и убитых...»

«Неправда! — хоче гукнути Кармалюк, але не може. — Новий цар бреше, як і старий. Не міг полковник Мурав'їов грабувати казну для себе, раз за волю повстав. Не міг! Він для солдатів і для бідних людей брав. Боже мій! А скільки ж тих інших поранених і забитих? Про це піп не говорить з амвона. Мовчить і цар у своєму папері... От як воно робиться... А він, Кармалюк, у цей час спокійно сидів на Волзі і тягав на баржах мішки з хлібом. Чом же йому не пощастило бути там, у Василькові, біля Києва, де випускали з тюрми закованих в'язнів, де хоч кілька день була для людей воля? Ні, так не можна! Швидше туди, на Україну, де ждуть вірні побратими, грізні месники. Чого ж стояти тут, у цій церкві? Невже в Москві немає того, хто б розказав йому про все? Не може цього бути... Такі люди повинні знайтися...»

Глухим і байдужим голосом піп проказує вирок царського суду. П'ятьох декабристів повішено в Петербурзі. Пестель, Рилев, Бестужев, Мурав'їов, Каховський. Вічна їм слава і пам'ять! Решта засуджені на каторгу в Сибіру. Може, в цю мить їх уже женуть по етапу важким Володимирським трактом. Боже мій! Що ти робиш на цьому світі? Куди дивишся своїм всевидющим оком?..

Кармалюк швидко виходить з церкви і, розпитуючи перехожих, шукає дім графа Моркова, де обов'язково має бути дворова челядь з Поділля. Він розпитає в неї про все, що там робиться на Україні.

Дім графа Моркова стоїть у тихому завулку, куди не долітає гамір торгових рядів, крик бублейниць і рознощиків дрібного краму. Тільки десь за рогом приглушено й жалібно грає шар-

манка та з трактиру вириваються охриплі п'яні голоси. Кармалюк сідає на кам'яному стовпчику біля чорного ходу і поволі запалив люльку. Його вже помічено, і двірник у білому фартусі з мітлою нагукує:

— Проходь звідсіль, братець, не велено тут стояти всім...

— Простіть, пане, я земляків шукаю, — нарочито величає двірника паном Кармалюк і низько йому виклонається, здійнявши шапку. Це впливає на двірника, і він добрішає:

— Яких земляків?

— З пашої України, там, де маєтки графа Моркова стоять. Хіба немає при палаці людей з того краю? — допитується Кармалюк.

— А кого ти знаєш серед тих земляків? — несподівано запитує двірник.

Кармалюк не ждав такого повороту, і, щоб не виказати свого замішання, починає спокійно і довго кресати вогонь для люльки. Але раптом, ніби щось згадавши, кидає кресало до кишені і радо повідомляє:

— Стривайте! Що ті земляки! Я знаю самого пана-художника Тропініна!

— Знаєш? — здивовано розводить руками двірник. — Звідкіля?

— Я служив при них, коли вони церкву розмальовували в пашого пана. Такий русявий, з бакенбардами, низького зросту, в золотих окулярах.

— А звать його як? — вже лагідніше озивається двірник.

— Василь Андрійович...

Двірник розпливається в добродушній посмішці, високо підводить брови:

— Гай-гай, братець. Та він, Тропінін, уже три роки, як не живе в нас. Вольну одержав, без викупу. Тепер він сам собі пан... Дім свій має, виїзд і все таке інше... Тепер граф Морков зволють самі до нього їздити в гості...

— А де ж він зараз? Де? — швидко запитав Кармалюк.

Двірник підходить ближче і частує Кармалюка понюшкою з перламутрової табакерки:

— Колись жив у столиці, але не захотів, і зараз тут, на Волхонці. Там запитаєш, і тобі кожен розкаже. Сердечний він чоловік.

— Спасибі вам, пане, — радіє Кармалюк і хоче йти.

— Стривай, — зупиняє його двірник. — Тільки, як прийдеш до нього, то першим ділом передай поклін від мене. Скажеш, що від Силантія Маркеловича... Не забудь додати, що то я направив до них, коли вони будуть тобі раді. А як не будуть, тоді не кажи про мене... Второпав?

— Второпав! — виривається від нього Кармалюк, щоб позбутися дальших розпитів, і зникає в завулку. Гукнувши візника з прольоткою, він, мов той купець, владно наказує йому мчати на Болхонку.

Кармалюкові здається, що вони їдуть надто довго, що візник навмисне везе його далекою дорогою, щоб згаяти час і здерти більше грошей. Вони їдуть повз галасливі ятки хлібного ряду, минають похилі будиночки різночинного люду, там, де Москва схожа на велике приволзьке село. Нарешті, довгу їзду закінчено, і Кармалюк, розплатившись з візником, стоїть на різьбленому ганку з соснових дощок. От як все воно змінилося! Був художник Тропінін дворовим кріпаком і раптом став вільним. І без викупу! Що ж це означає? Може, скоро і всім людям воля вийде? Може, новий цар таки одумається? Та напевно, щоб це сталося з доброї царської волі...

Прочиняються на ланцюжку двері, і бородатий швейцар грубо каже:

— Не приймають... Не велено пускати нікого...

— Скажеш, що я з України... Мене пан Тропінін малював і наказав прийти до нього, — рішуче говорить Кармалюк, і бородатий, здивовано повівши плечем, причиняє за собою двері.

Кармалюк жде спокійно і терпляче. Через деякий час за дверима почувся швидкі кроки, глухе покашлювання, і на порозі виріє Тропінін. Він був у червоному оксамитовому жилеті, в пухнастому халаті з розхристаним білим коміром. Обличчя помітно округлилось, і весь він поповнів. На високому рожевому лобі проступала лисица.

— В чому справа, братець? — запитав він, і Кармалюка це так обрадувало, що він мало не затанцював. Де ж таки! Його не впізнав сам Тропінін. Значить, він добре змінив свій вигляд. Його важко буде впізнати й панам та шляхті там, на Україні.

— Даруйте, пане, — каже він, — але я колись позичав у вас сто злотих у церкві. Ви тоді іконостас панові Ханенку малювали... Тепер я хочу...

— Боже мій! Прошу до господи... Чом же ви одразу не сказали про себе? Ага, розумію, — широко розчиняє двері Тропінін і веде гостя скрипучими сходами на другий поверх, до своєї майстерні. Кармалюк помічає, як бородатий швейцар тупцює на місці і весь час вклоняється йому.

— Ні, це просто сон, — не вгавав Тропінін. — У мене сьогодні такий день, що навіть не вигадаси такого, коли б і захотів. Одна за одною суцільні несподіванки. Ні, це здорово, їй-богу! А ви самі прийшли? За вами, бува, ніхто не стежив?

— А хто буде стежити? Коли навіть ви мене не впізнали, то куди тій поліції братися. То в Сибіру доводилося потерпати, а тут, де стільки всякого люду вештається, не страшно,— заспокоює художника Кармалюк.— Дякувати богові, вирвався...

— Вам треба стерегтися... В наш час це погані жарти — так небережно розгулювати по Москві... Що ви собі думаєте?

— Бог не видасть, чорт не з'їсть,— жартома відповів Устим.

— Роздягайтеся, зараз будемо чаювати,— запросив Тропінін.

В майстерні стояв прозорий синюватий серпанок від легкої штори, що закривала широке, на півстіни, вікно. На мольберті стояв недокінчений портрет якоїсь дорідної, ситої жінки, мабуть, знатної купчихи. По стінах, в бронзових рамах, було розвішано інші портрети іменитих дворян з орденами та етюди простих людей з московських вулиць. Серед них Кармалюк побачив один малюнок олівцем. Згорблена жінка в очіпку й запасі жала серпом жито. Втоплена, худа, як і буває на панщині. Вона чомусь нагадала Устимові дружину Марію, і він одразу похилив голову, тяжко зітхнув.

Тропінін підійшов до квітчастої ширми, яка відгороджувала глухий закут майстерні, сказав:

— Ну, Іване, виходь до нас і познайомтеся. Це такий же, як і ти, пєборака. Вас обох, я думаю, одна мати на світ породила — панська неволя.

Ширма загойдалася, за нею щось закашляло, і до Кармалюка вийшов, весь у лахмітті, з торбою через плече, матрос гвардійського екіпажу з Петербурга Іван Дроздов. Він був зарослий густою бородою, чорний від сонця й вітрів, і дуже скидався на отой портрет старого жєбрака, що висів поряд з якимсь графом біля вікна.

Вони поздоровкались за руку, і Тропінін, глянувши на Івана Дроздова, сказав Кармалюкові:

— Він був на Сенатській площі з декабристами. По ньому стріляли й поранили. Страшно те, що він розповідав мені, як очевидець і учасник повстання. Ви, маю надію, вже знаєте, про що я кажу?

— Знаю. Чув уже,— похмуро відповів Устим.

— На випадок, коли хтось непроханий знайде,— сказав Тропінін,— ви — мої натурщики. Я знайшов вас на Хитровому ринку і привів сюди для етюдів. Так треба говорити, коли бува запитують... Я думаю, ми продовжимо, Іване, нашу розмову.

Вони сіли до круглого столика на гнутих ніжках, Тропінін взяв у руки французьку газету.

— В нас про це не пишуть, панове, а ось у Франції написали. Коли декабристів допитували, наш імператор, Микола Пер-

ний, мав розмову з послом Франції ла Ферроне і сказав йому такі слова. Слухайте, що сказав про декабристів наш цар: «Це не військовий бунт, а широка змова, спрямована на досягнення найбільш безглуздої мети... Йдеться не тільки про існування Росії, а й про спокій усієї Європи. Страшно подумати, що б сталося. З першої появи на революційній арені росіяни перевершили б ваших робесп'єрів і маратів». Отак боявся декабристів цар. Ось чому, — звернувся він до Кармалюка, — я зберігаю ваші сто золотих, що їх мені привезла в Петербург баба Горпина, як найдорожчий скарб...

— Привезла-таки? От які люди в нас, — задумливо похитав головою Устим, і очі його поїнялися гарячим блиском.

— Я не віддам їх вам, а заплачу набагато більше асигнаціями. Нехай вони завжди нагадують мені про волю, за яку ви пішли на все... Може, це наївно, але мені воно дороге... Коли декабристів вішали серед ночі, на двох обірвалася мотузка. Відного Рилсева витягли з ями, куди він упав, і Рилсєв сказав перед смертю: «За щастя Росії я згоден умерти два рази». От які це люди були... Багато їх загнано в Сибір, і наш дорогий Пушкін співає до них такими словами... Де ж я їх подів? — заметушився Тропінін, шукаючи в кишенях, у ящику стола потрібний зошит. Він, нарешті, знайшов його і тремтячим голосом проказав:

— Ось послушайте, яке ім послання написав Пушкін у далекий Сибір. Я обов'язково памалюю благородний і живий портрет Пушкіна.

Тропінін встав і, розкривши зошит в чорній оправі, почав тихо, але виразно читати присвячені засудженим декабристам пушкінські рядки:

Во глубине сибирских руд
Храните гордое терпенье,
Не пропадет ваш скорбный труд
И дум высокое стремленье.

Несчастью верная сестра —
Надежда в мрачном подземелье
Разбудит бодрость и веселье,
Придет желанная пора.

Любовь и дружество для вас
Дойдут сквозь мрачные затворы,
Как в ваши каторжные норы
Доходит мой свободный глас.

Оковы тяжкие падут,
Темницы рухнут, и свобода
Вас примет радостно у входа,
И братья меч вам отдадут.

Коли він закінчив читати, в майстерні ще деякий час панувала напружена тиша, а потім матрос Іван Дроздов зітхнув, сказавши:

— Дайте мені, пане, цю пісню. Я перепишу її собі на пам'ять.

Кармалюк заздро подивився на матроса і зніяковіло похилив голову. Вільно розмовляючи російською, українською, польською і єврейською мовами, він був неписьменний. На всіх судових паперах замість свого підпису Кармалюк незмінно ставив хрестика чи доручав комусь іншому перо для розпису. Зараз це особливо гостро його вразило і навіяло гіркий жаль.

21

На греблі Кармалюкову Марію знову перейняв панський осавул. Він конем загнав молодицю під дубові палі, і вона відчула над своєю головою гаряче кінське дихання і гострий запах селеного поту. Кінь трусонув гривною, і густа піна з його рота бризнула Марії на груди. Жінка злякано закрила руками обличчя. Але на цей раз осавул навіть гарапника на неї не підняв. Те, що він сказав, було дошкульніше від усякого удару.

На Маріїному тілі вже почали загоюватися рани, які вона прийняла у маєтку за вироком Кам'янецького суду, знісни важке покарання за свого Устима. Тепер ті вигоєні рани наче знову роз'ятрилися і болісно занили. Марія бігла понад ставом додому, а в ушах усе дзвеніли ядучі, люті слова осавула: «Гадюку коло серця грієш, а не сина! Сьогодні знову крав яблука в панському саду. Гляди, бо виросте і зажене й тебе на Сибір, згубить у каторзі... Сьогодні яблука краде, а завтра коней почне водить... Чоловік душолюб і розбійник, то ти хоч сина бережи, не пускай по батькових слідах». Боляче обпик осавул Маріине серце. Вона вирвалася з-під його копя, розлючено кинувши осавулові: «Не твоє діло!» Та від того їй не стало легше на душі. Пани і шляхта знущалися з неї за Устима, а тепер ще й синів у цю справу хочуть заплутати.

Марія і досі не знає, що подіялося середульшому Остапові ще в той зимовий вечір, коли вона повернулася з ним із суду. Сам не свій став хлопець. Зовсім од рук відбився. Марія була люта на нього, затаїла ту злість. Де ж таки! Син батька на суді виказав! Просить його Марія вечеряти — не йде, запитусь щось — мовчить Остап, насупивши брови. Карала вже його не раз за непослух — ніякого знаку. Згорбиться в кутку, затулить руками голову і навіть не заплаче, голосу не подасть. Зціпить зуби і стог-

не. Сльози не видушать з ока. Вона ж цілий день на панщині. То на лану, то біля двору, а то в лісі. Їй важко допильнувати Остапа — де він тиняється цілі дні, що робить, з ким водить свої небезпечні гулянки. Інколи люди переказували Марії, як поверталася з роботи: бачили малого Остапа аж за селом, коло шляхової корчми. Тинявся між возами, носив воду корчмареві. Горить від сорому Марія, слухаючи такі слова про сина. А тут ще й осавул заливає гарячого сала за шкуру. Ні, це вже нестерпно! Полізти серед білого дня у панський сад по яблука! А з іншого боку подумає — і жаль сина. Своїх же яблук нема, а покуштувати дитині кортить. Скільки воно тих яблук могло назбирати, а слави знову на ціле село. Тепер зарепетує шляхта: «Карман! Злодій! Розбійник!»

Марія бігла сама не своя до хати, і їй здавалося, що про крадіжку яблук у панському саду знають уже всі люди на селі. Що ж їй робити, від кого допомоги сподіватися? Від Устима? Ні! Його немає і невідомо, чи й повернеться колись до села. Мабуть, вже судилися йому Сибір та вічна каторга, розпечене тавро на лобі, а не турбота про синів. Кістки свої він там зложить, а до синів не вернеться. І перед її очима знову, немов з туману, виринув Устим, якийсь далекий і недосяжний. Пригадувала пам'ятний зимовий день у Кам'янці. Після суду Кармалюка одразу не погнали на каторгу. Ждали, поки назбирається велика партія каторжан. І тому Марія, відбувши кару в Літині, ще встигла прибути в Кам'янець, щоб провести чоловіка в дорогу на далекий Сибір. По той бік річки, в Підзамчі, вивели їх з фортеці на майдан. Марія стояла в натовпі, прибившись до односельчан. До Устима її не пустили. Вузлик з хлібом і два останніх злотих, які вона хотіла дати йому на дорогу, так і zostалися в неї, поки й кара закінчилась. Устим спокійно лежав на ослоні, і над його білим тілом свистіли солоні дубці. Не один і не два, а цілих сто один удар. Він витерпів цю страшну кару, навіть не зойкнувши. Тільки хитнувся і застогнав, коли кат прикладав йому до чола три залізні печатки з розпеченими шипами. Марія не витримала такої наруги і болю. Затуливши долонями очі, кинулась геть з натовпу, притиснувши до грудей вузлика з хлібом.

Вона заплакала тільки пізно ввечері, коли всіх каторжан гнали з Кам'янця в далеку дорогу на Сибір. В сірому й мовчазному натовпі Марія шукала свого Устима, але не змогла знайти. Свого вузлика з хлібом і два золотих вона віддала якомусь хлопцеві, що теж ішов на каторгу. Він довго дякував Марії, все допитуючись, хто вона і звідки. Не сказала. Побоялася назвати себе. Бо багато арештантів були засуджені й ішли на Сибір за

її Устима і, може, дехто в думці й проклинав його за те. Не відала про це Марія. Вона знала тільки, що Устим Кармалюк тепер не одинокий. Скільки люду підняв він за собою на панів! Не скорився панській силі. Нехай же й далі буде таким. Щастя йому, доле! А синів вона їм не віддасть. Не пустить на слизький шлях. Хай брешуть, що хочуть! Увесь рід Кармалюків чесний, трудовий, і діти його такими виростуть...

Марія завернула на леваду і поміж головастими соняшниками тихо підкралася до своєї хати. Вона хотіла непомітно підійти до дітей і поглянути збоку, що вони зараз роблять. У дворі було тихо. На кучерявих споришах холонула вечірня роса, і синє небо, всипане зорями, немов упало нижче над селом і тиснуло своєю чорною вагою на землю. Млосна духота стоїть навколо. Марія зупинилася за причілком, визирає непомітно, а серце мало не вирветься з грудей.

Діти сиділи на порозі, підібгавши під себе ноги. Перед ними стояла стара полив'яна миска, в якій ще парував вранішній куліш. Пісний і рідкий куліш з жмені пшоно. Картопля в ньому торішня, вся солодка й гливка. Діти набирали те вариво дерев'яними ложками, обережно, щоб не розхлюпати. Хліба давно в хаті не було, і вони долоні підставляли під ложки. Отак уже другий тиждень.

Остап сидів біля порога на призббі, і Марія добре його бачила. Іван — проти нього, спиною до Марії. Видно, вони наговорилися вдосталь, і тепер кожен по-своєму передумував ті розмови. Марія вже хотіла була вийти із своєї засідки, та Іван, порушивши мовчанку, раптом заговорив:

— Іжте, хлопці, я сьогодні повен чавунець наварив. Ще й матері зостанеться.

Остап, махнувши ложкою, тихо свиснув, і його вилицювате обличчя розпливлося в посмішці.

— Не свисти! — гримнув на нього Іван.

— Або що? — засміявся Остап.

— Матері розкажу, от що, — суворо пояснив Іван.

— Ну й кажи. Злякався я тебе дуже...

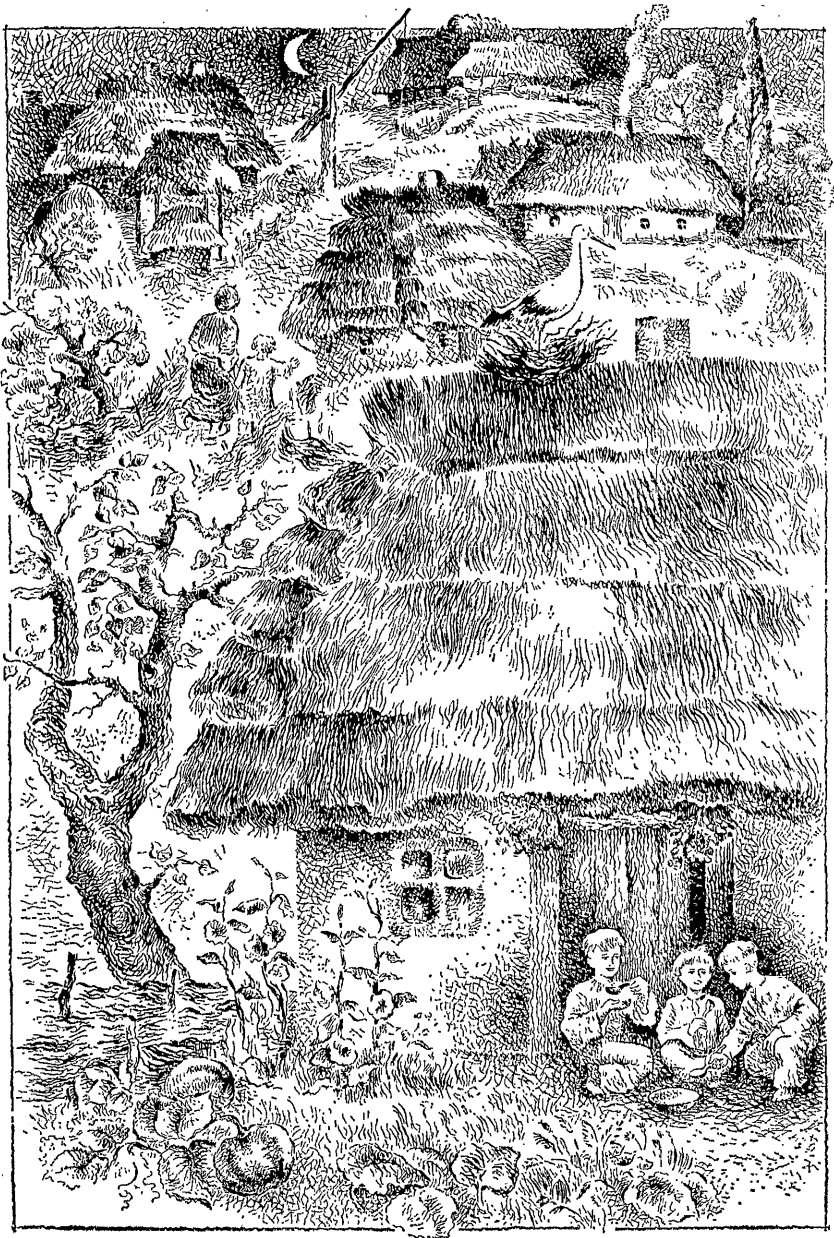
— Іж мовчки, коли дають, а тоді поговориш, — заспокоїв його Іван, і діти знову мовчки заторохтіли ложками об дно шербаатої полив'яної миски.

— А з тебе, Іване, добрий кухар. Тебе можуть і чумаки до себе у ватагу взяти, — похвалив брата Остап.

— Чумаки? А ти де чумаків бачив? — запитав Іван.

— Ого! Чумаки і батька нашого знають, — похвалився Остап.

— Батька знають? — підхопився на коліна Іван. — А що ж вони про нашого батька знають?

— Хвалять дуже. Вишили за його здоров'я по чарці, мені теж давали, але я не захотів. Гірка дуже. Тоді старший дав мені два шеляги. От які вони добрі, чумаки!..

— Покажи!

— Покажи гроші! — в один голос скрикнули обидва сини.

Остап не поспішав показувати гроші. Він гордо підняв голову, притуливши до грудей руки, ніби боявся, що в нього зараз одберуть чумацький подарунок. Та діти вже покидали ложки й оточили Остапа. Він таємниче озирнувся на всі боки, замахав на братів кулаком, щоб затихли, і поважно сказав:

— А матері не розкажете? Ну, глядіть. У мене скоро ще будуть гроші. Я випрошу в чумаків багато і куплю собі за ті гроші пістоля. Справжнього, такого, як у батька був за поясом. З ним я куди хоч піду. Чумакам сон сниться, що скоро батько повернеться до нас із Сибіру. Он як буде!..

Остап сунув у пазуху руку і виїняв брудного вузлика. Він тримав його обіруч, розв'язуючи зубами, поки в ньому, нарешті, задзвеніли крихітні мідяки. Одного з них він простягнув Іванові.

— Глянь який. Можеш і на зуби взять. Чисті гроші,— сказав він і весело свиснув.

Іван нахмурився:

— Остапе, схаменися, послухай матір. Нащо тобі й той пістоль, і ті гроші?.. Ти он і батька..

Остап затрусився весь і пополотнів. Марії навіть здалося, що в його очах спалахнув хворобливий блиск, а може, навіть сльози виступили. Він схопився на рівні ноги, випростався весь, ніби молодий дубок перед бурею. Голос його зірвався на високій ноті.

— Гадюка ти! — крикнув він на Івана.— Що я тобі зробив? Що? Що батька? Хіба я навмисне? Думаєш, як ти старший, то тобі все можна? На, бий!

Він вискочив на середину подвір'я і схопив камінця, що лежав біля жлукта. Там було багато камінців, бо Марія ними вварювала білизну в жлукті.

— Кинь каменюку! — заверещав Іван, тупнувши ногою. Його голосний крик боляче вдарив Марію в серце, і вона, мов очманіла, вибігла на подвір'я.

Побачивши матір, Остап одразу прохолов. Він тихо кинув камінь, мовчки зніс легкого материного стусана межі плечі і, похнюпивши голову, пішов до порога. Він тільки люто позирвав спідлоба на веселого Івана, який уже вертівся на одній нозі і щебетав біля матері, улесливо пояснюючи, що він не винен, що всю лайку здійняв сам Остап, який і досі не покаявся. Він зовсім не слухав Івана, як старшого, і навіть каже, що й матері не боїться.

Марія, не тямлячи себе, схопила Остапа за комір і боляче вдарила спиною об одвірок. Остап тільки скрикнув:

— Мамо!

Марія заточилася і майже простогнала:

— Ти довго мене каратимеш, вар'яте? Де чумацькі гроші? Я все чула..

— Не дам грошей! — засичав Остап і зіщулився, затуливши руками пазуху. При цьому він рвонувся від матері так, що сорочка тріснула біля коміра. Це вкрай розлютило Марію, і вона почала скубти його за чуприну. Але хоч що вона йому робила, Остап і слова не вимовив. Він стогнав, тихо схлипував і скреготав зубами, навіть не пручаючись. Тоді вона вхопила його за пазуху, щоб забрати гроші. Остап ударив матір головою під груди і вирвався з її рук. Він одбіг на середину двору і крізь сльози вигукнув:

— Бийте! Робіть, що хочете!.. Я однаково знайду батька! На-те вам гроші!..

Він вихопив з вузлика свої два шеляги, замахнувся з усієї сили і жбурнув їх у картоплиння на город. Мідяки, тонко брязнувши на долоні, просвистіли над Маріїною головою. Марія кинулася до Остапа, та він пригинці вислизнув з-під її руки і метнувся через перелаз на вулицю. На перелазі він мало не збив з ніг Опанаса, який, почувши лайку на Кармалюковому подвір'ї, вже поспішав сюди.

Босі Остапові ноги затупотіли попідтинню, тріснула сусідня діса, десь залопотіли соняшники на чужому городі, і стихло все. Остапів і слід захолов. Заплакав малий Микола, і Марія взяла його на руки, притуливши до грудей. В її втомлених очах туманилися сльози, і вона навіть не помітила, як сусіда Опанас переступив перелаз і підійшов до неї, мовчазний і сумний. Вона навіть не побачила, як Іван довго й старанно полоскав у полив'яній мисці дерев'яні ложки. Над селом плинув тихий, душний вечір. Ні шелесту, ні шурхоту, тільки в мастку пана Ханенка застерезливо торохтіло калатало. Нічні сторожі починали обходити економію.

— Маріє! Нащо ти так? Воно ж ще дитина і сирота, — сказав Опанас і сів на призьбі. — Тобі важко, я знаю. Але кому з нас легко на цьому світі? Хіба твій Устим з добра пішов на пана?

— Сама знаю, що не від розкошів пішов, — зітхнула Марія і, трохи помовчавши, додала: — Пішов і клопоту йому мало. А мені хоч головою об стіни бийся. Що я одна з ними робитиму? — показала на синів Марія.

— Треба щось робити... Я тобі не чужий тепер. І мене шмагали нагаями серед базару за те, що не виказав на суді Устима.

Сидів і я в тюрмі за нього, і мені не сором. В очах прояснилося після того. Так наче на душі стало спокійніше, і нанів уже не боюся, як колись. Ти не одинока, Маріє... Хіба ми за тобою не побивалися, коли потягли тебе соцькі до розправи? Хіба ми не чули тоді твого плачу?

Марія безпорадно похитала головою, сумно промовила:

— Переплакала на своєму віку, все чоловіка виглядаючи, а що з того? Літа минають, діти ростуть. Треба їм раду дати, від злиднів і старцювання захистити. Болить мені серце за них. Чи не болить, я тебе питаю?

— Болить,— погоджується Опанас.— Але від злиднів ти дітей не оборониш. Ми всі в злиднях. А от про старцювання ти, Маріє, даремно говориш. До цього дітям ще далеко, і не допустимо ми всі. Діти, Маріє, є діти, і гріх на них нарікати... Ну, де воно дінеться серед ночі? Побігає трохи, змерзне та й прийде назад до хати... Отак я собі думаю. Ми ж сусіди, Маріє, і я завжди радий тобі допомогти.

— Спасибі за добре слово,— тихо каже жінка.

На цьому їхня розмова закінчилася, і Опанас поволі пішов на своє подвір'я. Марія загорнула у фартух сонну дитину, але до хати не пішла. Вона так і зосталася на призьбі, сторожко слухала таємничий шепіт ночі й намагалася вловити людські кроки на дорозі. Але дорога була тиха і порожня.

Ось по ній пройшов Опанас, потім промчав конем осавул, і знову все завмерло. Великі зорі мерехтіли над землею, і їхнє світло мінилося в краплистих зернах холодної роси. Марія думала про Устима, але від того спокій до неї не приходив.

Що то він робить о цій порі, її Устим? Може, і він так само дивиться на оці великі зорі, що скрізь однаково стоять над землею і холодно блимають з висоти? А може, кинуту його глибоко під землю, і він не бачить ні цього неба, ні його зірок, ні сонця? Чом же ти мовчиш, Устиме? Вернися до нас або хоч звістку подай. Невже ти не чуєш людського плачу? Пан Ханенко знову гуральню пустив. Люди стогнуть на панщині, їм знову перевесла ріжуть. Прилинь, бо на тебе всі тільки й мають надію. Прилинь хоч на годину, бо Марії тяжко одній з такими синами. Коли б ти лишень знав, як тяжко...

Сиділа Марія, зажурена й німа, думала про Устима і ждала, поки повернеться до хати Остап. Вона ждала сина на призьбі, потім у хаті на тапчані, але він так і не повернувся тієї ночі.

Одного разу під Київський коворот, що на заході сонця, підїхали парою волів два чумаки. Один ішов при волах, другий дрімав на мажі, поверх просмоленої бичачої шкури. Перед коворотом чумацька мажа зупинилася, і той, що йшов при волах, оглянувся на Київ. Перед його очима шуміли густі сосни й гіллясті дуби, закриваючи золотоголаве місто. Але однаково чумак за давньою звичкою низько вклонився в бік Києва, широко перехрестився. Так розпрощавшись з старовинним містом, де, певно, все йому обійшлося добре, він гейкнув на волів і рушив до шлагбаума. Чумак добре помітив, що варти в ковороті не було, тільки один сторож лїниво вихляв мітлою коло смугастої будки. Чумак вклонився йому, але бриля не зняв. Він ступав біля волів, байдужий і спокійний, ніби знаючи собі ціну, стиха наспівуючи якоїсь тягучої й довгої пісні.

Чумак вільно проїхав крізь коворот, і перед ним уже замайоїрїла перша верства — дубовий стовп у чорних смугах — і тоді за ним спохватився сторож. Кинувши мітлу, він загукав до чумака, і той зупинив волів.

Припадаючи на праву ногу, сторож поспішав до мажі. Видно було з усього, що він — старий солдат, бо на його латаному мундирі вилискували старанно натерті цеглою гудзики, а сивуваті бакї спадали низько із скронь.

— Куди путь держиш, чумаче? — запитав він несподівано.

— На город Адес, служивий, наша путь лежить. Хїба не бачиш? Занедужав у дорозі, одбився від своєї валки, та от і доганяю,— відповів чумак.

Він пильно глянув на сторожа, ткнув пужално в халяву і швидко підїйшов до нього. Чумакові очі округлились, лїва щока нервово засїпалася, і він, ніби щось пригадавши, раптом запитав:

— Скажи нам, служивий, де тут мастки пана Хаїненка? Як там його гуральня поживає? Мертва ще чи вже курить?

— Устиме, батьку наш! — скрикнув і дрібно заклїпав білими вїями Данило Хронь. Він скинув вицвілого картуза з червоним ободом, низько вклонився.— Невже це ти? Яким вітром, з якого краю? А я вже думав...

— Погано думав,— відповів Кармалюк і, помовчавши, додав: — Люди залїзо кують, вони ж його і розковують. Не питай про те. Ти скажи краще, чи можна тут волів попасти. В тебе безпечно буде? Кажи чесно, бо я не люблю брехунів...

Данило Хронь стояв сам не свій, не знаючи, що робити, яке слово мовити при такій несподіваній зустрічі. Кармалюк вище підсунув солом'яного бриля і витер рукавом піт з чола. Крізь

мокру чуприну, що спадала низько до брів, Данило Хронь помітив у нього на лобі сизе каторжне тавро з трьох літер — «кат». Перші дві літери цього страшного слова вже почали сходити і були мало помітні для незвичного ока. Але третя літера ще добре вирізнялася на засмаглому чолі, стояла вона високо на скроні і ховалася в густому волоссі. Данило пригадав, як таврували Кармалюка в Кам'янці, як гнали їх разом до Сибіру і як вони розсталися в острові мідного заводу біля Тобольська. В тюремній лікарні — розкований Данило Хронь і тихий та мовчазний, у кайданах, Кармалюк.

— Чого ж ти стоїш, наче сонний? Приймай гостей. Чи, може, виганяєш нас? Ти, бачу, тут начальник, — косо усміхнувся Кармалюк.

— Що ти, отамане? Як можна проганяти? Розпрягайте волів...

— А солдати? — повів очима до ковороту Кармалюк.

— Солдати мене люблять. І старший у них добрий, — пояснив Данило.

— А де вони зараз, солдати і старший? — запитав Кармалюк.

— Пішли в лісок душу одвести, оковитої хильнуть... Я їм роздобув ціле око горілки. Люблять з горя її, окаянну. А хто її не любить? — торохтів Данило Хронь, припадаючи на праву ногу.

Кармалюк штовхнув у плече свого товариша, який лежав на возі, сказавши:

— Уставай-бо, Іване... Будемо волів попасати.

Іван Дроздов голосно позіхнув і скочив з мажі. З усього було видно, що він зовсім не спав, а так лежав, прикинувшись сонним.

— Добрó, — сказав Іван, потягуючись.

Він був у білій полотняній сорочці, зашморгнутій на шиї чорним кісником, в широких чумацьких штанах з плямами дьогтю й смоли на колінах. На ногах — зморщені постолі без онуч. До гострого підборіддя спадали густі й пишні русяві вуса. В затінку крилатого бриля світилися глибокі, допитливі очі. Він зміряв ними Данила Хроня з п'ят до тім'я, запитливо глянув на Кармалюка.

— Свій чоловік, не бійся, — пояснив Устим.

— А чого боятися? Часто буває, що й свої коней водять, — хитро підморгнув Іван і почав розпрягати волів.

Данило кинувся йому допомагати, повисмикував занози з ярма, позав'язував налігачі волам на роги, все поглядаючи на Кармалюка, що той казатиме. Але Кармалюк мовчав.

Скотили мажу в оборіг, волів припнули, — нехай скубуть придорожню траву. Самі під тінястим куцем бузини примостилися. Кармалюк добув з торби окрасць черствого хліба, три тарані і

гранчасту пляшку з горілкою. Данило швидко збігав у будку і привів шматок старого сала й череп'яного кухлика.

— Ого! Та ти, бачу, з салом живеш? — сказав Устим.

— Всяк буває, — відповів Данило, запобігливо перейшовши на іншу розмову. — Ть, Устиме, не сумнівайся про солдатів. Я сказав їм, що ти — мій родич, і вони дозволили мені з тобою посподіти... Я їм до смаку прийшовся. Вони мені часом і рушницю дають, щоб за них постояв у ковороті... Вірять мені...

— А ми не боїмося їх, — перебив його Іван Дроздов. — У нас паспорт у повній формі. Хоч до самого царя їдь!

— Невже? — здивувався Хронь.

— Еге, — підтвердив Кармалюк. — Солдатів нам нічого боятися. Солдати не пани, вони скрізь однакове горе мають. І це добре, що солдати тобі і рушницю дають, вона тобі ще згодиться...

Він нахилився до Данила, очі його округлились, засвітилися голубою яснотою чистого неба. Задихав глибоко й швидко, ніби радісно пригадавши.

— Солдати, — мрійно сказав він, — брати наші. А ти, бува, не примічав цієї зими, щоб вони тікали через цей коворот у наш лісовий край?

— Ні, не примічав, — відповів Хронь.

— Погано. Значить, ти не чув і про декабристів? — запитав Кармалюк.

— Чув, але не бачив, — спокійно сказав Хронь.

Іван Дроздов кашлянув, підкрутив вуса і хотів щось сказати.

— Помовч, Іване, не перебивай, — зупинив його Устим, і той, зрозумівши все, байдуже почав обчищати тараню.

— А ми з Іваном бачили їх. В самому Петербурзі вони зброю на царя підняли. Вийшли до царського палацу і загукали: «Геть царя з престолу! Хай воля буде!» Он які то люди, а ти їх і не бачив. По всій Росії їхній голос покотився, на Україну до нас прилетів. Так що ми тепер не одинокі! Як же ти міг стояти отут глухою тетерею і не чути нічого й не бачити? Чи, може, тебе куплено?

— Ой, що ти, Устиме? Я переховуюся в цьому ковороті, жду... Хай тільки гасло подадуть твої хлопці, і я одразу прибіжу...

Але Кармалюк, здавалося, не чув його слів. Він дивився кудись поверх голови Данила Хроня, у сиву глибину лісів, наче ждав, що зараз звідтіля з'являться повсталі солдати. Та ліс дримав, там було тихо й порожньо, і солдати не з'являлися. Чорна тінь упала Кармалюкові на чоло, заволокла туманом очі. Він щось прошепотів пошерхлими губами, але одразу знову заговорив:

— Тут недалеко село Триліси. Через нього, з Василькова, проходить повсталий полк декабристів, Чернігівський піхотний полк.

Ми з Іваном навмисне дали гака в дорозі і заїздили туди. Ого, яка там сила в народі пробудилася, коли декабристи йшли! Люди пана вбили, маєток спалили. Владу свою вибрали і вже панську землю хотіли ділити... Я розпитував там людей, і вони вже зовсім інші стали, як колись були. Скупшували волі хоч на два дні і те-пер цього повік не забудуть. Хоч цар і потопив у крові декабристів, та кара ще прийде! Коли б командири Чернігівського полку та селян за собою повели на панів. Ого-го, що було б! А так що ж!..

Іван Дроздов не витерпів, додав:

— Помилка і у нас вийшла. Зрада, та й патронів ми не взяли. А як можна без патронів? Не можна. І ще командира свого довог ждали...

— А нащо ждали? Треба було одразу вогнем і мечем, з усіх боків, як грім з ясного неба,— схопився на коліна Кармалюк і погрозив комусь міцно стиснутим кулаком.

Данило Хронь кліпав рідкими віями, кивав головою, але видно було, що ця розмова його не дуже цікавить. Помітивши холодну байдужість в Данилових очах, Устим одразу спохмурнів і замовк. Подумавши трохи, він запитав:

— То, може, ти хоч у наших краях побував, коли тут глухим до всього став?

— Страшно одному,— сказав Хронь.

— І не чув, як там живуть у нас? — не відступав Устим.

— Чому не чув? Чув. Чи я вух не маю, Устиме, чи ти вже мене за дурня вважаєш? Я хотів тобі одразу про все розказати...

— Кажі,— притих Кармалюк.

— Вчора на прощу до Києва пройшов старий Діброва з бандурою. Він багато мені розказував. Пан Ханенко після суду знову людей скрутив у баранячий ріг. Просвітку від нього нема. Всі його бояться, а ти — в Сибіру...

— А що я? Хіба без мене людей нема, чи як? — скрикнув Кармалюк.— А коли б мене повісили, тоді що? По-твоєму виходить, що повстанці повинні впасти на коліна перед паном?

— Ні, я так не думаю. Повстанці б'ються і без тебе, але вони бояться чіпати пана Ханенка, бо він пригрозив, що повісить твою жінку і синів. Як можна чіпати його після цього?

— Скільки ватаг ходить у наших лісах? — раптом запитав Кармалюк.

— Три ватаги. Вже до них і Захар Блажкун з тюрми втік.

— Втік? От спасибі йому,— стрепенувся Кармалюк, і в його очах спалахнули сліпучі іскорки.

— Тільки він, отамане, ще не об'явився з своєю четвертою ватагою. Мовчить він, бо ще не зібрав собі хлопців. А я все зга-

дував того парубка, отамане, Тимка Гречку. Він живий ще? — запитав Хронь.

Кармалюк не відповів. Він допив з кухля свою горілку, задумливо похитав головою і надовго замовк, ніби боячись розпитувати далі. Але згодом зважився і, важко зітхнувши, запитав:

— А сини мої? Як жінка Марія живе, чув?

— Не знаю, Устиме, не відаю. Старий Діброва робив мені натяк про синів. Я второпав тільки, що вони погано між собою живуть, матері не слухають. Я ж не знав, Устиме, що тебе побачу, і не розпитував про синів. Я думав — уже тобі край на цей раз прийшов.

Кармалюк метнув гострий погляд на Данила, і Данило не витримав того погляду, одвернувся вбік і, ніби нічого й не сталось, знову швидко заговорив про минуле. Він розпитував про Мирона Болошку, про тюрму на мідному руднику. Лагідно схилившись Устимові до плеча, цікавився втечею: хто допоміг Кармалюкові, звідкіля втік він, де воли оці роздобув і куди тепер думає прямувати? Звісно, найкраще їхати аж до Літина, а там і до Головчинець можна дістатись непомітно. Коли б не служба оця, Данило б і собі поїхав з отаманом, а так не може. Він тільки просить, щоб отаман не гнівався на нього за такі слова. Нехай і далі має його за найкращого спільника і друга. Данило Хронь ще не старий і може колись у пригоді Кармалюкові стати. Але чого ж мовчить отаман? Згадав своїх синів і самотню Марію? Чи, може, він щось має проти нього, Данила Хроня?

Кармалюк повільно підводить голову, в його очах пламеніє люта злість. Данило помічає, як тремтять у Кармалюка ніздрі від уривчастого дихання, і повертає за отаманом голову до сірої будки біля шлагбаума. Вони обидва якийсь час дивляться на сонного солдата, що стоїть під стовпом, спершись на рушницю. Вони бачать вусатого капрала, який сидить на колоді і старанно натирає шматком сукна свої чоботи. Нарешті, Кармалюк обертається до Данила і бере його за лікоть. Міцно бере, аж кривиться Данило від болю.

— Я тобі нічого не скажу, — тихо починає Кармалюк. — Чувш, не скажу. А от ти мені скажеш усе. Я знаю, ти зараз можеш нагукати солдата, але не клопочися даремно, — вони мене не ввіймають...

— Бог з тобою, отамане. Що ти надумав? — одсахнувся Данило і відчув, як затремтіли в нього вилиці й похололо в грудях.

— Ти не розпитуй, — налив у кухоль Кармалюк. — Ти скажи мені, хто тебе купив на це діло? Скільки тобі платять? Поденно чи з виторгу?

Данило зблід. Він дрібно закліпав віями, немов йому вдарила в очі курава. Він хоче щось сказати на своє виправдання, але язик наче припав до піднебіння.

— Я все знаю,— веде далі Кармалюк,— не одбріхуйся. Ти виказав у тюремній лікарні Мирона Волошку. Тебе розкували за це, а йому ще п'ять літ набавили. Хто мені сказав? Сусіди твої по лікарні. Солдати тамбовські. Тепер догадуєшся?

— Боже мій, отамане! То страшна кривда мені. То чорний поговір. Клянуся тобі святим хрестом,— палко зашепотів Данило.

— Мовчи! Я в Сибіру був і знаю, де правда, а де брехня. Дорого я б заплатив, коли б то була брехня. Та що ж поробиш? Виходить, правда, іудо проклятий! Продав товариша, а собі купив волю. Де твої очі? Ховаєш?

Данило Хронь низько опускає голову. Несила йому глянути Кармалюкові в очі. На лікті він чує й досі залізний потиск Устимових пальців, хоч отаман давно пустив його руку, і Данило може вільно йти від нього. Чи, справді, гукнути солдата? Але він не може зрушити з місця, і тільки переступає з ноги на ногу, раз у раз виставляючи ніби напоказ скалічене коліно. Нарешті, він глянув на Кармалюка, заговорив:

— Мене біля тяжко. Мені ногу там скалічено, а ти кажеш таке на мене...

— На каторзі всіх б'ють,— грубо сказав Кармалюк і звернувся до матроса.— Будемо рушати, Іване.

Іван Дроздов привів волів до воза і почав запрягати. Кармалюк зібрав у торбу непочату тараню і черствий хліб. Робив усе це він старанно, не кваплячись, навіть не глянув на Данила, що стояв маняком при дорозі. Воли були запряжені, і він сказав:

— Зостався б ще в тебе, та боюсь — викажеш. Ти вже звик до такої служби. Видно, недаром тебе поставлено на цей коворот. Заслужив!

— Неправда! Ти нічого не знаєш,— гаряче сказав Данило.

— Я одно знаю,— зітхнув Кармалюк,— скоро чи пізно, а розплата сама до тебе прийде і постукає у віконце серед ночі. Ти мене знаєш...

— Убий зараз, не муч! — тремтячим голосом проказав Хронь.

— А ти сподівався? Ні? То ж бо й є. Тобі, братику, не в церкві буде сповідь. Ти станеш на коліна перед усією громадою і розгажеш, як іудою зробився. Люди нас розсудять... Поганяй, Іване!

Вони рушили. Кармалюк ішов за возом. На серці лежав якийсь важкий тягар, і люта злоба підкочувалася до горла. Устим намагався думати про Марію, про синів, але в його уяві виринали

панські мастки, лани широкі, і на тих ланах чорні, як земля, кріпаки. Цілі хмари їх позгиналися в роботі, стогнуть. Колись пан перевесла різав, а тепер, певно, нове якесь лихо вигадав. Починати б йому і на цей раз з панів, так на тобі — Данило виліз на очі. «Викаже чи ні?», — і Кармалюк озирнувся до коворота. Данило стояв і досі край дороги, на тому самому місці, де його залишив Кармалюк. «Може, жде, поки заверну за місток, а тоді вже лемент зчинить серед солдатів», — подумав Устим і наказав Іванові поганяти волів.

Перед ним уставав непроглядною стіною ліс, а там знову слалися поля і села, тихі й зажурені села. Хто ж за них правдиве слово скаже, хто їхнього пана поведе на суд? Чи не забули вони досі свого Кармалюка? Чи прийдуть на його поклик? По дорозі з Сибіру минула зима, настало літо, а він тільки в Києва вибрався. Вітром би зірвався в свою краї, пташкою полинув би. Та хто ж йому ті крила дасть? І йде повільно за возом Кармалюк, низько насунувши на очі бриля. Дорога далека і важка, але скоро і їй прийде край.

23

Відправа о здоров'ї графа Моркова наближалася до кінця. Прокіп Данилевський стояв на криласі й тоненько подзвонював камертоном, усе притуляючи його до вуха. Церковний хор з дворових кріпаків, що входив і до складу графського театру, стояв біля Прокопа тісно, дихав жарко, ждучи, поки Прокіп подасть їм знак для молитовного співу. Та Прокіп не поспішав. Службу правив глухий кукавський батюшка з підсліпуватим дячком, що був на доброму підпитку. Батюшка хористів давно не чув, а дяк от уже другу молитву співав сам, навіть не глянувши на крилас, де стояв мовчазний хор.

Співаки хвилювалися, але Прокіп мовчки показав камертоном па дяка і знизав плечима. Хай, мовляв, сам горлає, коли напився. Хіба за ним потрапиш, як у нього мухи в очах пурхають. Іншим разом це могло б закінчитися скандалом і канчуками. Але на цей раз обійшлося щасливо. Граф виїхав до Одеси на теплі води лікувати свою старість, як йому і порадив Прокіп, а за його рецептом і всі лікарі. З графом виїхала і вся його сім'я. Отже, в церкві не було жодного чоловіка з графського роду, не прийшов і новий дворецький — німець Густав Шредер, який тепер був замість покійного Кавури. Шредер лютеранин і ходив до церкви лише з примусу і тоді, коли туди йшов граф.

Тепер граф був далеко, люди в Кукавці почували себе вільніше, хоча й ждали нової напасті. Граф мав не тільки лікуватися

в Одесі, але й розшукувати своїх біглих кріпаків, що табунами почали тікати з його маєтків до моря, на вільний хліб. Одні тікали на Кубань, за річку Єю, де була козацька воля, інші пробивалися на Одесу. І люди нині молилися не за графа, а за те, щоб він не знайшов утікачів. Прокіп подзвонював камертоном, але молитва далеко від нього літала. На думці усе стояла ота пісенька бурлацька, і Прокіп тихо ворухив губами, бо дуже хотів би її заспівати:

У Одесі добре жити,
Мішком хліба не носити,
На панщину не ходити,
Подушного не платити,
Ні за плугом, ні за ралом,
Називають мене паном...

От би майнути в той край! Та де там. Так закрутився у графських маєтках та поміж хворими, що й дружину, здається, почав забувати і діточок своїх у Москві. А тут ще й хлопці вірні підібралися до руки. Тепер йому не страшний жоден Кавура. Не той уже став Прокіп, що був колись, як з нього вільний дух вибивали дубцями та сіру свиту одягали. Не той! Тоді кулаки цінив у безсиллі та з гори сивуху тягнув, а нині й здачі вже почав давати панам.

Душно в церкві. Жарко горять воскові свічки перед всім іконостасом і в свічниках високих біля кожного образу, по всій церкві. Графські свічі, не куповані. Не жаль їх, бо грошей за них кріпаки не платили. Церковний староста даром видає в бабинці кожному, хто в церкву заходить. Берить, люди добрі, ставте во здравіє його світлості графа Моркова, бо щось занедужав, почав підупадати на силі. Голосно зітхають кріпаки кожен про горе своє, палко шепчуть молитви, б'ють дрібні поклони. Над головами гойдається сніюватий дим, пахне ладапом і дьогтем, воском і солоним їдким піотом. Повітря важке, м'ясно від нього стає, крутиться голова. Прокіп нервово покусує підстрижені вуса, неспокійно переступає з ноги на ногу. Коли б уже скоріше дохарамаркував батюшка відправу та не мучив людей. Гірко в Прокопа на серці, дихати нічим. І не зоглядівся, як до нього дворовий козачок Гриць проштовхався і почав смикати за полу.

— Чого тобі, голопуцьку? Що там скоїлося?

— Гонєць, пане, з маєтку камергера, — сьорбає носом Гриць.

— Де?

— Отамечки...

Прокіп аж стрепенувся і вже не почув, як батюшка проспівав амінь, а хор сам завів останню молитву. Прокіп ткнув піддячому свого камертона і, схопивши Гриця за руку, наче очманілий, ви-

летів з церкви. Дехто аж озирнувся йому вслід. Певно, хтось тяжко заслаб у маєтку, коли Прокопа просто з церкви покликали. Він тепер на всі руки майстер. І людей лікує, і в графському театрі комедію показує, і на криласі співаками правує. Всього навчився у тій Москві.

Збентежений Прокіп вискочив з церкви і мало не впав з несподіванки. Який же то гонець? Він добре знає гінця, що має прибути з маєтку камергера двора його величності Владислава Базилевича. Камергер — сусіда графа Моркова, і від нього має прибути ніхто інший, як сам каретник Гарасим Танцюра. На коні, піхтурою чи хоч на яких завгодно крилах. Але ж його нема.

На кам'яній, вичовганій паперті стоїть навколішки Устим Кармалюк, у латаній свитині, з торбою через плече. Дубового бучка поклав збоку, а сам так щиро поклони б'є, широко хреститься. Біля нього ще якийсь чоловік з бородою ворухить губами, молитву шепче. Чорні обидва від куряви, худі з далекої дороги, обшарпані.

Прокіп мало не кинувся й собі на коліна, та Кармалюк ураз притулив до губів два пальці, показав очима на козачка. Мовчи, Прокопе, бо лиха накоїш. Прокіп схопив козачка за вухо, аби втамувати хвилювання:

— Де ж той гонець, шелихвосте?

— А ген у леваді, паночку, — заскиглив Гриць.

— То катай до нього і скажи, нехай жде. Я скоро прийду. Второпав?

— Атож! Щоб одна нога тут, а друга на леваді, — тріпонував білявим чубчиком Гриць і шугнув у куці, на пошівські городи.

Кармалюк і не глянув на те все. Як і раніш, стояв на колінах, набожно хрестився, густо бив поклони, гаряче шепотів молитву.

Прокіп схилився над ним, наче хотів копійчку кинути в його шапку, що лежала між колінами, ледве вимовив пошепки:

— Отамане наш!

Кармалюк і не повернувся до нього, тільки шепнув:

— Куди нам іти? За кого маємо себе видавати?

І знову дрібно захрестився, низько згинаючи спину в поклонах. Його чорна від поту й куряви сорочка, зашита в трьох місцях грубою питкою, прилипла до спини, наче він допіру намахався ціпно чи пройшов з косою не одні гони. Видно, десь доснішав дуже чи й від погоні тікав.

А в церкві вже доспівають останню молитву, скоро народ плавом посуне, і Прокіп кинув перше, що збрело на ум:

— Бродячі комедіанти. Прийшли найматися до графського театру. Вас до мене справлено... Співати і танцювати умієте... Ох, лихо мое. Добре хоч графа нема... А паппорти які у вас?

— Вільні, заробітчанські,— пояснив Кармалюк і устав з колін, одійшов убік з товаришем, але хреститися не перестав, вклонючись людям, що виходили з церкви.

Ось і півчі вийшли, піддячий подав Прокопові камертона, очима питає, нащо його кликано. Прокіп сказав:

— Бач, яка слава про графський театр іде? Он знову двоє вільних з паспортами прийшли найматися. Тільки обідрані дуже. Але екзаменувати треба, нічого не поробиш... А тут і гонець від камергера прибув. Мабуть, артистів просить камергер...

— Атож,— байдуже сказав піддячий.— Граф буде радий, коли трапились путні комедіанти. Щасливо тобі з ними...

— Дякую,— відказав Прокіп і, щоб почув піддячий, гукнув до Кармалюка:

— Гей, ви! За мною, та хуткіше! Чуєте?

— Чуємо, пане,— вклонилися обидва.

І повів їх городами в леваду, щоб піддячий і хористи бачили: на екзамен потягнув, далі від людей. А вже коли там намуштрує добре, тоді і в масток приведе, дворецькому Густаву Шредеру покаже їхнє комедіанство. Так часто робилося, коли наймали вільних бурлаків до графської капели.

Прокіп ішов швидко, не озираючись, але чув, як отаман з товаришем поспішали за ним вузькою стежкою, одхилиючи головасти соняшники. Мовчав, бо мало хто може на городі сидіти. А як хотілося заговорити! Про все, про все! Скільки не бачилися!

На леваді ходив камергерів каретник Гарасим Танцюра. Курив люльку і, тримаючи коня за вуздечку, попасав біля себе. Побачивши незнайомих біля Прокона, сторожко й запитливо подивився на графського лікаря.

— Свої, Гарасиме. Затям їх, щоб завжди упізнав,— сказав Прокіп.

Підійшли до Гарасима, привіталися. Кармалюк коня по шиї гладить, цукор йому дає. Іван Дроздов сідло обмацує, підпругу пробує, чи добре затягнута. Гарасим побачив це, тихо сказав:

— Не послухав записки камергер. Розгнівався тяжко, упіймав ще трьох удовиних синів-одинаків і наказав закувати в солдати. Уже кують. А багачів не чіпає, хоча у них і по три сини...

— От гад! — скипів Прокіп.— А поліцаї є в мастку?

— Де там! Одні гайдуки,— махнув рукою Гарасим.— Камергер регоче і нахваляється. Які такі, каже, хлопці Кармалюкові об'явилися? Дурниця! Кармалюк сам давно зогнив у Сибіру. Я їх не боюся, тих Кармалюкових хлопців. Молокососи! А мені наче ножем під серце ті слова...

Кармалюк аж похитнувся, а щоб не виказати своєї радості, прищав головою до коня. Так ось який оцей Прокіп Данилевський!

Не сидить склавши руки. Що ж він замислив проти того камергера? Так кортіло розпитати, але змовчав.

— А люди твої готові, Гарасиме? — спитав Прокіп.

— Давно. Тільки гасло подай! — відповів Гарасим.

— От і гаразд. Прибудемо ввечері, як пан камергер засне. Порозставляй варту надійну, і щоб люди не лягали спати. Та ще раз подивися на моїх побратимів, Гарасиме, запам'ятай в обличчя.

Гарасим зміряв обох гострим оком і, видно, зостався задоволений. Хоча й худі та обшарпані, а дужі. Подав руку обом, і Кармалюк так її потиснув, що каретник мало не присів. Ого! Видно, не прості вони бурлаки.

— І лети назад, — наказав Прокіп. — Левадою поволі, а в полі наддай! Щасливої дороги!

Гарасим скочив у сідло, дав коневі остроги і зник у кущах верболозу. Прокіп озирнувся навкруг, вислухав підозрілу тишу, а вже потім ухопив Кармалюка за рукав:

— Рідні мої! Як же ви прибилися? Хоч би звістку подали. Ох, як мені було тяжко без вас. Часом думав не видержу, збунтуюсь на людях і сам піду на Сибір, отамана свого шукати... От як мені було... Не дай, господи...

— Таки не всидів? Добре діло робиш, Прокопе, — похвалив Кармалюк. — А що ти замислив на цього камергера, як його?

— Базилевич, — додав Прокіп. — Такого ката, як він, в усій окрузі нема. Кріпацьких дітей продає. Дівчатам глум робить, а матерів примушує, щоб грудьми цуценят на псарні годували... Плач від нього стоїть по всіх мастках. Там суд страшний, а не життя. Вже йому і від губернатора була заувага і від земського, та він плює на них. Як же! Камергер двора його величності... Все йому, як з гуски вода... От я і вирішив провчить катюгу!

— А силу маєш на те? — спитав Кармалюк.

— Хлопців маю вірних. Їх так і називають — Кармалюкові хлопці. От побачите. Поїдемо зі мною до камергера на тиху розмову? Далі не можна відтягати, — сказав Прокіп.

— Поїдемо, — погодився Кармалюк.

— Я йому записку послав, щоб удовиних синів не брав під червону шапку, а він не кається. Чули, що робить? Знову трьох закував, — з серцем сказав Прокіп.

— Треба провчити. Молодець, брате, — згодився Кармалюк. — А де б нам, Прокопе, погомоніти з дороги та якоїсь юшки посьорбати? Чуло моє серце, що ми не даром до тебе пробивалися... Не даром...

— Ну що ж, підемо в масток, — вирішив Прокіп. — Вважайте, що я вже вас найняв, перевірів і веду до Густава на показ. А він ниньки спить після обіду і спатиме до вечора... От ми у флігелі в

мене й осядемо... Тільки я уперед піду, а ви за мною слідом... Щоб бачили, я сам вас веду...

— Роби, як знаєш, бо ми ніде ще не об'явилися. Оце у тебе першого,— сказав Кармалюк.— То вже разом і поручайся з моїм Іваном. Він на царя повставав у Петербурзі на Сенатській площі. Матрос з Кронштадта. Чув либонь, Прокопе?

— Невже? Ох ти, матінко моя рідна,— зрадів Прокіп і почав тиснути Дроздову руку.— Он які гості у мене. Та коли б я знав... Ну, ходімо ж, братове, прошу до господи... Я, коли почув про повстання, то хотів сам до вас утекти... А потім подумав, пожурився і не втік...

— Повішено наших,— понуро сказав Дроздов.

— Царство небесне,— похилив голову Прокіп.

— А інших на каторгу,— зітхнув Дроздов.

Вони рушили по високій траві усі вряд, бо стежка була вузька. Йшли, наче рідні брати, що зустрілися після довгої розлуки та оце й поспішають до батьківського дому. Кармалюк отямився перший.

— Гей, Прокопе, схаменися! Он люди вже дивляться, а ти запащібрата з нами.

Не озираючись, Прокіп через плече кинув:

— Забув. Як побачив вас, то одразу й здалося, що я вже на волі. Панів нема; воля всім вийшла. Наче сон якийсь...

— Ото не спи,— жартома кинув Кармалюк.

Мовчки прийшли до маєтку. Прокіп завів їх у старий флігель, де колись Тропінін жив. Нині тут містилася убога амбулаторія, комора з театральним реквізитом, кімната для графського оркестру, а в тісній комірчині жив сам Прокіп. Старий диван, давно викинутий з покоїв, столик і шаховка, поточені шашлями, шматок дзеркала на стіні, біля нього кілька портретів. Дівчина у вінку, граф Морков з собакою, Прокіп у циліндрі. Всі наче живі.

— Тропінін малював,— пояснив Прокіп.— Ото і весь спогад про нього. Був чоловік...

— Чого був? Він ось Івана переховав у себе... І мене прийняв гарно... Від нього ми і йдемо, з самої Москви,— гордо сказав Кармалюк.

— Рідні мої! То ви його бачили? — зрадів Прокіп.— Ну, як він там, у Москві?

— Добре! Не забуває нашого брата, кріпака, бо і сам недавно був у нашій шкурі. Тобі, Прокопе, велів кланятися,— повідомив отаман.

— Спасибі,— вклонився Прокіп і поклав на стіл хліб, цибулю, старе сало. З білої шаховки під червоним хрестом виїняв плескувату пляшку, чарки поставив, припрошує.

— Ні,— заперечливо повів рукою Кармалюк,— вип'ємо увечері, як діло зробимо. Приховай до вечора... Краще повідай нам про те, як тут люди наші живуть. Давно я не був на Україні, довго не бачив вас... Може, пани отямилися? Як воно повелось після Кавури?..

Полуднали жадібно, водою запиваючи черствий хліб, а Прокіп оповідав, що не забулося:

— Багатії наші, Габлюк з Трояном, одразу кинулися за Кавурою, справника привезли, слідчих. Та люди наші як води в рот набрали. І мене поліція тягала в повіт. А вернувся граф, усе заново почалося. Та люди знову ні пари з рота. Уже весною, як пшееницю вибирали, знайшли Кавуру. Геть зогнив і всю пшеницю запаскудив. Свиням висипали... По одежі упізнали Кавуру і по гарапнику... Граф, мабуть, злякався, бо вже не робить сваволі... І дворецькому наказав...

— Дійшло-таки,— повеселів Кармалюк.

— Атож! — підтвердив Прокіп.

— А кругом графа, сусіди його, як живуть? — запитав отаман.

— Не каються, отамане! Скрізь плач. Люди наче в пеклі...

Кармалюк одіклав їжу, похилив голову. Кинув їсти і Дроздов. Не зводив очей з Прокопа.

— А чим годують дворових? Страх і вимовити. Оцей камергер наказав варити їжу раз на тиждень. Борщ без солі, а на друге дають гнилого гарбуза або бузину... Непокірних замикає на всю ніч у псарню між голодних собак... Продає людей і купує... Недавно продав дівчину, Теклю Осадчу, за сто двадцять карбованців сріблом. І купчу видав. Там записано, що камергер дає право покупцеві: «владеть ею, то-єсть дати, продати, дарувати и в наилучшую пользу себе обратить». Я сам читав купчу, отамане, бо завів собі чорного списка і записую до нього усі панські злочини й сваволі...

— Добре робиш, Прокопе,— сказав Кармалюк.— Легше буде пригадувати панам гріхи по твоєму списку... Тепер ніщо не забудеться...

— А коли кріпаки поскаржились камергеру на щоденну панщину і просили хоч два дні в тиждень дати їм на свою роботу, він сказав: «Цьому не бути. Коли купиш вола, він повинен тобі працювати, доки не здохне, так і ви повинні. На те я вас купив...» І далі кагує. Вагітних жінок січе дубцями.

— О господи,— зітхнув Кармалюк.— Прости ж нас, коли на горло скараємо таких панів...

— Б'є шишиновими різками,— вів далі Прокіп.— Прив'язує голих до стовпа, забиває в колодки, калічить. Мене часом викликають рятувати нещасних від каліцтва, то я вже добре все знаю,

отамане наш. Страшно робиться, коли читаю чорного списка... А податями так душать, що й дихнути ніяк. Податі ростуть у недоїмки, а платити нічим. Губернатор наказав не платити жалування поліції, поки вона не збере усіх податків та недоплат. Мало їм подушного податку, то вони деруть ще земський і мирський збір. Земський на поштові пляхи, на опалення і освітлення казарм... Мирський збір на платню сільським виборним, на сільське діловодство. А повинності які? Підводна, шляхова, будівельна, постоева і найтяжча — рекрутська повинність... А волі усе нема та й нема, отамане. Ждали ми її по війні з Наполеоном. Та що вийшло? Ось він, той маніфест!..

Прокіп вихопив з шафи пошарпану книжечку з царським орлом, розкрив на загорнутій сторінці:

— Може, забулися, отамане, яку волю цар тоді дарував, то я нагадаю. Ось його, царські, слова:

Прокіп став у нарочито бундючну позу, повагом прочитав:

— «Крестьяне, верный наш народ, да получают мзду свою от бога... Пребывая верны своему долгу и званию своему, умножат прилежание свое к сельским трудам и ремесленным промыслам и тем исцелят нанесенные неприятелем разорения...» Он якої волі дав цар. А ми, дурні, сподіваємося пового маніфесту про волю! Не ждїть! То хїба я міг, отамане, після цього всього сидїти тихо, склавши руки, як ти мені наказав? Де там! І пішов на пана з ножем і вогнем! Отак і випурхнули на світ божий мої Кармалюкові хлопці, та й почали вже гуляти потроху. Ото ж і суди мене, як знаєш, бо терпіти далі я не міг. І скажи, як далі бути? Зоставатися отут у чаду, чи вирватися на волю, в ліси дрімучі, до твоєї ватаги?.. Як скажеш, так і буде...

— А сам ти чого хочеш? — запитав Кармалюк.

— На волю, до ватаги твоєї, — відповів Прокіп. — Як у тій піснї співається: шабля й люлька — вся родина, сивий коник — то ж мій брат... А там я і в Москву доб'юся, до діток своїх...

Кармалюк устав, пройшовся по кімнаті, позираючи у віконце. Думав довго, похиливши голову, і нарешті сказав:

— Жаль тебе брати у ватагу, Прокіпе, коли ти свою маєш. Хай пани думають, що Кармалюк і тут об'явився, і там, і ще далі: хай угадають, де справжній. Але не наривайся даремно на бійку, бо згублять скоро. Посланців моїх либонь ще не забув? От і гаразд. Вони тобі переказуватимуть від мене про все. Ударимо на пана з трьох боків. А про діток твоїх така моя рада: добудемо грошей і викупимо тебе на волю. Граф гроші любить... І полетиш тоді, Прокіпе, до своїх у Москву...

— Отамане! Батьку рідний! Чим я і дякувати маю за таку ласку?

— Ти вже віддячив отим, що робиш тут... Велике тобі спасибі, Прокопе, — і взяв його за лікті, пригорнув до грудей, поцілував у чоло. — А тепер веди до того камергера. Як ми до нього, піхтурою чи парокінно? Ти ж либонь обмізкував?

— Та маю одну причіпку, — тихо сказав Прокіп. — Поїдемо до нього і парокінно, і верхи, і піхтурою. Зараз і поїдемо, коли не стомилися в дорозі...

— На панів утоми не маю, — сказав Кармалюк, запалюючи люльку.

— Тоді побудьте тут хвилику, я своїм знак подам, — сказав Прокіп.

— Але того списка чорного не забудь, де панські канчуки записано, — нагадав Кармалюк.

— Не забуду, отамане. Він у мене завжди напихваті, — похвалився Прокіп, вибігаючи за двері.

Кармалюк помовчав трохи, спитав Дроздова:

— Ну, як він тобі, Іване?

— Розумний! Усе бачить і знає. Таких би нам побільше, — заздро вимовив Дроздов.

— Якби-то! — зітхнув Кармалюк. — Через те я Прокопа і пригорнув одразу, як почув про його лихо... Такий не продасть товарища, раз людське горе йому болить, як своє. О ні, Іване, не продасть, як той безпутний Хронь...

24

Стовбовий дворянин, камергер двора його величності, Владислав Базилевич пригощав дорогих гостей на широку ногу. Він тільки те й робив, що плескав у долоні, а на його поклик нечутно вбігали два козачки в оксамитових патинках з гострими, загнутими догори носами. На блискучих срібних тарелях вони несли все нові напитки й наїдки, прибирали з столу доїдене і допите. Не часто траплялося, щоб у масток до суворого і надміру гоноровитого камергера заїздили такі гості. Сам справник з судіднього повіту пан Големба несподівано заїхав до Базилевича. А з ним і начальник повітової поліції капітан Юркевич. Вони прямували до губернатора і по дорозі завернули в масток камергера. Повітові урядовці везли з собою чиновника особливих доручень з самого Петербурга, який їхав до губернатора розслідувати якусь невідкладну, але таємну справу. При них була надійна варта з солдатів і поліції, що спочивала нині в панському саду. Камергер і про варту не забув. Наказав винести солдатам та поліції частування і кидав оком у вікно, де варта пригощалася під наглядом вусатого унтера. При такій охороні пан Базилевич

почував себе спокійно, наче там, у Петербурзі при дворі, де йому дали цей високий титул камергера. Одрозумів забулися оті вічні тривоги і прокляті підкидані листи з погрозами. У високій залі, за пишними столами, були гості, весело подзвонював кришталі і срібло, искрилося у келихах бурштинове вино, пилився старий мед, вистояний у льохах. Заздрі поміщики і багата шляхта брешуть про Базилевича, що він скупий і надміру гоноровитий. Вони просто заздрять на його щасливу долю і багатство. Тож нехай хоч панове з сусіднього повіту побачать і розкажуть всьому дворянству, який насправді є гостинний і хлібосольний камергер Владислав Базилевич. Для цього він не пошкодує своїх достатків.

Захмелілий і збуджений, він стояв між кріслами справника Големби і капітана Юркевича, а говорив через стіл до чиновника особливих доручень:

— Вельмишановний пане! Я маю вас попередити, що заздрісні збіднілі дворяни обов'язково будуть вам скаржитись на мою замкнутість і навіть жорстокість у поводженні з кріпаками. Як тільки ви згадаєте при дворі губернатора моє прізвище, вони так і почнуть дзижчати з усіх боків.

Чиновник пригублював липкий херес з високої кришталевої чарки, поважно й значимо кивав головою, позираючи на камергера крізь лорнет.

— Так, пане, так,— не вгавав Базилевич.— Їм заздрісно, що я камергер один на всю губернію, що я завжди при дворі, коли прибуваю до Петербурга, що ці мастки мені подаровано волею його імператорської величності. А відтак і порядки в мастностях мають бути найсуворіші, страх і покора має вічно висіти над моїми кріпаками.

— Eh bien! ¹ — по-французьки вимовив чиновник, схвально кивнувши головою.

— То ваш обов'язок, пане,— промовив справник Големба.

— На тім уся Русь стоїть,— уставив і своє слово капітан Юркевич.

Базилевич знову налив усім, чокнувся з гостями. Всі випили, і він продовжував:

— Тілесні покарання я завів по закону. За непослух, образу управителя, за злісну несплату податей. В нашій армії солдата карають на чотири тисячі ударів шпіцрутенном. Так, здається, панове, коли не помиляюся?

— Так,— клацнув острогами капітан Юркевич.— Чотири тисячі шпіцрутенів.

¹ О, так! (Франц.).

— Виходячи з цього, я і поклав свою кару... Ти не напружа в масток відповідної кількості пряжі — діставай тридцять лозанів. Ти образив прикажчика, а значить, мене і його величність — маєш п'ятдесят лозанів. І я перевірів, панове, що для здорового мужика п'ятдесят шість лозанів нічого не варті. Вони не можуть навіть дитини скалічити. А дехто голос на мене підносить, скаржиться губернаторові. Чому ж солдат не скаржиться на свої чотири тисячі шпіцрутенів, я вас питаю, панове? А мої кріпаки, то суть, панове, солдати. Бо ми форпост імперії на Півдні і Заході. Біля нас Польща близько і та проклята Варшава, що не дає спокою Петербургові, вельмишановні панове... Чи, може, я не так розумію свою місію в цьому дикому краю, серед цього проклятого і впертого народу?

Чинovníк сьорбнув вина, наче заспівав по-французьки:

— Eh bien, monsieur! Bravo! ¹

Базилевич гречно вклонився всім, знову наповнив келихи. Він не дозволяв, щоб для таких гостей вино наливали лакеї.

— І за ту суворість терплю наговор, панове, від свого дворянства, та ще листи підкидні з погрозою від черні. Ось маєте. Недавно знову підкинули.

Він вихопив з спідньої кишені жовтого конверта, з усіх боків закапаного сургучем, потряс над головою листом.

— І не якась там сіра бібула, панове, а чистий гербовий папір! Чернь не стане даром витрачатися на такий папір, затьмте собі це. І рука чиясь вправна, кожну літеру наче художник вималював. Де знайдете такого писаря серед черні? Ніде. Значить, маю думку, що й цього підкидного листа писано при якомусь маєтку, з відома розлютованого шляхтича, а може, й дворянина. У наш вік заздрощів, підступу і зради все можливе на цьому проклятому Поділлі. Похід Наполеона дуже розбестив шляхту, їм знову закортіло королівства Польського по саме Дніпро. Харцизяка Понятовський посіяв смуту, побрязкуючи шабельками... Шляхтичі й досі мріють д'ро його славу. Вона їм не дає спокійно спати. А все російське, наше, ненавидять, ладні розтоптати, осквернити, коли б тільки силу мали. От відкіля заздрість і ненависть до нас, стовбових дворян російського престолу!

Він би говорив ще і це, та чинovníк поскуб свою густу бороду, розгладив вуса, злегка показавши лорнетом на листа, яким потрясав у повітрі Базилевич. Читай, мовляв, пане, нащо тягнеш. Камергер зрозумів чинovníка, прокашлявся, підсліпувато заблимав очима, зодягнув окуляри. Він уже давно недобачав. Голосно і бундючно вимовив перші слова листа, де йшлося про його титул:

¹ О, так, пане! Віват! (Франц.).

«Стовбовому дворянину, камергеру двора його величності, ясновельможному панові Владиславу Базилевичу у власні руки. Пане!»

Тут камергерів голос наче осікся, став тихим. Мало не заїкаючись, Базилевич прочитав:

«Ти розкуй вдовиного сина Карпа Гайового, бо він одинак у матері, а закуй під червону шапку багатія Миколу Черногуза, бо їх четверо в нього. Так і закон тобі велить. А коли не сповниш цього, то чекай нас до себе в гості. Кармалюкові хлопці».

Базилевич ковтнув спраглими губами повітря, неприємпо зморщився і простягнув листа справнику Голембі. Справник узяв листа в руки, але чомусь тримав його догори ногами. Це помітив каштан Юркевич і миттю вихопив листа, кинувши Голембі:

— Це, пане, моя парафія! Вже я знаю толк у цих холерних щидулах. Дайте собі спокій!.. Може, їх пише одна рука в цілому повіті? Доведеться звірити...

— Прошу, пане,— чемно вклонився Базилевич і далі вів своє: — Рекрутська повинність — основа нашої армії, яка перемогла Наполеона. То чи маю я право послаблювати цю державну повинність моїх селян, хоч на дрібненький лот? Ні за що у світі, панове! Так мені велить мій обов'язок дворянина, так мені наказує його імператорська величність. І я чесно виконую свій обов'язок і наказ імператора. Добровільно ніхто не йде в солдати, це не секрет, і я змушений їх кувати щоразу, коли підходить рекрутський набір. А вже кого саме кувати, Петра чи Івана, то мое право. Дайте в цьому розібратися самому поміщику. Погрозами мене не залякаєш! Шхи! Якись Кармалюкові хлопці, певно, молодкососи! Та їхнього Кармалюка давно і слід захолов. Та його чорні кості давно погнили під Тобольськом. Один раз йому пощастило одурити поліцію і втекти з каторги, а вдруге того не станеться! Будьте певні, панове. Хотів би я бачити, як вони прийдуть до мене, ті його хлопці! Для зустрічі все наготовано.

По цих словах Базилевич нахилився до стіни і відкинув червону китайку, що закривала вузького і довгого стола. Там лежали пістолі тультської роботи, нові штуцерні рушниці, шаблі і кинджали з дамаської сталі, оздоблені чорним сріблом і позолочені по руків'ях. Поміж зброєю височіли шкіряні мішечки з кулями і порохом, поблискували наручники, кайдани для ніг, опийники, грубезні цени, якими кують каторжан від ошийника до ноги.

— О! Віват! — знову вигукнув чиновник.

— Так що маю гостинця для тих Кармалюкових хлопців,— хизувався Базилевич.— Хай мої сусіди не радіють передчасно. Не виїде по-їхньому. Вони б, мої сусіди, мали б перш за все на себе оглянутися, а вже потім до мене чарку пити. Бо хто такий серед

моїх сусідів граф Морков? Герой війни з Наполеоном? Коли б не так! Він бачив фронт, як я свої вуха. Але він бачив, як французи п'ятами наживали, зате і почесні, інтриги всілякі... А нині що він робить? Примусив дворового художника, свого кріпака, намалювати в церкві замість лику святих свої власні портрети. Кріпаки аж сміються, куди не глянуть. Бог Саваоф уже й не бог, а граф Морков. Пречиста діва Марія і не пречиста, а графиня Моркова. Святі апостоли на Тайній вечері — то вже і не апостоли, а сини і родичі графа Моркова. А там уже пішли дочки, близькі по всій церкві, по всьому іконостасу. Кошунство! Та варто хоч одним словом натякнути в синоді — і все впливе на поверхню. Скандал!

Гості мовчки слухали, і задоволений камергер говорив далі. Добре вино і сита страва розв'язали йому язика:

— А візьміть бундючного Ханенка, що пишається своїм гетьманським родом і з шкури лізе та пнеється вгору. Він не має твердої руки до своїх хлопів, порозпускав їх, от і має тепер ягідки. І я скажу вам, панове, що такі поміщики колись доведуть Росію до краю, коли їх завчасно не попередити... Своїм ганебним прикладом вони розхитують підпору дворянства. Споконвіку кріпак знав, що на землі є люди багаті і бідні. Багаті живуть добре, бідні бідують. Це від бога йде. А коли граф Морков звелів намалювати себе замість бога, то кріпаки вже й загомоніли про те, від кого багаті і бідні люди на землі поробилися. Воленс воленс, панове!..

— Воленс! — гукнув чиповник і вдарив кулаком по столу. Тепер, коли очі в нього загорілися і піздрі почали роздматися, навіть незважаючи на бороду, в ньому можна було пізнати Прокопа Данилевського. Далі терпіти він уже не міг. То було гасло. Справник Големба — старанно переодягнутий Кармалюк і капітан Юркевич — Іван Дроздов, в одну мить скрутили Базилевичу руки, заткнули рота ключам, і камергер упав на своє високе крісло, навіть не зойкнувши.

— Ну, пане, — сказав Кармалюк, — а ти бамагу нашу виконав, щоб розкувати вдовиного сина? Бо ми і є оті Кармалюкові хлопці, а вже я, то буду сам Кармалюк, хоч ти мене і поховав у Сибіру!

Базилевич смикнувся, зблід і, тихо застогнавши, безвільно осів у кріслі, наче лантух. Очі закоотились під лоба, тільки посинілі губи ворушилися, хапаючи спрагле повітря.

— Та з нього потекло, — з огидою одступив Іван Дроздов, але скручених рук не випустив.

— Отакі вони всі, — кинув Кармалюк. — Беріть зброю!

Новенькі пістолі тульської роботи, шаблі й кинджали дамаської сталі, що лежали на стелажі під стіною, опинилися в руках

повстанців. Прокіп одхилив запасні двері на ганок, що вели в сад, і крізь них улетів камергерський каретник Гарасим Танцюра з трьома повстанцями, переодягнутими в солдатів. В саду і на панському дворі вже орудували інші повстанці, в'язали гайдуків і маєткову охорону. Не всіх, правда, а найлютіших посіпак, кого їм показав Гарасим Танцюра.

Ударили в дзвін, наче на пожежу, і кріпаки побігли в маєток, де вже й так було гамірливо і тісно від челяді та строкових, що висипали на майдан перед палацом. Тут лежали пов'язані осавули й гайдуки. Все йшло, як і замислив Прокіп, та ще й краще, бо на розправу з катом Базилевичем несподівано прибув сам Устим Кармалюк з своїм бойовим побратимом Іваном Дроздовим. І вже чутка про Кармалюка полетіла між дворовими, переходилася на село, і люди кидали всю роботу, збігалися в маєток, не чуючи землі під собою. З усіх боків лунало збуджене і радісне:

— Кармалюк живий!

— Вернувся наш отаман!

— Слава богу!

— Отепер панам слизько буде!

— Кармалюк! Чуете? Кармалюк!..

— І військо в нього своє!

— Гляньте, які солдати браві!..

Позбавно замки на всіх гамазях і коморах, навстіж розкрито всі панські покої і підвали. Вивели з дворової в'язниці закованих рекрутів, а серед них і вдовиного сина Карпа Гайового. Стоять хлопці, мружать очі проти сонця, ніяк до пам'яті не можуть прийти. Чи не сон оце їм сниться? Ні, не сон, бо ось матері їхні прибігли, плачуть з радості, і гайдучня вже їх не шмагає нагаями. До рекрутів ковалі йдуть з молотами і наковальнею, зараз розкують удовиних синів.

З палацу виводять зв'язаного пана, і патовп замовкає, лавою посунувши до самих сходів, які ведуть у палац. Мовчать усі, тільки дишуть голосно і глибоко, наче в церкві. Наперед виходить Кармалюк у незвичній одежі справника, і люди якось сторожко й бентежно його роздивляються. Та ось він скинув картуза з великою кокардою, рвонув високого коміра, наче йому жарко, і вклонився людям на всі боки. В гурті прокотилося, мов грім:

— Кармалюк!

— Отаман!

— Він!

Кармалюк підняв руку — і все затихло.

— Драстуйте, земляки! З святою неділею вас. Тільки простіть, що таку одежу на себе напнув, бо інакше ваш пан не хотів зі мною й гомоніти. Він дуже кирпу почав дерти і вас за ніщо вже

має. На собак міняє, дівчат безчестить, катує тяжко, удовиних синів у солдати кує. А вони одинаки, годувальники материні... Чи ж пристало стовбовому дворянину та ще й камергеру царського двора таке чинити? Чи не сором йому від людей і не гріх від бога? Одіткніть йому рота, нехай скаже людям, як він про те думає, як далі буде з вами жити?

Іван Дроздов вийняв жмут ключця з панського рота, підштовхнув коліном Базилевича ближче до людей. Пан дихнув повним ротом, наче хотів позіхнути, і опустив голову на груди. Штани в нього були мокрі, в гурті помітили це й зареготали.

— Мовчиш? — спитав Кармалюк. — Ну, подумай трохи. Я тебе не гоюю. А поки розкуйте рекрутів. І замки всі на дверях збийте. Ви забереєте собі усе, що захочете в цьому дворі, бо воно ваше, руками вашими прироблене, і бог не покарає вас за це. То не гріх своє забрати. Воно у вас покрадено... Не бійтеся, він не зачепить вас, хоч я і поїду звідси. Хай-но тільки зачепить!..

Брязнули кайдани, натовп розступився, і перед Кармалюком постали розковані рекрути. Поруч них вдови, матері їхні:

— Батечку рідний!

— Спасителю наш!

— Вік за тебе бога молитимемо!..

Кармалюк збіг до них сходами.

— Та годі вам, люди! Давайте краще з паном поговоримо. Бачите? Ще й досі мовчить. Ану, хлопці, всипте йому півсотні лозапів, нехай заговорить... Та візьміть оті лозани з стайні, що він їх рекрутам наготував, у солоній ролі випарював... Тільки хутко!

Базилевич затремтів і похитнувся, але його одразу звалили і простягли на дубовому ослоні, зірвавши всю одежу. Сите тіло обвисало драглями, дивитися на нього було гидко, і люди розступилися на обидва боки, одвернулися, поопускавши в землю очі. Панові накрили голову мішком, щоб не бачив, хто його шмагає. А шмагали всі, хто хотів. І вже так одміряли шпарко та замашно, що камергер заволав порятунку від перших ударів, зарепетував не своїм голосом. Він плакав і благав, клявся, що віднині і пальцем нікого не зачепить, що одинаків повік не куватиме в солдати. Нехай віднині повітовий суд вирішує усі його суперечки з кріпаками. Що панщину вони робитимуть, як і колись, по царському указу — три дні на тиждень. Звивався, наче вуж на тому ослоні, де щодня сходили кров'ю його кріпаки.

Коли п'ятдесят лазанів було одміряно, Кармалюк наказав:

— А тепер, пане, дай їм розписку, дай своє слово честі стовбового дворянина на папері з печаткою, що все те сповниш, про що допіру клявся на цьому ослоні! Згода, люди добрі?

— Згода! Згода! — загуло кругом.

— Несіть стола з каламарем та паперу гербового і печатку камергерську! — гукнув Кармалюк. — Щоб по закону все було!

Пана посадовили на ослона, але він сидіти вже не міг і писав розписку навстоячки, чудно вигнувшись під сірим рядном, яким його нагнули. Диктував розписку Прокіп Данилевський, що стояв у гурті, за пановою спиною. Базилевич тільки чув над своєю головою твердий настирливий голос, а вгадати, кому той голос належить, ніяк не міг. Біля нього стояв Іван Дроздов, слідкував, щоб камергер писав слово в слово проказане Прокіпом.

Прокіп диктував:

— Я, що нижче підписаний, камергер двора його величності, стовбовий дворянин Владислав син Базилевич, законний володар землі і маєностей на Поділлі, даю своїм селянам високе слово дворянина в тому, що віднині не буду карати їх ні дубцями, ні іншими тортурами, а на випадок провинності відправляти їх до станового пристава. І ще даю слово дворянської честі в тому, що не буду віддавати в солдати удовиних синів-одинаків. А разом з тим клянуся честю дворянина, що не поскаржуся і не скажу нікому наговором про те, що сам зазнав покарання від своїх селян півсотнею лозанів, у своєму маєтку, привселюдно. В чім і розписуюсь, камергер двора його величності, стовбовий дворянин Владислав Базилевич, власна рука.

Наговп загув, захвилювався, полегшено зітхнувши.

— Написав, пане? — гримнув Кармалюк.

— Написав, — відповів Іван Дроздов.

— А тепер печатку приклади. Приклав? — кепкував Кармалюк.

Базилевич приклав срібну родову печатку, похитнувся і впав грудьми на стіл. Тяжке й розпачливе істеричне ридання вирвалося з його грудей.

— Замкніть його в темницю і до вечора не випускайте, поки розберете хліб у гамазях та коморах. Та всі беріть, не огинайтеся! — наказав Кармалюк. — А розписку я дам на схорону в надійні руки! Хай тепер спробує порушити своє слово стовбового дворянина. Хай спробує, люди добрі!.. На цьому прощайте, бо маю вже поспішати до іншого пана!

Загриміли панські вози, заіржали осідлані коні. На вози повантажили зброю і амуніцію, на коней посідали повстанці, і тільки курява стовпом устала на всьому шляху, до самого лісу, де й зник Устим Кармалюк.

Ліс великий та густий, тягнеться через усе Поділля на землю галицьку, а там і до Карпат. Стали табором серед галявици знайомої, переодяглися. Весь солдатський і офіцерський одяг, що

був узятий з театрального реєвизиту графа Моркова, Прокіп з хлопцями уклав назад до своєї лікарської фурманки, зброю і гроші поділили, золото поклали до загальної скарбниці на бідних та на придбання пістолів, пороху і куль. Частину золота Кармалюк віддав Прокопові, щоб складав собі на викуп з кріпацтва. Десяток добрих хлопців на конях пристали одразу до Кармалюка, і він уже був не сам.

На тому й розпрощалися.

— А ти гаразд, Прокопе, вигадав з тією розпискою, — похвалив Кармалюк. — Видать, не даром між панамі терся та вчився всякої науки. Тепер нам і поготів треба тебе берегти. Тепер ще не час, але скоро запалимо свічки. Небесам стане жарко. А поки сиди у графа... Щасливо тобі зоставатися. Хай бог тебе боронить.

Він обійняв Прокопа і тричі поцілував.

Прокіп закашлявся, тамуючи сльози, похилив голову. Він був знову без бороди і вусів, у сірій свиті й постолах. Чинovníцький мундир з лорнетом лежали на дні соснової скрині.

— Рушай, Прокопе, бо ще кинуться за тобою в маєтку, — сказав Кармалюк. — А про нас, двох бродячих комедіантів, щось там вигадай дворецькому. Ну, скажи, що старі вже стали, не підходять графу, через те і вигнано нас з комедіантів...

— Спасибі за раду... Не забувайте мене... Я жду, — ледве чутно вимовив Прокіп і сів у свою фурманку та й покотив на лісову дорогу.

Кармалюк стояв під дубом, слухав, як торохкотіла Прокопова фурманка по горбатову корінні між дерев, і вже не чув, як над самою головою воркотіла сива горлиця.

З того дня і полетіла селами звістка про те, що Кармалюкові хлопці ходять по панських маєтках не самі, а з ними і Устим Кармалюк ходить.

25

Управитель комаровецького маєтку Тадей Заремба спохмурнів і схуд. Тепер у його кабінеті ночами горіло світло, але сам він тут більше не ночував. Він щовечора знаходив собі іншу постіль — то в їдальні, то в більярдній, а частіше на канапі у вітальні, що виходила вікнами в сад. Навіть дворова служба не знала, де ночує їхній управитель, бо він наказав челяді, як тільки зайде сонце, бути кожному на своєму місці, де кого поставлено, і не тивятися по маєтку. Вночі панський палац завмирив, довкола нього стояла надійна варта, бряжчали ланцюгами люті від голоду собаки, але управитель однаково тремтів у тривозі.

Він ждав страшних і мстивих гостей, певно знаючи, що прийдуть вони несподівано. І прийдуть обов'язково серед ночі.

За два тижні такого чекання Тадей Заремба помітно змарнів. Він уже не підкручував, як колись бувало, своїх шляхетних вусиків, і вони, скуйовджені, поруділи і жмутом кудлатої вовни лізли до рота. Він кляв себе за те, що не поїхав після суду над Кармалюком до Варшави із своїм паном, а погодився, дурень, на управительство маєтком серед цих дикунів. Вони ж усі, на нього вовком дивляться, а коли почують про того головоріза Кармалюка, то й зовсім голову піднімуть. Що ж їм зробить Тадей Заремба, коли до найближчого багатого маєтку буде добрих два десятки верстов? А може, він і справді вжив замало обережних заходів? Ні, здається, він зробив усе, що було в його силі. Він знову обдумує, пригадує все до найменших подробиць: коли і як прийшла до нього та страшна звістка.

Спочатку він почув її в летицьському костьолі, але відмахнувся від неї та ще й на сміх узяв вістуна. Але в обід до Комаровець примчав вершник із села Головчинець. Він привіз коротеньку записку від свого дідича. Пан Ханенко просив негайно до себе Зарембу, бо справа дуже пильна і невідкладна для обох. Заремба вирушив, навіть не пообідавши. Про всяк випадок, узяв з собою двох озброєних осавулів.

Гонець пана Ханенка нічого не міг сказати Зарембі. Він тільки оповідав, що його пан дуже заклопотаний і лютий останні дні, а це, мабуть, і зовсім захворів, бо вже другий день не виходить з палацу. Лише коли під'їхали до головчинецького маєтку, Заремба сам усе зрозумів. Досі він звик бачити пишний маєток Ханенка вікритим з усіх боків, на високому горбі за селом, а тепер його вразив кам'яний мур, що височів навкруг палацу і гуральні. Мур був свіжий, з гострими залізними шпичаками вгорі і скалками бітого скла, вмурованого в цеглу. Замість блаженських воріт тут стояла висока залізна брама, вмурована в такі ж височенні стовпи. Тадея Зарембу вразило й те, що прибулих довго не пускали у двір, хоч варта і впізнала свого осавула, що його послав із запискою до Заремби пан Ханенко. Був уже вечір, і пан Ханенко наказав нікого не впускати о такій порі до маєтку.

Хоч розмова між обома панамі була коротка і тривала не більш як півгодини, але додому Тадей Заремба вже не поїхав. Тут він остаточно переконався, що слід сподіватися нападу Кармалюка. Сподіватися не тільки в себе дома, а й скрізь, по всьому Поділлію. Адже поліція точно стверджувала, що Кармалюк знову втік із Сибіру і вже дає про себе знати всій голоті по ярмарках і в корчмах. До нього знову посунули кріпаки з багатьох сіл і

хуторів. Та поліція ще не знає, де і в яких лісах Кармалюк ховається.

Так до Тадея Заремби прийшла перша безсонна ніч. Він напружував пам'ять, увесь час намагаючись змалювати собі портрет Устима Кармалюка.

Він пригадував свою першу зустріч з отаманом у лісі, коли ходив його вистежувати. Потім перед ним поставав суд у Кам'янці, на якому Кармалюк так і не признався, видаючи себе за втеклого солдата Гавриленка. Всі факти і події, зв'язані з Кармалюком, були ще свіжі й живі в пам'яті Тадея Заремби, але портрет розбійника виступав перед ним якийсь невиразно і блідо, немов з туману. Тадею Зарембі здавалося, що тепер він уже не зможе впізнати Кармалюка, і це його лякало, кидало в препеніть, приголомшувало.

Повернувшись від Ханенка, управитель наказав зігнати до комаровецького маєтку всіх кріпаків. Вони возили тачками глину й пісок для мулярів, подавали їм каміння й цеглу. Круг палацу почав виростати кам'яний мур, але міцніший і вищий, ніж у пана Ханенка, з високою сторожовою баштою над ворітьми.

Тадей Заремба на цьому не заспокоївся і помчав до Летичева в поліцію. Летичівська поліція ще не знайшла тих місць, де ховався Кармалюк, проте заспокоювала управителя, запевняючи, що не сьогодні-завтра все з'ясується, і Кармалюка знову впи́ймають. Але Тадей Заремба вперто стояв на своєму, вимагаючи офіційного підтвердження, що Кармалюк справді втік з Сибіру і знаходиться десь на Поділлі. Він почав погрожувати доносом у Варшаву, самому намісникові Королівства Польського князю Костянтину, викриттям безглузких дій і байдужості поліції.

Погроза зробила своє. Земський справник змушений був під великою таємницею показати Тадею Зарембі листа з Тобольської поліції. Листа приніс Матвій Барабаш і прочитав його Зарембі. В листі з Сибіру повідомлялося: «Каторжник Устим Карманюк росту большого, 2-х аршин и 6 $\frac{1}{2}$ вершков, сложения плотного, волосы светлорусые, лицо кругловатое, глаза голубые, бороду бреет. Говорит по-русски чисто, а также по-польски и еврейски. Одет в армяке серого простого сукна, шапка с козырьком тонкого черного сукна, лет около сорока. Ушел из шахты медного завода при Тобольском остроге. Пока не найден. Строгие меры к розыску приняты повсюдно».

Сумнів, що зігрівав Тадея Зарембу хоч маленькою надією, остаточно розвіявся. Кармалюк утік, його досі не знайдено. Значить, він уже тут, на цій землі.

Управитель примчав назад до маєтку й насів на кріпаків, що мурували кам'яну загорожу. Він мало не рвав на собі волосся,

шаленів, бігав, мов навіжений, по довгих і порожніх кімнатах палацу і вже зовсім не спав ночами. Поодиноці й гуртками від нього почали тікати чиншові, батраки, що найнялися на роботу, прибувши з інших маєтків. Куди ж їм було тікати, як не до Кармалюка у ватагу? А тут живива на носі, робочих рук он як треба. Тадей Заремба розіслав гінців по селах, щоб шукали інших чиншових кріпаків, відпущених своїми панями на заробітки. «Колись самі приходили й набивалися, а тепер шукати їх треба і просить. Це добра ознака. Значить, врожай багатий буде», думав не раз управитель, коли трохи заспокоювався і забував про Кармалюка. Він тоді знову думав про господарство і вже наказав осавулам прибавити платню заробітчанами, але охочих до роботи на жнивях не було. Поки що з'явилося четверо оброчних, і вони, ждучи жнив, виконували в маєтку різну роботу.

Кармалюк у Комарівці не приходив. Він жив і орудував десь далеко за Літином, одночасно з'являвся до кількох маєтків, за одну ніч чинив розправу в різних селах. Це зовсім спантеличувало і збивало з ніг усю поліцію. Кармалюк завжди виростав там, де пан, його посесор чи управитель люту знущалися з людей, продавали селян, дітей розлучали з батьками, гнали кріпаків на панщину в усі дні. Де терпець кріпаків уривався, там несподівано виринав Устим Кармалюк. І це мало свої наслідки. Зціпивши в лотій злові зуби, пани вже обережніше застосовували свою владу і безмежні права над кріпаками. Пани почали боїтися своїх кріпаків, бо знали, що про сваволю панську і кару завтра знатиме Кармалюк, а розмова в нього з усіма панями дуже коротка.

І ховали пани до всьому Поділля, а з ними і Тадей Заремба, свою злобу на кріпака до слухного часу. Але слухний час усе не приходив. Кармалюк був недосяжний. Облави по лісах і плавнях нічого втішного не приносили. Розставлена по селах і хуторах варта навіть не зустрічала Кармалюка.

Надходили жнивва. Тадей Заремба насилу зібрав до себе десяток відпущених збіднілими поміщиками на заробітки кріпаків і вже міг починати косовицю. Приймаючи чиншовиків на роботу, він у кожного забрав відпускну грамоту і наказував допитувати заробітчанина, чи не бачив той Кармалюка, йдучи в Комарівці. Наказ управителя Заремби виконували точно, заробітчани у маєтку приймали з осторогою. Побачивши їх біля брами, старший осавул сам виходив до них назустріч.

Ось їх і знову, на щастя, п'ятеро прибуло. Стоять, похиливши голови, в руках брилі солом'яні мнуть. Кланяються низько. Осавул стоїть перед ними гордий і бундючний, наче вони йому байдужі й непотрібні. Стоїть і гарапником себе по високій халяві хльоскає. Наче й не знає, чого вони прийшли.

- Чого треба? — байдуже питає він.
- Найматися. В строк хочемо, — відповідає передній.
- А звідкіля будете?
- Далекі. З-під Умані, пане...
- Бомага є в кожного? — допитується осавул.

Вони мовчки шпортаються в пазусі, і кожен виймає загорнутого в чисту ганчірку, старанно складеного папірця — відпускну грамоту свого пана. Осавул довго роздивляється кожний документ, ніби він насправді письменний і може хоча б одне слово прочитати в тих паперах. Потім він щільно причиняє за собою залізну браму і трічі повертає в замку великого ключа.

— Ждіть мене тут. Я панові скажу, — говорить він і йде до маєтку.

Надівши брили, заробітчани сідають під муром на траві. Недалеко від них походжає вартовий челядник, спираючись на високого костура. Заробітчани байдуже дивляться на тихе село, їм видно далекий лан панського жита і на обрії сиповату імлу літньої спеки. Мовчанку порушує старший літами заробітчанин. Підвівши голову з низько опущеним на очі брилем, він кличе до себе вартового челядника.

— Чоловіче, — і жде, поки челядник підійде до них. — Чоловіче, кажу. А нащо ото пан такі мури кругом себе нагородив? Злодії завелися, чи що?

— Які там у біса злодії? Хіба пана вкрадеш? — байдуже похитує головою челядник і, таємниче озирнувшись, повідомляє: — Кармалюк знову об'явився! Он що!..

— А чого ж пан боїться того Кармалюка? Хіба ваш пан душолюб чи бузувір?

Челядник пильно роздивляється заробітчанин, але в їхніх очах він бачить тільки тиху і звичайну цікавість втомлених важкою дорогою людей.

— Таке верзете, — каже він. — Що у вас, що у нас — пани скрізь однакові. Та тільки наш пан заслуги має. Він колись вистежив Кармалюка і виказав на суді.

— На те ж він і пан, — знічев'я кидає заробітчанин і натоптує пальцем люльку.

— Виказав, а тепер жижки трусяться, — сміливішає челядник. — Людям через те просвітку нема, ніч не спимо. Все Кармалюка ждемо...

— І добре вартуєте?

— Як коня нагодують, так він і везе...

— А годують, мабуть, погано? — допитується заробітчанин, і в його очах спалахує сухий і незвичайний блиск. Він поволі розгляджує русявого вуса, посміхається, примружує око. — Кажі,

чоловіче, не бійся. Хто ж нам і розкаже про вашого пана, як не ти... Ми наймаємося до нього на строк, і нам треба знати, який в нього харч для косарів.

— Повечеряєш — сам побачиш. У нас заведено так: хліб є — солі нема, сіль є — хліба нема. А найбільше буває — ні хліба, ні солі...

Заробітчани весело й розкотисто сміються, найдужче старший з них. У нього аж сльози в очах з'явилися од сміху, плечі затремтіли, і він зайшовся кашлем. Потім почав розповідати челядникові про свого пана в Умані. Ото так пан!

Скільки в нього тих маєтків, які розкоші в палацах! Він не мур будує, а цілі скелі з каменю викладає. На кріпацьких спинах цілі брили перетягає у свій сад. Багатий пан, дуже багатий, графського роду, але вони все-таки пішли від нього на заробітки. Може, знайдуть іншого, ласкавішого пана...

— Шукай вітру в полі, — безнадійно махає рукою челядник.

— А ми ось шукаємо, — відповідає заробітчанин.

Челядник підозріливо оглядається на заробітчан і знизує плечима. До брами поспішає осавул, і челядник враз поважніше, відходячи в задумі від заробітчан. Він бубонить собі під ніс, ніби вголос думає, ступаючи понід високим муром.

— Не знаю я, що ви за люди і чого вам тут треба. Може, ви на той бік через кордон хочете дременути, під цісаря австрійського, а мене так собі про пана розпитуйте... Дурні ви люди. Пани скрізь однакові, — сплюнув, нарешті, челядник і пішов униз до ставу, далеко вперед виставляючи костура.

Тим часом осавул пропустив заробітчан у залізну браму і знову тричі повернув у замку великого ключа. Він усе розпитував їх, чи не зустрічали по дорозі Кармалюка, чи не чули, бува, про нього від людей. Але дізнавшись, що вони того Кармалюка десятою дорогою обминали, осавул заспокоївся і привів їх до просторої кошари, наказавши їм тут лаштуватися на ночівлю. Документи їхні восталися в пана, аж поки не вийде строк косовиці. Пан добрий, він платитиме їм на сім копійок більше, ніж у навколишніх економіях, і даватиме свій харч. Сьогодні неділя, і вони можуть спочивати, а завтра в поле.

З кошари вдарив важкий дух прілої соломи і овечого поту.

— Хата підходяща, харчі панські. За стіною вівиці, на землі сухий гній. Бісова душа з твоїм паном, — вилаявся заробітчанин. — І як вони дарують те все панові, ці люди, чом не покарають його, қатюгу?

Він скинув з плечей торбину, оглянув уважно стріху, потім причинив двері, і вони голосно зарипіли.

— Риплять, кляті, — буркнув один.

— Може б, їх гусячим салом? — запитав другий.

— Не треба. Ви спочивайте, а я піду з Іваном на розглядини. Ходімо, Іване.

Вечірнє сонце бризнуло з-за лісу останнім променем, і воскові пшениці на лану, молода отава в леваді зачервоніли, похилились. Вітер принишк в густому очереті над ставом, щоб завтра вранці знову захвилювалися жита в степу, отави на леваді і зашуміли гіллясті осоки в панському парку.

Тепла літня ніч упала на село.

Заснув масток і в ньому Тадей Заремба. Він спав годину, а може, дві, поставивши в головах рушницю. На цей раз управитель спав міцно, широко розкинувши руки. Йому снився лан густої пшениці, і на ньому, скільки око сягає, ідуть, важко похитуючись, косарі. За ними слідом, не розгинаючись, — в'язальниці. Тихо і весело видзвонюють коси, а за ними, здається, дзвенить і грає сріблясте марево на всьому обрії. В тому мареві Тадей Заремба ясно бачить білі кам'яниці Варшави, гостроверхий палац свого пана. Він навіть чує, як у його пальцях хрускають новенькі паперові гроші, бряжчить на долоні золото. Йому вклоняються вродливі паньки з багатї вулиці, йому честь і слава, управителю Тадею Зарембі, що дав такі прибутки від пшениці своєму панові і сам став багатий. Самозакохано посміхається крізь сон управитель, не чуючи близької біди.

Коли б він знав, що старшого осавула вже ведуть уманські заробітчани, міцно скрутивши йому руки, він би схопився, здійняв би лемент, стрілянину. Але заробітчани роблять своє діло тихо, обережно. Вони вже одімкнули залізну браму, і на панське подвір'я влетіло чоловік з двадцять ватажчан. Іван Дроздов та Захар Блажкун таки добре роздивилися надвечір, де що стоїть у комаровецькому мастку, і ведуть хлопців певною стежкою, не блукаючи. Треба поснішати, ніч тепер коротка.

Собаки знають старшого осавула, а нічна сторожа біля палацу впізнала уманських заробітчан і тому пропускає їх мовчки на високий ганок. Вони йдуть довгими коридорами, проходячи одну за одною кімнати і, нарешті, зупиняються перед дубовими дверима кабінету. Два гострі ножі торкаються під ребра осавула, і він чує свою смерть на панському порозі. Йому хочеться жити, і він сміливо стукає в двері до пана:

— Ваша милість! Прокиньтесь!

Тадей Заремба вмить схоплюється і босоніж тупотить до дверей. Він упізнає голос осавула, але ще не розуміє, що ж трапилося серед ночі.

— Пане! Говець від Ханенка! Записку привіз. Дуже пильна справа...

Двері кабінету відчиняються. В темряві видніє огрядна по-стать Заремби в самій близьні. Його хапають дужі руки, в рот йому забивають добрий жмут ключця. Ключця брудне, з кострицею. Тадей Заремба ніколи не думав, що воно так гидко й задушливо смердить. Він хоче пручатися, але боїться, що йому вирвуть руки, — так його скручено і притиснуто.

Блідим полум'ям спалахує свічка, і Заремба відчуває, як його ноги підламуються в колінах. Здається, він не витримає і от-от впаде на долівку. Але ні, держать його міцно; з місця не можна рушити, тим більше пручатися. Полум'я свічки виростає перед ним, пливе все ближче до очей, і він бачить за полум'ям чиясь страшне обличчя. Орлиний, з горбинкою, ніс, ніздрі, мов крила, тріпочуть від частого й глибокого дихання.

— Пізнаєш мене? — гримить дужий голос і наказує: — Оді-ткніть йому рота!

Тадей Заремба злякано кліпає майже божевільними очима і важко дихав. Його осавул закам'янів на порозі.

— Пізнавай! Кармалюк я, чи ні? Це ж твоє ремесло...

Почувши ті слова, управитель похитнувся і непритомний по-валився на підлогу. Його підхопили на руки, побризкали водою, і він прийшов до пам'яті.

У палаці залягла напружена й зловісна тиша. Одноманітно й дзвінко вицокує секунди великий мідний маятник настінного годинника. Тадей Зарембу вже посадовили до столу, і проти нього сів Кармалюк.

— Давай заробітчанські бомаги, — спокійно наказує він Зарембі.

Тремтячими руками управитель вийняв їх з шухляди, поклав на стіл. Кармалюк подав Івану Дроздову, запитавши:

— Скажи, Чорноморець, це вони?

Матрос прочитав їх, полічив і відповів:

— Так точно, отамане. Вони.

Кармалюк ворухнувся високою бровою, знову наказав Зарембі:

— Виймай боргову!

Управитель зашелестів паперами в столі і вийняв стару й заляжену книгу в оправі з свинячої шкіри. Це була давня книга кріпацьких платежів і місцевих податків, по якій з року в рік платили панові гроші всі селяни навколишніх сіл, що належали до комаровецького маєтку. В ній було записано всі селянські борги. Кармалюк погладив книгу жорсткою долонею і віддав Івану Дроздову.

— А тепер, пане, викладай касу! — наказав він.

Заремба відчинив ковану скриню, і з неї хлопці витрусили всі векселі, асигнації та золоті, срібні й мідні гроші. Вони їх

висипали в глибоку шкіряну торбу, яку, міцно зв'язавши, взяв Іван Дроздов.

Управитель одразу втупив очі в матроса Дроздова, ніби хотів запам'ятати навіки його відкрите красиве обличчя з гострим підборіддям і густими руськими вусами. Але в такій катавасії запам'ятати його було важко, і Тадей Заремба затиюв собі тільки те, що цього чоловіка Кармалюк назвав Чорноморцем. Видно, той був у отамана правою рукою, а може, й головним радником, якщо Кармалюк доручив йому всі гроші й документи. Не звертаючи уваги на Зарембу, отаман повчально сказав матросові:

— Отак і ти будеш робить. Спочатку документи, боргову книгу, а вже потім гроші. Зрозумів?

— Добре! — відказав Іван Дроздов і метнувся до Захара Блажкуна, який робив трус в шафах і скринях для одежі.

Кармалюк знову повернувся до управителя і крикнув:

— А ти чого встав? Сиди каменем, як посадовили, і слухай, езуїте! Я прийшов до тебе не за свою кривду платить. Я за людей прийшов. Що ти з ними робиш, іроде проклятий? Мало тобі їхньої праці, так ти ще й батогами їх? Своему панові у Варшаву золото добуваєш чужою кривавицею, а він, пан, його там пропиває? Так не буде більше цього! Дивись, де твоє золото!

Кармалюк шарпнув з вікна важку штору, і свічка на столі перед Зарембою одразу зблідла. Кволий язичок полум'я, витягнувшись у тоненьку смужку, погас. Але в кімнаті стало видно, мов удень. Крізь вікно вдарила тремтлива й висока заграва. То горіли панські комори й гамазеї, посилаючи в чорне небо великі язички полум'я й снопи сліпучих іскор.

— Іди, пане, у двір, — наказав Кармалюк. — Там видніше тобі буде. І пам'ятай — у такому вогні скоро всі пани разом щезнуть. От як воно станеться!

— Я маю одягнутися, пане Кармалюк, — заволав управитель.

— Нащо? Ні, ти вже йди в спідньому. Хіба тобі сором людей? Ти ж їх роздягаш на ослоні, як дубцями б'єш? Тобі не соромно буває тоді? Так іди й сам такий, — сказав Кармалюк.

Тадея Зарембу і старшого осавула хлопці виштовхали на ганок. На широкому майдані перед палацом, залитим яскравим світлом пожежі, вже товпились кріпаки і дворова челядь. Побачивши свого управителя, люди загули й подалися до ганку. В натовпі розітнувся голосний регіт, але з-за панової спини вийшов Устим Кармалюк, і радісний гомін, схожий на полегшене зітхання стоголосої юрби, прокотився над майданом. Кармалюк вклонився на всі боки людям, підняв руку, і натовп затих, щільно приступивши до ганку.

— Люди добрі! — мовив Кармалюк, показуючи на управителя. — Цей панок збудував вашими руками мур і залізну браму. Він хотів за кам'яною стіною сховатися від нашого гніву. Але дарма. Наш гнів однаково трощить як залізо, так і камінь. Запам'ятайте собі це, люди добрі, і дітям своїм закажіть. У царя в Петербурзі не такі мури стоять, а вже й до нього добиралися повстанці.

Кармалюк зупинився на цьому слові і оглянув мовчазний натовп. Він знав, що ці слова близько припадають кріпакам до серця, що так вони думають усі, але не кожен зважиться підняти руку на пана. Чого ж вони ждуть і дають себе катувати, на кого надію мають? Від цієї думки серце його стиснулося, і він зійшов сходами з ганку на землю, до людей. Тепер Кармалюк стояв серед натовпу, немов батько, давав заповіт своїм дітям:

— Віднині панщину робити ви будете три дні на тиждень, а три — на себе. Бити вас він не має права. Чуєш, пане? — крикнув Кармалюк на управителя, і Тадей Заремба злякано присів до землі. — А коли він порушить цей закон, прошу дати мені звістку, і я знову прилечу до нього. Хай знає, що я його і у Варшаві знайду. Ну, оце і все. А тепер почастуйте його, хлопці, щоб міцніше запам'ятав наше слово.

Перед ганком на дубовому ослоні простягнули голого управителя, і над його спиною засвітили солоні дубці й канчуки, приготовлені на стайні для кріпаків. Кармалюк наказав накрити панові голову мішком.

Адже били його не тільки Кармалюкові хлопці, а й свої кріпаки, кожен по одному разу твердою рукою.

Кармалюк рушив з двору. Людський натовп щільно обступив його і проводжав до самої брами. Хтось обіймав його за плечі, хтось намагався вловити руку, і він пручався, одно повторюючи:

— Не треба... Нащо ви так!.. Хіба я святий?..

— Спасителю наш! — скрикнула якась жінка.

— Ти нам батько рідний, — шепотів сивий дід.

З усіх боків на Кармалюка сипалися щирі й гарячі слова. Тільки їх було сказано тихо й обережно, щоб часом не почув хтось із близьких до дворової служби. Кармалюк помітив це, і йому знову стало боляче. Він зупинився і знову заговорив:

— Вам зараз роздадуть панські гроші. Ви їх поділите між собою, тільки порівну. Вони — ваші, і я законно повертаю їх вам. Виберіть старшого, кому доручити ці гроші.

Пожежа в мастку розгорялася. На дубовому ослоні стогнав Тадей Заремба, а біля воріт уже стояли осідлані коні з панської стайні, ядучи Кармалюкових хлопців. Поки кріпаки обирали скарбника, а Іван Дроздов передавав йому торбу з панськими

грішми, Устим Кармалюк разом з натовпом підійшов до пожежі. Якусь мить від мовчки дивився в гаряче полум'я, немов грів біля нього своє тіло, а потім простягнув до нього руки. В руках він тримав стару книгу в оправі із свинячої шкіри. Люди впізнали ту книгу, і гул полегшення прокотився в натовпі.

— Слухайте мене ще раз,— сказав Кармалюк.— В цій книзі записано всі ваші податі й борги. Щоб їх усі заплатить панові, вам для цього не вистачить і життя. Борги переходять з роду в рід, від батька до сина. Вмирає батько — платить син, вмирає син — платять його діти — і так до самої могили, поки є на світі пани. Але тепер не буде у вас боргів. Чуєте мене?

— Чуємо, батьку!

— Чуємо!

Кармалюк високо замахнувся рукою, страшна книга, злетівши вгору, затріпотіла аркушами і зникла в полум'ї.

Навколо загуло, і в тому гулі вже не було чути, як тріщать і падають догорілі крокви на коморах і гамазях, як біля палацу виють панські пси на вогонь, як іржуть перелякані коні, гасаючи по дворіщі.

До отамапа підбігли Захар Блажкун і Іван Дроздов.

— Гроші людям дали? — запитав Кармалюк матроса.

— Дали,— відповів Дроздов.

— Ніч минає, треба поспішати,— сказав Захар Блажкун.

Кармалюк схвально кивнув головою, і за його знаком голосний свист розітнувся над маєтком. В одну мить Кармалюкова ватага посідала на панських коней, і люди кинулися за нею до залізної брами.

Кармалюк знову зник несподівано, як і з'явився, а люди ще довго стояли попід кам'яним муром панського маєтку, пильно дивлячись на схід сонця, де шуміли густі пшениці і курився на пляху імлістий пил. Кармалюк зник у високих пшеницях під лісом, там, де споконвіку для кріпаків комаровецького маєтку сходило сонце.

Кармалюк сидів на дубовому пні, підперши обома руками важку голову. Рада старшин закінчилася, все було вирішено. Отаман дивився на пригасаюче багаття, що ледве жевріло червоними жаринами в теплому попелі і, здавалося, не чув розмови своїх побратимів. У верхів'ї лісу гоїдалися могутні крони вікових дубів, шуміли гіллям височенні сосни. Рвучкий вітер бушував над лісом, і дерева то гули грізно й тривожно, то шуміли тихо і причаєсно. Але тут, за озером, на грузькому болоті, було тихо, ніби в теплій

хаті під Новий рік, коли надворі бушує хуртовина, а на столі блимає каганець, і його вогник навіть не мигне від скаженого вітру, що б'ється у вікно. Затишно в цьому лісі і безпечно, коли біля тебе сидять вірні хлопці, а округ по кущах стоїть надійна варта.

— Розуму не доберу, що нам діяти,— продовжує Захар Блажкун, раз у раз поглядаючи на зажуреного Кармалюка.— Що нам діяти, отамане, з таким розбоем? Учора в Кальній Деражні за одну ніч вкрадено чотири пари коней. Усіх з стайні вивели. Сьогодні в Ходаках під нашим носом знову схопили конокради шестеро. І все більше в бідноті беруть. Чоловік з останнього вибився, щоб стягнутися на конячину, а вони вкрали. Кого ж вони грабують, бісові душі? Своїх, чи що?

Іван Дроздов запитливо глянув на Блажкуна, погладив вуса.

— Ні, Захарію, своїх вони майже не чіпають. Те, що конокради мало чіпали досі багатія і пана, я думаю, ясно говорить, хто вони такі. Свій у свого не краде. Багач багача не зобидить. Я певен, що конокради з багатого роду, може, з шляхти,— спокійно і переконливо сказав матрос.

— Так-то так,— озвався Блажкун.— А на кого чорна слава падає за ці крадіжки? Ти хіба не чув, що люди гомонять по селах? Кармалюка хочуть конокрадом зробити. Шляхта в один голос трубить: «Кармалюк — розбійник; по-вуличному його називають карман, значить — злодій. Хто ж, як не він і краде коней?»

— Цього нам і треба,— схопився Іван Дроздов.— Воно ще раз підтверджує мою думку, що коней у бідних водять найштія багатіями конокради. Це їхня зграя. А щоб не кидалося в очі, іноді і в багатія беруть.

Захар Блажкун не стримався:

— Ну, і що з того, Іване? Однаково для людей Кармалюк уже запеклим злодієм став. Зрозумів?

Кармалюк струснув головою, і всі помітили, як налилося кров'ю його обличчя і затремтіли вилиці. Багряний рум'янець розлився на скропах, і всі побачили сріблясту сивину в нього над вухами.

— Брешеш! — крикнув Кармалюк на збудженого Блажкуна.— І люди твої брешуть!

Він знову підпер долонями голову і тихо, в глибокій задумі, доказав:

— Чесні люди не можуть на мене таке казати. Вони добре знають, хто я такий. За людей мене на каторгу гнали, пани поліцаями, як звіра собаками, цькують... Пани все можуть... Вони навіть книгу церковну вкрали, де моє народження записане. Там сказано ясно, що я — Кармалюк, а в протоколах і в суді вони

пишуть: «Карманюк». Дітей моїх прозвали «карманами»... Жінку... Що зробиш? Собака бреше, вітер несе...

— То правда, отамане,— озвався мовчазний Ілько Сотничук. Захар Блажкун тихо зітхнув:

— Отамане, ти на мене не гнівайся, бо я правду говорив. Коли в чоловіка останнього коня вкрадено із тайні, він що хочеш в нестямі скаже. Він вовком завив від такого горя... От поговір і летить, як блискавка, по ярмарках, по корчмах, від села до села... За горло його не схопиш, язика йому не вирвеш. Нічого йому не вдієш.

Кармалюк устав і почав ходити навкруг погаслого багаття. Високий і плечистий, у полотняній сорочці, що була заправлена в такі ж полотняні штани, тільки латані й притерті на колінах смолою, він був схожий у цю мить на отамана чумацької валки, якому прилучилася в степу біда. Зупинившись проти Блажкуна, він підгорнув ногою в зморщеному постолі попіл до багаття, сказав:

— Твоя правда. Але що нам робити, ти й не сказав? А робити щось треба. На їхню брехню і наклеп треба відповісти правдою... Що ви на це скажете, хлопці?

Підвівся Іван Дроздов, рішуче махнув рукою, наче в ній була шабля.

— Впіймати конокрадів, от і все,— сказав він.

Кармалюк поплескав його по плечі:

— Правильно, Іване, я тільки-но теж подумав про це. А коли одна думка приходять двом людям, тоді вже веселіше стає... Значить, так і покладемо. Захар з Іваном візьмуть собі хлопців і підуть на це діло. Тільки пам'ятайте одно. Ви повинні їх привести живими. Над ними має бути суд при народі. Так я вирішив. Чи до ладу воно буде?

— Добре, отамане,— сказав Захар Блажкун.

— Хвалимо за раду,— підтвердив Ілько Сотничук.

— Постараємося,— тихо промовив Іван Дроздов.

Старшина підвелася, і це означало, що всі вони пристають до Кармалюкового рішення, що рада вже закінчилася і пора кожному братися до свого діла.

— Значить, Захар піде цієї ночі з Іваном,— ще раз нагадав Кармалюк рішення ради.— А ти, Ільку, вирушиш із своїми хлопцями завтра вранці. Третя ватага нехай виходить зараз. Кожен починає своє діло окремо, але в один час, рівно опівночі, і закінчує, коли заспівають треті півні. Діла у всіх буде багато і треба його робить швидко. Хотів би я, хлопці, побачити, як у Кам'янці губернатор рватиме на собі волосся, коли почує, що Кармалюк

за' одну ніч аж у трьох маєтках побував, а ті маєтки один від одного за сотню верств. Весело буде...

І отаман засміявся, примруживши блакитні очі так, що сльоза з них викотилася, і вибухнув довгим, зтяжним кашлем. За ним дружно зареготали старшини, уявляючи собі, як розгубиться поліція і військо, коли почують вони про такий маневр.

Кармалюк загода обміркував те все удвох з Іваном Дроздовим і для цього, власне, і скликав раду. Небезпечно стало далі всім в одній ватазі бути. Навколо засідки, охорона, поліція, а їй ще й військо додали. І всі шукають, ловлять Кармалюка. Нехай тепер спробують упіймати! Іван Дроздов таки не даром у гвардійському екіпажі служив. Він там зметукував військове діло, і тепер матрос — добра знахідка для Кармалюка. Адже Іван перший йому підказав, щоб ватагу поділити на загони і почати проти поміщиків партизанську війну, як проти Наполеона, коли французів партизани й ополченці стріляли з кожного куща, дерева і горбка... Добре, що Кармалюк зустрів матроса в Москві, в майстерні Тропініна. Іван Дроздов прийшов до художника просити грошей за те, що його Тропінін колись малював у Петербурзі. Тоді ж він розповів, що хоче пробиватися на Дон і там утворити партизанський загін з втеклик кріпаків і солдатів. Кармалюк покликав його з собою, художник Тропінін гаряче підтримує Устима, і тепер матрос Іван Дроздов знайшов у лісі свою волю.

Старшини запалювали люльки, і Кармалюк заговорив знову:

— Тільки ви не думайте, що конокрадів можна зловити за одну ніч. То волоцюги хитрі, мов чорти, і прудкі, як вітер. Спочатку треба знайти їхніх спілників — тих, що виказують, у кого треба й можна вкрасти коня, і тих, хто переховує і перепродує крадених коней. Напийте собі по селах надійних людей, і хай вони придивляються та прислухаються до всього. Конокради передають коней з рук на руки. Часто вони і не знають того, кому передають, бо їх тут ціла зграя. Передають по прикметах. А які ці прикмети? Ніхто не знає. Але я дізнався, хлопці. У великій таємниці вивідав у одного конокрада... Прикметою для конокрадів була кінська голова, череп. Лежить такий череп у воротах, ніхто на нього уваги не звертає, а для конокрада — це і є потрібний знак. Він прижене в село крадених коней і одразу в ті ворота веде, під якими кінська кістка біліє... От як вони роблять. Придивляйтеся й до цього...

— Спасибі за раду, — сказав за всіх Захар Блажкун.

— І ще одного не забудьте, — продовжував Кармалюк. — Нашого Чорноморця, Івана Дроздова, треба ближче познайомити з панськими маєтками. Слід звести його з нашими людьми по селах і хуторах. Він дуже гарячий, і ви його не випускайте поки що

наперед. Хай більше придивляється і слухає, бачить і примічає, як тут, на Поділлі, люди живуть...

Одразу по прибутті Івана Дроздова в загін його прозвали Чорноморцем на знак того, що він матрос і служив у флоті, хоч і на Балтійському морі. Тут, на Україні, близько було Чорне море, і нове прізвисько одразу закріпилося в загоні, приросло до матроса.

Іван Дроздов почервонів і, тріснувши чубом, сказав:

— А що примічати? У вас живуть так, як і в нас, в Олонецькій губернії. І тут пани, і там пани. І тут кріпаки, і там кріпаки. Горе для нас скрізь однакове... Але не робіть з мене нещасного... Мені не потрібна нянька... Не ликом шиті... Раз одчайся, то не держіть...

До нього підступив Захар Блажкун:

— Ти скажи нам, Іване, може, тобі поганувато в нас? Може, тобі чогось бракує?

Матрос розстебнув сорочку, так, наче йому жарко стало, і всі побачили на його широких волохатих грудях маленького хрестика. Іван Дроздов торкнувся хрестика рукою, відповів:

— Ого, куди загнув! Мені й на думку таке не спадало, щоб не подобатися... Мене іноді навіть жаль бере, що всіх вас не було тоді з нами на Сенатській площі в Петербурзі... Коли б разом з військом така ватага вдарила на царя, то і всі гармати, і Петропавловська фортеця, і весь арсенал зброї був би в наших руках. А царя, як блощицю, до нігтя, з усім його родом...

Старшини замахали на Блажкуна руками, щоб більше не затівав суперечки з Іваном Дроздовим, і почали прощатися. Вони підходили по черзі до Кармалюка і складали йому перед дорогою свій низький уклін. Кармалюк першого обійняв Івана Дроздова і трічі поцілував у колючу, неголену щоку.

— Хай густий ліс, Іване, буде тобі батьком, а земля наша й люди — матір'ю... Держися їх, і не пропадеш, — сказав він.

— Спасибі на слові, — відповів матрос.

Кармалюк вже обіймав Захара Блажкуна, тиснув руку Ількові Сотничуку, як над лісом двічі прокричав пугач. Хлопці насторожились. Це був умовний знак вартових. Що там у них могло трапитись? Кого принесло в табір о такій порі? Кармалюк прислухався.

По той бік болота шелеснули куці, і, прогорнувши гущавину очеретів, на плесо вийшов вартовий, ведучи за собою старого бандуриста Діброву.

Побачивши бандуриста, Кармалюк насторожився. Перед ним виринули рідні Головчиці, своя, кладена в зруб, хата, перед очима постала жінка Марія, троє синів. Кармалюк пильно вдивлявся

в очерети, ждав, що слідом за бандуристом Дібровою ще хтось буде йти. Може, котрийсь з синів чи навіть сама Марія? Але очерет стояв рівний і високий, навіть не загойдався. Старий Діброва прийшов до табору сам.

Устим вийшов йому назустріч, запитав:

— Як живете, діду?

— Драстуй, сину, драстуй, — низько вклонився Діброва.

Він тупцював круг отамана, прикладав шкарубку долоню до вуха, щоб почути його мову. Дід відповідав Кармалюкові невлад, бо недочував, і все розповідав про своє: як він шукав Устима по селах і ярмарках, скільки доріг сходив і людей перебачив заради цього. Правда, він не насмілювався розпитувати кожного стрічного бурлаку про Кармалюка, але серцем чув, догадувався, знав, що Кармалюк тільки десь тут, у цьому краю.

Кармалюк подивився на старшину, закурено похитав головою:

— Як же він постарів. А здається, піби ще вчора пісень нам співав... На бандурі грав...

— І тепер співаю, — наставляв вухо дід.

— А здоров'я твоє як? — запитав Кармалюк. — Видать, ще дебелий, не зносився. Добрячий ще дідок, кажу хлопцям, — промовив Кармалюк, нахилившись Діброві до вуха. — Кажу, дебелий дідок, не підтоптаний.

Діброва недовірливо глянув на отамана, зміряв поглядом старшину, але, помітивши на їхніх обличчях лагідну посмішку, байдуке махнув рукою:

— Де там! Був кінь, отамане, та з'їздився. Загубив і мене поспіака...

— Хто?

— А хто, як не Ханенко. Як згоріла його гуральня, а тебе впіймали та повели на суд, просвітку ми не бачили. Тоді й мене назад взяли до двору. То я був відпущений на оброк з мастку пана Ханенка. Ходив по селах і ярмарках, людям пісень і молитов співав, подаєніс за це збирав. Пап мені оброк з цього подаєнія призначив. З милостині я платив йому щомісячно. А потім почали догадуватися, що я з Кармалюковими хлопцями знаюся, і мене виказала якась шельма. Били дуже тяжко осавули, по голові били. А я мовчав. Не діждете, думаю, од мене слова. Все про тебе і твоїх товаришів допитувалися. Хто вони, як називаються, звідкіля родом? Нічого їм не сказав... Від тих побоїв і слабнути почав. Торік кров горлом пішла, а тепер наче в грудях щось обірвалося. Хриплю, кашель душить... Почув про це Ханенко і вигнав мене з двору під три вітри. Нащо глухий каліка панові?..

— Не журіться, діду, — сказав Кармалюк. — Зостанетеся в нас, пісень будете хлопцям співати... Ану, братове, давайте зараз йому нашої, нової, тії, що Іван з Петербурга приніс. Хай дід її навчиться.

— То правда, пісня серце радує, — додав Блажкун.

— Заспіваємо! — сказали старшини.

Вони посадовили Діброву на високій колоді, самі вмостилися круг нього. І Іван Дроздов, сівши біля бандуриста, голосно й привільно завів свою улюблену пісню. Він вимовляв кожне її слово, схилиючись до Діброви, щоб той ясно чув усю пісню.

Уж к-а-а-к шел ку-у-зне-ец да из ку-у-зницы.
Сла-а-а-ва-а!

Діброва ворухив губами, тихо повторюючи слова за Іваном Дроздовим. Потім він зняв з плеча бандуру і поклав її на коліна. Поволі, наче ненароком, торкав зашкарубленими пальцями струни, і скоро його бандура заспівала разом з усіма, весело й протяжно озвавшись серед лісової тиші.

Іван Дроздов заспівував, а вся старшина і Кармалюк підхоплювали дужими голосами:

Нес ку-у-з-не-о-ец три-и-и по-о-о-жа.
Сла-а-а-ва!

За кожним рядком бандура дзвеніла все голосніше й голосніше, бо Діброва вже вловив мелодію пісні, і струни переспівували її наново, як гурт затихав, ждучи; коли знову почне Іван Дроздов.

А матрос виводив далі:

Пе-е-р-вы-й-й н-о-ож на бо-я-ар, на ве-е-ельмож.
Сла-а-а-ва!
Второй н-о-ож на по-о-пов, на свя-а-то-ош.
Сла-а-а-в-а!

Кармалюк із старшиною підхоплював на повні груди:

А мо-литву-у сот-во-о-ря-я,
Тре-е-ти-и-й но-о-ж на ца-а-а-ря-а.
Сла-а-а-в-а!

Пісню було доспівано, її відгомін вже затих у густих очеретах над лісовим озером, а старий Діброва все перебирав струни бандури. Срібним голосом озивалася вона, гриміла басами про народну силу і ненависть. Бандурист підхопив уперше почуту пісню і програвав її на бандурі, щоб не забути. Коли він закінчив, поклавши широко долоню на струни, Кармалюк запитав старшину:

— Ну, як, братове, приймемо діда до себе чи ні?

— Приймемо! — загукало кілька голосів.

Дід вклонився на всі боки, подякував за ласку і дав слово вірно служити повстанцям. Було вирішено влаштувати його в першій ватазі, у Захара Блажкуну. Нехай знову ходить по ярмарках і селах та розпитує людей, який пан дужче знущається над кріпаками. Бо козем гасати чи піхтурою йти старому Діброві вже песила.

Захар Блажкун хотів одразу й забрати з собою бандуриста, але Кармалюк зупинив:

— Сідайте, діду. На дорогу годиться посидіти, — і сам присів біля Діброви на вогкій траві.

За отаманом посідала вся старшина. Кармалюк довго мовчав, перебираючи пальцями густу траву, наче шукав у ній чогось, не наважуючись почати розмову. Він, певно, не хотів, щоб старшина слухала про його сімейні справи, але відіслати її звідси вже не міг. Тому й почав розпитувати діда стороною про Головчинці, про пана Ханенка і взагалі про новини в повіті. Він натякнув, що збирається скоро навідатися до рідного села, побачити пана Ханенка та його гуральню.

— Ой, що ти, отамане! — замахав на нього обома руками Діброва. — Забудь і думати про Головчинці. В село солдатів повно пагнали. Сторожа день і ніч стоїть навкруг села, на тебе чекає. Ждуть, поки ти з'явишся жінку й синів провідувати...

Кармалюк похилив голову, спершись ліктями на коліна. Краще було й не починати цієї розмови про жінку й синів, бо вона знову боляче пекла серце, навівала гірку печаль. Та Діброва не знав, цього й провадив далі:

— По всіх церквах уже другий місяць анафему тобі оголошують, і попи читають публікацію, щоб люди усі твої прикмети запам'ятали. На зріст два аршини і шість вершків, волосся русаве, очі блакитні, бороду голить, переднього зуба нема... Боронь тебе боже з'являтися о такій порі в Головчинцях!

Кармалюк випростався і, стиснувши кулаки, підійшов до Діброви:

— А як же Марія живе? Як сини мої? — голосно промовив він, мало не скрикнувши. Його дужий голос покотився лісом, вдарився об зелену стіну очеретів. Десь на болоті знялися наполохані качки і прошуміли над головою. Кармалюк ходив по галявині широкими кроками, обличчя його наливалось кров'ю, ніздрі широко роздimalися. Всі добре бачили, що в отамановім серці наростає велика буря і треба її вчасно зупинити. Захар Блажкун почав сіпати за полу старого бандуриста, показуючи йому очима на

грізного Кармалюка. Діброва, нарешті, зрозумів, чого від нього хочуть, і змінив тон своєї розмови.

— Дякувати богіві, жінка і сини живі й здорові,— відповів Діброва.— Просили низько тобі кланятися. Марія знає, як тобі важко прийти до них, і через те не гнівається. Сини твої ростуть, як після доброго дощу... Іван скоро женитися буде... А Остап вигнався, як молодий дубок... Менший уже панських коней пасе...

Кармалюк зітхнув, очі його заблищали.

— А хазяйство ж їхнє як іде? — запитав він.

— Марія коня купила на хазяйство. Для Івана все, на весілля йому дбає,— пояснив Діброва.

Кармалюк одразу підняв голову, і обличчя його засяяло якимсь внутрішнім вогнем, що пробивався десь з глибини, мабуть, від самого серця. Блакитні очі округлилися, подобішали. Отаман немов ожив, став веселіший і, здавалося, забув, що біля нього сидять люди. Він одійшов від них убік і почав говорити сам до себе, тихо й повільно, ніби роздумував уголос:

— Син жениться... Весілля скоро в моїй хаті буде, а мене й досі там нема. Бач, яке щастя, хазяїнами поставали, коня купили на хазяйство. Певно, позичали грошей у шинкаря, своє щось продавали... І все самі, без мене. Помагай їм, боже... Не журіться, діти, я скоро прийду до вас,— бубонів Устим, але раптом спохватився і, соромливо озирнувшись на старшину, весело запитав:— Чого ж замовкли і носи повішали? Хіба не чули — мій син жениться! Уставайте, хлопці! Діла ж у нас скільки всякого зібалося! Треба скрізь встигнути. Хто ж заплатить панам, як не ми?

Старшини підвелися і рушили за Кармалюком в густі очерети.

27

Гонець від Івапа Дроздова розпрощався з Кармалюком на узліссі і зник у густому чагарнику. Тепер на цій галявині отаман часто зустрічав посланців від своїх загонів, приймав від них доносення, через них давав своїм хлопцям нові накази і поради. Так було безпечніше і певніше. Тепер його загони орудували по всьому Подільському краю, і бувати в кожному з них він не міг. Відомості, що їх привозили гінці, були втішні. Селянське повстання розгорялося, грізною силою нависаючи над поміщиками і заможною шляхтою. Поліція вже дізналася про появу в Кармалюковій вагазі матроса Івана Дроздова, і отамана це засмутило, хоч поліція і не знала, хто ж він такий, цей матрос. В одному перехопленому циркулярі начальник повітової поліції писав про Івана Дроздова: «Литинская градская полиция благоволит. ведать земский суд, что с преступником Карманюком участвует некий Черномо-

реп, его правая рука, по названню не известен, а по имени Иван. Говорит по-руски, росту посредственного, лица немного продолговатого, чистого, носа тоже продолговатого, волоси на голови, бровях и усах русые. Усы густые, глаз серых, больших. Приняты строгие меры к разысканию».

Кармалюк насторожився, пригадавши це повідомлення, що його знову, уже вдруге допіру привіз гонець. Розстеливши в дві сталки мотузка на траві і наспівуючи якусь пісеньку, пішов по лісу збирати сухий хмиз. Це добра ознака, що поліція й досі не знає всієї правди про Івана Дроздова. Значить, його хлопці міцно тримають язика за зубами. Скоро того хмизу була ціла в'язка, і він, завдавши їй на плече, спроквола пішов на битий шлях. Він думав про Марію, і йому здавалося, що він ніколи не стояв перед судом у Кам'янці, що на той суд ніколи не приходила Марія, що малий Остап не бачив його, закованого в кайдани і в арештантській одежі. Йому здалося, що він зараз уже зовсім вільний і що в'язку хмизу несе до своєї хати в Головчинці. Ось вибіжать йому назустріч діти, і він знову розповідатиме їм казку про хитрого зайця, який обдурих лисицю.

Ось уже й хата, тільки не його. Біля хати з високими вікнами, край битого шляху, стоять чийсь вози і бричка. Устим скося розглядає їх, не підводячи голови. Він скидає на дривитню в'язку, але до хати йти не наважується. На поріг вибігає хазяйка ходаківської корчми, гладка і дебела Тетяна. Витираючи фартухом червоні руки, вона гукає до Устима:

— Михайло! Поклади хмиз та наноси води в діжку. Вічно ти огинаєшся від роботи...

Кармалюк бере дерев'яне відро й ключку, йде до криниці. Він посить воду по піввідра, але діжка вже майже повна. Він навмисне довго затримується біля криниці, до корчми зайти не можна, бо вози й бричка ще стоять біля воріт. Нарешті до брички підходить якийсь панич, на вози сідають солдати, і на дорозі вже курить пилюка по їхньому сліду.

— Хай вони тобі вигорять, — кидає бриля на лавку Устим, навіть не глянувши на Тетяну. Вона прибирає з столу недопиту горілку, закуску і хитро підморгує до Кармалюка:

— Сам поліцмейстер був...

— А хоч би й цар — мені однаково, — гримає Кармалюк і надовго затихає на лавці коло вікна. Тетяна вже знає його вдачу. Краще не зачіпати Устима, коли він так спохмурнів. З того часу, як його привів сюди Захар Блажкун, в корчмі все пішло інакше. Тетяна немов ожила. Вона землі не чула під собою, впадаючи біля Устима. Йй часом аж не вірилося, що це насправді той самий Кармалюк, що про нього ходять легенди і складаються пісні. Тетяні

було важко звикнути до того, що Устим Кармалюк живе в неї за пахолка і його треба лаяти на людях, щодня посилаючи на різну роботу, щоб хтось, бува, не помітив у ньому підозрілого й дивного наймита. Отже, на людях Тетяна береглася, а коли чоловік виїздив з корчми, вона щebetала біля Кармалюка, зігрівала його ласкою, але він був зовсім байдужий і наче холодний до Тетяни. Ось і зараз він такий неприступний сидить...

Тетяна, пораючись біля печі, голосно зітхнула. Кармалюк знову навіть не ворухнувся. Наче Тетяни для нього в хаті не було. Ну, що він там забачив у вікні, що вплив очима? Осінні хмари пливають над сірим лісом, по дорозі вітер жене куряву, і в її клубках кружляє пожовкле листя. Надходить вечір, і холодно стає надворі.

— Може, лежанку протопити? — питає Тетяна.

— Я сам, — підводить його Кармалюк і виходить з хати. Він приносить сухого хмизу, кладе його в лежанку і сам розтоплює, присівши навпочіпки в кутку.

Вечоріє. В сінях хтось стукає, просячись до хати. Кармалюк відчиняє подорожньому двері і, не дїждавшись поки той зайде, вертається і присідає до своєї лежанки.

— Слава Йсу, — вклопється білявий хлопчина, — а шинкарка вдома?

— Навіки слава. Дома, — не обертаючись до хлопця, відповідає Кармалюк.

Хлопець переступає поріг і розглядає хату. Біляве волосся низько спадає йому на лоб, в ясно-блакитних очах світиться втома. Одежа на ньому проста, латана, ноги босі, брудні. В руках він тримає високого цїпка. Видно, що прийшов здалека. Кармалюк уже хотів заговорити з ним, але нагодилася Тетяна.

— Прощу, пані, — знову низько вклопється хлопець. — Може, ви чули, пані... У нас коня вкрадено... Я шукаю його...

Тетяна притулила до губів пальця, потягла хлопця до другої кімнати. Кармалюка кинуло в холод, і він скочив до дверей, причаївсь. Перших слів він не міг розібрати. Тетяна промовила їх пошепки, але потім до нього долетіли голосніші уривки з розмови за дверима.

— Скільки ти даси? Кїнь пропав давно, шукати його треба далеко, — долинав Тетянин голос.

— Я багато не можу дати, пані. Батько мій бідний, в Сибїру був... Тепер, кажуть люди, він вернувся, але я ніяк не знайду його, — сказав хлопець.

— А хто твій батько? — запитала Тетяна.

— Кармалюк, пані, — прошепотїв хлопець і голосніше додав: — Шляхта говорить, що це він краде в людей коні, а я не вірю. Нащо б він і в нас украв?

Тетяна стрепенулася від цих слів і затремтіла. Невже це сталося? Що ж вони думали? Адже пан Янчевський суворо наказав навіть близько не підходити до Кармалюкового господарства в Головчинцях. Не зачіпати в Марії не то коня, а навіть курки... Все переплутали п'янчуги прокляті... Украли... Що ж тепер буде?

Тетяна не встигла навіть збагнути, що ж їй робити. Двері рвонулися і мало не полетіли з петель. На порозі виріс Устим Кармалюк. Погляд його був страшний, очі палали вогнем. Вступивши очі в хлопця, він, здавалося, ждав почути ще раз від хлопця правду. Він боявся, що то привид, що його знову обдурено. В очах тремтіла сльоза. Хлопець теж стояв мовчки, недовірливо, спідлоба міряючи поглядом старого й сутулого пахолка. Але обличчя його вже мінилося, світлішало, хлопець раптом гойднувся і тихо скрикнув:

— Тату! Таточку...

— Остапе! — гукнув Кармалюк і кинувся до сина.

Він схопив його на руки і почав міцно пригортати до грудей. Він гаряче цілував сина, гойдав на руках, потім поставив на землю і відчув у серці якесь хвилююче, давно не знане тепло. Перед Кармалюком стояв уже не той Остап, який колись виказав його на суді. Перед ним був вродливий і міцний підліток, з м'яким пушком, що пробивався на верхній губі. Від нього віяло чимсь рідним і недосяжним.

— Дитино моя! Як же ти забився так далеко? І не страшно було йти лісами? А як же кінь отой? Де він, кажеш, подівся? — говорив Кармалюк, посадовивши хлопця на ослоні, а сам присів перед ним навпочіпки. Почувши про коня, Остап метнув оком на перелякану Тетяну і опустив голову. Тетяна стояла серед хати, безпорадно скубла шлярку на фартусі.

— Вийди звідси, молодиче, — устав Кармалюк. — Не оскверняй своїм оком мого сина. Я про коня потім з тобою поговорю...

— Отамане! То нападсть на мене... Я того діла давно одцуралася... Повір мені! — благала шинкарка.

Кармалюк мовчки взяв її за плечі і, випровадивши за поріг, щільно причинив двері. Остапові це сподобалося, і він, затуливши долонею рота, тихо засміявся.

— Отакий з мене батько, Остапе, навіть гостинця тобі не маю, — сказав Устим.

— То дарма, аби самі живі й здорові були, — весело відповів Остап.

Вони сіли поруч і повели щирю й задушевну розмову про домовку. Хата їхня ще міцна. Правда, хлів похилився, але його взявся полагодити сусіда їхній, дядько Опанас. Вони купили коня і думали в тому хліві його поставити, а от маєш мороку. По всіх

селах почали коней красти, і всі кажуть, що то Кармалюк робить. «Але нащо ж він тоді украв єдиного коня в своїх дітей?» — не раз казала людям мати. Та хіба ймуть їй віри? Отож і розійшлися вони всі шукати коня. Іван пішов на Молдавський шлях, він, Остап, у ці краї. Важко одній матері з ними, і вона надумала після різдва оженити Івана. Невістка — нова робітниця в хаті. Все якось полегкість буде. От тільки йому, Остапові, п'яної полегкості не ждати вже. Гнівається мати все на нього. Віп уже й з дому не раз тікав.

— Цвікають у вічі всі: «Ти батька виказав», — похмуро промовив Остап. — А хіба я хотів цього? От і втік з дому, блукав по шляхах і на ярмарку. Усе вас шукав, у чумаків розпитував. Ну, мене поліція впіймала і назад до матері одвела. По етапу...

— Остапе, що ти говориш? Стривай, стривай, — злякано зупинив його Кармалюк. — Може, ти вигадав це все? Не могло такого бути, я не вірю...

— А от було, — тихо сказав Остап і замовк.

Кармалюк насупився і не знав, що відповісти синові.

У вікнах тужливо завивав осінній вітер, торохтіло в шибку оголене гілля. Кармалюк не зогледівся, як приїхав з міста Тетянин чоловік-вихрест, не чув, коли вони полягали спати. Перед ним був його син, дивний і загадковий Остап. Іноді Устимові ввижалося, що це не його син, а якийсь чужий хлопець, зовсім і не схожий на колишнього слухняного і лагідного Остапа.

— Добре, що я знайшов вас, тату, — знову озвався Остап. — Тепер я не вернуся додому. Я буду у вас служити... Я вмію на коні їздити...

— Викинь те з голови, Остапе, і забудь, — суворо сказав Кармалюк і помітив, як хлопець здригнувся в плечах, тихо схлипнув.

Устим постелив долі рядно й кожуха і поклав Остапа спати. Вони довго лежали, міцно обнявшись, ніби прислухалися, як грізно гудуть у лісі сосни і скигнуть за вікном осіння ніч.

— Спи, синку. Я вам цілу пару коней добуду. Та хіба таких, як ваша шкапа?

— Не можна нам одразу пару коней, — зауважив Остап. — Усі побачать і догадаються. Знову матір поліція забере.

— Ну, я грошей дам, — заспокоїв його Устим.

Остап не відповів батькові, а тільки дужче пригорнувся до нього і скоро заснув.

Ще до схід сонця вони вийшли з корчми. Кармалюк провів сина до перехрестя, і тут вони попрощалися. Тричі поцілувавши Остапа, він сказав:

— Не приходь, сину, до мене. Малий ти ще. От коли панів проженемо, буде людям воля, і тоді я зовсім вернуся до вас... Будемо всі разом.. А поки слухай матір, не зобижай її...

Остап пішов не оглядаючись. Він повернув з лісової стежки на шлях і йшов усе далі й далі понад ровом, а закам'янілий Кармалюк стояв і дивився йому вслід. Синова постать двоїлася і розпливалася в його очах, але він навіть руки не підняв, щоб витерти сльозу.

28

Подільський губернатор, заможна шляхта і поліція втратили голову, ганяючись за Кармалюком. А він усе з'являвся там, де його ніколи не ждали. З'являвся одночасно в кількох маєтках, на відстані сотні, а то й більше верстов. Начальник літинської поліції сам спостерігав ночами велетенські заграви, що високо здіймалися над сонною землею. Панські маєтки і збіжжя, вже покладене в скирти, загорялися, немов за сигналом, в протилежних кінцях повіту. Поліція думала, що, крім Кармалюка, на Поділлі з'явився ще якийсь отаман. Вона не догадувалася, що Устим давно поділив своїх хлопців на кілька загонів і тепер лише керував ними, вказуючи щоразу, куди їм прямувати. Кармалюка знали в обличчя, впізнавали дуже легко, і він рідко брав участь у нічних нападах на поміщиків. Він служив за пахолка спочатку в ходаківській, потім у більчанській корчмах, а згодом почав переходити на службу за паймита і до дрібної загопної шляхти. Там його мало хто знав, і схованки були більш безнечні.

Так минула дощова осінь і важка, заметиста зима. Взимку Кармалюк покинув ходаківську корчму. Затаїв Устим у серці гірку біду на шинкарку Тетяну. Багато довіряв їй. Адже Тетяна була для отамана такою бажаною втіхою в його важкому і неспокійному житті. Шинкарка клялася перед образами, що не зв'язана з конокрадами, що він, Кармалюк, її єдина надія і любов, але отаман не повірив. Пішов до другої корчми, а потім на глухе село до бідного шляхтича, але керувати повстанцями не припиняв усю зиму.

Прості люди не забували Кармалюка. Вони знали, що він десь тут, серед них, і може знову при першій потребі об'явитися. На вечорницях дівчата й хлопці співали про нього пісень, просили старших оповідати про Кармалюка і слухали тих оповідань безперестанку, аж до третіх півнів. Його іменем дівчата називали кращих і найсміливіших парубків. То там, то тут, під дзвінкий регіт вулиці, чулися дівочі вигуки:

— Ох, ти ж мій Кармалюга!

— Оце так Кармалюк! Орел-парубок!

Парубки з гордістю носили ов'яне легендами ім'я, кожен намагався заробити й собі його в дівчат, приносячи на вечорниці нові оповідання про Кармалюкові пригоди, що про них вони почули десь на ярмарку чи, може, в корчмі від старих людей.

Коли в село часом заходив лірник чи бандурист (а найчастіше це був старий Діброва), парубки й дівчата не хотіли його випускати, поки не розказував їм усього, що сам знав або від людей чув про Устима Кармалюка.

Ім'ям Кармалюка називали новонароджених дітей, і на хрестинах пили за нього першу чарку, щедро вихлюпуючи в стелю недопиту горілку. Щоб Устим ріс на щастя й славу батькам, щоб був невловимий і прудкий, як вітер, щоб завжди мав недосяжні для поліції стежки. Пили за дитину — думали про Устима Кармалюка.

Навіть шляхта обожнювала його світлий образ. В ті часи не кожен шляхтич був ворогом бідного люду. Шляхтич шляхтичеві не був рівнею. Особливо це відчувала так звана загонова шляхта. Вона гвіздилася по бідних хуторах, а частіше по селах, маючи за душею тільки гучне прізвисьце та шляхетський гонор, а землі в неї і грошей чортма. Один наділ на цілу сім'ю (наділ — загін, від того вона й загонова), одна шкапа в парокінному фургоні і дуже рідко парокінна стара бричка. Правда, загонова шляхта була вільна і панщини не робила, сьак-так перебиваючись поденною роботою та дрібним торгом, щоб вистачило на харчі та одяг.

Надивився за зиму на життя цієї шляхти Кармалюк. Бувало й сміявся не раз, спостерігаючи, як отакі шляхтичі, що світять ліктями, що в них чоботи завжди каші просять, зустрівшись при нагоді, високо тримають голови, наче магнатні креси, цвенькають бундючно і самозакохано: «Пшепрашем пана», «Дзенькую пана»...

— Ох, пани, пани, — на трьох одні штани, — добродушно посміхався Кармалюк з тієї загонової, або, як він казав, загнаної шляхти. Але він спостерігав серед них й інші, людяні риси. Їхні паничі й панянки так само, як і молоді кріпаки, збиралися на вечорниці, співали пісень і, щоб ніхто не чув, також оповідали страшні пригоди про Кармалюка. Дівчата їхні залобки співали модної на той час пісні про коханця, який десь забарився, а дівчина жде його й сумує. Пісенька була коротка, і в ній говорилося про те, що:

Зозуленька в полі кука,
Нема мого Кармалюка.
Нема, нема і не буде,
Ой, як тихо, сумно всюди...
Літа коник на мундштуку,
Прилинь, прилинь, Кармалюку...

І не знали панночки, навіть не догадувалися, що оспівуваний ними Кармалюк ходить отут серед них, мовчазний і слухняний, зарослий бородою пахолок. Він рубає їм дрова, носить воду, доглядає скотину, топить печі. Коли б знали! Не раз Устим слухав їхні пісні і оповідання про себе, і йому хотілося вийти до шляхтянок з своєї наймитської тісної комірчини, розповісти всю правду. Але він не вірив шляхті, навіть загоновій, боявся її зради. Весною Кармалюк остаточно переконався, що його побоювання були не даремні.

Скоро пригріло сонце, холодні вітри почали впухати, і після теплих дощів забуяла на левадах молода трава. З лісів повіяли п'яні пахощі, защебетали птахи. Там, поміж сірими ще дубами, розпускала свої ясновелені коси гнучка береза, підіймався на болоті гостролистий оситняк, і плакала пінястою сльозою верба край дороги. Кармалюк часто виходив на леваду і довго дивився на широкі поля, вкриті озиминою, вдихав на повні груди терпкий запах чорноземлі, і в його серці прокидалася давня, пекуча мрія. Взяти б зараз чепіги в руки, і налягти всім тілом на плуг, і ступити босими ногами по теплій борозні, і приробити дітям хліба на всю зиму, щоб не зазирали більше в рот до багатого. Від тих спогадів про рідне село й сім'ю Кармалюк ставав похмурий і мовчазний. Він думав про Остапа і картав себе за те, що не дотримав дапого слова. Ось і зима вже минула, а він синам і жінці навіть звістки не подав про себе. Що там у них робиться тепер? Може, Остап знову втік з дому? А як Іванове весілля? Чи справили його, чи ні? Коли справили, то хто ж був за посадного батька?

Не знав того всього Кармалюк. Одно тільки знав. Його хати в Головчинцях сторожа не кидала цілу зиму, а весною й поготів не кине. То біда невелика. Треба такі побувати цієї весни в Головчинцях. Ось розпрощається з службою і поминай, загонова шляхто, як звали твого бородатого мовчазного пахолка. Скоро вже й нові хлопці почнуть збиратися в лісі. Кармалюк жде їхніх посланців з дня на день. Хто пройде чи проїде селом — Устим уже на воротах. Виглядає своїх.

І от одного разу, пораючись у корівнику, Кармалюк почув ледве вловиме бренькання струн. Вітер то прибивав його на подвір'я, то заносив десь на городи, і важко було вгадати, звідкіля лине той звук. Вийшовши до воріт, отаман ледве на ногах устояв. Попідтинню по той бік вулиці шкандибав старий Діброва з бандурою через плече. Він ішов повільно, злегка перебираючи худими пальцями струни. Кобзар співав якусь невиразну, схожу на церковний псалом, пісню. Легітний вітерець обвівав його блискучу лисину і гнав пісню вздовж вулиці. Діброва йшов без шапки.

Кармалюк схопив дерев'яні відра і пішов навперейми Діброві, до криниці. Замкнувши в залізну ключку відро, повільно почав опускати журавля до води, не зводячи очей з бандуриста. Діброва ще здаля впізнав Кармалюка, але йшов до нього повільно й байдуже, ніби вперше бачив цього пахолка загонової шляхти.

Порівнявшись з криницею, бандурист уклонився Устимові:

— Дозволь, добрий чоловіче, води напитися, — сказав він.

Кармалюк поставив на цямрину відро, відповів:

— Доброго здоров'я пивши...

Йому хотілося схопити в обійми діда і без упину розпитувати про свою сім'ю, про хлопців, Івана Дроздова і Захара Блажкуну, але всі вікна в хатах виходили на шлях, на подвір'ях вешталися люди, і Кармалюк тільки лагідно посміхнувся в русяві вуса і вже начеплював на журавля друге відро.

— Ждуть тебе, отамане, цієї ночі за ходаківською корчмою в Гнилому яру. Уже прийшли Іван Дроздов, Захар Блажкун, Ілько Сотничук. На їхній клич уже злітаються нові твої діти, — схилившись до відра, проказав Діброва.

— Прийду. А як мої живуть у Головчинцях? — запитав Кармалюк.

— Скоро весілля Іванове буде. Тобі перекажуть, коли і в який день, — відповів старий.

— Спасибі, діду. Пождіть мене за селом. Разом у яр підемо, — запропонував Кармалюк.

— Не можу. Мені наказано в Деражню йти.

До них ішла сусідка з відрами. Діброва помітив її, ще як вона з воріт на вулицю виходила і, втерши рукавом губи, вклонився Кармалюкові.

— Спасибі, чоловіче...

— Богу дякуйте, — холодно відповів Кармалюк.

— Приходь конокрадів судити, — шепнув на прощання Діброва і, кинувши за плече бандуру, почвалав уздовж сільської вулиці.

Наздоганяти його за селом було небезпечно, і Кармалюк не пішов на це. Він сказав своєму шляхтичеві, що завтра вранці збирається на прощу до Києва, і, склавши блаженські свої пожитки, пізнього вечора вирушив із села. Йшов поза городами до лісу, а там тільки йому одному відомими стежками добрався до перехрестя доріг проти ходаківської корчми.

Займався світанок, над лісом лежав туман. Цілюща лісова прохолода підіймалася від землі. Почувши лісовий простір, збагнувши, що скоро вже кінець важкій дорозі, Устим широко розставив міцні руки, так, ніби хотів обійняти всю велич і красу в ранковому лісі. Після холодної зими, коли його день і ніч шляхта дер-

жала в чорному тілі, маючи за попихача, весняний ліс видався йому справжнім раєм. Все важке і огидне — голод, знущання, безпросвітна туга за рідними — раптом зникло й забулося. Кармалюк знову стояв на порозі своєї волі, і йому здалося, що навіть стоголоسةптаво почуло його радість, привітавши першого лісовика голосною піснею. Він зажав два пальці в рот і несамовито зашвисгів, аж у вухах заляцало. Лункий виляск пішов лісом і зазмер десь у глибині. Йому у відповідь теж розітнувся посвист, і Кармалюк побіг йому назустріч.

На узліссі під березою Устим побачив Івана Дроздова. Він був у довгій сірій свиті, сивій смушевій шапці і опирався на гострого списа. Густі русяві вуса одросли ще більше і круто, як у запорожця, спадали на підборіддя. Кармалюк і Іван Дроздов стояли нерухомо якийсь час, немов упізнавали один одного, а потім матрос кинувся Устимові на груди і міцно обійняв його широкі плечі. В першу мить жоден з них і слова не вимовив — такою довгою і незвичайною видалась їм зимова розлука. З кущів вибіг Захар Блажкун і кинувся на них обох, розкривши міцні обійми. Іван Дроздов враз видихнув з грудей повітря, весело сказав:

— Ну, от і зустрілися! А ти, Устиме, боявся за мене...

— Все могло трапитись, Іване, — сказав Кармалюк.

— Де там! — махнув рукою Дроздов. — Мене скрізь прийма-ли, наче сипа. Навіть оженить уже хотіли... Вони дивляться, що я з чужого краю, і впадають, наче біля сироти...

— Такі вже в нас люди, — сказав Кармалюк. — Що поробиш? Але треба тобі стерегтися. Читав публікацію поліції про себе?

— Читав.

— І що думаєш? — запитав Устим.

— Збрию вуса, запушу бороду... Нехай міняють тоді, — засміявся Іван Дроздов. — Мені не можна попадатися в лани поліції. Вони дізнаються, хто я такий, і одразу повісять... Пани і цар довіку мені не забудуть Сенатської площі.

— На те вони й пани, — відповів Кармалюк.

Вислухавши донесення старшин, обговоривши всі подробиці про те, як і де приймати нових повстанців, які весною потягнуться в ліси, Кармалюк почагував побратимів своїм тютюном, набив і собі люльку.

— Слухай, Устиме! Диви, мало не забув! У нас тепер спільник знайшовся в земському суді. Канцелярист Матвій Барабан. Бідовий парубок! Оце ж він і переписав для мене оцього папера, — радісно повідомив Іван Дроздов.

— Якого папера? — здивувався Кармалюк.

— Пісню декабристів із Сибіру...

— Пісню? — суворо запитав Кармалюк.

— Еге ж, пісню,— лагідно пояснив Дроздов.— Літинська поліція за наказом губернатора заарештувала в повіті одного попавича, бурсака з Києва. При обшуку в нього і знайшли цю пісню декабристів... А наш Матвій Барабаш згодився та й переписав для нас.... Лірником одним передав... Пам'ятаєш, нам художник Тропінін у Москві читав послання декабристам у Сибір від Пушкіна, що я його тоді переписав... А тепер декабристи відповідь Пушкіну написали...

— Що ти кажеш! — стрепенувся Кармалюк.— Ну, читай, чого ж ти тягнеш.

Вони посідали під розложистою березою, і Іван Дроздов виїняв з ватяної підбивки в шапці згорнутого аркуша. Він розгорнув його, набрав повні груди повітря і почав читати, повільно і ясно проказуючи кожне слово:

Струн вещей пламенные звуки
До слуха нашего дошли,
К мечам рванулись наши руки,
Но лишь оковы обрели.

Но будь спокоен, бард: цепями,
Своей судьбой гордимся мы,
И за затворами тюрьмы
В душе смеемся над царями.

Наш скорбный труд не пропадет:
Из искры возгорится пламя,—
И православный наш народ
Сберется под святое знамя.

Мечи скуем мы из цепей
И вновь зажжем огонь свободы,
И с нею грянем на царей,—
И радостно вздохнут народы.

Він замовк, і в лісі стало чути заливистий щєбіт дзвінких пташок. Кармалюк підвів голову до неба, розправив плечі, повагом проказав:

— Свята іскра... Полум'я до неба встане! Чуєте, брати, яка це сила? Та вона ж потрощить усе на світі. Від однієї свічки запалають тисячі свічок. У тому вогні усе згорить: і пани, і дуки, і їхній цар... Та чого ж ми стали? Ходімо, братове! До зброї!

Кармалюк став одразу веселий і говіркий, обличчя його розчервонілося, в очах заграли золоті скалки. Він ішов посередині, обійнявши за плечі Захара Блажкуна і Івана Дроздова, розповідав їм про свої плани, ділився заповітними мріями. Нарешті, не витерпів і похвалився своєю особистою радістю:

— От ми налагодимо діло і чкурнемо до мене в гості. Дарма, що вони собак і солдатів понаставляли навкруг хати моєї в Го-

ловчинцях. Прoberемося якось. Сини ж у мене які ростуть! Ось побачите! Може, ще й на весілля встигнемо. Старший, Іван мій, женитися буде. Погуляємо на весіллі. Вже й Остап підріс, пушок на губі ~~на~~смікує... Ідуть літа...

— Ідуть, — сумно сказав Іван Дроздов. — А я своїх синів не знаю, коли вже й побачу...

— Побачиш, Іване, — поплескав його по плечі Устим. — Дасть бог...

Іван не відповів, і вони замовкли, повільно ступаючи по злежаному м'якому листі. Коли виходили на шлях, Кармалюк запитав Блажкуна:

— Нащо Діброву послав у Деражню?

— Нових людей у ватагу збирати. Ну, і шляхтича Янчевського у його маєтку провідати. Кажуть, він облаву на тебе рихтує... Нехай Діброва рознохає і обдивиться його з усіх боків...

— Хвалою за догадку, — сказав Кармалюк.

Перед тим як зайти до печери, Захар зупинив Кармалюка в густому очереті, сказав:

— Отамане, я ввіймав конокрадів. Всі троє — шляхтичі загонові. Це вони пустили про тебе поговор. Миршаві людці, а конокради, видно, добрі. Цієї весни вже знову п'ять пар повели...

— Як же ти їх накрив? — запитав Кармалюк.

— Через шляхтича одного, за гроші купив... Вона, ця шляхта, за золото батька рідного продати може, а не то конокрада...

— Молодець, Захаре, — похвалив Кармалюк.

— Правда, довго довелося шукати, але все-таки розплутав...

Шляхтич Підгурський із Деражні на слід навів, словом, за гроші видав, — ще раз пояснив Блажкун.

— Треба цього шляхтича мати на оці. Він ще нам знадобиться. Ти бував у нього? Який він? Може, перейде на наш бік? — запитав Кармалюк.

— Покладистий. Я тричі з ним зустрічався. Дома в нього був. Думаю, що перейде... Сам я, правда, не насмілювався з ним про це говорити, — сказав Блажкун.

— Добре. Якось на свободі заглянемо до нього. Начебто подякувати приїхали, — пояснив Устим. — Ти натякни йому про це.

— Гарзд. Я перекажу, — погодився Блажкун.

— А що конокради говорять? — запитав Кармалюк.

— Вони призналися, — вів далі Блажкун, — але я своє горе почув у тому признанні. Наша Тетяна з корчми замішана в те чорне діло... Вони платили їй мізерію, а собі брали добрі бариші...

Кармалюк підвів голову, метнув гострими очима на Захара:

— Я ж так і знав! Горе мое та й годі...

Гострий біль підступив до серця, в очах поплив сірий туман. Кармалюк прихилився плечем до могутнього дуба, наче шукав у ньому підпори, щоб не похитнутися, не впасти. Після зустрічі з Остапом у ходаківській корчмі він ще мав надію, що Тетяна не дуже й причетна до цієї історії з конокрадами, а тепер уся надія його рухнула. Як же вона так? Кармалюк любить Тетяну, вона віддана йому тілом і душею. Вона звиряла йому свої найпошаманіші думи і мрії, вона згодна з ним іти хоч на край світу, і раптом відкрилося отаке. Не раз, було, Тетяна, ризикуючи життям, переховувала Кармалюка і його побратимів. Завжди відгукувалася на його поклик, жагуче і палко шепотіла довгими ночами про свою любов. Ось ще й зараз на губах вогнем горять солодкі її поцілунки, а на шиї він почуває теплоту її міцних, білих, наче литих рук. Боже мій, що ж це діється на білому світі? Невже те все правда, і Устим повинен з кров'ю вирвати Тетяну з свого серця? Ні! Це страшно і тяжко...

Він уже не слухав Захарових пояснень про незначну провину Тетяни, про кляту шляхту, яка почала красти коней навмисне, щоб посяти серед народу ненависть до Кармалюка. Устим думав про розумну й ефективну помсту своїм ворогам, бо тільки помста може розкрити людям правду про конокрадів і їх спільників — поліцію, панів, дуків. На порозі кам'яної печери Кармалюк притишив ходу, низько вклонився своїй варті. Варта дружно відповіла йому на привітання, посидивши шапки.

Пов'язані конокради сиділи в далекому кутку і не почули Кармалюкових слів про кару, бо він сказав їх тихо, так що ледве розібрали Дроздов з Блажкунном. Його рішення було круте і крайнє, але перечити йому ніхто не зважився. Кармалюк повторив його в печері.

— Судити й повісить. А своїй Тетяні скажи, хай теж збирається в дорогу. Сестра в неї живе в Каричинцях?

— Так, — ледве чутно прошепотів Блажкун.

— От і добре, — кивнув головою Кармалюк. — Там, де повелися конокради, корчми не повинно бути. Коли ми приховаємо корчму, люди не приховають. Видно, не один сіромаха приходив до цієї корчми шукати свого коня... Хай тепер люди знають, хто такі були конокради... А місце, де корчма, хай стане проклятим навіки.

Побачивши Кармалюка, конокради попадали йому до ніг, почали лементувати й волати пощади. Устим з огидою зморщився і одійшов убік, ніби боявся, що вони забруднять йому своїми руками нові постели. Тільки й сказав їм:

— Чого кланяєтесь? Хіба я цар чи король варшавський?

Суд відбувся того ж вечора, і після нього вночі спалахнула хо-
даківська корчма. Тетяна втекла з корчми до пожежі, захопивши
з собою невеликий вузлик одежі, бляшану коробочку з гріншми та
картину з журавлями. Вона вибігла у двір і хотіла заридати з
горя, але те, що вона побачила біля воріт під гіллястими осокора-
ми, змусило її замовкнути. Шинкарка аж тепер повірила, що вчо-
рашній посланець від Блажкуча казав правду. Сплеснувши рука-
ми, Тетяна чимдуж кинулася через городи до лісу.

Вранці її шукала на згарищі поліція, кликали соцькі в околицях,
але так і не дізналися, де вона поділася тієї ночі.

Коло воріт на осокорах висіли на мотузках три шляхтичі-коно-
кради. За ніч вони вже посиніли, і ранковий вітерець присипав
їхні голови сірим попелом з пожарища. Люди, що їхали на базар,
боязко озиралися на повішених. В кожного конокрада па грудях
був прив'язаний білий кіньський череп. Побачивши його, люди зро-
зуміли все і спокійно їхали далі. На основій дощці, що була при-
бита над повішеними, чиясь невправна рука вивела квачем смоли
одне тільки слово: «Конокрад». Люди пам'ятали ходаківську корч-
му, добре знали шинкарку Тетяну і догадувалися про все, що тут
трапилося.

29

Звістка про повішених конокрадів одразу облетіла всю Де-
ражню. Деражняпський поміщик, капітан у відставці, пан Янчев-
ський серйозно занепокоївся. Яке нахабство! Розбишак і каторж-
ник Кармалюк об'явив себе визволителем бідних, а насправді вби-
ває людей! Та ще й яких людей? Посмів, варнак, підняти руку
на коронного шляхтича! Ні, це йому даром не минеться. Пан Ян-
чевський давно приготував йому пастку, — треба тільки виждати
слухного часу. Він зробить це привселюдно, на очах у всіх панів
і панянок. От тільки негаразд, коли гості вже почули про повіше-
них і, перелякавшись Кармалюка, зовсім не прийдуть на його,
Янчевського, іменини. Це найбільше турбувало поміщика, і він
нервово ходив по блискучій підлозі зали, яка скляною верандою
виходила в густий парк. Веранда була улюбленим місцем відпо-
чинку капітана. На ній він приймав шляхетних панянок з сусід-
ніх маєтків, укладав комерційні контракти на продаж пшениці й
полотна і, коли йому ставало сумно, пив до нестями принесену з
льодовні горілку і вистояний мед.

«Невже злякалися гості?» — думав пан Янчевський, раз по
раз зиркаючи через двір на сільський майдан. Уже на бапті ко-
стьолу пробило третю годину, а гостей нема. Що б воно мог-
ло означати? Але що б там не було, він добре придумав усю цю

справу з розбійником Кармалюком. Дідько з ним, що пшеницю довелось продешевити, зате слава про пана Янчевського полетить аж у Варшаву, а може, навіть і в Петербург. Нехай знають, що старий вояка та заслужений улан ще не скис у провінції і вміє з честю тримати свою шаблюку. Дивуйтеся, панове, на своїх сеймиках і в сеймі. Капітан Янчевський має смак і хист до зброї і ратного подвигу.

На майдані заголосили мідні дзвоники, і капітан вибіг на ганок. Здіймаючи хмару густої куряви, у ворота маєтку вкотилася бричка, запряжена четвериком білих коней.

З брички вискочив у щільно застебнутому цератовому плащі Тадей Заремба. Низько вклонившись Янчевському, він не осмілювався навіть поручатися з ним. Яка ж пилюка в степу! Хай він помиється з дороги, тоді й поздоровкається.

Згодом до ганку підкотили ще дві брички і кований залізом фургон, але цих гостей уже приймали слуги. Пан Янчевський до них не виходив. Після того, як з'явився Тадей Заремба, йому було байдуже, скільки гостей і коли хто приїде до його палацу.

Один тільки Діброва примічав усіх панів. Він сидів у цсарні, де збиралася вечорами черноробоча дворова челядь послухати бандуристових казок і пісень. Вони його і забрали з вулиці до цієї цсарні, спитавши дозволу у управителя. Вечорами старий Діброва співав їм чумацьких пісень, а вдень ішов на село просити милостиню. Подавали дідові мізерію, та він і не дуже клопотався за тим.

Він нагадував людям, що вони не повинні забувати бога, повинні готуватися у древній Київ на прощу поклонитися святим мощам у Лаврі. Безневинний поклик старця не привертав уваги гайдуків і поліції, але ті, кому належало знати, вслухалися в Дібровину молитву і розуміли, що то Кармалюк збирає в лісі своїх вірних хлопців. Майже всі хати обійшов Діброва, скрізь його приймали, подаючи милостиню. Тільки в одній хаті не прийняли старого бандуриста — в хаті шляхтича Підгурського.

Він шукав зустрічі з шляхтичем Підгурським, який виказав Блажкунові конокрадів і тепер, на знак подяки, ждав до себе в гості самого Кармалюка. Хата шляхтича Підгурського стояла в ковороті, і до неї можна було пройти непомітно з поля чи навіть з лісу.

Учора вранці, обійшовши з молитвою село, Діброва завернув і до Підгурського. Шляхтич майстрував на дровітні грабки, але, побачивши бандуриста, кинув їх на землю. Діброва знав, що християнської молитви тут співати не можна, і вже забринів на бандурі думу про турецьку неволю, але шляхтич голосно свиснув, і до нього вибігли два здоровенні пси.

— Бутек! — заверещав Підгурський.— Кўсай тєго лайдака. Кўсай!

Собаки кинулися на діда, і коли б він не вихопився крізь глуху хвіртку на вулицю, не знати, чи дійшов би бандурист назад до псарні пана Янчевського. Дворова челядь співчувала дідові і нарікала на себе за те, що не попередила бандуриста, аби він навіть не заходив до Підгурського по милостиню. Той батька рідного за копійку втопить, а не старцеві шеляга подасть.

— Де він такий узявся? — питав Діброва.

— Чорти в капусті знайшли,— хитро відповідали челядники, натякаючи на підозрілі зв'язки Підгурського із злодіями.

— Чорти? — перепитував Діброва.

— Еге ж. Знайшли та й покинули на світі жити. Мабуть, йому мотузка не припасли добрі люди, чи, може, гілляка для нього ще не виросла. Хто його знає...

— А пан Янчевський хіба не знає? — допитувався Діброва.

— Панові — аби пшеницю продати без мороки. Йому однаково, хто її купить — злодій чи, може, й чесний чоловік. Злодієві продавати ще й вигідніше, злодій заплатить більше...

У псарні майже порожньо і тихо. Вся челядь товчється в макетку, прислуговуючи панам на бенкеті, і Діброва міг вільно розмовляти з старим гайдуком і псарем, що все своє життя провів біля панських собак. Він охоче розповідав Діброві, радіючи, що знайшов собі балакучого співбесідника і може, парешті, досхочу поговоритися, поки пани бенкетують і не згадують про собак. Певно, і не згадають сьогодні, бо вже пізній вечір і не до собак панам, коли на столах перед ними повно питва та їжі. Горами стоїть усе на срібних тарелях, у кришталевих карафах і келихах.

— А шляхтич Підгурський,— пояснює псар,— возить ту пшеницю волами до моря, в Адес. Волів наймає по селах, бо панські не вправляються і своєї роботи впорати. З далекої Адеси нашу пшеницю за море везуть. На золото її там міняють. Пан любить золото...

— А хто його, золота, не любить? — зітхає Діброва.

З високих вікон палацу, що ясно палають сліпучими вогнями, лине п'яний вереск панянок і голосні вигуки паничів. Хтось починає пісню про золоту чарку, і її викрикує кожен панок по-своєму. На подвір'я долинають окремі слова, що їх охриплими голосами вигукують пани: «Налий по другій... налиий, палий!..»

— Уже п'яніють,— байдуже позіхає псар.— Значить, скоро почнуть бешкетувати. Я вже їх знаю. Давай, діду, краще спати полягаємо... Тут спокійно. Коли ти хочеш, то зоставайся і зовсім у нас. Будеш жити, поки не виженуть... А чого ж тинятися по світі?

Попід вікнами псарні хтось швидко біжить. З грюкотом розчи- няються сінешні двері, і на порозі, похитуючись, виростає стар- ший гайдук. Його примружені очі тупо зорять по хаті, і йому здається, що на лавці сидить повно дідів. Ось вони, побачивши його, схоплюються всі разом і кладуть йому низького поклона. Тримаючись рукою за одвірок, гайдук вигукує:

— Гей ви! Котрий з вас бандурист?..

Діброва виходить на середину хати і стає перед гайдуком, по- кірно похиливши голову.

— Бери свою тарабайку. Хутко! — наказує той.

— Куди ж йому серед ночі? — підступає до гайдука псар.— Не жени його. Куди він зараз піде?

— Знаємо! — і зареготав розкотисто, похитуючись на каряч- куватих ногах.— Я панів музиками почастую... Я покажу їм та- кої пісні... Такої пісні... Ти вмієш... такої пісні?

Якої саме пісні, він так і не сказав Діброві, тягнуци його че- рез подвір'я до панського саду. В кущах перед скляною веран- дою гайдук зупинився і ткнув дідові кулака під носа:

— Стій мені, і ні пари з вуст, поки пан у доломі не ляспе. Я заховаю тебе на цьому ганку, і ти стій тут. Чуєш?

— Чую,— прошепотів Діброва.

Потім гайдук непомітно провів бандуриста на скляну веранду, закрив його полотняними шторами, що спадали тут до самого долу, і замкнув на ключ двері. Знадвору веранду обплітав густо- ми звоями дикий виноград. Діброва притаївся за шторами. Він ба- чив, як прийшов верандою крізь широко розчинені двері до покоїв гайдук. Йому було добре видно залиту світлом залу і в ній за столами багатих, уже сп'янілих гостей. Двері, що вели до зали з коридора, були якраз проти веранди, і дід міг спостерігати всіх, хто заходив до палацу чи виходив з нього. На дверях стояли слуги, і повз них метушливо бігала челядь з мідними підносами й фарфоровими тарелями в руках.

Пан Янчевський стояв за столом, високо тримаючи в руді кух- ля. Його гладку, опецькувату постать міцно затягував спеціаль- ний корсет і на ньому тісний військовий мундир. На грудях ви- блискували старанно начищені регалії багатьох воен і походів, що їх він дістав у спадщину від свого діда, батька і дядьків. При боці тонко подзвонювала шпага. Відставний капітан завжди приймав своїх гостей у військовому одязі. Зараз він був у піднесеному на- строї і, певно, закінчував свою промову. Гості стояли за стола- ми, тримаючи в руках кришталеві чарки.

— Панове і пані! — продовжував Янчевський.— Оцю мою ру- ку,— він підняв правицю над головою,— потискав у Варшаві великий Наполеон Бонапарт. Він прорік мені віще слово, і я зав-

жди почуваю цей святий потиск його незабутньої руки. Мідна рука — це вже половина перемоги в ратному ділі. І моя рука здобула чарівну цю силу. Вона скарає розбійника, який іменує себе Кармалюком. Його імператорська величність Микола Перший розтоптав жалюгідних бунтівників на Сенатській площі в Петербурзі. Слава йому! Він має залізну руку, і ми побожно цілуємо її, коронні шляхтичі й російські дворяни. Ви чуєте від мене слово і клятву шляхтича й дворянина. Я виконаю свій обов'язок. Скоро настане час, коли я знову запрошу вас, панове і пані, до цієї зали. Ми будемо пити вино і пахучий мед, а біля ваших ніг лежатиме закутий у залізо Кармалюк. Пане Заремба, вище голову! Я поклитаюся і за вашу кривду. Слово шляхтича святе і неруши-
ме!.. Віват!

— Віват! — загукали павкруг.

— Нех жеє крулевство польське!

— Нех жеє велькі дух збройни!

В залі засовали стільцями, зчинився голосний гамір, і в ньому потонув кришталевий дзвін посуду. Діброві навіть здалося, що від тих вигуків тихо забриніли струни. Притиснувши до грудей бандуру, він приглушив долонею її тонкоголосі лади. Він помітив, що серед гостей немає пана Ханенка з Головчинець, і заспокоївся, що його не заберуть назад до Ханенка. Дід ждав, поки пан Янчевський лясне в долоні. Але, щедро частуючи гостей, пан не поспішав. Ось до нього ще раз підійшов п'яний гайдук, що стояв увесь час біля дверей за спиною в лакеїв, і знову щось шепотить па вухо. Янчевський байдуже махає рукою на двері, і слуги їх відчиняють.

Діброва заворушився у своїй схованці, відгорнувши краєчок штори. Може, йому здалося? Але ж ні. Шляхтич Підгурський стоїть коло порога і низько вклоняється панові Янчевському. Камітан схоплюється з крісла і, попросивши в гостей вибачення, веде Підгурського на веранду. Він щільно причинає за собою двері до зали і відводить шляхтича в куток, де стоїть, причаївшись, Діброва. Розмова, видно, таємна, і пан з перестороги може відкрити полотняну штору. Що ж тоді буде? Діброва напружено прислухається. Бандура лежить у нього на грудях, і стукіт серця, глухий і тривожний, немов відлунує в ній.

— Що сталося? — роздратовано запитує Янчевський.

— Скоро Кармалюк у мене в гостях буде, — нахилиється до штори Підгурський.

— Матка бозка! Що ти сказав? Та ти з глузду з'їхав? — перелякано відступає Янчевський.

— Єзус Христос мій свідок. Коли б я з глузду з'їхав, не прийшов би до вас, пане, — пояснює шляхтич.

Від несподіванки обидва замовкають. Об скло веранди шелестять гостре листя дикого винограду, б'ються якісь комахи і жучки, але того шелесту не чути, бо навіть крізь зачинені двері котиться на веранду п'яний гомін, розкотистий сміх людей. Янчевський струшує за плечі шляхтича:

— Правду кажеш?

— Єзус Христос, матка бозка свента,— присягається Підгурський.

Він навіть не сподівався, що його підступний план так скоро здійсниться. Організувавши зграю конокрадів, щоб скомпрометувати Кармалюка перед кріпаками, пан Янчевський скоро досягнув свого. Дехто з людей починав уже вірити, що коней у них крадуть повстанці. Але потім, коли було вкрадено єдиного коня у Кармалюкової жінки, всі надії Янчевського на провокацію розвіялися. Він люто розгнівався, вилаяв конокрадів і шляхтича Підгурського за такий недогляд, навіть не заплатив їм належних грошей. Тоді-то і зародився у нього новий план. Шляхтич Підгурський повинен видати Кармалюкові конокрадів і тим завоювати симпатію отамана і затягти Кармалюка до себе в гості. У дворі шляхтича Підгурського пан Янчевський і наздожече Кармалюка.

— Де ж він? — не відступає Янчевський.

Шляхтич зітхає, побожно закотивши очі.

— Він буде цими днями в селі. Я б його і сам упіймав, але що мені з того? Хіба бідному шляхтичу подякують за це і обдарують? То вас, пане, за такий вчинок славою відкриють. Вам усі почесті й нагороди будуть з Варшави. Вам усі козири до рук, пане. І я хочу просити вас, щоб ваша світлість не забули і моєї скромної послуги в цій справі...

— Пшеницю мою знову повезеш до моря, я хотів другому продати, а тепер ти повезеш,— кидає Янчевський.

— Про це я і хотів просити пана. Але ціни тепер на пшеницю дуже падають, і, може, я пічого й не зароблю на цьому контракті. Вся надія — на вашу ласку... Продайте мені по два злотих за четверть...

— Це нахабство,— тупнув ногою Янчевський, і на його лакових чоботях дзенькнули блискучі остроги.

— Ваша ласка, пане,— покірно вклоняється Підгурський.

— Ти брав того року по п'ять злотих за четверть,— каже Янчевський.

— Торік, пане, пшениця була в Одесі по п'ять злотих і сорок грошей... А тепер і по три не дають за четверть...

— Гаразд. Спочатку ти викажеш Кармалюка, я його впіймаю, а тоді забирай пшеницю по два п'ятдесят. Ні шеляга менше!

Чувш? Ні шеляга! — рішуче кидає Янчевський і хоче йти до зали, але шляхтич затримує його:

— Згоден, вашмосць. Я вірю панові, що його слово буде законом. Тільки ще я прошу дати мені найліпшого пса з двору...

— Ще й пса тобі дати? Ні, то вже завадто! — обурюється Янчевський.

— Ні, пане, ви мене не зрозуміли. Ваш пес буде в мене на цепу, а як тільки Кармалюк з'явиться, я пущу його з цепу. Він кинеється в палац до вас, і то буде мое гасло, пане, що Кармалюк уже прибув...

Янчевський голосно регоче і лякає Підгурського по плечі. Він і не сподівався, що цей непримітний шляхтич має на в'язах таку розумну голову. Видно з усього, що він не тільки баришник, але й добрий філер. Янчевський прочиняє двері до зали, кидаючи Підгурському:

— Матимеш пса. А зараз тікай з палацу і замри! У мене гости! Зрозумів?

Шляхтич низько пригнувся і непомітно прослизнув до зали, а там — боком попід стіною до других дверей, де стояли слуги і дрімав на стільчику сп'явілий гайдук.

Діброва ледве вистояв на ногах. Те, що він допіру почув, кинуло бандуриста в дрож. Він почав обмацувати скляні стіни веранди. Але вони були з маленьких шибочок, дерев'яні рами міцні, дубові, і вибратися у сад не було жодної змоги. Двері ж веранди, через які його увів гайдук, були на замку. Гайдук стояв біля інших, відкритих у залу, дверей, ждучи дальших наказів пана Янчевського. Почувши про змову проти Кармалюка, старий Діброва був безсилий щось удіяти цієї ж хвилини. Підгурський вибіг з палацу, а гайдук мало не впав від несподіваного крику.

Янчевський став на порозі і щосили гукнув:

— Кар-ма-лю-ю-к!

Затуркотіли повалені крісла, з брязкотом посипалося на долівку бите скло, хтось перекинув бронзового канделябра з свічками, і вогонь затріщав на столі. Гости, мов опалілі, кинулися врозтіч. Зчинився переполох. Папаники несамовито верещали, Тадей Заремба унавів під стіл, потягнувши на себе скатерку. Він весь тремтів і скиглив, затуливши голову руками. Його повернув до свідомості лише голосний регіт пана Янчевського.

Капітан стояв на дверях і, широко розставивши руки, реготав на все горло, заплющивши від задоволення очі.

Тадей Заремба витирав серветкою облитого вином фрака, чхав і гвівався:

— То глупство, панове! Нащо такі жарти?..

— Води! — верещала якась пані.

— Меду! — гримнув на лакеїв Янчевський і, плигнувши на росяль, загував до гостей: — Заспокойтеся, панове, й пані! Бал продовжуємо! У мене варта стоїть скрізь. Ніякий розбійник не підступить. За ойчизну!

— Нех же пан Янчевський! — раптом закричав хтось.

Іскрився в кришталевих чарах пахучий мед, гриміла кріпацька троїста музика, гойдався сизий дим від свічок. Гості п'яніли непомітно, і коли вийшов із своєї схованки старий Діброва, всі вже посоловіли й не могли підвестися з своїх крісел. Десятки припружених ситих очей байдуже глянули на обшарпаного бандуриста і знову втупилися у свої тарілки.

Бандура співала тихо і журно, наповнюючи залу широкою піснею про дикий степ і дніпровські пороги, про турецьку неволю і завязу голову славного Морозенка. І вперше на своєму віку старий Діброва не слухав, як ридала бандура. Він уже бачив себе в густому лісі, на глухій стежці. Йому здавалося, наче він уже біжить тією стежкою, розпатланий і страшний, біжить до згарища ходаківської корчми, бо звідтіля найближче можна пройти до Гнилого яру, і тоді шляхтич Підгурський ніколи вже не спустить з цепу дворового пса.

Але це тільки здалося йому.

Почувши бандуру, павняки в один голос знову і знову вимагали, щоб Діброва грав ще. І пан Янчевський наказав затримати бандуриста в маєтку. Він наказав не випускати його з палацу і третього дня. Діброва рвався до лісу, щоб попередити Кармалюка, хотів переказати у ватагу, але всі його намагання були марні. Бандуриста стерегли і не випускали з маєтку.

30

До воріт шляхтича Підгурського в Кальній-Деражні підлетіла нова фурманка, запряжена парою баских коней. Шляхтич давно ждав гостей і, почувши стуків кінських копит, радо відчинив перед прибулими дубову браму.

В цей час основні загони Кармалюка вже перейшли далеко на захід і північ від Літина, здіймаючи там усе нові й нові повстання. Бандурист Діброва, нарешті, вирвався від Янчевського і, пройшовши тяжкий шлях лісами й болотами, не застав повстанців на старому місці. Він думав, що з ватагами пішов і Кармалюк. Це дуже зрадувало старого, і страх його розвіявся. В районі Деражні було спокійно. Військо і поліція також вирушили на захід і північ наздоганяти повстанців. Кармалюка тут не ждали, і він скористався цим, вирішив поїхати на весілля до старшого сина Івана. Його шлях на Головчинці лежав через Деражню.

Під'їжджаючи до Деражні, він згадав про шляхтича Підгурського і вирішив поговорити з ним.

Коли брама наглухо зачинилася, а фурманка стала перед ганком шляхтичевої хати, з передка вискочив Захар Блажкун.

— Приймай гостей, пане,— сказав він і кинув Підгурському віжки.— Коней розпрягати не треба, ти їх тільки розгнуздай і вівса підсип в опалки...

— Слухам пана,— вигнувся дугою шляхтич і погукав до хати.— Анельцю! Бронек! Ходзь тутай...

Шляхтич вибрав хвилину, коли Захар Блажкун опинився близько біля нього, і, показавши поглядом на літнього чоловіка, що сидів у візку, тихо запитав:

— То є пан Кармалюк?

— Єге ж. Хіба не бачиш? — сухо відповів Блажкун.

Підгурський підскочив до фурманки і простягнув Кармалюкові руку:

— Прошу до господи, панове. Такі гості в мене, такі гості, що я й не знаю, чим їх частувати.

Кармалюк вискочив з фурманки і потиснув Підгурському руку. Шляхтичева рука була холодна, і Кармалюк помітив, як вона тремтіла.

— Добре ти діло вчинив, пане, з тими конокрадами,— сказав він.— Добре діло...

Розминаючи засиджені ноги, Кармалюк повагом ходив по двору. Він заглянув у порожній корівник, у саж, де рохкали вгородвані свині. На цепу біля сажки загарчали два гончі пси, Кармалюк кинув їм шматок чорного хліба, добутого з кишені, але вони тільки понюхали його і не взяли. З дощаної халабуди коло погрібника на нього вискочив здоровенний мисливський хорт на тонких ногах. Він ошкірився на незнайомих людей, забряжчав посрібленим опшийником і став на задні лапи.

— Добрий пес. Нащо він тобі такий? — запитав Устим.

— То, прошу пана, подарунок. Я маю намір стати до мисливства,— відповів шляхтич Підгурський.

— А рушниця в тебе є? — знову запитав Кармалюк.

— Бердан старенький... Одвіз лагодити в Кам'янець,— пояснив Підгурський.

— От і добре,— не знати для чого сказав Кармалюк і, раптом підвівши голову, пильно подивився шляхтичеві в очі.— А родина в тебе велика?

Шляхтич часто закліпав рудими віями, ніби йому сипнуло курявою в очі.

— Ні, прошу пана. То єсть Анельця, моя жона,— показав Підгурський на кругловиду жінку, що стояла на ганку, і вона чемно

вклонилася Кармалюкові.— А то наш синок... Бронеку, ходзь тутай...

Хлопчик підбіг до Кармалюка і теж низько вклонився. Устим виїняв з кишені кілька цукерок у кольоровій обгортці, два медяники і подав Бронеку. Бронек схопив отамана за руку і метко поцілував.

— Ну, що ж, ходімо до хати,— сказав Кармалюк.— Тільки от що, пане. Ми люди не горді, і ти не клопочися дуже, приймай нас, чим бог послав. Бігти до корчми не треба. Чуєш? Нехай усі твої йдуть разом з нами до хати і сідають до столу, поки й не одполуднаємо...

— Прощу ласкаво,— заторохтів Підгурський.— То велика честь для бідного шляхтича і його родини. Може, пан думає, що я зло на нього маю? Боронь мене боже...

— Я нічого не думаю,— переступив порога Кармалюк.— Ми тебе ще мало знаємо, і пересторога не пошкодить. Та ми ж і на весілля поспішаємо, часу у нас мало...

Сіли до столу. Кармалюк зняв нову венгерку з синього сукна і зостався в одній камізельці з картою шовковою хусткою на шиї. Два пістолі тульської роботи поклав праворуч од себе на вікні. По обидва боки нього сіли Захар Блажкун та Ілько Сотничук. Підгурський з жінкою і сином напроти їх, спиною до дверей.

Гості випили за хазяїна, за хазяїнку, потім господарі за гостей. Кармалюк, похваливши вистояний мед, підвівся з-за столу.

— Випіймо тепер за людей нещасних,— сказав він.— Пани їх називають кріпаками, але то тільки так, щоб очі засліпить по краях заморських. Вони — раби, а не кріпаки... Рабство, якого давно нема по других краях, у нас панує! Скрізь однакову нужду і горе терплять. Думаєш, пане, у вашій Польщі їм краще? Правда, дали їм волю, а землі хай бог дасть? А від бога яди землі по три аршини для душі на цвинтарі...

— Що ви, пане Кармалюк? — наполохався шляхтич.— Намісник князь Костянтин, володар царства Польського, ради нас і престолу в Росії зрікся. Він любить велику Польщу та її народ...

— Любить,— криво усміхнувся у вуса Кармалюк.— Може, ти і любов його бачив? Один цар у Петербурзі розстрілює декабристів, а другий у Варшаві твою Польщу скручує у баранячий ріг. Один ще й на престол не виліз, а вже царську корону в людській крові скупував. А ти знаєш, пане, що за тими декабристами по всіх селах народ і дрібна шляхта на панів піднімались? Ти знаєш, які то люди були?

— Заждіть, пане Кармалюк. Я маю вам казати дуже пильне діло,— підхопився шляхтич.— Але, щоб нам було безпечніше, дозвольте, коли ваша ласка, я собак з ланцюга сїшу.

Кармалюк на знак згоди кивнув головою, і шляхтич вибіг з хати. Устим слідкував за ним крізь вікно. Ось шляхтич підбіг до собачої будки, і одчепив ланцюга на посрібленому ошийнику мисливського хорта. Тонконогий хорт стрепенується і прудко стрибнув до воріт.

Шляхтич постояв трохи на ганку і увійшов до хати.

31

Мирон Волошка прийшов з каторги вранці. Відбувши кару на мідному руднику біля Тобольська, він повернувся в Головчинці під нагляд поліції. В Сибіру zostався один Тимко Гречка. Він ударив паглядача, і йому приписали ще один рік каторги.

Люди в селі спочатку не впізнали Мирона Волошку, і якась молодиця навіть вишесла йому кілька печених картоплин, коли він хотів щось запитати у неї. Серце його стиснулося від болю, і він мало не заплакав. На розгородженому подвір'ї Мирон побачив свою хату, що за ці п'ять років зовсім похилилася, по самі вікна пішла в землю. Тут, на подвір'ї, його зустріла Ярина і, вжахнувшись, довго розглядала згорбленого й сивого діда, не пізнаючи в ньому свого чоловіка. Догадалася по голосу і, заридавши, впала Миронові на руки. Вона плакала якоюсь боязко, навіть не схлипуючи, так, щоби її хтось тяжко образив чи одурив, і вона намагалася приховати свою кривду.

Увівши чорного від куряви Мирона до хати, вона розповіла йому про синів. Старший помер від гарячки на стрітення, а перед жпивами й меншого забрала віспа. Вони поховані на цвинтарі поруч — там, де верби ростуть під ровом у закутку. Ярина говорила про смерть синів наче уві сні, раз у раз торкаючи краєчком хустки почервонілі очі.

Мирон одсунув від себе череп'яну миску з борщем і ліг грудьми на стіл. Перед його очима виринала панська гуральня, охопленна полум'ям, з'являвся розгніваний Устим Кармалюк, і лежали в труні холодні сини.

«Що змінилося в Головчинцях за п'ять літ? — думав він. — Одні люди постаріли й померли, нові народилися, а гуральня папа Ханенка, як куріла, так і досі курить. По-давньому людей на панщину гонять, продають, як худобу, а самі багатіють чужою кривавицею. Де ж тієї сили знайти, щоб від неї навіки занімала гуральня, а з нею і пан здох? В кого поради і допомоги шукати? Завіщо ж він п'ять років тягав важку тачку з камінням і залізом у Сибіру, так що й досі на доловях чує він її дубові держакі?..»

Ярина, наче сонна, поралася біля печі, боязко позираючи на чоловіка, що наче скам'янів при столі, тихо схлипуючи. Вона

вперше бачила, як плакав її Мирон. А може, він і не плакав? Але чого ж його плечі раз по раз здригаються, нащо він закусив зубами суконного арештантського рукава?

— Мироне, ти як прийшов? — запитала Ярина.

Мирон глянув на неї вогкими очима, відказав:

— Зовсім. Одбув своє і прийшов... Тільки не знаю, для чого? Що мені теперечки тут, коли синів моїх... І панщина кругом...

— Боже мій! — сплеснула в долоні Ярина. — Вільний! Яке щастя, Мироне... Ти не підеш на панщину, я сама ходитиму за двох, як і досі ходила... Ти будеш дома, хазяїном станеш..

— Для кого хазяїном? — грюкнув кулаком по столі Мирон.

Ярина змовчала, не захотіла перечити в таку годину. Рано чи пізно вона мусила сказати йому всю правду про синів. Вона не винувата, що так сталося. Бог дав їх, бог і забрав.

Так і пішов Мирон з хати на село, не почувши від неї ні суперечливого слова, ні докорів за свою грубість.

Ярина, як тільки він вийшов, одразу кинулася чепурити в хаті. Помастила ясночервоною кротовиною долівку, помила вікна, старанно вишкребла ножем стола і лавку, перетерла череп'яний посуд у миснику. Застеливши чисте рядно на полу, відчинила скриню і зашарілася. Серед убогої святкової одежі ніяк не могла вибрати, яку вдягнути для такого дня. Власне, і вибрати було нічого, і вона вибняла своє давнє, ще весільне вбрання: злежану запаску, вишивану сорочку, корсетку з чорного оксамиту і разок дрібних коралів з дукачем — все своє багатство. Очіпка пов'язала новою хусткою і збентежилась, що на те люди скажуть. А що їй люди? Нехай що хочуть говорять, а для неї і сьогодні свято...

Надвечір повернувся Мирон. Він був веселий і на доброму підпитку.

— Просять нас, Ярино, на весілля, — лагідно сказав він, обіймаючи жінку за плечі. — Підемо, мов серце?..

Ярина затремтіла вся від його дотику, похилилася на груди.

— Підемо, — прошенотіла.

— Марія просила мене допіру бути за посадного батька, благословити до шлюбу. Коли б деінде, не пішов би, а тут не можу... Своїх не дїждався, то нехай хоч Устимового благословлю, — зітхнув Мирон.

— Він десь тут, Мироне, по лісах ходить, — сказала Ярина.

— В мене вся надія на нього, — відповів Мирон Волошка і гяряче пригорнув Ярину до своїх грудей.

Весілля справляли в неділю. Іван посватав старшу дочку Опанаса — Марину, і пан Ханенко дав згоду на такий шлюб, бо молоджони залишалися в його селі після одруження, а це означало — в маєтку прибавлявся новий кріпацький двір з своєю поденною

панщиною та всіма податками. Пан був ласкавий до Кармалюкового сина. Він навіть коней позичив на весілля (молоді потім одроблять за них), і Іван з Мариною поїхали до вінця кованим возом на панських конях. Мирон Волошка разом з Кармалюкового жінкою благословили молодих і подали їм два нових образи, пошиті вишиваними рушниками. Весільний поїзд рушив до церкви.

В хаті стало тихо. Біля печі поралася Миринова жінка з куховарками. В чавуні допрівала квашена капуста, і від того по хаті стелився гострий дух смаженого. Марія зосереджено розставляла на трьох столах полумиски, чарки, клала дерев'яні ложки. Мирон краяв ячні паляниці і чорний житняк. Покраєні скибки він накладав у велику череп'яну миску. При цьому він продовжував Марії свою розповідь про каторгу, почату ще напередодні.

— І піхто, Маріє, крім нас і Данила Хроня, не знав про змову. Ми з Устимом малися вже тікати з гуральні, а тут пас і заграбастали. Устима вловили, як він уже втік і виходив на дорогу з лісу. Ну, Данила Хроня в цей час уже розкували в тюремній больниці... А нас увечері в переспільну тюрму, а звідти в острог до мідного заводу... От як воно було... Через те, Маріє, я й хочу допитатися в Данила, як же він так усе зробив і навіщо? Чи йому задрісно стало, що його не беремо з собою на втечу, чи, може, він полегкості захтів?.. Я ще тоді хотів поговорити з іудою, та в лікарню не пускали...

— А що ж мій Устим? — озвалася Марія, і в її руках тонко задзвеніли чарки.

— Розлютився й він на Данила... — оповідав Мирон. — Перед тим, як мав тікати з шахти, усе пісень співав вечорами і тебе згадував... А на прощання мені сказав: «Не барися, Мироне, тут. Я з тобою не прощаюся, а жду тебе у нас, на Україні».

— Згадував, кажеш, пісень співав, — повторила Марія і раптом випросталась. В її запалих очах блиснув якийсь вогонь, сіре обличчя, покраєне зморшками, зблідло.

— Чом же він до хати не приходить ось уже другий рік? На кого він синів своїх покинув? — мало не скрикнула Марія і затулила уста рукою, мов злякалася власного голосу.

— Мамо! — підбіг до неї Остап.

Він важко дихав, і його міцно стулені губи злегка тремтіли. — Йди з очей! — нагримала на нього Марія.

Остап зіщулюючись і одійшов до дверей. Переступаючи порога, ледве чутно сказав до Марії:

— Мамо, опам'ятайся...

— Вернися! — гукнула його вона.

Двері глухо грюкнули в одвірок, аж шибки у причільному вікні задеренчали. Марія кинулася вслід за Остапом, але її

перепинив Мирон Волошка і, взявши за лікоть, відвів назад до столу.

— Роби своє діло,— рішуче сказав він.— Скоро молоді з церкви прийдуть, а в тебе порядку й досі нема... Не зважай на Остапа. Малий він ще, вітер у голові свистить... Що тобі зараз від нього треба? Підросте, тоді одумається.

Молодиці принесли свіжого татариння і розсипали по хаті. Зілля приємно хрускотіло під ногами і пахло м'яким духом з молодого лугу. Все було готове до зустрічі молодих. Вибравши хвилину, коли Марія сама лишилася в хаті, Мирон сказав:

— Не кажи так, Маріє, про свого Устима. Він-бо все знає, все чує... Бодай мене грім убив на цьому місці, коли Устим не прилетить сьогодні на весілля. Я вже, Маріє, знаю його вдачу.

— Прийде? Правду кажеш? — і заметушилася по хаті, то розправляла чисте ряденце на полу, то припадала біля дзеркальця, ховаючи пасма сивого волосся, що вибілося з-під очіпка. Сивизна в Марії вже проступала на скронях і пролягала навскіє аж до лоба. Щоб приховати її, Марія навмисне одягла високого очіпка, старанно пов'язавши його білою хусткою. Може, й правду каже Мирон! Вона й сама потайки думала про Устимів приїзд на весілля, але нікому не говорила цього. Мирон, мабуть, щось знає, коли так упевнено говорить: «Будемо сподіватися його серед ночі. Як уже гості порозходяться... То найкраща пора для нашого Устима...»

За цими думками Марія і не зогледілася, коли молоді од вінця повернулися до хати. Поки Мирон відчиняв старі ворота, троїсті музики заграли разом на скрипку, бубон і сопілку весільної. Іван устав з воза і допоміг зійти молодій. Панські коні у двір не заїздили, бо на такому подвір'ї їм і повернутися ніде. Скинувши молодих біля воріт, вони одразу помчали в масток, як і наказав пан Ханенко.

Дружки заспівали зустріч молодій. Іван у вишиваній сорочці з сирового полотна ступав подвір'ям до хати, поважно ведучи під руку Марину. Перед порогом молоді зупинилися. Тримаючи в руках полив'яну миску, назустріч їм вийшов Мирон. Марія взяла з миски жменю пшениці і обсипала нею молодих. Вони не затулялися від зерна, що дощем сипалося на них з усіх боків, бо не личить молодій парі уникати давнього звичаю на порозі батьківської хати. Мирон Волошка, посипаючи молодих, примовляв:

— Щоб земля родила рясно, щоб діти плодилися та росли густо, щоб талан і гроші бували часто, щоб сварка і лихо обминали хату і не підходили до воріт!..

Він скупо кидав зерно і повторював ще в дитинстві почуті слова на зустріч молодих, а сам гірко думав, що все те омана, брех-

ня, а не пророцтво. Не буде в них за пана Ханенка ні щастя, ні грошей, ні землі. Сварки, лихо мимоволі самі скоро постукають у їхнє вікно, бо земля не для них родитиме рясно, бо живе і володарює в селі Ханенко, і його гуральня курить день і ніч у мастку за високим муром, пожираючи тисячі пудів пшениці. В тому і вся їхня кріпацька доля буде.

Весільні гості затиснули молодих на покуті. Після третьої чарки горілка розв'язала всім язики, хата сповнилась гамором і гуком, і вже не чути було, що хто говорив, бо кожен вів бесіду з своїм сусідою. Іван схилився до Марини, шепотів:

— Мати в мене добра. Глянь, як вона коло гостей упадає. Коли будеш слухати, вона тебе на руках носитиме. Щира мати...

— Я ж і не гніваюсь на неї,— червоніла молода.

— Може, й батько скоро вернеться... Вкупі знову будемо жити.

Почувши красм вуха їхню розмову, Мирон Волошка підвівся і замахав руками на гостей, щоб стихли. В одній руці він тримав чарку, а в другій зелену гранчасту карафу.

— Налийте всі,— сказав він.— Налийте і вип'ємо до дна. Вип'ємо за нашого отамана, за Маріїного чоловіка і їхнього батька. Один бог знає, чого його нема на цьому весіллі.

За столами стало тихо, і всі помітили, що на подвір'ї вже зібралось повно хлопців і дівчат, охочих до танцю, а під вікнами тісно стало від дітей. Вони щільно попрутулялися лобами до скла і не відривали очей від усього, що робилося в хаті. Через це у вікна навіть сонце, що вже схилилося до лісу, не могло пробитись.

Марія витерла сльозу. Побачивши це, Остап узяв за руку Миколу і вийшов з хати. Гості випили до дна, але до капусти ніхто навіть не доторкнувся. Розпочата бесіда раптом урвалася, і завести її наново ніхто не зважувався. Люди примовкли, опустивши голови.

На призьбі під хатою заграла сопілка, їй у такт застукотів бубон і заспівала скрипка. Гості згадали про музик, і це розвіяло гнітючу мовчанку. Бояри вихоплювали з-за столу своїх дружок, чоловіки — жінок і тягнули на подвір'я. Музики заграли кравков'як. Діти одхлинули з вікон, в хаті одразу стало видніше і просторіше. За столами zostалися тільки молодий з молодою та літні чоловіки й жінки.

Серед весільної метушні Мирон Волошка і не помітив, як до столу підійшов літній високий чоловік з руськими вусами. Він вклонився молодим і поклав перед ними на білому рушнику чорну смушеву шапку, люльку, дві червоні стрічки і срібного карбованця.

— Прийміть на нове хазяйство... Ви мене не знаєте, але я вас знаю... Мене на це весілля хазяїн просив, а сам, бач, ще не приїхав... Певно, забарився,— сказав Іван Дроздов і ще раз поклонився за руським звичаєм на всі боки.

Молоді встали і теж поклонилися до незнайомого, випивши з ним по чарці.

Мирон Волошка потягнув його за руку до себе і посадив поруч. Серце в нього швидко застукотіло, кров дужче побігла по жилах. Він, навіть не розпитуючи незнайомого, вже зрозумів, що той прибув від Кармалюка.

— Не бійтеся, брате, будьте, як удома,— сказав він Івану Дроздову.

— А чого боятися? Я не злодій,— сміливо відповів Іван.

За столом знову зчинився гамір. Опанас, обійнявши за плечі Марію, вихваляв свою дочку:

— Не журися, свахо. Я тобі таку невістку викохав, що пошукай. Роботяща, слухняна. А коли згедзькається, так я ж під боком... Посагу, правда, малувато, та ти ж знавш...

Веселий Мирон частував гостя і оповідав сусідам:

— Страх, скільки там народу нагнаю. І всі через панів таке терплять. На всіх язиках, усякої віри люди кайданами по Сибіру дзвонять. Я і декабристів бачив там... Великі то люди... Не від розкошів на царя руку підняли... А хіба я з розкошів на п'ять літ туди пішов?..

До хати зайшов новий подорожній і несміливо став біля порога.

— Слава Йсу,— вклонився він.

— Навіки слава,— відказала Марія.

— Чи можна бачити хазяйку? — запитав він.

Марія підвелася з-за столу, але Мирон зупинив її. Він пильно розглядав подорожнього, обмацуючи гострим поглядом його старі, густо вкриті пилюкою чоботи і таку ж латану свиту. Сумніву не могло бути. Перед ним стояв колишній побратим і каторжник, недавній сторож з київського ковороту — Данило Хронь.

— Стривай, Маріє. Здається, він прийшов до мене,— виліз з-за столу Мирон і пішов до порога. Побачивши стиснуті Миронові кулаки і налиті кров'ю очі, Данило Хронь весь зіщулювся і притиснув до грудей засмагли, худі руки.

— Мироне! Брате мій,— сказав він.

— Еге ж, ти вгадав, мене сорок літ Мироном прозивають... Маріє,— звернувся до Кармалюкової жінки Волошка,— пусти нас у комору. Маю з ним де об чім поговорить. Давні ми приятелі...

Марія помітила, як загорілися в Мирона очі і весь він раптом зблід. Простягаючи йому ключа від комори, вона шепнула:

— Мироне, май бога в серці...

— Ходімо, козаче,— сказав Мирон.— А ви, гості, пийте і веселіться. Я зараз вернуся...

Як тільки в сінях брязнула комірна клямка, Ярина кинулася до Марії. Та чи ж знає Марія, хто він, цей подорожній, і чого прийшов? Може, він звістку приніс від Устима? Але чого ж Мирон так страшно і люто дивився на нього, нащо він його в коморі потягнув, коли давній з ним приятель?

— Мирон же п'яний,— збентежено сказала Марія.

— Заспокойся, свахо,— зупинив її Опанас.— Поговорить з чоловіком і вийде. Яке тобі діло? У нас весілля сьогодні! Чуєте, весілля! — Він схопив пляшку і почав частувати гостей.

Тим часом у коморі відбувалася розмова. Спершись ліктями на скриню, Данило Хрнь стояв на колінах перед Мироном.

— Устань! Чого ти повзаєш коло мене? Я тобі пан чи суддя? Отаман ще живий. Я поведу тебе до нього цієї ночі. На суд поведу...

— Ведіть, рішайте... Терпіть я не можу далі,— глухо відказав Хрнь.

— Ти не питався в мене дозволу, коли виказував тюремникам. Чого ж ти зараз питаєш і просиш? Я тебе, іудо, і сам порішив би, та не хочу рук паскудить ради такого свята. П'ять год, либонь, минуло. Певно, ти за ці года не одного виказав? І суд тобі повинен бути за всіх...

— Мироне, клянуся хрестом,— застогнав Данило.

— Ти хреста давно продав,— холодно сказав Мирон.

— Святою землею клянуся і небом — не виказував! Я хотів тихо дожити свого віку на київському ковороті, але не стало мені спокою з тих пір, як зустрів отамана. Я ждав щоночі свого суду, я мучився... Я покинув службу і блукав по всіх селах, по лісах ходив, шукаючи отамана, але всі мене забули, ніхто не показав стежки до табору. То найлютіша кара, Мироне.

— Мовчи. Я розучився плакати. Твоя кара мені синів не поверне...

В коморі було чути, як двигтить земля від танцю і як голосно квилить скрипка на подвір'ї. З хати линула приглушена пісня про зелені гори і бідну вдову та її брата, який не впізнав сестри. Пісню співали повагом Кармалюкові родичі, і з ними виводила Марія. Мирон не примітив, на якому слові обірвалася пісня, але ясно почув, як Маріїн голос раптом затих, і всі в хаті замовкли.

Потім Марія голосно скрикнула і вибігла в сінні. Вона несамовито загнукотіла кулаками в коморі:

— Мироне! Рятуйте...

Мирон схопив за руку Данила Хроня і втягнув його до хати. На лавці, затиснувши поміж колін бандуру, сидів старий Діброва. Голова його була похилена, і він навіть не глянув на Мирона, був байдужий до всього, одно повторюючи:

— Забарився я... А шляхтич гончого пса випустив... Немає нашого отамана... В залізо закували, до Літина потягли... А він же на весілля до сина їхав... На весілля...

32

Вікно секретної кімнати, де працював канцелярист земського суду Матвій Барабаш, виходило до тюрми, на людний Літинський майдан. Увечері, коли канцелярист при свічках переписував судові папери, а довкола лежала густа темрява, на серці йому було спокійно. Але вдень, коли весь майдан заливало сонце, Матвій Барабаш втрачав рівновагу і мало не плакав од лютої злости, що підступала до горла давним клубком.

Всіма своїми помислами і душею він був на боці Устима Кармалюка і повсталих селян, та допомогти їм не міг. Він бачив крізь своє загразоване вікно, як з ранку до вечора у Літинську тюрму гнали під вартою й везли волами зв'язаних чоловіків, жінок і навіть дітей, заідозрених у справі Кармалюка, який знову сидів закований у кам'яній одиночці. Зморені дорогою кріпаки, почорнілі від побоїв, йшли до тюрми понуро, хрестилися перед залізною брамою, і тут завжди стояв лемент і голосний жіночий плач. Тюрма вже була забита арештантами, і земський справник наказав перетворити на в'язницю і всю казарму інвалідної команди. А заарештованих усе вели й вели мало не з усіх економій, маєтків і хуторів. «Навіщо їх вести сюди і мучити, — думав Матвій Барабаш, — коли кожне село само по собі вже давно стало тюрмою? Бо те, що вчинив Кармалюк, тепер роблять памам кріпаки майже по всіх селах. Те, що думає Кармалюк, думають і всі селяни. Отже, нехай справник іде в кожне село і допитує першого стрічного. Хай він просто перенумерує села і вважає їх тюрмами, як це зробив граф Аракчєєв у військових поселеннях. Навіщо така морока йому в цій переповненій тюрмі?»

За вікном розлягається дитячий вереск, і канцелярист, мимоволі здригнувшись, кидає перо. Він бачить обшарпаного хлопчика Кіндрата Шевчука, який упав серед шляху і б'ється головою об дорогу. Солдати знову тягнуть його на допит. Навіщо? Хто дозволив катам знущатися з дитини? Матвій Барабаш затуляє вуха, щоб не чути дитячого плачу. Перед ним знову стоїть кована залізом скриня, де складено всі судові акти, страшна скриня народної крові, гора і сліз. Ну, доки триватиме це знущання з людей,

які й так уже приречені на вічну панщину? Хлопчик же зовсім не винен, ось його папери. Матвій Барабаш розгортає бібулу і читає.

Хлопчик рве на собі латану сорочку, благає порятунку, але його тягнуть через увесь майдан до кабінету земського справника. Канцелярист Матвій Барабаш затуляє старою своєю світою ґратоване вікно, щоб не бачити людського горя і не чути плачу біля тюрми. Він бере другий документ:

«...Мальчик Кондрат Шевчук, имеющий от роду лет 10-ть, спрашиван и показал: что он находится во услужении от зеленых свят у барского мещанина Василия Маниты, жительствоющего на хуторе, единственно за то, что жена одного лечит его от болезни, каковую он сносит. Будучи же всегда нездоровым, не примечал, с кем какое обращение имел тот его хозяин, ибо по большей части смотрел за скотом, которого, как днем в поле, сторонних людей в доме того Маниты никогда никаких не видал. Ничего не знает более, имеет мать родную в селении Комаровцах. При сем допросе присутствовали земский исправник».

Матвій Барабаш виймає з скрині і розкладає на столі акти допитів, списки повальних обшуків і, зіптивши зуби, починає переписувати для наступного суду над Кармалюком свідчення пана Янчевського, який упіймав отамана. Його рука тремтить, але він пересилює себе, звалюючи всю вину за нерівний почерк на гусяче перо і загусле чорнило.

Ось копія журналу Летичівського нижнього земського суду від 23 червня 1827 року. Сюди внесені відомості, що надійшли стороною, від поміщика Хлобовського, про те, що в селі Кальній-Деражні 17-го числа цього червня поміщик Янчевський упіймав важливого злочинця Кармалюка, який утік з каторги. Для конвоювання Кармалюка було послано десять солдатів з офіцером Летичівської інвалідної команди. Для цього виїхав на місце і засідатель Дудевич, який разом з інвалідною командою та шляхтичами Вітвіцьким і Вишневським приставив заарештованих в суд.

А от і рапорт шляхтича Янчевського. У ньому Янчевський доповідає, що 16-го числа, будучи в селі Стара Гута, у пана підполковника Самойловича, почув від нього, що він, Самойлович, 15-го числа, прогулюючись у лісі, який лежить тут же біля Старої Гуті, побачив двох чоловіків з рушницями і запитав, хто вони такі. Ті відповіли, що наглядачі за лісом. Крім цього, житель Старої Гуті Раймунд Прештрошельський 14-го числа, йдучи лісом, зустрів трьох чоловік з рушницями, списками й дрюками. Один з них був одягнений у чемерку гранатового сукна, другий в якусь чорну одягу, а третій у сіру шинель. Прештрошельський запитав їх, звідкіля вони, і той, що в чемерці, відповів: «З усього світу...»

Одержавши такі відомості, Янчевський повернувся додому і наказав усім своїм людям, щоб були обережні, а надто в нічний час, і ловили всіх бродячих людей. Крім того, він дав про це знати листовно економу Лесневичу на другу половину села, щоб той ужив такої ж перестороги.

17-го числа один шляхтич дав знати йому, пану Янчевському, що серед тих зловредних трьох людей знаходиться Кармалюк і що вони зупинилися зараз у хаті якогось шляхтича. Після такої звістки Янчевський, не гаючи й хвилини, зібрав свою челядь і, взявши з собою двох поміщиків, які гостювали в його домі, оточив будинок того шляхтича. Коли він, Янчевський, увійшов до хати, то Кармалюк схопив рушницю й намірився вистрілити йому в голову, але Янчевський вихопив рушницю в Кармалюка. Тоді той схопився за дрюка, ударив Янчевського в груди і голову, кажучи товаришам, щоб вони Янчевського добили. Янчевський вчепився за дрюка й повалився на землю разом з Кармалюком. Тоді товарищі Кармалюкові вдарили Янчевського дрюком по голові, поранили в руку і обличчя. Тоді він, Янчевський, почав гукати до людей, що стояли надворі, щоб ті поспішили його рятувати. Але вони, невідомо чому, може, з переляку чи з якоїсь іншої причини дуже поволі заходили в горницю. Тільки один шляхтич поспішив на допомогу і разом з поміщиками Крачковським і Малишевським ледве здолали розбийників...

Але що це? Барабашеві потемніло в очах.

Один із спійманих признався, що він і є Кармалюк, а далі, в присутності всіх людей, сказав Янчевському, що він ще вийде на волю і помститься йому. А селянам, що стояли тут, заповідав, щоб не корилися своїм поміщикам. Коли в'язали спійманих, Кармалюк сказав: «Чому ви не в'яжете їх (тобто поміщиків) за те, що вас тяжко мучать?»

Після того Янчевський допитував Кармалюка — де його гроші і нагробовані речі? Кармалюк відповів, що речей пияких у нього немає, мав він сім карбованців сріблом, але й ті віддав якомусь бідному чоловікові, якого зустрів дорогою.

Янчевський поклав пов'язаних на воза, завіз до кузні і там закував у кайдани та відправив у Літин. Сам Янчевський zostався дома і більше нічого не знає, а тому просить суд, щоб Кармалюк не міг ніяким способом утекти та помститися йому, Янчевському.

Шляхтич просив також узяти до уваги погане поведження селян з Кальної-Деражні при спійманні Кармалюка, заявляючи, що «належить їм наказати на зборах усієї громади, щоб не били байдиків, не займалися злодійством, а переслідували всіх безпашпортних».

Просьбу шляхтича місцеві власті охоче задовольнили і наказали: непокірних селян покарати, а тих, хто затримає безпапшортного, нагороджувати грішми. Для виявлення бродяг провести по всьому повіту повальні обшуки.

Земський справник, поліцмейстер, всі чиновники і навіть жандарми діставали за свою роботу чималі гроші. Казна не скупилася на утримання державного апарату, який мав держати в покорі й остраху кріпаків. Один тільки канцелярист Матвій Барабаш, походженням з кріпаків і сам кріпак, занесений до ревізьких списків, працював у суді даром.

Коли йому такі ж, як і він, безправні писарчуки натякали на жалування, частуючи судійським могоричем, Матвій Барабаш сам із себе глузував: «Нащо мені чужі гроші жалувать. Я маю своє жалування: тридцять день у місяць і на своїх харчах...»

Зараз він з гіркотю згадував цей жарт, бо знову нагапив на листування подільського губернатора графа Грохольського з приводу того, чий коштом треба сплатити витрати поштовому чиновникові Андрієвському, який відправляв естафети до Кам'янця в справі Кармалюка. Тут казна була невмолима, і губернатор недрімно стояв на сторожі її інтересів. Канцелярист читав ці документи, і палаючий гнів проти панів пік йому серце.

Подільський губернатор рапортує його імператорській Високості цесаревичу, великому князю Костянтину Павловичу у Варшаву. Йдеться в цьому рапорті про сплату летичівському пошт-експедиторові, титулярному раднику Андрієвському грошей, які він заплатив у казну за доставку трьох казенних пакетів, що їх відсилав до Кам'янця колезький радник Подільського губернського правління Кельхнер спеціальною естафетою. Експедитор Андрієвський поскаржився великому князю Костянтину, що ці гроші йому й досі не сплачені, і цесаревич зажадав від губернатора негайних пояснень. Губернатор, розглянувши всі обставини справи, прийшов до висновку, що в згаданих пакетах були донесення колезького радника Кельхнера про появу в Летичівському, Літинському і Могильовському повітах розбійницької ватаги. За доставку цих пакетів естафетою належало сплатити експедиторові Андрієвському 39 карбованців та 62 копійки. Губернське правління ще тоді наказало літинському справникові Уловичу стягти ці гроші із заарештованих розбійників і внести до літинської поштової експедиції. Губернське правління, проте, і досі не мало відомостей, чи виконано це його розпорядження земським справником Уловичем. Тому губернатор запитав повітову канцелярію, щоб вона пояснила, чому пошт-експедитор Андрієвський у своїй скарзі не говорить про виконання цього розпорядження губернатора.

Зробивши з свого боку нагадування земському справникові Уловичу, а також подільській поштової конторі про надсилку відомостей про це для дальших розпоряджень, губернатор негайно доповів про все його імператорській високоості.

Слідом за цим ішла пропозиція першому департаментові Подільського головного суду. В ній говорилося, що колишній радник Подільського губерньського правління Кельхнер відправив з Летичева естафетою заказні пакети, в яких були донесення про зграю злочинців, що з'явилися в Летичівському, Літинському і Могильовському повітах. На надсилку цієї естафети летичівський пошт-експедитор Андрієвський витратив із власних грошей 39 карбованців і 62 копійки, і його імператорська високоість цесаревич Костянтин Павлович повелів негайно повернути ці гроші Андрієвському.

А втім, з усієї документації і досі не ясно, з кого треба стягнути ці гроші, а видно тільки, що слідство над злочинцями велося того ж таки року. В цій справі проходили арештанти Устим Кармалюк, Остап Майданюк та Василь Добровольський. Їх судили в Літині, в Кам'янецькому повітовому суді, а потім у Подільському головному суді по першому департаменту.

«Тому, — писав виконуючий обов'язки подільського віце-губернатора Гіре, — я прошу цей департамент негайно з'ясувати із справи Кармалюка, з кого належить ці гроші стягнути, чи треба витратити їх за рахунок казни. Наказую повідомити мене про це в губерньське правління в найскоршому часі, пам'ятаючи, що від цього залежить виконання повеління Великого цесаревича».

З усього цього Матвій Барабаш зрозумів, що намісник царя, найсвітліший князь Костянтин Павлович, не дуже-то втручався в державні справи, коли домагався сплати грошей якомусь чиновникові, і не бачив того, як казну розтягали злодії в гаптованих золотом мундирах.

Намісник, певно, був задоволений останнім рапортом губернатора, в якому писалося таке:

«Його Імператорській Високості цесаревичу, великому князю Костянтину Павловичу. Подільського губернатора рапорт...

Тепер з'ясувалося, що зазначені гроші витрачені в справі про злочинну ватагу Устима Карманюка, засудженого до каторги Подільським головним судом у першому департаменті. Але у вирок цього суду немає рішення — з кого належить стягти витрати для повернення грошей експедиторові Андрієвському. Через це я зажадав від першого департаменту головного суду ухвалити спеціальну постанову. Головний суд таку постанову ухвалив, і з неї випливає такий висновок: в означеній справі були обвинувачені тільки Устим Карманюк та його жінка Марія, поселена на про-

живання в селі Головчинцях. А тому департамент прийшов до висновку, що коли в Карманюкової Марії є якесь майно, то треба виручити за нього зазначені естафетні 39 карбованців 62 копійки. Коли ж такого майна в жінки каторжника Карманюка не знайдеться, тоді повернути ці гроші експедиторів з казни. На підставі цього Літинський нижній земський суд продав з прилюдних торгів знайдене у Карманюкової жінки Марії майно, за яке виручив 11 карбованців і 90 копійок. Усі ці гроші вже відправлені летицькому пошт-експедиторові Андрієвському. Про повернення йому решти грошей в сумі ~~27~~ карбованців і 72 копійок з казни Подільське губерньське правління повідомило тутешню казенну палату, а вона дала розпорядження про це летицькому повітовому казначейству. Вашій Імператорській Високості маю щастя укліно про це доповісти у відомостях на повеління, дане мені. Подільський губернатор граф Грохольський».

І закрутилося канцелярське колесо. Цесаревич повелів сплатити, губернатор наказав, а земський справник виконав. Налетіла поліція з езекуторами до жінки Устима Кармалюка і продали з прилюдних торгів усе, що можна було продати. Тепер губернатор повідомляє цесаревича про те, що з тих торгів було виручено 11 карбованців і 90 копійок, які й повернути експедиторів Андрієвському в часткове покриття боргу. Решту боргу буде йому сплачено після нових прилюдних торгів, коли Марія Кармалюк знову приробить щось у своєму господарстві і буде що продавати.

Колись на Устима Кармалюка одягнули кайдани з ошийником, викувані за його власні гроші. Тепер коштом майна його дружини і дітей оплачували поштового чиновника, який посилав естафетою матеріали для засудження отамана на довічну каторгу.

Матвій Барабаш щосили жбурнув на стіл перо, зірвав з вікна свиту, і подивився на майдан. Під кам'яним муром повітової тюрми знову голосили жінки і діти, благаючи вартового солдата передати вузлика з їжею за іржаві ґрати. Солдат гонив від себе жінок, дув у рогового свистка, і юрба з плачем сповзала на деякий час у глибоке урвище, де паслися містечкові кози і росла колоча, густа дереза. Канцелярист знову загнув вікно, щоб не бачити й не чути людського горя. Він підійшов до столу і почав прикидати на папері, скільки і чого вони могли продати з прилюдних торгів у Марії Кармалюк на ті одинадцять карбованців і дев'яносто копійок. На той час подушка коштувала один карбованець, кінь — шість карбованців, ліжко дерев'яне — п'ятдесят копійок, віз — півтора карбованця, корова — двадцять... Ні! Корови в неї, мабуть, не було. Та що в неї могло бути! Певно, усе майно з двору продали. І коня, на якого вона гірко заробляла, і

воза, і подушки та рядна. Оце і вся їхня справедливість, і царські закони сповна. Матвій Барабаш глухо зітхнув і похилився на дощаний тапчай, що стояв у кутку біля кованої скрині.

33

Вісім місяців знемагав Устим Кармалюк спочатку в летицівській, потім у літинській тюрмах і, нарешті, в Кам'янець-Подільській фортеці, за неприступними мурами так званої Папської башти. Але селянські повстання проти панів не вицухали. Поки гривав допит численних свідків, самого Кармалюка і його співучасників, поліція щодня приганяла в тюрми з усієї губернії все нових і нових в'язнів. Отже, слідство кілька разів починалося заново.

Намісник царства Польського князь Костянтин, якому підлягав цей край, наказав подавати йому щотижня докладні рапорти про хід слідства в справі Кармалюка та його спільників. Разом із слідчими матеріалами цесаревичу Костянтину надсилали також зведення про несподівані пожежі панських маєтків, збройні напади селян на поміщиків, дворян, заможну польську шляхту. Повстанці з'являлися несподівано і раптово, ніби Кармалюк знову був серед них. Вони орудували вже по обох берегах Дністра, під Вінницею і Житомиром, перекидалися за Київ, на лівий берег Дніпра, заходили в білоруські землі й ліси. Проти повстанців були безсилі поліція, військо і суд. Починаючи з 17 червня 1827 року, коли було спіймано Кармалюка, по травень 1828 року, коли його знову відправили на каторгу до Сибіру, сотні слідчих і судових чиновників розкопували до найменших подробиць всі деталі Кармалюкових вчинків, кидаючи в тюрму тисячі в'язнів.

Закований Устим Кармалюк сидів в одиночній камері Папської башти. Ця башта була кладена брилами неотесаного граніту, мала товстелезні стіни і височіла над мурами Кам'янецької фортеці, як страшний привид босого кармеліта в чорній сутані. Устим щоранку вилазив на дощаного тапчана і крізь загразоване віконце спостерігав, як за лісом, червоне й сліпуче, вставало сонце і на луках курився імлистий туман. Кілька разів на день противно скрипіла тюремна брама, і Кармалюк від того скрипу підхоплювався, припадав до загразованого віконця. Він бачив, як на тюремне подвір'я заводили пов'язаних мотуззям і закованих в кайдани кріпаків, бідну шляхту, чиновників.

Одного разу серед свіжої партії арештантів отаман упізнав Тетяну, шинкарку з ходаківської корчми, на згарищі якої, за його наказом, було повішено конокрадів. Він добре запримітив її обличчя, запнуте знайомою квітчастою хусткою, бо Тетяна, уви-

йшовши на тюремне подвір'я, підняла голову на високі стіни в'язниці і якийсь час роздивлялася їх так, ніби хотіла побачити у загратованих вікнах своїх знайомих. Біля Тетяни стояла ще якась жінка, але її Кармалюк не знав.

Тепер Устим уже не сумнівався. Всіх, кого приводили до тюрми, було заарештовано тільки в його, Кармалюковій, справі. На допитах він остаточно переконався в цьому, і тому на все, про що його запитували чиновники судової палати, Кармалюк відповідав коротко і байдуже: «не знаю», «не бачив», «вам видніше». Він знову вперто повторював і стверджував, що єсть ніхто інший, як втеклий солдат із Станіславщини Василь Гавриленко. А коли йому надокучали серед ночі, не даючи зімкнути очей, він схоплювався з табуретки і голосно вигукував:

— Чого ви хочете від мене? Я вам одно скажу, панове судейські, і більше од мене слова не почувете. Слухайте і пишійте. Я єсть втеклий солдат. Нікого не вбив, не повісив, і ви через те не маєте права мене судити. А Кармалюк палив панів, одбивав награбовані гроші, його й судіть. Я бачив одного разу Кармалюка і чув, і можу впізнати, коли покажете його мені. Він говорив, що не покається. Поки сонце світить над землею, він буде карати пана. Оце і все, що я знаю і чув...

Чинovníк судової палати сидів за столом і записував до протоколу почуте. Кармалюка він близько до себе не підгускав і щоразу наказував садовити його на табуреті аж біля порога. Та все ж Кармалюк догадався, що справа його розбухає, ускладнюється, що до неї прилучаються сотні невинних людей. Він щоразу уважно стежив за чиновником і добре примічав, коли той наказував своєму канцеляристу:

— Папка номер сорок сім. Аркуш справи тисяча п'ятий...

Канцелярист біг до другої кімнати і приносив чиновникові товсту папку, заклавіши пальцем тисяча п'ятий аркуш. Чинovníк повільно і байдуже знову перечитував уголос всю історію нападу на управителя комаровецького маєтку Тадея Зарембу, скося позираючи на Кармалюка.

Кармалюк мовчав і був до всього наче глухий. Каторга і тюрма, що він їх спізнав за минулі роки, навчили його поводитися на допитах. Але тут він занепокоївся. Його збентежив тисяча п'ятий аркуш судового слідства. Коли на ньому записано розправу в комаровецькому маєтку, то на якому ж аркуші вони запишуть усе те, що він вчинив після пожежі в Тадея Заремби? Звичайно, вони можуть писати собі скільки завгодно, за це їм гроші цар платить і нагородні хрести на шию чіпляє, але ж усе написано потягне за собою до тюрем і острогів сотні невинних людей. А чоловік, який вперше потрапив до в'язниці, може з переляку бозна-

чого наговорити. Отже, треба перешкодити їм у цій справі. Треба діяти швидко й рішуче. І Кармалюк почав діяти.

Увечері він попросив, щоб йому дозволили негайно побачитись з Ільком Сотничуком. Наглядач пішов до канцелярії по дозвіл і не повернувся. Це означало, що побачення не дозволили. Кармалюк ждав наглядача цілий вечір і всю ніч, а ранком почав одчайдушно грукати в двері. Захеканий і блідий наглядач відтулив вовчка і сказав, що побачення Кармалюкові з Сотничуком не дозволяють. Тоді Устим почав вимагати побачення з Тетяною, шинкаркою з ходаківської корчми.

— Її вчора привели... Сам бачив,— рішуче заявив Кармалюк.

Наглядач здивовано повів плечима і, нічого не сказавши, побіг знову до канцелярії. Він добре знав, хто такий Устим Кармалюк, і волів жити з ним у злагоді. Поки той суд почнеться і Кармалюка поженуть у Сибір, на волі ще гуляють його ватаги. Від Кармалюка всього можна ждати. Краще бути з ним лагідним і, в міру можливостей, поблажливим.

Побачення з шинкаркою Тетяною не дозволили. Про це співчутливо повідомив Кармалюка той-таки переляканий наглядач. Відтуливши вовчка, чемно вклонився Кармалюкові і передав наказ тюремного начальства:

— Пане Кармалюк, начальник звелів передати вам, що тюрма єсть тюрма. Вона має свої закони, і в ній не може бути ярмарку. Хіба пан Кармалюк перший раз знаходиться в тюрмі? Хіба він не знає, що до закінчення слідства всякі побачення суворо заборонені? Прошу тільки зважити, що тут я не винен... Я б з дорогою душею,— розплився в ласкавій посмішці наглядач і швидко засунув вовчка.

В камері стало тихо, але наглядач знав, що під дверима стоїть Кармалюк і, причаївшись, слухає, що діється в коридорі. Наглядач навіть відчував його нерівне, уривчасте дихання, що з свистом виривалося з грудей.

— Відчиняй! — раптом заревів Кармалюк. — Я тобі покажу ярмарок!

Наглядач не відгукнувся, і це ще більше розлютило Кармалюка.

Двері затріщали. В карцері, де сидів Кармалюк, зчинився страшний гуркіт. Здавалося, що над головою Кармалюка завалилася стеля і з неї безперестанку сипалося каміння, дошки і залізо. Кармалюк розвалював кам'яну грубу, бив дерев'яні нари і, коли в казематі нічого вже не залишилося, почав кидати в двері кам'яними брилами з розваленої груби.

Блідий і переляканий наглядач стояв під стіною в коридорі і без утаву свистів. Спочатку він чув брязкіт кайданів у Кармалюка на руках, а потім і той брязкіт затих. Довгим коридором, з

усіх камер, вже котився новий гуркіт, брязкіт і відчайдушний крик. В'язні догадалися, що Кармалюк затіває бунт, і всі каземати, на знак солідарності, затупотіли, закричали, відповідаючи Кармалюкові. В тюрмі наростала страшна буря.

Тюремна варта збіглася до наглядача і почала пильнувати Кармалюкової камери, щоб негайно запахнути збунтованого каторжника до іншої камери, якщо він виламає свої двері і вийде у коридор. А можливо, Кармалюк і сам скоро заспокоїться, спробувавши міцність подвійних дубових дверей, обкованих шинним залізом. Хоч Кармалюк і має невидану силу, але куди йому, закутому в кайдани, вратися в такі двері?

Але двері несподівано захиталися і впали, зірвані з зав'яз.

На порозі виріс грізний і розлючений Кармалюк. Він тримав у руках два ланцюги розірваних кайданів і якусь мить ждав, ніби роздумуючи. На ногах теж теліпалися розірвані ланцюги. Варта кинулася врозтіч, загуркотівши по кам'яних сходах на тюремний двір. Кармалюк ждав нападу, але до нього навіть не сміли підступити тюремники.

У сусідніх камерах все ще гриміло, кричало і брязкотіло, і тоді Кармалюк гукнув на весь коридор:

— Замовкніть! Я вже вийшов!..

Камери поволі затихали, а він ішов уздовж коридора, від одного каземату до іншого, і несамовито розбивав залізними ланцюгами кайданів усі замки на дверях. В'язні виходили в коридор і зупинялися, побачивши свого визволителя. Але Ілька Сотничука серед них не було. Чулися збуджені, радісні вигуки:

— Кармалюк!..

— Хрест святий, він!

— Кармалюк!..

Дехто з в'язнів знав його особисто, всі про нього чули, але більшість побачила його зараз вперше. З того, як він ступав, тягнучи на ногах важкі ланцюги, і з того, як гатив ручними кайданами по замках, навіть не помічаючи крові на своїх долонях, в'язні впізнавали його велику, нелюдську силу. В'язні побачили, що Кармалюк був з тих силачів, які часом ходили по ярмарках і на очах у всіх розгинали руками кінські підкови, сплющували мідні п'ятаки.

А Кармалюк ішов усе далі й далі, навіть не озираючись на в'язнів, все шукаючи Ілька Сотничука, але його ніде не було.

Тоді він став серед коридора і голосно загукав:

— Іль-ку-у-у! Де-е ти-и?

— Я ту-у-та! — долинув десь з кінця коридора Ільків голос.

Арештанти стояли попід стінами в коридорі, мов зачаровані, і ніхто з них навіть кроку не ступив, хоч кожен довгими ночами

тільки й мріяв про те, щоб вирватися на волю. Вони бачили, як Устим за одну мить розбив своїми ланцюгами кайдани на руках у Сотничука, і залізні кільця з брязкотом розкотилися по кам'яній підлозі.

Коли всі в'язні з камер уже були в коридорі, Кармалюк підняв руки і, забряжчавши кайданами, гукнув до них:

— Братове! Скоро почнеться суд. Але в тюрму вони ще й досі приводять багато народу. Пани хочуть судити нас за те, що ми собі волі шукаємо. Так будемо ж цієї волі добиватися й на суді! Пам'ятайте добре: жодного слова на допиті! Ні пари з вуст! Хто що знав, забудь навіки! Забудь і не кажи панам... Я однаково скоро вернуся на волю, і горе буде тому, хто викаже перед судом чи на суді свого товариша... Головою ручуся! Ви чуєте мене, хлопці? Ручуся! Перекажіть мої слова в усі камери, як буде прогулянка. Усім скажіть!..

— Добре, отамане! — загуло в коридорі.

— Перекажемо!..

— Хай залізом печуть, а слова не видушать!..

— Спасибі, хлопці! — весело гукнув Кармалюк і рушив коридором повз притихлих арештантів так, ніби він був повновладний господар пад ними в цю мить.

Арештанти загомоніли йому вслід, палко засперечалися, а Кармалюк уже біг сходами, стрибаючи через три східці, до жіночого відділення. Він добре знав розташування в'язниці і скоро знайшов потрібну дорогу. За ним ледве встигав Ілько Сотничук.

Двері до жіночого коридора, замкнуті зсередини, скоро загримили. В жіночому відділенні вже знали про бунт, і наглядачка одразу відхилила вовчка.

— Я — Кармалюк, — спокійно сказав Устим. — Свідків при нас немає, і ти будеш мовчати про все. Чіпати нікого не буду. Приведи мені сюди Тетяну, шинкарку з ходаківської корчми. Та не барися!..

Наглядачка знала, чим може закінчитися для неї, тепер чи пізніше, непослух, і її кроки лушко віддалялися в темному коридорі. Скоро вона повернулася з Тетяною і, прочинивши двері, відійшла вбік.

— Стань далі, — сказав Кармалюк, і наглядачка слухняно відійшла в глиб коридора, щоб не чути їхньої розмови. Тетяна стояла в прочинених дверях, низько опутивши на очі хустку. Засмагли, оголені до ліктів руки сховала під фартух.

— Здорова будь, Тетяно, — привітався Кармалюк.

Тетяна мовчки вклонилася.

Устим підступив ближче, заговорив тихо, але суворо:

— Слухай, що казатиму. Скоро суд. Нашого брата повні тюрми понаганяли. Ти, як хочеш жити і бути на волі, пам'ятай одне. Все, що чула від мене і моїх хлопців у корчмі,— забудь! Чуєш, Тетяно? Забудь назавжди. На суді і перед судом говори тільки одно: «Не знаю»...

— Добре, отамане,— ледве чутно проказала Тетяна.

— Хай що завгодно тобі роблять, мовчи. Бо тільки почую хоч слово від тебе, будеш нарікати на свою голову... Я скоро, Тетяно, виїду знову на волю... Не забувай цього...

— Добре, Устиме,— кивнула головою Тетяна.

— А хто з тобою прийшов учора? — запитав Устим.

— Сестра моя двоюрідна, Ганна,— відповіла Тетяна.

— Вона з Каричинець? — запитав Устим.

— З Каричинець, отамане,— підтвердила Тетяна.

— Значить, навчи цього й Ганну. Скажи, що я прошу її теж,— додав Устим.

Тетяна весь час стядяла сумна і приголомшена. В розмові вона навіть не глянула отаманові в очі.

— Тетяно, Захар на волі zostався. Утік він,— сказав Ілько Сотничук, і Тетяна на мить підвела голову, глянувши на обох в'язнів великими чорними очима. В них світився глибокий сум.

— Спасибі вам,— не знати за що, подякувала Тетяна.

На сходах загунали десятки ніг, розлігся гуркіт заліза біля головних дверей, що вели на тюрменне подвір'я. Звільнені Кармалюком в'язні, отямившись, рвонулися тікати. Але тільки вони поткнулися до вихідних дверей, як пролунав дружний залп з рушниць, і вони відступили. Повертаючись назад до своєї камери, Кармалюк гукнув до них:

— Куди ж ви на зброю лізете? Життя вам набридло, чи що? Герої!.. Я випускав вас не для того... З дороги будете тікати, з етапу... Там воля і простір для цього діла...

І арештанті покірно пішли за Устимом. Охорона довго не заходила в коридор до бунтарів. Боялася. Кармалюк до своєї камери не повернувся, а оселився в камері, де сидів Ілько Сотничук. Вони вдвох розвалили грубу, принесли дощок з Кармалюкового каземату і заклали камінням, цеглою і дошками свої двері зсередини, щоб не могла зайти сторожа. У дверях залишили тільки оббите залізом віконце, через яке подавали в'язням хліб і воду. Кармалюк вгамувався, і в коридор знову повернулася тюрменна варта з наглядачем. На дверях по-давньому з'явилися замки, прийшов куваль і почав наново заковувати тих, хто встиг розбити кайдани.

Але забарикадований Кармалюк не здавався. Він сидів з Ільком Сотничуком вже п'ятий день, не підпускаючи до себе ні

слідчого, ні тюремників. До його дверей приходив поліцмейстер, потім прокурор і щодня з'являвся слідчий. Вони обіцяли Кармалюкові дозволити побачення з іншими в'язнями, запевняли, що не заковуватимуть його більше в кайдани, не розлучать з Ільком Сотничуком, та Кармалюк твердо стояв на своєму. На допит і не думав виходити, слідчому через вікноце не відповідав, і тоді тюремники вирішили заморити його голодом.

Сім день не приносили ні хліба, ні гарячої юшки. На п'ятий день Кармалюк уже не вставав з кам'яної долівки. Ноги стали важкі й опухли. Залізні обручі, що zostалися на зап'ястях рук і ніг, боляче в'їдалися в опухле тіло і пекли смертельним вогнем. Ілько раз у раз просив пити і тихо стогнав. Дивлячись на його страждання, Кармалюк не витримав і почав виймати цеглу й каміння, що ними були закладені двері. Він дуже підупав на силі, і тепер кожна цеглина здавалася йому важкою кам'яною брилою. На восьмий день, коли він сам відчинив двері, до камери зайшов начальник тюрми. Голосний його регіт покотився коридорами, віддаючись луною в казематах. Тюремники підвели знесиленого Кармалюка і посадили до його каземату. З Ільком Сотничуком отамана розлучили, прикувавши в одиночній камері до стовпа. Тепер Кармалюк не міг навіть лягти, а змушений був стояти або сидіти на важкій колоді день і ніч.

Крізь заграговане вікноце в стіні Устим бачив сліпучий квадратик неба. Іноді в ньому пропливала прозора хмарина і тріпотіла ластівка над своїм гніздом. Минали дні, і небо чорнішало, хмурилось, а ластівка все не кидала свого гнізда. Вона нагадувала Кармалюкові той весняний день у хаті шляхтича Підгурського, коли їх було схоплено і пов'язано. Кармалюк мучився в здогадках, шукав зрадника і не знаходив. У пана Янчевського, який так несподівано налетів, було добрих півтора десятка озброєних осавулів і цілий гурт челяді. Кармалюк, правда, стріляв у них, навіть у двір хотів проскочити, але в сінях було темно, і його, підчепивши під ногу, звалив на землю Янчевський. Витягли зв'язаного Устима на ганок, і він не чув, якими словами кричав на шляхтича Підгурського Янчевський, бо над головою в нього билися сполохані ластівки. Їхні гнізда тулилися під стріхою, якраз над головою в Кармалюка, і в них цвіріньчали пташенята. Тюремна ластівка, що шугала за віконцем, тепер щоразу нагадувала Устимові тих ластівок, що тривожно билися на ганку шляхтича Підгурського.

Нарешті слідство, що тривало в Летичеві й Літині, закінчилося і в Кам'янці. Судові чиновники діяли енергійно й рішуче, щотижня посилаючи рапорти намісникові царства польського князю Костянтину Павловичу у Варшаву. Писати в рапортах було

про що. Перед судом стояло 250 притягнутих до Кармалюкової справи кріпаків, що брали участь у його ватазі і взагалі в повстаннях проти поміщиків, дворян і заможної шляхти. Всі вони покинули свої села і пішли на паца з лютою злобою в серці. Серед них були втеклі селяни з Умані, Тульчина, з Триліс біля Фастова, з Василькова, де повстав Чернігівський піхотний полк декабристів на чолі з Муравйовим. Селяни з цих сіл після розгрому декабристів тікали до атамана. Далеко зайшов у своєму гніві і боротьбі Устим Кармалюк, і пани вже не могли йому цього подарувати. Протокол судового засідання становив 2070 аркушів, дрібно списаних цілою ватагою канцеляристів. На суді було допитано понад 100 свідків. До відповідальності притягнуто 560 кріпаків. Вирок суду затвердив сам намісник князь Костянтин.

Його прочитали в глухому тюремному дворі, куди вивели Кармалюка з усіма арештантами і звелили стояти смирно, покидавши прапки. Плішивий чиновник особливих доручень, якому на мундир сипалася з голови рясна лупа, гортаючи аркуші, читав вирок:

«По указу Его Императорского Величества Польского главного суда в 1-м департаменте слушали подлинное дело, представленное на ревизию из Литинского поветового суда при рапортах от 31-го генваря, а полученное 9 февраля с № 111-м о содержащихся под стражею: о Устине Карманюке, называвшемся ложно Василием Гавриленком, выкресте Василие Добровольском, Ильке Петрове Сотникове (он же Сотничук), Александре Витвицком, Иване Вишниковском, Андрее Барском, Марии Добровольской, Романе Музыке, Василие Кривом, Феликсе Янковском и Матвее Вовнюке...

Для того — *первое*: Василия Гавриленка-Карманюка за побег с каторжной работы и деланные грабительства наказать вновь 101-м ударом кнутом, сослать под строгим караулом в каторжную работу.

Второе: выкреста Василия Добровольского за соучастование с Карманюком, наказав 101-м ударом кнутом, сослать в каторжную работу, а объяснение его, Добровольского, что усиливался поймать Василия Карманюка, так как сие не исполнил, признать неправильным.

Третье: крестьянина помещика Гдовского Илька Петрова, как соединившегося с Карманюком и делом в преступлениях обвиненного, наказав 101-м ударом кнутом, сослать в каторжную работу.

Четвертое: крестьянина Ивана Литвинюка - Клаптийчука, с. Думенок, за соучастование и бродяжничество с Карманюком, наказав 101-м ударом кнутом, сослать в каторжную работу...

Девятое: Марию Добровольскую, жену жительствующего в Старой Гуте выкреста, которая с вышесказанными разбойниками Карманюком и Ильком Петровым соучастовала... наказав 25-ю ударами кнутом, сослать в Сибирь на поселение.

Десятое: крестьянина Старой Гуты Романа Музыку Бондарчука; *одиннадцатое:* крестьянина Старой Гуты Василия Кривенького, пастуха, который, пасши скот, встретил Илька Петрова и прочих разбойников Карманюка... за необъявление о том экономии наказать обоих в пример другим по 50 ударов плетью, оставив на месте жительства...

Пятнадцатое: именующегося шляхтичем Глембоцкого, который тоже к грабительствам с Карманюком принадлежал, по отыскании, тоже через полицию отдать под суд.

Шестнадцатое: помещика селения Кальной-Деражни Феликса Янчевского, который, употребив Качковского, эконома Лесневича и крестьян, схватил Карманюка, признать заслуживающим награждения, а людей, к поимке разбойников там же совапных и находившихся, за невспомоществование тому же Янчевскому к скорейшей поимке и повязанию разбойников, давших повод к драке с Янчевским, через что разбойники осмелились к обороне и искали средства к побегу, наказать в пример другим при земской полиции всякого по 25-ть ударов плетью.

Семнадцатое: жительствующего в Кальной-Деражне Антония Ольшевского, который к всегдашнему сотовариществуванию с Карманюком... по поводу того, что он к поиманию Карманюка летичевским исправником был упрощен и в дом отца своего разбойника привел, от наказания оставить свободным и отдать под надзор экономии и общества...

А по справке оказалось: что по списку, препровожденному при повелении Его Императорского Величества, изъясненному в таком же Его Императорского Высочества цесаревича на имя здешнего г. подольского губернатора от 25-го ноября 1827 года, последовавшим в числе 181-го арестантов в солдаты назначенных замещены под № 43 Илько Петров — 18 лет, под № 46 Арон Шмулиович Клебанский — 20 лет, под № 48 Василь Кривенький — 30 лет, под № 83 Феликс Янковский — 18 лет, под № 84 Матвей Вовконюк — 22-х лет...»

Чиновник згорнув папку, солдати підняли рушниці, і Кармалюк якось глибоко і навіть легко зітхнув. Внутрішньо він радів з того, що основні його сили з Іваном Дроздовим лишилися на волі, що арештанти не виказали всього на суді, що, зрештою, судді і третини не знають про його діла.

Кармалюк знову уникнув смертної кари, бо судді не могли довести, щоб він когось убив чи зарізав. Повіплених конокрадів до уваги не брали, бо Тетяна нічого не сказала про них на допитах і на суді. Одночасно з Кармалюком було засуджено багато інших кріпаків, які безпосередньо з ним не були зв'язані, але брали участь у селянських повстаннях, що їх піднімав Устим Кармалюк.

Після покарання батогами й таврування, перша партія засуджених вирушила в далеку дорогу. Холодний вітер обпікав бліді обличчя каторжяк, їдка пилюка обсіпала сірі арештантські свитки, а воли йшли, не поспішаючи, щоб побути хоч ще один день на своїй рідній землі. Попереду, оточений посиленою вартою, ішов Устим Кармалюк. Він сумовито розглядав спорожнілі села, пізнавав рідні ліси і все боявся, що зустрине десь у ковороті своїх синів. Але шлях до Сибіру пролягав далеко від Головчинець, і Марія з синами не вийшла проваджати його.

34

Надвечір графу Моркову погіршало, але він ще був при повній свідомості, пізнавав рідних, говорив з лікарями, навіть давав різні господарські розпорядження дворецькому Густаву Шредеру. Параліч розвивався прогресивно, але граф ще був дужий і вмирав повільно і тяжко. Вже хто-хто, а Прокіп Данилевський знав те все добре, бо був невідступним лікарем біля графа, і прибулі професори з Вінниці й Одеси, перше ніж оглянути хворого, завжди питали пояснень у Прокопа. Параліч скував графу ноги, відібрав праву руку. Серце в графа дуже ожиріло, та й сам він був геть налитий салом від постійної пиятики і ситого харчування. Усе життя, здавалося, тільки те й робив, що пив до нестями та їв без просвітку. Навіть серед ночі, бувало, прокидався й показував подавати заморські вина, ситі закуски. Часом і засинав при столі, п'яний та обважнілий їжею, тяжко дихаючи. А тепер уже й лікарі не могли йому зарадити. Те, що відкладалося на серці роками, робило свою руйнівну справу.

Прокіп Данилевський лікував уже не одну таку панську хворобу і, певно, знав, чим вона має закінчитися, тому й знову поспішав до графа. Може, хоч на цей раз Морков буде милостивіший і вдовольнить велике прохання дворового лікаря, прийме від нього грошовий викуп і відпустить Прокопа на волю. Гроші дав

Кармалюк, і за них можна вийти на волю не одному Прокопові Данилевському. Коли граф навіть заправить по двісті карбованців золотом за одного кріпака, то в Прокопа стане грошей на цілих десять чоловік. А тут же йдеться про одного. Невже Морков знову підвищить ціну? Тричі звертався Прокіп до графа за викупом з кріпацтва, і щоразу Морков відмовляв, призначаючи все вищу і вищу ціну. Тепер було зібрано дві тисячі карбованців, граф умирав, і Прокіп сподівався, що скоро настане жадана воля. Діставши волю, він привезе з Москви родину, оселиться на селі й лікуватиме бідних людей. Тоді йому буде вільно орудувати й своїми повстанцями, караючи жорстоких панів. А поки триватиме той переїзд, Кармалюковими хлопцями у Кукавській волості правуватиме Гарасим Танцюра. Він уже набив собі руку, знає, що і до чого.

До графських покоїв постелено дорогі, пухнасті килими, щоб не чути було, як ступають лікарі та слуги. Прокіп іде по тих килимах, а в самого серце так стукотить у грудях, що не заглушити його піякими килимами. Що то відповідь йому граф Морков на цей раз? Та вже що буде, те й буде. Кат з пим. Але в грудях так бентежно, що Прокопа кидає то в жар, то в холод. Наче колись у академії, коли йшов на перший екзаме́н.

Вікна в передпокої завішено важкими шторами, на столі серед пляшок з ліками горять воскові свічі. Три лакеї стоять при столі, дворецький Густав Шредер куняє в кріслі біля дверей до графського кабінету. Прокіп підходить до нього, і німець враз прокидається, боязко кліпаючи почервонілими від сліз очима.

— Що там, Густаве? — тихо питає Прокіп. — Живий?

Дворецький гірко зітхає і, схрещуючи на грудях жовті, порослі золотавим пушком руки, шепотить:

— Майн гот...

Прокіп вирівнюється і поволі відчиняє двері. Вони вже не риплять, як колись, бо Густав добре змастив лосем усі завіси. Дворецький сидить при графських дверях невідступно, знаючи, що Морков скоро почне складати духовну. Може, і йому щось перепадє в духовній, коли невідступно буде у графа на очах. Хитрий німець.

В кабінеті стоїть важке повітря, насичене гострим духом ліків і м'ясного людського поту. На вікнах опадають чорні оксамитові штори, і денне світло сюди не пробивається. Граф наказав наглухо позатулювати вікна. В канделябрах потріскують свічки, і від їхнього полиску на стінах гойдаються чудернацькі горбаті тіні. Морков лежить на високих подушках, блідий і зарослий бородою, важко дихає, поклавши поверх шовкової ковдри опецькувати руки. На товстих, наче опухлих, пальцях тьмяно полискують коштовні

персні з діамантами. «Надивляйся, графе! Вони вже тебе не врятують, твої діаманти», — думає Прокіп і кидає погляд на порцеляновий камін, де красуються наполеонівські дзигарі з рубінами. Вони зупинилися ще вчора о дванадцятій ночі та так і показують північ.

Граф ловить Прокопів погляд, тихо каже:

— І вони стали, Прошко... От і кінець нам... Що ти на це скажеш, хірург?..

— Вони підуть, дзигарі, ваша світлість. Майстра сьогодні до них привезуть, — вклоняється Прокіп, боячись ступати далі.

— Отак, може, і я, Прошко, — шепче граф і маєть пальцем Данилевського.

Діаманти розсипалися сліпучими скалками, наче сонце блиснуло крізь хмари, і в тому блискотінні почулася сила й могутність графа. Графські пальці ворухнуться кволо, безсило, але той блиск, що йде від перснів, сам по собі велить і наказує Прокопові користися.

Прокіп опускається перед графом на коліна, у покорі клонить голову. Два чужих лікарі сидять у головах біля ліжка, і Прокіп не наважується починати свою розмову. Граф повертає до нього каламутні очі.

— Ну, голубе мій... А ліки твої де? Я жду, Прошко, а бог тебе повік не забуде. Що хочеш, бери, аби я знову устав... Забудь, Прошко, усе, що колись тобі чинив... Бог нас усіх розсудить.

Прокіп нахиляється до ліжка і гаряче цілує слизьку, спітнілу руку:

— Я вже їду по ліки, ваша світлість, але хотів би сказати вам наодинці...

— А-а-а, — прискалює очі граф і показує обом лікарям на двері. — Там кава, панове... Прошу до кави... Пора... Я покличу вас...

Лікарі незрозуміло презираються і покірно виходять.

— Устань, Прошко, — каже граф. — Я не забуду твого старання...

Прокіп подождав, поки лікарі вийшли, сказав:

— Не встану, ваша світлість, ниць упаду перед вами... Змилюйтеся...

— Говори, — шепче граф.

— Я листа одержав з Москви... Дружина пише, що заклала усю свою ошадність, позичила грошей між добрих людей. Ми зібрали, ваша світлість, дві тисячі золотом мені на викуп. Згляньтеся, пане, на моїх сиріт... Вік бога молитиму... Які завгодно ліки добуду... Я врятую вас, мій ясновельможний пане... Чисте золото, дві тисячі... Та за нього ви собі двадцять кріпаків купите...

Дівчат, хлопців, артистів до театру... За мене одного, ваша світлість, двадцять душ...

Граф стрепенув ще здоровою рукою, наче боронився від когось, задихав ще важче і голосніше. Персні знову заблищали, розсипаючи золоті скалки по дорогій гаптованій ковдрі.

— Не смій!.. Я вже сказав... Ні. Раз і назавжди...

— Ваша світлість, — застогнав Прокіп.

— Ні! У мене діти, а там онуки будуть, — зітхає граф. — Я вчив тебе... Маєш дякувати... Устань і лети по ліки... Ох, господи, як тяжко з вами всіма, невдячними і користоловними... І не смій згадувати!

Прокіп схопився на рівні ноги, зціпив кулаки. Ледве зборов себе, щоб не схопити обіруч графа за горлянку. Тільки й вимовив: — Ну, нащо я вам, пане? Чи на той світ з собою заберете?

Граф повів синуватими білками забрежклих очей і якось здивовано, наче з-під землі, прошепотів:

— Га? Що ти сказав, Прошко? А-а, то так. Заберу! Усіх з собою заберу. Усіх! Нічого не покину. Ні людей, ні золота, ні коней. Зведу — і так буде! Чувш?..

Прокіп одвернувся й одними губами шепнув:

— Грод!..

Граф не почув. Він простягнув до Прокопа ліву руку, розчепірів пальці, наче хотів ухопити його за поли:

— Поклич... Хай каву тут п'ють... При мені...

Прокіп рвонувся до дверей, вилетів у передпокій. До крові закусив губу, щоб не зірвалося грізне й страшне, що кипіло в серці. Тихо сказав:

— Прощайте, колеги... Я їду по медикаменти. Він кличе вас... Ідьте туди з своєю кавою...

Густав схопився з крісла, знову схрестив руки на грудях:

— Майн гот... Що з ним, Прошка?

Прокіп безнадійно махнув рукою і, спотикаючись на м'якому килимі, побіг у двір. Увібрав у плечі голову, весь грудьми наперед, тільки кулаки глибоко заховав у кишеню. Ну, пане, прощай і начувайся. Однаково по-твоему не буде! Хоч і йдеш ти на той світ, але за гріхи твої нам відплатять інші, такі, як і ти був. Камергер Базилевич вже вилетів навіки з свого мастку, знайдемо кару й для інших. Не хочете добром, то вийде вам ребром. Прокіп і так довго вагався, та чогось ждав. Дурний був! Не жди від злодія добра, не сподівайся в пана ласки. Отак воно і піде віднині. Ліс дрімучий, шабля гостра, сивий коник — то ж мій брат!

У дворі було безлюдно, наче всі нарочито поховалися. Скрізь лежала солома. Від самого ганку аж до брами, щоб граф не чув людських кроків, кінського тупоту, деренчання возів. Ото ж і ти-

хо та безлюдно в дворі. Червоне сонце котилося до лісу, розсіпавши на соломі свій кривавий слід. Солома від того наче жевріла, ворухилася, от-от готова спалахнути високим полум'ям. Через двір, грузнучи в соломі, біг захеканий козачок Гриць, боязко озиравшись на графський палац. Прокіп зупинив його:

— Ти де був, козаче?

— Хіба я козак? Куди мені,— махнув рукою Гриць.

— А чого? Он вуса вже сіються,— похвалив Прокіп, знову запитавши.— То де ж ти був, Грицьку?

— У корчмі, пане...

— Чого?

— По горілку бігав. Челядь графська і наймити посилали...

— П'ють? — здивувався Прокіп.

— Ого! Аби граф скоріше помер, за те й п'ють. До кожної чарки примовляють, бога просять, аби забрав на той світ старого Моркова... Я вже двічі в корчму бігав,— похвалився Грицько.

— Де ж вони грошей узяли?

— Пхи! Нащо ті гроші? — здивувався Грицько.— Тепер бери що хочеш у мастку... Пшеницю, курей, гиндиків. А в коморах сало і полотно... Поки той німчура висиджує у графа під дверима, наші не дають маху... Беруть панське і до корчми. Ходить і ви до гурту!.. Там весело, тільки співати не можна... Гомонять тихо...

— Ні, козаче, не маю часу. Перекажи машталіру, хай коней запрягає. Цугом. Поїду ліків графу добувати,— сказав Прокіп.

— Навіщо? — мало не скрикнув Грицько.— Хіба ви хочете, щоб він устав, катюга?

— Ні, козаче, не хочу, то через те і їду,— похмуро відповів Прокіп і поволі пішов до свого флігеля.

Гриць схопив його за полу, витягнувся навшпиньки, щоб дістатися вуха. Прокіп нахилився, обійнявши козачка за плечі.

— Ну, що там іще, Грицьку?

— У корчмі отой кобзар грає,— повідомив Гриць.

— Діброва? — гаряче запитав Прокіп.

— Еге ж! Грає, а люди плачуть, та все п'ють окаянну,— сказав Грицько.

— Нащо ж п'ють? Хіба їм горя мало? — в роздумі мовив Прокіп.

— Так і вони бога ж просять, аби графа на той світ забрав. Ну, як ви не догадуєтеся? Усі села просять. Серебринівка, Іраклієвка, Ломозове! Усі села графські,— радів Грицько.

— Гаразд, заїду та й собі послухаю,— кинув Прокіп,— а ти машталіру перекажи. Хай запрягає, як і той раз. Второпав?

— Атож! Запряжемо. Змії, а не коні будуть! — підстрибнув Грицько і побіг до челядницької казарми.

Прокіп зайшов у свій флігель і кинувся на диван. Ну, от і край! З графом усе кінчено, Діброва прибув у Кукавку, коней запрягають. Блукати не доведеться: Кобзар покаже найкоротшу дорогу, а коні в одну мить домчать Прокопа у ватагу. Не радійте, пани, що Кармалюка закували та на Сибір повели. Кармалюкові-бо хлопці не дримають. А віднині їхнього полку ще прибуде. Прокіп укладає в чемодани медикаменти й хірургічні струменти, бгас в сувої одяг, укладає в скрині реквізит з графського театру, висуває з-під ліжка обидва ящики з пістолями, рушницями і порохом. Свій костюм святковий і циліндр кладе в саквояз і ще раз оглядає кімнату. Все в ній як і було, тільки під ліжком, у дивані та шафі порожньо. Але німець не догадається. На стіні висять етюди Тропініна. Узяти б і їх з собою? Ні, хай висять, бо стане одразу помітно.

Приходить машталір з конюхами, розпарені, червоні від горілки.

— Беріть та виносьте,— каже Прокіп.— Тільки не грюкайте.

— Прокопе,— скидає шапку машталір,— а нам же як бути? Візьми і нас з собою, коли знову ці скрині береш. На святе діло либонь рушаєш? То як же без нас, Прокопе?

— Не знаю, хлопці,— глухо каже Прокіп.— По вас гонець прибуде, ждiть. А я маю наперед поспішати, щоб усе для вас заготовати. Дорогу роздивлюся, щоб вам ближче було їхати...

— Гаразд,— згоджується машталір.— А нам як добиратися?

— Верхи,— наказує Прокіп.— Та сідла добрі беріть і коней кращих. Щоб не сором було перед людьми кукавським хлопцям показатись.

— Та вже покажемось. Не бійся. Хай тільки граф дуба дасть,— кидає машталір, і вони виносять речі, кладуть у широкій ридван, притрушують соломою.

Прокіп сідає в передку, два хурмани, вірні хлопці, обіч нього, і кований графський ридван поволі викочується з маетку на шлях. Машталір проводить коней за недоуздки до самої брами і довго дивиться їм услід, схвально похитуючи головою.

Біля корчми зупиняються, Прокіп збігає на розхитаний ганок. Крізь відчинені двері він бачить старого Діброву за столом, а навкруг його тісний гурт кріпаків. Вони й про чарки свої забули, слухають кобзаря. І рудий шинкар слухає. З того часу, як він спізнав Кармалюка, то став наче шовковий. Ні графу, ні поліції й слова не сказав про все, що в його корчмі діється. Прокіп непомітно оглядає людей, чи нема серед них піддячого або когось підозрілого. Ні, нема. Усі, здається, свої, але Прокіп не наважується заходити в корчму, щоб не перебивати такої пісні.

Діброва перебирає струни, бандура стогне і плаче, голос у ді-
да тремтить. Люди слухають, похитуючи головами, хтось тихо
схлинув. Пісня пливе журливо і поволі, ясно і вагомо лягає на
серце кожне її слово:

Кармалюка народився
В селі на Поділлі,
І купала його мати
В зеленому зіллі.
Ой купала, примовляла:
«Рости, милий сину,
Підеш битись з ворогами
За матір невинну,
Підеш битись ти з панами,
Добиватись волі,
Щоби люди не робили
На панському полі.
Щоби люди вільні були,
Папщини не знали,
Щоби вони, бідні люди,
Неволі не мали...»

Забринів на високій ноті останній акорд, і хтось чарку підняв
над головою, голосно сказав:

— Дай боже, люди добрі!

До нього потяглися десятки рук з чарками:

— Дай боже, щоб так було!

— Дай, боже!

Прокіп непомітно увійшов до корчми, причаївся збоку, але
його одразу пізнали, потягнули до великого столу. Рудий шинкар
вибіг з ванькирчика, почав кланятись Прокопові, та люди його
відсторонили. Питають з усіх боків:

— Ну, як там граф, Прокопе?

— Чи скоро вже?

— Ждемо всі, а не діждемося!

— Бодай не підвівся!

— Прости нас, боже милостивий...

— Щоб так і околів...

— Щоб таким і zostався: до землі плечима, догори очима!..

Забряжчали чарки, налили Прокопу, всі потяглися до нього:

— То як він там, Прокопе?

Прокіп безнадійно махнув рукою:

— На ладан дише!

Цокаються з Прокопом люди, примовляють:

— Слава тобі, господи!

— Дай боже, щоб не встав!..

— Собаці — собача й смерть!..

Прокіп вихилив до дна, сказав у голос:

— Не радійте! На його місце другий сяде. Може, ще й гірший катюга. Не так з ними треба, як ви отут, за чаркою...

Люди примовкли, засопіли, тісніше згрудилися біля Прокопа. Хтось не витерпів, заперечив:

— Он після Кавури, бач, і німець подобришав. Кричить, а не вдарить. Лається, а все назад поглядає! Помогло, як Кавуру зерном засипали! Таки помогло!

Другий услід загукав:

— А камергер Базилевич — той зовсім утік, так налякався. Всыпали йому Кармалюкові хлопці, ще й розписку взяли. От він і не видержав! Отак би усіх панів до ноги!

Корчмар тривожно забряжчав у кварти, подаючи знак:

— Ой, гвалт! Ой, не кричіть мені отут!

Замовкли, озирнулися. У дверях стояв піддячий, лагідно усміхався, потираючи руки. Привітався. Ніхто йому не відповів, і він підійшов до шинквасу, звелів подати собі пів-ока горілки й тараню. Поки корчмар торохтів з ним, Прокіп устиг шепнути Діброві:

— Ідїть у коворот, за цвинтарем ждїть...

Діброва стрепенувся, провів пальцями по струнах, заспївав молитовної:

Понад раєм я їду, гірко плачу, ридаю,
Ой горе, горе! Горе тяжке...

— Куди ж ви, діду? Побудьте у нас,— заметушилися кукавські кріпаки.

— Спасибі, маю вже йти,— вклонився Діброва і почвалав з корчми на край села.

— Гей, шинкарю! — гукнув Прокіп. — Дай мені пляшку в дорогу, бо часу не маю. За ліками для графа лечу! Хїба не чуєш? Коні хропуть за вікном. Та хуткіше!..

Корчмар вилетів з-за шинквасу, подав гранчасту пляшку і дві тарані. Прокіп заплатив і побіг до ридвана. У корчмі настала тиша, і Прокіп слухав її, сідаючи в ридван. Коли вже одїхали за село, сказав:

— Тепер хай винохує піддячий, хай розставляє вуха! Чорта лисого почує!

— Ми бачили, як він крався до корчми,— сказав хурман.— Хотів, мабуть, підслухувати під вікном, та нас помітив і одразу пішов у корчму... Треба б його провчити, Прокопе.

— Тоді, як повернемося,— відказав Прокіп.

Діброву підібрали за селом, і він сказав Прокопу, щоб негайно повертали на комаровецькі ліси, бо там його жде вся старшина

Кармалюкової ватаги. Мають радити невідкладні справи. Тому й послали Діброву в графський маєток за Прокопом.

Гнали коней щодуху, дорогу показував Діброва, і вже смерком ускочили в комаровецькі ліси, наче в'їхали в глузу ніч. Така темінь, хоч в око стрель. Місяць тепер сходив пізно, і довелося їхати поволі. Коні спотикалися об коріння, що виходило із землі попереk вузької дороги. Тричі їх перепиняла варта, наче з-під землі виростала, а побачивши Діброву, ховалася знову, бажала щасливо доїхати. Довго їхали, поки й вогонь від багаття побачили, а при ньому і всю старшину. Поміж неї Прокіп одразу впізнав Івана Дроздова, Захара Блажкуну. Вистрибнув з ридвана, вклонився:

— Добри вечір, братове! Уклін вам від кукавських молодців!

Іван Дроздов подав руку, обійняв Прокопа за плече, поцілував. За ним Захар Блажкун та Ілько Сотничук привіталися, познайомили Прокопа з іншими побратимами. Вони заздрили глянули на Прокопових коней, запряжених цугом, похвалили. Захар Блажкун звелів:

— То розпрягайте їх, козаки, а ми до вогню сідаймо... Отак і гаразд буде. Ну, як у тебе, Прокопе, з графом? Пускає на волю за гроші, а чи ні?

— І слухати не хоче,— відповів Прокіп.— Уже одною ногою в могилі, а не хоче. Не можу я більше там, хлопці. Заберіть мене. Я ось і гроші всі привіз, ті, що на викуп отаман дав. Дві тисячі, всі до копійки,— і простягнув Захарові шкіряну торбу з червощами.

Захар узяв торбу, передав Дроздову, сказавши:

— То як, братове? Визволимо Прокопа самі? Хай віднині буде з нами, вільний побратим Кармалюковим хлопцям у графському краю, а нам лікар добрий. Згода?

— Згода! Хай буде! — почувлося з усіх боків.

— А з грішми, як накажете? — запитав Захар.

— До загальної скарбниці. Хай лежать! — порадив Іван Дроздов.

Не заперечували. Тільки присунулися ближче до Прокопа, наче віднині він їм ще рідніший став. Один кисета з тютюном простягнув, другий яблуко дає, третій баклагу з вареним медом. Частуйся, Прокопе, і не сумуй за доміркою. Але Захар почав говорити знову, і Прокіп не взяв частування, тільки вклонився усім трьом.

— Отут ми, Прокопе, нарадили,— говорив Захар,— запалити панам вогні на все Поділля. Щоб нашому отаману і в Сибіру було видно. З усіх кінців запалити. Годі сидіти. Чи пристаєш на таку раду?

— Тілом і душею, брате,— твердо сказав Прокіп.

— Гаразд. Але є такі дуки, що їх і вогонь не бере,— сказав Прокіп.

— То ми тебе й покликали, щоб оповів нам, як же у тебе дали вийшло з отим камергером Базилевичем. Може б, іще якомусь панові таку пидулу підкласти? Розкажи-но хлопцям, бо вже увесь мир про це гуде, а ми толком і не відаємо...

Підкинули у вогонь хмизу, і полум'я запалало високо, освітивши суворі обличчя, гострі, допитливі очі. Прокіп навіть відчув себе ніяково під тими гострими поглядами і тихо й ніяково заговорив:

— А що казати, братове, коли сам отаман і Іван Дроздов були свідками, як ми розписку брали в камергера Базилевича. Вони бачили. Та камергер не покався. Минуло небагато часу, і він таки закував у солдати вдовиних синів, почав по-старому знущатися з людей. Що тут діяти? Думав я, гадав, та й надумався. Переписав тую камергерову розписку десять раз та й порозсилав скрізь. Царю послав. Поглянь, мовляв, царю, який у тебе камергер, що його дубцями б'ють селяни, а він їм клянеться високим словом дворянина, що покається. Губернатору послав. Предводителю дворянства. Гляньте, який у вас дворянин є та як він дворянську честь закаляв. Підкинув копію розписки і пану Ханенку, який ненавидить Базилевича, і своєму графу, який злобу на камергера має. Як воно там сталося далі, того не відаю, братове. А тільки тая розписка набрала гласності, і камергер двора його величності мусив кинути свій масток та й виїхати зовсім у Москву. Але розписка полетіла за ним і в Москву, до губернатора і предводителю дворянства. Нашому камергерові так припекло, що він зовсім виїхав за кордон, без права повернення в Росію. А те право тепер йому може дати один цар... Отак воно було...

— Ох, матінко моя рідна! — вигукнув Діброва.— Ото красно, ото сміливо!

— Не вогнем, а словом убили пана! — додав Захар.— Молодець, Прокопе. Виходить, можна їх карати не одним вогнем і мечем. То прийми ж і від нас подяку, побратиме.

— Дякуємо тобі,— сказав Іван Дроздов.

— Дякуємо! — почувлося з обох боків.

Прокіп злегка вклонився старшині, витер рукавом спітнілого лоба. Чи то від огню, чи від розказаного йому зробилося жарко. Весело потріскував у багатті хмиз, хропли розпиряжені коні, та над головою грізно шуміли старезні дуби.

— То рушаймо, братове, коли так. Рушаймо, поки пани і поліція сплять,— устав Захар Блажкун.— Ціві ночі пустимо їм червоного півня з трьох боків, але так пустимо, щоб він день і ніч лі-

тав по їхніх маєтках, щоб ніколи не давав їм спокою, щоб вічно нагадував про нашого отамана славного. А тим часом вибирайте найлютішого пана, щоб і йому оту цидулу підсунути, як отому камергеру.

— Гаразд, Захарію! Сповнимо все, як нарадили! — сказав Іван Дроздов.

Старшина встала, всі почали готуватися в дорогу.

— А як же мої хлопці? — спитав Прокіп. — Вони там zostалися, в Кукавці, і по маєтках графських. Я один тут...

— Нічого, — заспокоїв його Захар. — Як запалимо панів цієї ночі у трьох краях, тоді ти й гасло своїм хлопцям подаси. Вони ж готові у тебе?

— Готові, давно ждуть, — повеселів Прокіп. — А зброю і одержу я з собою привіз. Усе в ридвані. Розбирайте й переодягайтеся, братове.

Захар схопив Прокопа в обійми, підняв над землею, закружляв, примовляючи:

— І де ти такий узявся, Прокопе, нам на втіху? Та тебе ж на руках носити... От козарлюга!

Заіржали осідлані коні, поміж дубами покотився людський го-мін, забряжчала зброя, і по всьому таборі гасли вогні.

35

Спокій, що його можна було назвати умовним, панував на Поділлі недовго. Судові чиновники ще не встигли дати лад своїм паперам, засуджені арештанти ще не зайшли до Сибіру, а панам скоїлося нове лихо. На шаргородським шляху з'явилася нова ватага повстанців, що називала себе Кармалюковими хлопцями. Поліція мала точні відомості, що в тій ватазі орудує якийсь Чорноморець та два колишні каторжники, співучасники Кармалюка — Захар Блажкун та Мирон Волошка.

Та не знала поліція, що до ватаги прийшов новий повстанець — Прокіп Данилевський. І не сам, а привіз з собою добрих два десятки хлопців, якими нині керував каретник камергера Базилевича, моторний і сильний Гарасим Танцюра. Серед Прокопових повстанців були люди з маєтку покойного графа Моркова, з економік камергера і бігли наймити з Молдавії.

Граф Морков так і помер, де діджавшись рятівних ліків, по які колись помчав до Вінниці Прокіп. Графа поховали у родовому склепі під кукавською церквою, а маєтком став володіти графів зять полковник Павло Чернишов. До нього скоро і з'явився фурман, який возив Прокопа по ліки. З'явився один, без графських коней і ридвана, з одним батогом. Фурман оповів, що Прокіп утік

від нього ще у Вінниці. Мабуть, пішов до своєї жінки й діток на Москву. А його, фурмана, як повертався в Кукавку, перестріли в лісі Кармалюкові хлопці, забрали ридвана з кіньми і всі речі, які лежали в ридвані. Ще й розписку дали. Фурман подав полковнику Чернишову розписку, і його повели на конюшню шмагати дубцями. Другого дня покараний фурман утік з маєткою. Полковник Чернишов послав у Москву розшук на Прокопа Данилевського, поліція мало не цілоночі ходила на квартиру до Прокопової жінки в Москві, але його там не було. Не знайшла Прокопових слідів і подільська поліція, бо навіть Кармалюкові хлопці не всі знали Прокопа. Одного дня він з'являвся серед них офіцером, другого вже був дяком, а на третій день ходив з Блажкуном у венгерці, як біглий повстанець з самої Варшави. І говорив то французькою, то німецькою чи польською мовами. Пізнай такого.

Кармалюкова ватага росла. Непевні і тривожні чутки про ту ватагу розходилися по ярмарках, їх пошепки передавали один одному кріпаки, про них потай говорила навіть дворова челядь у панських маєтках. Земський справник Літинського повіту Улович спочатку не надавав особливого значення тим чуткам, але коли йому допесли, що коло багриновецької корчми вчинено напад на чиновника Перетяткевича і забрано в нього 24 000 злотих державного скарбу — справник сполохався. Не встиг він отямитися від цієї вбивчої звістки, як прилетіла нова. Поліція доносила, що по кількох днях після нападу на чиновника Перетяткевича в багатьох селах було роздано кріпакам якісь гроші. Роздавали їх ті ж таки Кармалюкові хлопці. Роздавали не всім, а тільки тим, у кого батько чи син були засуджені в Кармалюковій справі і пішли з каторжанами на Сибір. Певно, когось із кріпаків хлопці обійшли грішми, і той виказав на них поліції. І ще поліція доносила: в кількох селах їм пощастило відібрати в кріпацьких родинах подаровані гроші, і вони тепер лежать разом з протоколами допиту у волосних управах як речовий доказ.

Наляканий земський справник Улович вирішив діяти негайно і рішуче. Він одразу викликав до себе потерпілого чиновника Перетяткевича, щоб самому пересвідчитися в правдивості чуток і дізнатися про всі подробиці нападу. Чиновник Перетяткевич прибув дуже швидко. Витерши хусткою очі, він почав оповідати про спокій, який запанував у їхній волості після суду над Кармалюком, згадав солдатів, які охороняли його і скарб у дорозі, але нічого не міг розповісти про повстанців. Хто вони такі і який мали вигляд? Чи не говорили вони з ним, а коли говорили, то про що? Чи не міг би він упізнати когось із них, коли б зустрів удруге? Які вони розмови вели між собою, як називали один одного?

— Я нічого не чув і не бачив, пане,— жалівся Перетятке-

вич.— Вони, певно, знали про державний скарб, який я віз, бо коней схопили так несподівано, вискочивши з-під містка, що навіть фурман вилетів з брички. Було вже досить пізно і темно. До солдатів вони закричали одне тільки слово «Кармалюк», і ті покидали зброю... Все було вчинено так швидко, що я і не зогледівся...

— А що ж ви робили в цей час? — запитав Улович.

— Що я мав робити, пане? Вони забрали скарб і насміялися з мене.

— Як-то насміялися? — запитав справник.

— Дуже просто. Одип тримав пістоля перед моїми очима, а коли тікали в ліс, він жбурнув мені його під ноги в бричку. Вже коло корчми я отямився і закричав на солдатів, щоб забрали того пістоля. І що ви собі думаєте? То був не пістоль, а шматок дешевої ковбаси... Це просто знуцання!..

Справник грізно підвіся з свого крісла, змірявши вбивчим поглядом чиновника Перетяткевича.

— Як вам не соромно? Де ваша шляхетська честь? Ви не тільки державний скарб віддали розбійникам, а, як виявляється, навіть зброю. А шматок гнилої ковбаси вам здався за пістоля,— гнівно сказав справник.

— Але перепрошую пана,— виправдувався Перетяткевич,— грабіжники всі були з піками, як справжні пікінери. То я добре угледів...

«Щоб тобі повилазило»,— подумав справник і одвернувся до вікна, даючи цим знати, що прийом закінчено. Чиновник Перетяткевич, задкуючи до дверей, вийшов. На порозі він мало не зіткнувся з канцеляристом Матвієм Барабашем, що біг до кабінету справника.

— Що там іще? — запитав канцеляриста Улович.

Матвій Барабаш відсапався, передихнув і, немов у нього була якась радісна новина, повідомив:

— Нове допесення, пане справнику...

— Про що? — глянув спідлоба Улович.

— Новий напад, пане! — ще веселіше вигукнув канцелярист.

— Чого ж ти, дурню, радієш? Читай швидко! — гримнув Улович.

— Слухаю,— вклонився Матвій Барабаш і, розгорнувши зелені палітурки, почав читати голосно й повільно, смакуючи кожне слово:

«В Летичевский нижний земский суд. Отставного подполковника Гилярия Дембицкого. Объявление. Сего месяца первого числа, проезжая через деревню Галузинцы, остановился в сей деревне на ночлег в корчме, названной «Выгода», где сего ж числа

пополудни после десяти часов напали на меня и мою семью разбойники, от которых после долгого сопротивления, видя неравные силы, я с женою и грудным ребенком через окошко бокового чулана бежал, а малолетних два сына вынужден был оставить. Но всемогущему провидению угодно было спасти невинных, подъехавшие подводы заставили злых бежать, и так мои дети спасены».

— Стривай! — голосно сказав Улович і владно підняв руку.

Матвій Барабаш зупинився.

— Який це Гілярій Дембіцький? Я щось не пригадую добре,— запитав справник.

— То великий чин, пане справнику,— пояснив Матвій Барабаш.— Він прибув з Петербурга від графа Аракчеєва. Він має при собі царські укази і казенні ордени...

Справник схопився за голову і закричав:

— Читай же, читай!

Матвій Барабаш прокашлявся і почав читати далі:

— «При обороне я от разбойников в пяти местах пикою ранен, а взамен первому, на меня бросившемуся, я саблею дал удар через правое плечо, от которого, предполагать должно, ежели на теле нет знака, то одежда, верно, изрублена, и сверх сего на пиках от сабельных ударов должны быть зарубины.

В лицо я ни одного признать не могу, а только приметить мог, что один, который хозяйничал, был росту большого, три, которые были противу меня, росту среднего, а прочих, бывших на дворе, я только и приметил, что от помянутого большого разбойника через двери вещи получали. О прочих подробностях объясню при следствии.

Честь имею оному суду о сем донести, прилагаю у сего ведомость ограбленным у меня деньгам, казенным орденам (которые принадлежат возврату в капицул), патентам на чины, грамотам на ордена и прочим бумагам и вещам, всепокорнейше прошу, чтоб по сему делу до сих пор открылось, уведомить меня через почту на место моего жительства Могилевского уезда в деревню Ивашковцы. Ежели бы же нужным было мое присутствие, то сие не прежде моего выздоровления быть может. Сверх полученных при обороне ран, спасаясь бегством по лесам и оврагам и полям, как я, равно и жена моя, имеем так изранены подошвы, что с постели тронуться не можем. Гренадерского графа Аракчеєва полка Отставной подполковник Дембицкий...»

— Все? — затарабанив пальцями в шибку справник.

— Все, пане,— стримуючи свою радість, мало не засміявся Матвій Барабаш.

— Негаймо клич мені поліцмейстера!— наказав Улович.

Матвій Барабаш ловко крутнувся і вибіг з кабінету.

Того дня знову почалися нові розшуки та облави. Але поліція, військо і озброєні шляхетські загопи завжди спізнювалися. Вони дізнавалися про напад на корчму, або на маєток пана, чи на хутір заможного шляхтича тільки другого дня, і розшуки повстанців були завжди безрезультатні. Їх шукали в одному краю, а вони вже орудували зовсім у протилежному.

На всіх дорогах і коворотах було розставлено варту. На ярмарки, в панські маєтки і в придорожні корчми рушили, переодягнуті простолюдинами, десятки агентів таємної поліції. Вони нишпорили по всіх людних місцях, вдаючи з себе бродячих торговців, заробітчан, а то й просто страхових агентів. Ними керував вишколений агент Третього відділу царської канцелярії в Подільській губернії, чиновник особливих доручень пан Непорожній. Він ретельно взявся до розшуків. Непорожній тільки починав свою кар'єру, і його мало хто знав особисто у самій губернії, а тим більше в повітах.

До маєтку відставного капітана Янчевського теж було надіслано солдатів для охорони, і деражнянський крез перетворив свій палац на справжню фортецю. Високі вікна і скляну веранду він заградував залізом. На столах перед вікнами завжди лежала зброя, порох, ножі й списи.

Покої деражнянського пана нагадували справжній арсенал.

День і ніч навколо палацу ходила варта, а пан Янчевський сидів замкнувшись, боячись ступити у власний двір. Гості до нього вже не приїздили, і пан не мав перед ким похвалитися високою подякою, яку він одержав від намісника князя Костянтина з Варшави за те, що впіймав Кармалюка.

Але однієї ночі на околиці Деражні спалахнула пожежа, і пан Янчевський більше не витримав. Він зірвався з постелі і, накинувши чорного плаща, непомітно вислизнув через вікно в сад. Та хіба ж міг він спокійно сидіти в своїй, навіть заградованій, спальні, під надійною охороною, коли це була не просто собі випадкова пожежа, а горів увесь двір шляхтича Підгурського? Добре, що він не зважив на слізне прохання шляхтича Підгурського і не прийняв його з усією родиною під надійний захист до свого маєтку. Коли б це сталося, то Кармалюкові хлопці почали б одразу палити маєток Янчевського, а не обійстя шляхтича Підгурського.

Вони вже, певно, дізналися б, що шляхтич Підгурський живе в пана Янчевського, боячись розплати за свій злочин. А так, може, вони й проминуть його цим разом, побачивши навкруг маєтку надійну варту солдатів і дворової челяді.

Так чи інакше, а пан Янчевський до ранку просидів у кущах, мліючи з переляку. Він бачив, як горіло обійстя шляхтича

Підгурського, як метушилася його варта навколо палацу, слухав тривожну ніч, що панувала на селі. В тій тиші моторошно валу-вали собаки і не було чути жодного людського голосу.

Ніхто з кріпаків навіть не подумав вибігти на пожежу, щоб загасити палаючий дім шляхтича. Не смів цього зробити і пан Янчевський через свою челядь, бо ждав і на свою голову лиха. Проте тієї ночі повстанці до Янчевського не прийшли. Не знайшовши вдома шляхтича Підгурського з родиною, вони підпалили всі його будівлі і зникли так само раптово, як і з'явилися.

Ранком до маєтку прибіг шляхтич Підгурський і впав перед Янчевським на коліна:

— Мбѣ жѡна, мбѣ Анельця, пане, тяжко захорувала. Мбѣ дзѣтко стратило мову... Я прохам вашого притулку, я прохам захистку...

Янчевський удавано співчутливо похитав головою:

— Горе, пане Підгурський, завжди є горе... Ти краще скажи, хто був у тій ватазі, хто палив тебе?..

— Палив, пане, Захар Блажкун, а з ним якийсь Мирон, та ще третій високий з вусами... Іваном його називали... Я сидів на вербі і все бачив... Куди мені тепер подітися, що робити, паночку?

— А Кармалюк там був? — запитав Янчевський.

— Кармалюк? — злякано розкрив очі шляхтич, боязко озирючись. — Ні, Кармалюка я не бачив. О, коли б він був, то кара і до вас би прийшла...

— Пся крѣв! — скрикнув Янчевський. — Маєш ти одвіт своєму слову, чи тільки так плещеш? Я покажу тобі дорогу до дзѣбла!..

— Паночку, згляньтеся! Моя жѡна, мѡє дзѣтко, — волав шляхтич Підгурський, повзаючи на колінах перед Янчевським.

— Маю свій клопіт з тими розбишаками. Сам день і ніч стережуся їх, — холодно буркнув Янчевський. — А ти маєш свою голову на плечах і роби, як знаєш.

— Паночку, татку мій рідний, — благав шляхтич. — Візьміть мене до двору...

— Дарма просиш, устань. Не можу. Тобі треба негайно виїхати з Деражні. Поки Кармалюк не об'явився, складай свої манатки і рушай. Негайно рушай, бо буде пізно, — владно наказав Янчевський.

— Як рушати? — скрикнув Підгурський. — Фурманка мбѣ згоріла, коней вони забрали. Що мені, куди мені тепера?

— Коней я тобі дати не можу, вони в маєтку потрібні. Найми собі коней у селі, — холодно порадив Янчевський і одвернувся.

Шляхтич вологими, повними відчаю очима дивився якусь мить на свого пана, мов не візнавав його, а потім, розпачливо скрикнувши, схопився руками за голову і помчав з маєтку на село.

Він біг, спотикаючись по рівній дорозі, притиснувши до грудей пропаленого картуза. Янчевському стало жаль шляхтича, і він, покликавши осавула, наказав:

— Маєш тут двадцять злотих. Дожени зараз шляхтича Підгурського і віддай їх йому. Скажеш — пан офірує на погоріле. Марш!..

Шляхтич грошей не взяв і з Деражні теж не виїхав. Це стурбувало Янчевського. Коли шляхтич видав за гроші Кармалюка, то в злобі може зрадити і його, Янчевського. Чи не краще знайти для маєтку путнього управителя, а самому виїхати на деякий час до Варшави? Хай йому грець з таким життям! То був один Кармалюк, а тепер їх з'явилося декілька. Не знаєш, коли і звідки ждати нападу. А напад повинен бути. Вони йому не подарують.

І пан Янчевський почав потай готуватися в дорогу. Вже стояли напоготові обидва наново обковані ридвани, в них було заковано пайдорожчі речі, як раптом прилетіла в село звістка, що Кармалюк загинув.

Ця звістка дуже налякала пана Янчевського. Його не радувала смерть Кармалюка. Коли за життя Кармалюк все чомусь минав Янчевського і не зачіпав, то тепер, після того, як капітан зарештував отамана, розбийники-побратими негайно і страшно помстяться Янчевському. В цьому пан не сумнівався. Треба виїздити, коли не пізно.

Офіційного повідомлення про смерть Кармалюка поліція ще не одержала, але всі дані про те, що таке повідомлення скоро надійде, були незаперечні, і Янчевський мимоволі повірив їм. Будучи побожним і забобонним, він брав близько до серця всі про рокування ворожбитів, вивчав хіромантію, щодня кидав хлібку галочку на таємниче коло оракула, часто збирав до себе ясновидців. Але тепер чутка про смерть Кармалюка підтверджувалася і без ворожбитів. Тадей Заремба, якого важко було запідозрити у схилянні перед забобонами і ворожбою, сам повідомив Янчевського про те, що мертвий Кармалюк з'являється щоночі своїй дружині Марії весь у білому і зникає тільки тоді, коли заспівають перші півні. Тадей Заремба три ночі підряд ходив з охороною на Кармалюкове подвір'я і сам бачив привид мертвого отамана. Крім того, що сільських церквах кріпаки все частіше почали складатися на панахиди за упокій душі раба божого Устима, і пан Янчевський догадувався, що то була відправа за мертвого Кармалюка. Слава тобі, господи, що, нарешті, це сталось!..

А чутка про смерть Устима Кармалюка повзла з ярмарку на ярмарок, перекидалася з села в село, про неї відверто говорили в панських маєтках, лягаючи привидам малих дітей. Докотилася ця чутка і в табір Кармалюкових хлопців, боляче вразивши Івана

Дроздова і всіх повстанців. Її приніс старий бандурист Діброва, поклявшись трикратним хрестом у тому, що сам бачив нетлінний дух Кармалюка, який щоначі з'являється до Марії з того світу у вигляді мерця, покритого білою наміткою. Отже, повстанці самі вирішили перевірити цю звістку, вирушивши однієї ночі в Головчинці, до Марії.

— А може, братове, отаман тим і докоряє нам за шляхтича Підгурського? — несподівано сказав Мирон Волошка.

— Як-то — докоряє? — запитав Іван Дроздов.

— Ну, так і докоряє, що не до кінця порішили зрадника, — пояснив Мирон.

— А як же ти хотів? — допитувався Іван Дроздов.

— Я хотів, щоб слідом за пожежею і його, псявіру, на вербі повісили. Як отих конокрадів на згарищі ходаківської корчми. Та не знайшов. Ви дайте тільки мені згоду, і я сам його, падлюку, порішу! — змахнув кулаком Волошка.

— Ого! — тихо свиснув Захар Блажкун. — А ти забувся, Мироне, як у тій пісні про отамана люди співають?.. «Я ж нікого не вбиваю, бо й сам душу маю...» Нащо брати на отамана гріх? Шляхтича Підгурського ми й так покарали. Досить з нього... Більше не буде так робити і другим зажає...

— Годі вам! Кипить суперечку! — гримнув на них Іван Дроздов. — Прибудемо зараз до Марії і самі побачимо, хто там з'являється до неї ночами, який привид з того світу встає.

— Згода! — сказав Мирон Волошка, і вони, пригинці, переметнулися з густого лісу на головчинецькі городи через глибокий рів.

Втомний шлях, що пролягав лісами, минув для них щасливо, але тут, у Головчинцях, їм треба було стеретися. Залишивши під городами в лісі осідланих коней, розставивши в засідці навколо Кармалюкового двору надійну варту, вони підійшли до Маріної хати з глухого боку і причаїлися за кущем густої бузини.

Село спало глибоким сном, тільки в маєтку протяжно перегукувалися вартові солдати, та по горі торохкотіли калаталами дворові сторожі. Навкруг лежала така тиша, що було чути, як на ставу сплескувалася риба. Нарешті, похилені двері в хаті зарипіли, і на подвір'я вийшла згорблена Марія. Вона боязко озирнулася на всі боки, глянула на зоряне небо і повільно опустила на коліна перед порогом. Повернувшись обличчям на схід сонця, вона почала широко хреститися і класти дрібні поклони, гаряче, але тихо проказуючи якусь молитву.

— Я підійду до неї, — зашепотів Мирон Волошка.

— Не треба, хай помолиться, — зупинив його Іван Дроздов, і вони почали спостерігати, як побожно й гаряче молилася Марія. Коли вона підводила до неба своє схудле обличчя, Іван Дроздов

ясно бачив на ньому проти місячного сяйва блискучі сльози, що котилися з очей по запалих щоках. Гострі її плечі раз у раз здригалися, і вона часто схлипувала, важко зітхаючи. Закінчивши молитву, Марія встала і витерла широким рукавом очі. Вони всі троє, Іван Дроздов, Мирон Волошка та Захар Блажкун, в одну мить вискочили із своєї засідки і стали перед нею, боячись, щоб вона не зайшла в хату і не замкнула сінешні двері.

— Свят, свят! — заточилася Марія, осіняючи їх широким хрестом.

— Бог з тобою, Маріє! Це ж ми,— сказав Мирон Волошка і виступив наперед.

— Чого вам треба від мене? — тихо запитала Марія, відступаючи до порога.

— Ти сама в хаті? Панської варти немає? — знову запитав він.

— Нема,— якось байдуже відповіла Марія і, трохи подумавши, таємниче додала,— але скоро Устим до мене прийде. Ховайтеся в сіни...

— Який Устим? — запитав Іван Дроздов, зайшовши з своїми побратимами слідом за Марією в сіни.

— Мій. Хіба ви не знаєте? Він тепер щодночі ходить до мене. Ось підождіть трохи і самі побачите,— відповіла Марія і, перехрестившись, додала: — Царство йому небесне, бідному...

Повстанці мовчки перезирнулися, здивовано повівши плечима.

— Тільки не полохайте його, не зачіпайте, бо він і мене з собою забере на той світ, а діти круглими сиротами зостануться,— знову зашепотіла Марія, припавши Миронові до плеча.

— Заспокойся, Маріє, ти вся тремтиш,— погладив її по голові Мирон.

— Гляньте! Він уже прийшов,— мало не скрикнула Марія, впавши на коліна. Вона побожно простягнула руки вперед через поріг і застигла в німій тривозі.

В глибині подвір'я, просто перед сінешніми дверима, стояв обшарпаний хлів без дверей, куди Марія і простягнула свої руки, звела широко розкриті, повні сліз очі. Колись тут стояв кінь і було порося. Недавно, вибивши двері, коня украли, а порося пан продав з прилюдного торгу, і в хліві зараз гніздилися летючі миші, горобці і прилітала ночами сова. Повстанці подалися грудьми до сінешнього порога і затаїли подих. Якийсь холодний дріж пробіг по спині, в горлі одразу пересохло, і вони вже не могли рушити з місця. В чорному отворі дверей, справді, стояв високий, весь у білому чоловік, укритий сріблястою наміткою. Його обличчя було в якомусь імлістому тумані, але плечі, руки і вся постать ясно вирізнялася на чорному тлі. Срібна намітка, що закривала плечі, навіть злегка ворухилася на легітному вітрі, що повівав з лісу.

Його руки були опущені вздовж тулуба і по лікті, як і ноги — по коліна, тонули в густій темряві. Він стояв рівно, високо піднявши голову, його плечі були широко розправлені.

— Святий боже, святий кріпкий! — зашепотіла Марія і почала бити поклони.

— Спаси мя і помилуй, — перехрестився Мирон Волошка, відступаючи в глибину сіней...

— Що ж це таке, Іване? — торкнув Дроздова за плече Захар Блажкун, і Дроздов відчув, як затремтіла Захарова рука.

На цвинтарі розпачливо закричав пугач, десь у вербах ухнула сова, і над стріхою просвистіли, розсікаючи крилами повітря, два кажани. Німий привид не зникав, а вимальовувався все ясніше, немов виростав з темряви, наближаючись до порога. Ось уже ясно окреслились його руки, дужче побіліли круті плечі, і він готовий був ступити через поріг. Намітка на руках неначе ворухнулася, і всі навіть почули її холодне шелестіння.

Іван Дроздов вихопив пістоля і, показавши Блажкунові на Марію, щоб він її тримав у сінях, кинувся через подвір'я до хліва.

— Ой, не чіпайте його! Не чіпайте! — тихо заголосила Марія і впала на поріг, простягнувши вперед руки.

Іван Дроздов ускочив до хліва і, зупинившись у дверях біля білої примари, почав спокійно постукувати пістолем об дерево.

Всі бачили з сіней, як він спокійно ходив у хліві, присідав, потім знову підводився, дивлячись угору, ніби когось шукав. Привид стояв на своєму місці, і це ще більше спантеличило Мирона Волошку.

— Ну, що там? — гукнув він до Івана Дроздова.

— Ведіть її сюди, — наказав Іван.

Вони взяли під руки Марію і силоміць привели до хліва, сторожно озиралючись на шлях. В хліві було порожньо, несло гострим духом гнилої соломи і сухого гною, рипів у трухлявій дошці шашіль, і голосно співав цвіркун. Марія вся тремтіла і безперестанку хрестилася, злякано поглядаючи на Івана Дроздова.

— Ну, от і кінець, — сказав Іван Дроздов. — Омана і страх, та й годі... Гляньте сюди, — показав він на середину хліва. — Оцей стовп, яким підперто було стелю, нагнав тобі, Маріє, переляку... У стрісі продерто сніпки, крізь дірку падає місячне проміння на стовп, кидає поперек стовпа тінь від лати — от тобі й усе тут... А ти людей наполохала, пустила поголоску, що нашого отамана нема... Хіба ж так можна?.. Панахиди по церквах за його упокій почали правити...

— Боже мій, боже, — хитала головою Марія, припавши плечем до стовпа.

— А заїде місяць, і все пропало,— продовжував Іван Дроздов.— Можна навіть зараз цього стовпа вийняти, і ти побачиш, як сама собі страху нагнала. А місяць починає заходити саме тоді, коли співають перші півні... Так і скажи, Маріє, людям, як будуть розпитувати... Хай прийдуть узавтра вночі, хто не вірить, і самі роздивляться все... А зараз бувай здорова... Ми тобі грошей трохи принесли для синів... Доглядай їх, бо скоро Устим приїде...

— Приїде? — стрепенулася Марія і витерла сльози.

— Приїде,— сказав Іван Дроздов, і вони, потиснувши шорстку Маріїну руку, зникли в густих соняшниках,— тільки листя зашелестіло по їхньому сліду.

36

В місяці січні тисяча вісімсот двадцять дев'ятого року Устима Кармалюка в партії нових каторжан, нарешті, пригнали в Тобольськ. Закований у ручні й ножні кайдани, він тяжко підбився в дорозі, дуже змарнів і втратив багато сили. Понад шість місяців тривав цей важкий і, здавалося, нескінченний шлях з України в холодний Сибір. На той час по всьому тракту, де ступали каторжани, ще були живі спогади про засуджених декабристів, яких не так давно везли в Сибір на казенних перекладних царські фельд'єгері, по цій вибоїстій, іноді могутній колодами, тряскій дорозі. Фельд'єгері заганяли коней, зупиняючись тільки в крайніх випадках, але люди пам'ятали цей незабутній проїзд перших революціонерів. Кармалюку навіть показали десь біля Вятки, в одній придорожній корчмі, високі круті сходи, на яких спіткнувся один з декабристів. Може, то був хтось із братів Бестужевих чи сам Муравйов, того люди не знали. Вони тільки пам'ятали, що коли задубілих від холоду в'язнів фельд'єгер заганяв до корчми зігрітися, круг них уже стояв гурт місцевих поселенців, міщан і переїжджких купців. Декабрист спіткнувся в кайданах і важко впав на крутих сходах, і тоді хтось з натовпу вигукнув йому:

— Звикаеш, барин? Звикай, старайся,— і п'яно зареготав.

Декабрист болісно скривився і, підвівшись, тихо сказав, щоб усі, хто тут стояв, почули:

— Для вас, люди, стараюсь... Для вас буду звикать...

У натовпі стало тихо, а як фельд'єгер погнав декабристів далі, люди накинулися на п'яного міщанина, що так тяжко образив засудженого героя, і коли б не підоспіла поліція, були б убили його на місці.

Почувши в дорозі це оповідання, Устим Кармалюк сумно похитав головою, сказав каторжанам:

— Темний чоловік, нащо вбивати його? Він порозумнішає, як буде жити серед такого люду. Нащо його вбивати?.. Він, мабуть, не знав, які то люди, ті декабристи... Вони волю кріпакам несли...

— Несли, та не донесли,— гукнув хтось із натовпу. Кармалюк озирнувся, але не відповів.

Що далі посувалася сибірським трактом партія колодників, у якій ішов Устим Кармалюк, то все частіше розносилися серед арештантів різні чутки про цих перших російських революціонерів. Микола Перший загнав їх на каторгу в найдальші закутки східного Сибіру, цілком ізолювавши від карних арештантів, що переповнювали всі тюрми й остроги. По всьому каторжному тракту було поставлено посилену охорону як відкрити, так і таємну. Слідом за декабристами добровільно пішли в Сибір і їхні жінки, кинувши в Петербурзі загишне і спокійне життя. Давши таку волю жінкам декабристів, цар назавжди заборонив їм повертатися назад у Росію. Понад колодницьким трактом виростали все нові й нові остроги; то тут, то там маячили самотні постаті вартових під високим дубовим частоколом при смугастому стовпі з двоглавим бляшаним орлом у короні. На нових руднях і заводах оселялися пригнані з центра Росії каторжани, з ранку до ночі подзвонювали кайдани під землею й на землі.

Кармалюк зустрічався з каторжанами в дорозі, часом навіть розмовляв з ними, і йому ставало на серці якось легше від самої думки про те, що тепер він уже не самотній. По всій Росії піднімався кріпацький люд на бій за своє право, за волю.

На останньому привалі біля Тобольська отаман почув пісню про декабристів, і вона глибоко запала йому в душу. Пісню співав сліпий гусляр, виразно вимовляючи кожне слово. В пісні говорилося:

То не ветер шумит во сыром бору,
Муравьев идет на кровавый пир...
С ним черниговцы идут грудью стая,
Сложитъ голову за Россию-мать.
И не бурей пал долу крепкий дуб,
А изменник-червь подточил его.
Закатилась воля-солнышко,
Смертна ночь легла в поле бранное.
Как на поле том бранный конь стоит,
На земле пред ним витязь млад лежит.
Конь, мой конь! Скачи в святой Киев-град:
Там товарищи, там мой милый брат...
Отнеси ты к ним мой последний вздох,
И скажи: цепей я снести не мог.
Пережить нельзя мысли горестной,
Что не мог купить кровью вольности...

Залізні обручі на руках і ногах боляче муляли набрякле від холоду тіло, шкіра взялася пухирями, кровоточила, але Кармалюк в останні дні переходу, здавалося, не відчував болю. В ушах бриніли гуслі сліпого співака, в голові роїлися золоті слова про волю, він жалів за тим, що не чув тих пісень старий бандурист Діброва. Нехай би він поніс їх по ярмарках, розбудив ними людське серце, коли воно, може, задрімало в тяжкій неволі.

Тобольськ зустрів Кармалюка похмуро й холодно, як і п'ять років тому. В цьому виселку знедолених і приречених майже нічого не змінилося. По-давньому крутила нависна віхола, тріщали від лютого морозу кедрові колоди в зрубах, куріли комини в присадкуватих хатках, і навколо високою стіною лежала непрохідна тайга. Тільки два нових остроги вирости посеред широкого майдану, забовваніли смугасті будки біля їхніх брам і з'явилися згорблені постаті вартових солдатів, що бродили під високим чашоколом, закутавшись у руді башлики з верблюжої шерсті. В старому острозі, куди завели Кармалюка, стояла та сама обмерзла бочка, в якій арештанти возили до своєї кухні воду, лежали стоси нарубаних дров і з кузні долинав голосний передзвін молотків. Ковалі по-давньому кували ошийники та обручі на руки й ноги, нанизуючи з кілець довгі залізні ланцюги.

Була неділя, і в острожному бараці всі арештанти клопоталися біля своїх буденних справ. У свято їх на роботі не вигонили.

В довгих і темних сінях, що розподіляли барак на дві половини, одні в'язні, побрязкуючи залізом, прали в баліях сорочки, другі витрушували з одежі у вогонь нужу, треті на тому ж вогні пекли картоплю. На голих і вичовганих до блиску нарах у бараку сиділи ті, що вже позакінчували свою роботу. Одні грали в карти, другі слухали оповідань, треті просто лежали на дубових дошках, безнадійно дивлячись у чорну закурену стелю. Іноді кризь приглушений гомін чувся болісний стогін хворих, лайка картярів та дець у закутку бриніла тиха пісня про Єрмака. Співакам акомпанував на роговому гребінці білявий парубок у червоній сорочці. Над головами арештантів гоїдалися пасма тютюнового диму і стояв тяжкий дух, що йшов від брудного тіла, одежі й закислої вчорашньої клімби, яку, не доївши, тут же зливали в цебер. Майстрові каторжани товклися біля своїх нар, шиючи чоботи, збиваючи ваялки і виробляючи ще якісь нехитрі речі, призначені на продаж.

Коли нова партія колодників зайшла в барак, усі острожні арештанти покидали свою роботу й розваги; подавшись до дверей. Вони щільно оточили прибулих, загули, захвилювалися. Наперед вибіг білявий парубок у червоній сорочці, що грав на гребінці, і загував:

— Гей, хто буде з Смоленської, давай до мене!

Його перебив сліпий на одне око арештант. Розставивши руки, він щосили загорлав з високих нар:

— Тамбовські, лізьте сюди, на верхотуру!

Від печі одірвався куховар з роґачами, вигукуючи й собі:

— Херсонська губернія, бери окріп на всіх!..

З дальніх закутків гукали ще і ще:

— А хто есть з Кубані?

— Саратовські, давай до нас!

— Полтавські, ходіть галушок їсти... Для вас наварили!..

— Гей, хто там з Воронежа?.. Озивайся!..

— Нижній Новгород! Давай до ярмарку!..

Серед цього збудженого гамору і крику на верхні нари вискочив здоровенний в'язень і, піднявши над головою руки, затрусив кайданами. Залізні кільця дзвінко забряжчали, заглушивши людський гомін.

— Гей ви, коробейники! — крикнув він. — Ану, замовкніть! Я не хочу класти своєї голови за вас, як прибіжить офіцер... Чуєте, орли? Залазь на нари і розбирайся по своїх місцях. День довгий, а ніч ще довша, — наговоритесь! Земляки, розбирайтесь тихо і більше не кричіть...

Острожні враз притихли, засопіли, голосно покашлюючи. Кармалюк, що зайшов до барака в останніх рядах, аж навшпиньки підвівся, розглядаючи кремезного в'язня, який так швидко вгамував розбурханих людей. В його владному голосі, в грізній постаті, що зводилась над головами каторжан, було щось знайоме і рідне. Кармалюк протер долонею очі, розвів у обидва боки ліктями і за одну мить опинився перед ним, важко й збуджено дихаючи. Сумніву, вже не було. Перед Кармалюком стояв його давній приятель, Хома Гаврилов. Він скоса глянув на Устима, непевно підвівши густі куцуваті брови, і запитав:

— А тобі чого треба?

Кармалюк кинув йому до ніг свою торбу з сухарями, тихо сказав:

— Хома невірний... Скоро ти своїх побратимів забуваєш... Тепер за святу правду в штики можна! Чи, може, забувся вже, солдат Гаврилов?

— Мати божа! — тихо скрикнув Хома. — Невже це ти, брате? А мені переказували, що ти в своїм краю вже пішов у штики на них... Добиваєш панів!.. А воно, бач, яке горе з тобою... Як же ти не вберігся?..

— Продали, — глухо відповів Кармалюк.

— Хто продав? — запитав Хома Гаврилов.

— Шляхта паршива, не свої, — пояснив отаман.

— От халепа клята... І надовго впекли? — запитав Хома.

Кармалюк підозріливо озирнувся довкола, потягнув носом повітря, нібито до чогось прислухаючись, і Хома Гаврилов зрозумів Устима. Він метнув гострим оком на каторжан, що вже згрудилися поблизу, дослухаючись їхньої розмови.

І раптом хтось із натовпу гукнув:

— Братці! Та це ж наш Кармалюк!

— Підождіть! Дайте підійти до нього!..

— Невже він?

— Він!

— Тихше! Нічого не чути!

Арештанти збилися біля Хоми і Устима, жадібно уткнувшись очима в прибулого. Радісний гомін покотився в юрбі.

Кармалюк устав і низько поклонився арештантам на всі боки:

— Здрастуйте, братці!

Натовп загав у відповідь:

— Здоров, Устиме!

— Низько кланяємося тобі, отамане!

— Будь щасливий!..

Арештанти і не думали розходитись.

— Чого стовбичите? — сказав до них Хома Гаврилов. — Хіба не бачите, що земляка зустрів? Приймайте он гостей і язика держіть на прив'язі! Ясно?

Каторжани, що були поблизу, одразу відійшли, мовчки чухаючи потилиці. Хома посадовив Кармалюка на свої нари, стяг з нього арештантську свиту, поставив під ноги колодку, щоб легше було в кайданах, і сам присів поруч нього.

— За старосту я в них, от і слухають, — пояснив він.

— Це добре, — похвалив Кармалюк.

— Що тут доброго? — махнув безнадійно рукою Хома. — Начальство гріє у хвіст і в гриву, до роботи гонять разом з усіма, хліба дають однакову пайку... Ото тільки й мого, що вони мене люблять, — показав очима на каторжан Хома.

— Питаєш, Хомо, чи надовго мене впекли? — тихо заговорив Кармалюк і, зітхнувши, додав: — Навіки! Але це буде від тебе залежати. Мені не можна тут довго лишатися, дуже пожежу велику розпалив я у себе на Поділлі...

— Невже горить і досі? — радісно запитав Гаврилов.

— Горить, Хомо, аж у небі жарко... Там хлопці в мене надійні zostалися... І серед них один такий, як і ти... теж сдуживий, тільки матрос. Матрос з самого Петербурга... Втік від розстрілу на Сенатській площі... Декабрист...

— Ото воно як! — мрійно проказав Гаврилов і, трохи помовчавши, додав: — Значить, треба тебе десь на волі прихилить.

В шахту тобі вже не можна йти. Добре. Щось видумаємо... За правду все можна. І в штики, і на царя, і на підлог... Так я думаю...

— А начальство й досі старе у вас? — запитав Кармалюк.

— Ні. Старих поміняли ще тоді, як декабристів гнали через Тобольськ. Усіх поміняли, так що тебе тут ніхто не знає... Не бійся... Мені, правда, всипали солоних за тебе, але я нічого не сказав, як допитували. «Хто його знає, де він подівся з острогу?» — казав їм. — Я його приніс на носилках, поклав на нари, а де він подівся — не знаю». Вони так і досі не догадалися, як ти втік... Була мені тоді халепа. Ледве викрутився... Правда, вони мені здорово підсобили, — показав на арештантів Хома. — Горюю стали на мій бік... «Не знаємо, не бачили, не чули» — от і все тут...

Почуття щирої подяки засвітилося в Кармалюкових очах, він ніжно погладив по коліну Хому Гаврилова і, схилившись йому до плеча, знову запитав:

— Скажи, Хомо, а де мій хлопець подівся, Тимко Гречка? Чи не загубив ти його десь тут?

— Ні, — весело відповів Хома. — Я його бережу для тебе... На гуральню тут одну запровадив... Може, й тебе до нього пощастить приткнутися... Він збирається весною додому... Вже розкований ходить, — радісно повідомив Гаврилов.

— Спасибі, Хомо, за дружбу... Я тебе за брата тепер матиму... Повік не забуду твоєї щирої душі... Онучка свого назову твоїм іменем, як народиться... Мій син оженився, а я на весілля до нього так і не доїхав... Розкажи мені, брате, щось веселе, а то так тяжко на душі, — попросив Кармалюк.

— Не можу, Устиме, — заперечив Хома, — бо вони скоро знову прийдуть.

— Хто прийде? — здивувався Кармалюк.

— Царські посланці. Ось побачиш. Вже третій день голову морочать, а не знають, чи буде з цього толк чи не буде. Хитрі, бестії... Пожди вже, Устиме, до вечора, а там і поговоримо про все, — пообіцяв Хома і, швидко вставши, побіг у дальній куток барака, де несподівано спалахнула якась голосна сварка і, з усього було видно, мала перетворитися на бійку. Хома інтуїтивно почув цю небезпеку і тому швидко побіг туди. Його басовитий голос зразу прокотився бараком, і в'язні затихли, даючи Хомі дорогу до тих, що гаряче сперечалися, взявшись за барки.

— Відро води! — загримів Хома. — Та крижаной, з морозу!

— Отамане! — закричав парубок у червоній сорочці. — Він перший накинувся на нього. Я бачив!..

— Обох! У сіні! І водою на морозі — з ніг до голови. Марш! — наказав Хома і спокійно запалив люльку, додавши: — Ви

за горлянку берить пана, а не один одного, орли обскубані. Гости до нас прибули, а вони їх так зустрічають, харцизяки...

Забіяк розвели, схопили за плечі і під загальний регіт почали підштовхувати до сінешніх дверей. Але тут на острожному подвір'ї забили солдатські барабани, заграла сурма на великий збір. В'язні одразу притихли, похилили голови, і Хома Гаврилов наказав:

— Пустить їх до вечора! А зараз готуйся до зустрічі. Всім устать, як зайде посланець від царя. Встать і слухать! Слухать і мовчати! Ясно, братове?

— Ясно, отамане! Ясно! — загуло з усіх кутків.

Барабанний дріб наближався до барака, сурма завивала голосніше, і скоро до острогу увійшов царський посланець, у супроводі цілого почту охоронців, тюремного начальства, представників тобольської цивільної влади. Посеред барака поставили розкладного столика, накривши його червоним сукном, і поклали євангеліє та великий мідний хрест. До столика підійшов царський посланець, огрядний посивілий полковник у зеленому мундирі, гаптованому на комірі й рукавах золотом, з хрестом Володимира на шиї. Старі каторжани вишикувалися у дві лави, вздовж двоповерхових нар, від дверей до глухої стіни так, як це вони робили вчора й позавчора. Між ними розташувалися й новоприбулі колодники, теж ставши струнко.

Хома Гаврилов весело кинув оком на свою тюремну команду і, задоволений її поведінкою, підійшов карбованим солдатським кроком на п'ять аршин до полковника, голосно відрпортував:

— Ваше високоблагородіє, пане полковнику! Тюремний острог його імператорської величності має в наявності п'ятсот сорок три арештанти даного барака. Крім того, в новій партії прибули ще двісті тридцять дев'ять вірнопідданих його імператорської величності. Всі вони, сімсот вісімдесят два каторжанина, як один, стоять перед вашим світлим оком. Сто двадцять лежать по причині тяжкої хвороби і встати не можуть. Артільний староста, відставний солдат його імператорської величності Катеринославського полку, третьої роти, Хома Гаврилов!

Кармалюк задоволено й радісно подивився на Хому Гаврилова і чомусь почав повторювати в думці: «Катеринославський полк! Катеринославський полк!.. Катеринославський полк!..» Він ніби хотів залам'ятати цю назву навіки.

— Здрастуйте, братці! — вигукнув полковник.

— Здравія бажаєм, вашество! — гримнули воднораз, наче по команді, колишні солдати, а за ними прогули привітання і всі арештанти.

Полковник прокашлявся, витер шовковою хусткою вуса і тихим, надтріснутим голосом сказав:

— Діти мої, заблудша паство! Іменем його імператорської величності закликаю вас ще раз вийти з цієї неволі на світ божий. Помазаник господній імператор всея Русі найясніший Микола Перший дарує вам свободу, якщо ви повернетесь в лави доблесних воїнів війська російського. Граф Аракчев оселить вас з родинами у військових слободах, держава візьме вас і дітей ваших на свій кошт грошима, харчами і одягом. Вас негайно розкують, знімуть покарання, і ви знову будете вільними солдатами свого батюшки-царя... Хто хоче цього, нехай підійде до мене і дасть присягу перед святим євангелієм і хрестом божим. Підходьте, сини мої!

Арештанти стояли, мов укопані, понуро опутивши голови, наче ті слова були сказані зовсім не для них. При самій згадці про солдатчину кожен з них вбирив голову в плечі, немов ждав удару і готувався до самозахисту. Іноді в натовпі зрипало легке зітхання та десь тонко подзвонювали ручні кайдани.

— Підходьте! Хто перший? — запитав полковник.

Натовп мовчав, в'язні часто дихали, позираючи спідлоба на царського посланця. Кармалюк стояв у другому ряду і бачив, як стискувалися кулаки у передніх в'язнів і ходили на вилиццях набряклі жовна. Йому навіть здалося, що він чує скрегіт їхніх зубів.

— Артільний старосто! — звернувся полковник до Хоми Гаврилова. — Покажи приклад усім і підійди до святого євангелія!

— Не можу, ваша світлість, — сухо відповів Хома.

— Чому, братець, не можеш? — запитав полковник.

— Я мушу найперше спокутувати свій тяжкий гріх перед богом. Я вбив ротного багнетом, — сміливо відповів Хома.

— Бог простить тобі цей тяжкий гріх... Спокутуєш його в солдатах, — пояснив полковник.

— Не маю права... Совість не дозволяє... Царський суд мене покарав, — понуро озвався Хома і переступив з ноги на ногу дзенькнувши кайданами.

В'язні дружно закашляли, виявляючи цим своє задоволення поведінкою Хоми Гаврилова. В бараці повисла напружена тиша, і Кармалюк почув, як сумно загула од вітру глуха тайга і почали потріскувати в стінах кедрові колоди від лютото морозу.

— Підходьте, внедолені. Я жду вас, — нетерпляче кинув полковник.

Натовп у сірих арештантських каптанах навіть не ворухнувся. Жоден в'язень не підвів голови, навіть не глянув на царського посланця, який нервово скуб себе за вуса, мінився на обличчі, то

наливаючись кров'ю, то полотниючи. Це вже котрий острог він так об'їжджав, котрій тисячі арештантів оголошує царську волю, а добровольців іти в солдатську службу все мало. Міністр зовсім оскаженис, коли почує від нього такий рапорт. Це ганьба для заслуженого полковника і зухвалий бунт з їхнього боку. Ні, він цього так не облишить. Він покарає їх іменем царя, маючи на те великі права від міністра.

— Востаннє запитую: хто хоче в солдати? — шаленіс полковник.

Арештанти мовчать, байдуже сопучи, немов дримають на ногах.

Полковник вискакує з-за столика на середину барака, трясє кулаками над головою, розпочено кричить:

— Я наказав учора забрати у вас матраци! На ніч у вас забиратимуть і всю верхню одежу. Віднині спіть на голих дошках. Сьогодні я накажу зменшити пайку хліба. Конайте з голоду! Завтра звело закувати вас по двоє в одні кайдани! За непослух бунтарям буде одягнуто нашийники з шпичаками... В опшийнику не ляжеш на нарах! Вас буде приковано до тачок і молотів навечно, як декабристів. Ви чуєте, що я сказав, йолопи?

Арештанти мовчали. Хтось позаду голосно позіхнув, і це остаточно вивело полковника з рівноваги.

— Це бунт?! — заверещав він. — Я покажу вам завтра, як не слухатися царського повеління, дармоїди... Даю строк до ранку! Все!

Він прожогом вилетів з барака. Слідом за ним рушив увесь почет, і офіцер, згорнувши столика, поніс за ним євангеліє і мідного хреста.

Коли урядовці зникли за острожною брамою, в бараці загримів гучний регіт, розітнулися голосні вигуки й оглушливий свист. Хома Гаврилов уже не спиняв людської радості, що прорвалася з наболілих грудей. Він сів біля Кармалюка на дубовій колоді і тихо сказав:

— Хай і це почує цар. Нехай знає, падлюка, скільки розтопленого сала він заляв своїми порядками під шкуру солдатам. Бачиш? Навіть арештанти, заковані в залізо, не хочуть на волю, щоб в солдати йти. Це вже щось та значить для царя, трясця його матері!

— А певно, що значить. Він тепер багатий став, наш цар, — відповів Кармалюк. — Скрізь, де я йшов, усе нові тюрми та остроги повиростали. По всій Росії, в усьому Сибіру... Дуже багатий і щедрий на тюрми цар... Тюрми ростуть, значить, людей, які проти царя та його порядків, став на землі все більше й більше. А скоро їх набереться стільки, що ніяка тюрма не проковтне всіх...

Що ж тоді пар робитиме? Мабуть, подавиться ними, коли самі люди його...

— Дай боже дожити нам з тобою до тієї пори. Дай боже,— перехрестився Хома і замовк, думаючи, певно, щось своє, давно наболіле і тільки йому одному відоме.

Кармалюк запалив люльку і, попихкуючи димом, несподівано й задумливо проказав:

— Катеринославський полк... Третя рота... Катеринославський полк...

— Що це ти, Устиме? — спохватився Хома.

— Дурниці,— усміхнувся Кармалюк.— Так собі, згадав той полк, в якому ти в штики за правду кигнувся...

— Нащо він тобі, той полк? — запитав Хома.

— Хай... Може, колись знадобиться... Всяке на світі буває,— якось загадково підморгнув Кармалюк і обійняв Хому Гаврилова.

37

Зажурений і мовчазний, Тимко Гречка сидів на руїнах батьківської хати й безнадійно дивився на безлюдну дорогу. Рідне обійстя заросло бур'яном, вкрилося густими кущами колючої дерези. Над гіпкими стеблами чортополоха осиротіло зводився розвалений комин старої печі, шматок черевя та над припічком ще виднілися сліди синіх квіток, що їх завжди малувала перед святом покійна мати. Оце і все, що зосталося від його рідної домівки за той час, коли він відбував каторгу в Сибіру. Пан Ханенко хату розібрав, сусіди розтягли хліва і загорожу, криниця сама завалилася, а кілька яблунь, мабуть, вимерзли чи повсихали без догляду. Оце й був увесь ґрунт застарілого парубка Тимка Гречки, на який його і прислали з Літина для постійного проживання під гласним наглядом поліції. Пана Ханенка Тимко в мастьку не застав і тепер сидів на руїнах своєї хати, не знаючи, що робити, де прихилити буйну голову.

А як він рвався в цей край з Сибіру, як поспішав разом з Кармалюком у рідні Головчиці! Дорогою вони все обмірковували і зважили, щасливо обійшли сотні сторожових постів і застав, а біля Ніжина, на самій Україні, попалися, і все пішло шкереберть. Устима Кармалюка знову погнали етапом, і де він зараз, того, може, і сам бог не відає. Що ж тепер діяти, де шукати притулку? Ну, гаразд. Пан Ханенко скоро повернеться з полювання і прийме його казенну бомагу, і знову пошле Тимка Гречку до волів чи на гуральню возити воду. Іншої роботи він йому не дасть. А далі що буде? Знову знущання, канчуки і чорні дні, не кращі від сибірської каторги? Ні, мабуть, Тимко Гречка вже не

робітник для пана Ханенка. Раз скуштувавши волі, він не дасть своєї голови в ярмо. І де ж той Мирон Волошка запропаستився із своєю ватагою, де Захар Блажкун? Невже вони подалися за Дністер, у молдавські землі? Не може того бути! Панські маєтки палають щоночі — то біля Кам'янця, то в Немирові, а це пройшла чутка, що спалено якийсь палац аж біля Житомира. Тут не обійшлося без Кармалюкових хлопців. Вони живуть і б'ються з паннами, і Тимко Гречка повинен їх знайти за всяку ціну. Нехай уже він покажеться на очі панові Ханенку, засвідчить йому, що відбув каторгу і повернувся в село, хоч і під нагляд поліції, але назавжди, а вже тоді почне розпитувати в людей та шукати свою ватагу. Оце й буде його рідний дім, його ґрунти й господарство. Там, у ватазі, він знайде те, чого шукав.

Тимко Гречка вільно випростує плечі, простягає натомлені ноги в траві і тихо заводить свою улюблену пісню:

А я бідний сиротина,
Степ широкий — то мій сват,
Шабля, люлька — вся родина,
Сивий коник — то мій брат...

Головчинці лежать у глибокому яру над річкою, тихі й немов мертві. На шляху ні душі живої, на подвір'ях порожньо, всі люди на панській роботі в полі. Тільки біля палацу сновигають одинокі постаті дворової челяді, ремигають воли біля водопою та чахає на горбі нова гуральня, що її вже відбудував пан. Все тут наче й залилося таким, як шість років тому, коли Тимка Гречку зловили разом з Кармалюком і посадили в тюрму, а потім погнали у Сибір на каторгу. Панщина, гайдуки, неволя... Вовком завиєш, Тимку, коли вже побачив стільки світу, йдучи по етапу в Сибір і повертаючись назад у рідне село. Не звикнеш ти до цього колишнього життя...

З гори до села спускається струнка, повновіда дівчина. Вона в чистому святковому одягу. Картата плахта до колін, біла підтичка гаптована з-під неї визирає, сорочка вишивана, з рясними поліками. Густа чорна коса, заплетена голубою стрічкою, падає з плечей на груди. В одній руці дівчина тримає вузлика, другою веде за собою якусь бабу. Ото диво! Серед буденного дня, коли всі люди в роботі, дівчина одягнулася, мов на свято, і спокійно собі збиралася до когось у гості. Що за причина?

Тимко Гречка не витерпів, підвівся з трухлявої колоди, виїшов на шлях і зупинився під розложистою вербою, що росла в ковороті. Дівчина з бабою наближалася до нього, мовчки ступаючи босими ногами по курній дорозі. Дівчина була красива. На смаглявому, червонощоктому обличчі горіли великі карі очі під

густими, тонкими й чорними, як ластівчине крило, бровами. Разок червоного намиста поблискував на тонкій і білій дівочій шиї. Тимко Гречка обсмикав круг очкура своєю латану сорочку з небіленого полотна, збив набакир картуза з надтріснутим козирком. Тепер він добре впізнав дворову дівчину пана Ханенка, сором'язливу і лагідну Оришку. Вона чомусь вела за руку бабу Горпину.

Довго і здалеку вони йшли. Біли їх дощі і вітри в дорозі, пагло сонце в степу, і курява вкривала стареньку латану одужину. Але перед рідним селом Оришка вмилася біля річки, розчесала коси і зодягнула найкраще своє дівоче вбрання. Те, що на весілля берегла. Вона хотіла прийти в своє рідне село, після довгої розлуки, чистою і невідомою.

— Здорова будь, Оришко! — радо промовив Тимко.

— Ой, хто це? — стрепенулася дівчина.

— Свят, свят, — перехрестила її баба Горпина і, витягнувши в бік Тимка худу, жиливу шию, зупинилася.

— Хіба не впізнаєш мене, Оришко? — запитав парубок, підступивши ближче.

— Ні, — розгублено відказала Оришка.

— Ого! Значить, багатий буду, — засміявся Тимко.

— А хто ж ти, справді? — здивовано підвела брови дівчина.

— Оце рахуба! — вигукнув парубок. — Та я ж Тимко, круглий сирота... Пам'ятаєш, як гуральня панова горіла і мене ловили?.. А ось тут і хата наша стояла, де зараз руїна, і лобода тут росте...

— Ой лишенько, як же ти виріс, Тимку! Де вже тебе впізнати? Чистий козарлюга! — похвалила Оришка, сплеснувши в долоні.

— Я з каторги повернувся, з Сибіру, — гордо вимовив парубок і торкнув пальцями свої чорні вусики, що густо кущились над верхньою губою.

— А ми з царської столиці, — йому в тон проказала Оришка і, трохи помовчавши, додала: — З самого Петербурга!..

— З Петербурга, кажеш? — недовірливо перепитав Тимко.

— Еге ж, з Петербурга, — повторила Оришка і гірко зітхнула, щільно подивившись на Тимка.

— Ого! — вигукнув парубок і, почухавши потилицю, раптом запитав: — А як там цар поживає?

Баба Горпина відпустила Оришку і, простягнувши вперед руки, пішла на Тимків голос, обережно мацаючи ногами дорогу. Голова її була високо піднесена, з-під очіпка вибивалося пасмо сивого волосся, а очі нерухомо дивилися кудись у небо. Ось вона торкнулася пальцями Тимкових грудей, пробігла пучками по його плечах, як це роблять сліпі, і сухо відповіла за Оришку:

— Цар — царює, пан — панує. Отак вони й живуть...

Тимко злякано глянув на Оришку, не розуміючи того, що сталося з бабою, і Оришка тихо йому пояснила, показавши очима на Горпину:

— Вони осліпили там, у Петербурзі...

— Лишенько! Як же це так, бабусю? — розгублено вимовив Тимко і здійняв картуза.

— Бог його знав,— ледве чутно промовила Горпина і простягла до Оришки руки.— Веди, дочко, посеред шляху і розкажуй мені, де, може, чия нова хата стоїть, хто по дорозі нас зустріне... До самого маєтку веди, повз корчму...

— І я піду з вами,— сказав Тимко.

— Ходи, синку, нам буде охотніше,— байдуже промовила Горпина і перехрестилася, входячи до рідного села.

Оришка вела бабу за руку, Тимко ступав поруч Оришки, і вони вже наближались до середини села.

— Ми гобелени молодій графині в Петербурзі ткали,— почала Оришка.— Ну, а в гобелені нитка дуже тонка, як павутиця. Не те, що в килимі. В підвалі темно було навіть удень, а граф свічок мало давав. От вони й почали сліпнути... Спочатку в очах наче мак сіявся, потім туман якийсь поплив, а далі й зовсім бачити перестали... Ми ті гобелени день і ніч ткали... Вже молода графиня й заміж вийшла, а ми все тчемо... Граф Морков їх продавав... Дуже дорого вони цінувалися за морем.

Горпина зупинилася серед шляху, перевела дух і, торкнувши Тимка за плече, сказала:

— Воно мені почалося ще того дня, як людей стріляли на майдані в Петербурзі... Я все бачила, але вже тоді якісь комарі в очі літати почали... Так наче крізь решето на світ божий дивилася... Люди в крові конають, і сніг увесь червоний від крові...

— То, виходить, вас пан Ханенко продав графові? — запитав Тимко.

— Ні, виміняв на вертеп,— байдуже сказала Оришка.

— Він таки дограється! — відповів Тимко.

— Хто, синку? — запитала Горпина.

— Та хто ж, як не пан? І пан, і граф, і всі вони дограються... Хай тільки Кармалюк вернеться... А може, і без нього відшматимо за все,— тупнув ногою парубок і замовк.

— Оришко,— озвалася Горпина,— а чого ж ти мені не розкажеш, де ми йдемо, що видно в селі?.. Кажі, доню...

— Та що, бабусю, розказувати? — заговорила Оришка.— Хати всі старі, нових бігма... Онде Марії Кармалюкової хата, а хліва нема, розібрали... Тин повалився, а тополя росте... Коло неї Опанасове подвір'я... А там далі все, як і було... Корчма, холодна, церква, маєток... От і все...

— А чиї то голоси чути? Якись, либонь, люди селом ідуть,— насторожилася Горпина, витягнувши голову вперед.

— То люди в масток до роботи йдуть,— пояснив Тимко, помітивши на греблі юрбу селян, що простували до мастки.

— Веди мене, Оришко, до людей,— сказала Горпина і почала застібати кофту на впалих грудях.

Люди вже помітили бабу з Оришкою, кинулися до них, загули, захвилювалися, і скоро їх біля корчемного ганку, де зупинилася Горпина, зібрався цілий гурт. Чути було жіноче схлипування, хтось голосно зітхав, і всі бідкалися над долею старої Горпини. Куди вона тепер подінеться, сліпа, хто її прийме назад до панського двору? У неї ж ні роду, ні плоду. Була єдина дочка, та й ту пан продав десь аж у Варшаву.

— Пан мусить її годувати до смерті,— озвався хтось із гурту.

— На панській роботі очі втратила! — вигукнув Тимко Гречка.— Нехай пан і заплатить за все.

— Де там! У нашого пана і снігу на різдво не випросиш...

Горпина щоразу повертала голову в той бік, з якого озивався голос, і, болісно зморщивши чоло, напружено слухала гомін натовпу, кожне його слово. Коли гомін почав трохи затихати, Горпина простягла перед себе руки, ніби хотіла когось знайти в натовпі, і повільно заговорила:

— Люди добрі! А чого це ви так бідкаєтеся! Я ж тепер уже не кріпачка... Мені граф Морков вільну видав, відпустив мене додому, на Україну, коли я вже осліпла і стала йому не потрібна. Хіба ж ніхто мене, вільну, вже не візьме до себе? Я на панщину не піду, не мають права мене гнати, у мене бомага ось лежить... Тепер баба Горпина має волю де завгодно вмирати. Он як, людоньки...

Горпина вийняла з пазухи хустку і з неї — гербовий папір з двоголавим орлом, потім високо, щоб усі бачили, підняла його над своєю сивою головою. Вона обернулася з ним на всі боки, повільно кружляючи папером у повітрі. Натовп затих, насторожився, з острахом позираючи на кощаву бабину руку, в якій сухо шелестіла відпускна грамота з царським орлом. У натовпі, як і завжди, десь узявся бандурист Діброва і почав проштовхуватись наперед, прикладаючи до вуха долоню.

— А ходіть до мене жити, бабо! — гукнула якась жінка.

Горпина прислухалася до її голосу і, не впізнавши його, запитала:

— А чия ж ти будеш, молодиче?

— Я жінка Мирона Волошки. Його немає, в бігах він, от ми й будемо, бабусю, удвох,— сказала молодича.

І тоді з усіх боків загуло, посипалося:

— До мене йдіть, бабо!
— Прошу вас у мою хату!
— До нас переходьте. Якось перебудемо... Де три роти живуть, там і четвертий не пропаде...

Горпина безпорадно повертала голову на всі боки, і по її зморщеному обличчю текли гарячі сльози.

Оришка вийняла з вузлика білу хустку, подала бабі, щоб витерла очі, і сказала до людей:

— Граф їх не виганяв, коли вони осліпли, але там не було життя. Баба Горпина все до царя поривалися йти... За правдою... Одного разу їх жандарми виймали аж коло царського палацу і назад до нас привели... Ну, звісно, граф не стерпів такого... Дав вольну, і мені наказав завести їх на Україну... От я й привела... Одежа їхня, свитка і те, що на смерть уготоване, лежить у графській економії... Я потім його принесу, — якось винувато подивилася на людей Оришка і згодом додала: — А я до вас, люди, вже не вернуся, бо до графа продана навечно...

— Ой боже мій! — скрикнула якась жінка.

Тимко зіцінив зуби і одвернувся, щоб не чути людського плачу, не бачити сліпої баби Горпини і зажуреної Оришки. Він прихилився плечем до корчемного ганку і застиг у нерішучості, міцно заплющивши очі. Його пробудив із задуми старий Діброва, тихо, щоб ніхто не чув і не бачив, сказавши на вухо:

— Чого ти тутечки стовбичиш? Іди до лісничкової хати в хорошівський ліс. Там тебе ждуть.

— Хто? — стрепенувся Тимко.

— Мирон Волошка...

— Спасибі вам, діду, — шепнув парубок і, трохи постоявши в натовпі, непомітно прощмигнув городами на леваду, а там у ліс. Серце забилося часто й радісно, коли він ступив в густий затінок лісових дерев. Дихати Тимкові одразу стало легко і солодко, так, наче він допіру на світ народився.

Осінь щедро засипала дубовим листом посохлі трави і пухнастий мох на пригорках. Пожовкле листя золотою хуртовиною спало спочатку на низовому гіллі, а на верхках коренястих дубів воно ще шуміло на дужому вітрі, зелене і прутке, мов рута. Осінь заходила в хорошівський ліс повільно, але твердо. Між оголених кущів ліщини вже палахкотіла жаром допіла шипшина, тихо подзвонюючи іржавим листом. Під ногами слався пухкий килим з трави і листя. Ступати по ньому було приємно, відчуючи, як раз у раз вислизують з-під ніг тугі, немов литі, жолуді. Тимко Гречка зачаровано дивився на осінній ліс, і йому здавалося, що знову опинився в глухій сибірській тайзі. Тут теж було таке

листя, засмагле і пахуче, що на ньому можна б і хліб спекти, по-славши на пікну лопату замість висівок. Згадавши про хліб, Тимко відчув м'ясний біль у животі, в пересохле горло мимоволі потеклася слина. З самого ранку парубок ще й ріски не мав у роті. Коли б це насправді була тайга! В ній би набирав він кедрових горіхів. Підсмажити їх трохи на вогні, і вони можуть замінити голодному який завгодно хліб. Тимко Гречка знає тайгу. Каторга навчила парубка слухати її таємничий і зловісний шепіт, пізнавати її примхи й багатства. Хто знає, скільки верстов пройшов він тією тайгою, поки вибрався разом з Кармалюком до Волги, а звідти, обминаючи Москву, на південний Чумацький шлях.

Що його гнало на Україну, простого наймита з дворової челяді, який разом з усіма не захотів носити воду до гуральні пана Ханенка і спізнав за той непослух тюрму і каторгу? Може, земля і своя хата, а може, жінка й діти? Та ні! Немає в нього ні кола, ні двора, а жінка — чи й буде... Але Тимко не журиться, він навіть радо бреде цим лісом, збиваючи ногами сухий мох. Перед ним знову постає світлий образ Устима Кармалюка, і парубок аж озиратється довкола: може, Кармалюк випередив його і вже ховається десь серед цієї гущавини? О, коли б воно так було! Тоді б, здається, і в Сибіру повеселішали всі, хто знав отамана або чув про нього. Каторжани завжди говорили про Кармалюка так, наче він був рідний їм. Вони пишалися його відвагою й силою, складали про нього перекази, співали пісень, нарешті, допомагали йому тікати. А ось Тимко Гречка не зумів уберегти його вже тут, на Україні, біля самого Дніпра... Що він зараз скаже в лісничовій хаті Мирону Волошці і всім хлопцям з ватаги?..

Але до лісничової хати Тимка Гречку не пустили. Його ще на болоті перейняла варта і привела до глибокої печери, де при вогні сиділи Захар Блажкун, Мирон Волошка та Іван Дроздов. Тимко вклонився їм низько і, ставши збоку, похилив голову.

— Сідай, — сказав Мирон Волошка. — Сідай і розкажуй, як все воно сталося... Кажки всю правду, як ти міг допустити таке...

Тимко озирнувся, щоб пересвідчитись, чи немає тут сторонніх, але навколо було порожньо. Навіть варта, яка його сюди привела, десь зникла. Парубок присів до багаття і тихо заговорив:

— Отамана пригнали в Тобольськ, коли вже я добував свій строк на гуральні. Ну, а в тобольському острозі старостою в арештантів був той самий Хома Гаврилов. Ви ж його знаєте, дядьку Мироне?

— Знаю. Добрий чоловік, — відповів Мирон.

— Ну, от він і приговорив отамана до роботи на гуральні. Тут ми й зустрілися. Отаман одразу мені сказали, щоб я не виказував свого знайомства з ними, щоб говорив усім, що не знаю

їх і ніколи досі не бачив... Так я й робив і виконував усе, що вони мені потай веліли... Я вже тоді розкований ходив, був зовсім на волі... З першого дня отаман так взялися до роботи, що я аж здивувався... Наче то була їхня гуральня, а не панська... Всюди втручаються, все ведуть, як би краще та дружніше робота йшла... Арештанти дуже слухали отамана, за старшого вибрали, і вони були на гуральні аргільним старостою... Хазяїн одразу це запримітив і наказав розкувати отамана... Того вечора отаман мені й сказав: «Бачиш, Тимку, як треба робити? Тепер силою не візьмеш панів, вони на каторзі дужчі, коли ти весь в цепах ходиш... Треба злагодою та покорою їх приспати, заслужити довіру... От воно на моє й вийшло... Самі, бач, розкували...»

— От характер! Одразу пізнаю Кармалюка, — сказав Іван Дроздов, і очі його немов спалахнули вогнем.

— Без кайданів вони ще дужче взялися до роботи. Просто не впізнати було отамана... А я вже на той час відбув свій строк, одержав на руки подорожню і готувався рушати додому. Отаман мені сказав, щоб подождав їх і вийшов з гуральні після того, як вони втечуть. Ми умовились зустрітись в лісній сторожці, над шляхом, що лежить на Іркутськ, до самого окіяну...

— Чому на Іркутськ, до окіяну? — запитав Іван Дроздов.

— А тому, — продовжував Тимко, — щоб збити поліцію з сліду, коли вона кинеться за отаманом. Вони побіжать шукати його на захід сонця, по дорогах, що ведуть у Росію, а він спокійно йтиме на схід сонця, до окіяну... Я мав іти відкрито, бо в мене подорожня по всій формі, а вони — слідом за мною... Я проходжу першим і, коли безпечно, даю їм знак... А коли, бува, хтось присікається до мене — чого не тією дорогою йду на Україну, отаман навчив мене відповідати так: «Хочу на окіян вийти, а там наймуся на кораблі і попливу додому морем у Адес...» Отак я і говорив на всіх заставах... Отак ми і йшли на схід сонця...

— Оце голова! Що хоч придумав! — радісно лягнув себе по коліні Захар Блажкун і ближче присунувся до парубка.

— А, бач, неписьменний, — зауважив Іван Дроздов.

— Ще б пак! Хоч неписьменний, та друкований, — додав Мирон Волошка, весело покитавши головою. — Кажи, хлопче, кажи далі...

— І довго ви так йшли? — запитав Іван Дроздов.

— Довго, — відповів Тимко, — поки на декабристів натрапили... Дуже-бо отаман хотіли з ними поговорить... Так хотіли, що навіть сни їм про це снилися... Ну, і знайшли ми їх, як вони ліс рубали, а підступити якось боязко. Тоді отаман нанекли картоплі і давай їх частувати, коли вони сіли відпочивать... Розговорилися з одним про те, про се...

— А як його на прізвище? — швидко запитав Іван Дроздов.

— Не знаю, не запам'ятав,— відповів Тимко і продовжував далі: — Отаман відкрився йому, хто він і що, а в того навіть слюзи на очах виступили. Він почав говорити про землю, про волю для кріпаків... І все про патрони говорив, що їх вони забули солдатам пороздавати, а потім про артилерію, якої не захопили... Він хрестика отаманові подарував, а отаман йому на прощання сказав: «Ех, пане, пане! Хіба так можна? Для нас хотіли, бач, добро зробити, а вийшло якось шито-крито...»

— Так і сказав Кармалюк? — схопився Іван Дроздов, втупивши палаючий зір у парубка.

— Так і сказав,— ствердив Тимко.

— А декабрист що на це? — знову запитав Дроздов.

— Заплакав і нічого не сказав. Видно, правду йому говорив отаман. Після цього ми повернули назад, приставши до великої купецької валки, що везла заморський крам із кораблів аж на Волгу. Отамана купці взяли під своє крило, а в мене бомага була... На той час уже почали забувати про Кармалюка по всіх етапах, бо й разу не питали... З Волги ми рушили на Україну...

— Ти розкажи, через які міста йшли. По порядку. Чи, може, забув? — запитав Іван Дроздов.

— Ні, не забув,— відповів Тимко і попросив: — Ви тільки не перебивайте мене, я все назову. Ми проходили через Камішлов, Катеринбург, Омськ. Це все Пермської губернії. Потім на Казань, Чебоксари, Васильсурськ, Нижній Новгород. Тут купці повезли свій крам Волгою, а ми пішли на Горбатов, Гороховець, В'язники, Ковров, Владимир, Богородськ, Покровськ. Москву обминули, взяли стороною на Калугу і Козельськ. Сід і хуторів я не пам'ятаю, бо їх сотнями проходили. В губернії Орловській йшли через Болхов, Орел, Кроми, Дмитровськ, Севськ і ступили на Україну в Чернігівській губернії. Через місто Глухів, Кролевець та Борзну прибули в Ніжин. А в Ніжині воно й звалилося на нашу голову... Облава була в лісі, далеко від міста, і ми не побачили її. Пов'язали нас — і в острог. Вранці давай опитувать. До отамана, а в нього «письмового виду» нема. Хто такий, звідкіля й куди йде? І він сказав їм, що називається Павло Богданов і є втеклий рекрут з Катеринославської губернії. Третя рота... Катеринославський полк... От вони туди його й погнали етапом, знову закувавши в кайдани. Мене випустили, але я три дні тинявся біля острогу в Ніжині — ждав, коли поведуть отамана. Їх повели на четвертий день, і я слідком рушив. Ішов аж до Василькова за ними, тут вони мені наказали завертатись додому... Я заплакав і пішов... От як воно було, панове старшино...

— Боже мій! — зітхнув Іван Дроздов.— Тепер мені все ясно.

— Що тобі ясно? — понуро запитав Захар Блажкун.

— Його пригнали в Катеринослав, привели в третю роту, а там не впізнали такого... Значить, за обман судили і відправили в солдати кудись далі,— пояснив Іван Дроздов.

— А він з дороги взяв і знову втік! — заперечив Мирон Волошка.

— Ой, ні, Мироне... Коли б утік, давно б уже був серед нас,— похитав головою Іван Дроздов, запалюючи люльку.— Доведеться знову посилати в Літин до Матвія Барабаша... Не хотілося його тривожити так часто, щоб підозра не впала на чоловіка, а треба... Матвій уже знає з поліцейських паперів, де зараз отаман...

— Що ж? Раз треба, я знову піду до нього на зустріч,— спокійно промовив Мирон Волошка, підвівшись з старого дубового пня.

— Щасливої дороги,— сказав йому Іван Дроздов.

38

Канцелярист нижнього земського суду Матвій Барабаш, пригломшеним справою Кармалюка, яка не закінчилася навіть після його засудження, знову почав шукати зустрічі з Кармалюковими хлопцями. Поліція провадила по селах і хуторах повальні обшуки, управителі економії і багата шляхта строчили таємні доноси на співучасників Кармалюка, і до тюрми щодня приводили все нових і нових арештантів.

Матвій Барабаш переписував протоколи допитів, бував на самих допитах, чув, як серед ночі кричали заарештовані під лютьми тортурами, і йому ставало моторошно. Він втратив спокій і сон, дуже змарнів і підупав на силі. Коли він відчиняв свою скриню народного горя і сліз, перечитував кримінальні справи нових злочинців, йому не раз здавалося, що він божеволіє. З кожної справи було ясно, що підсудний не винен, що вчинений злочин йому приписано навмисне, що земський справник Улович нарочито катує і засилає в тюрми кріпаків, щоб вислужитись перед губернатором і добути собі нові маєтки й ґрунти. Своїх кріпаків він душить у власній економії, чужих катує в повітовій тюрмі. А скоро настане час, коли він накаже привести в тюрму і Матвійового старого батька, скрутить і сивій матері руки, кинувши їх у холодний кам'яний підвал, де катують ночами арештантів. Він може примусити Матвія Барабаша бути присутнім на допиті і писати протокол на рідного батька.

Ні, Матвій Барабаш не знесе цього! Він добре ще пам'ять, в якій родині з'явився на світ, з якого кола вийшов і кого йому слід триматися в своєму житті. Ні, Матвій Барабаш не зрадить своїх

людей, він краще смерть собі заподіє, ніж станеться таке. Треба ж щось робити, треба ж рятувати цих нещасних, на кого день у день ростуть гори кримінальних справ. Але як? До кого вдатися, кому про це розповісти?

Ночами йому знову ввижалися страшні сни; засуджені й покарані люди простягали до його горла кістляві руки, брижчали кайданами і тягнули його за собою в холодну домовину. Сухоребра смерть знову голосно реготала над його головою, замахуючись гострою косою. Матвій Барабаш прокидався серед ночі весь у холодному поту, запалював свічку і довго дивився кудись в одну точку каламутними нерухомими очима. Перед ним стояла кована скриня, на столі лежали недописані папери, кризь загразоване вікно доливав протяжний перегук тюремної варті: «Слу-у-х-а-й!» Іноді його будив відчайдушний крик, що долинав з підвалу. Там знову катували в'язнів. В такі хвилини Матвій Барабаш був ладен облисти горілкою цю скриню з паперами, шафи, стіл і запалити все з чотирьох боків. Хай горить і зникне в полум'ї навіки, щоб і сліду не лишилося для нащадків. Але за дверима в коридорі покашлював солдат інвалідної команди, якого приставлено вартувати ковану скриню з паперами, а разом з нею і його, Матвія Барабаша.

Що тут вдієш, як допоможеш тим знедоленим рабам? Отруїти справника Уловича? Ні. На його місце нового призначать, ще гіршого... Зробити помилку в протоколі? Викриють і на Сибір заженуть... А що, як повести знайомство з Кармалюковими хлопцями? Адже вони рідніші Матвієві Барабашу, ніж справник Улович. Вони навіть думають так само, як і він, Матвій Барабаш. Між ними тільки й різниці, що вони все задумане здійснюють, а він тільки зітхає...

Так розмовляючи сам з собою, Матвій Барабаш, нарешті, досягнув свого, встановивши зв'язок з повстанцями. З судових документів він догадався, що деякі зв'язки лежать біля старого бандуриста Діброва, і одного разу, зустрівши діда перед ярмарком, на самоті шепнув йому про наступну облаву поліції, точно вказавши, де й коли вона має бути. Бандурист попередив повстанців, і задум поліції було зірвано. Через кілька день старий Діброва, зустрівши на вулиці в Літині канцеляриста, низько йому вклонився і простягнув руку, наче просячи милостиню.

— Спасибі тобі, пане, прийди в корчму на базар...

— В яку саме? — запитав Матвій Барабаш, кидаючи старому в руку мідний дріб'язок.

— В ту, де барашники сидять, на кінській торговиці...

Того вечора і відбулася його перша зустріч з Мироном Волошкою. Видавши Мирона за свого далекого родича, канцелярист нас

тував його на свої гроші, пильно і з острахом розглядаючи, бо наче й не вірив, що цей непоказний бурлака і є посланцем з Кармалюкової ватаги. З того часу канцелярист повеселішав, причепурився; його вже не мучили ночами страшні сні. Якоюсь мірою він уже почав спокутувати свою вимушену вину перед кріпаками.

Він знову робив своє діло весело, почав жартувати з писарчуками і часом навіть співав; замкнувшись у своїй кімнаті з загратованим вікном. Відомості, що їх він передав повстанцям, були дуже цінні для них, і Іван Дроздов залишився високої думки про Матвія Барабаша. От і сьогодні канцеляристові переказали, що він знову має прийти в корчму, де сидять баришники, для чергової зустрічі.

Відсунувши важку штору на ґратах, Матвій сидів за столом, перечитуючи ще раз обидва папери, які стосувалися Устима Кармалюка. Копії цих паперів переслав до Літина сам губернатор. І тепер Матвій Барабаш перевіряв себе, чи добре вивчив їх напам'ять, щоб слово в слово переказати повстанцям, і шепотів про себе сухі канцелярські звороти.

В першому папері писалося:

«Комиссия военного суда Екатеринославского внутреннего батальона Литинский нижний суд уведомила, что преступник Кармалюк в оной комиссии под судом не состоял, а был под следствием Павел; не Богданюк, а Богданов, а по снятию показания был наказан перед разводом палками 100, который в числе подобных отправлен в резервную дивизию, 2-й корпус, в гор. Боровичи, Новгородскую губернию, Медведовскую волость, в Архангелгородский полк».

Відклавши цей документ, Матвій Барабаш прочитав донесення напам'ять і тихо заплескав у долоні. Bravo! Як усе добре складається. Ніжинський канцелярист переплутав приборане Кармалюком прізвище, і це врятувало отамана. Його не привели з Катеринослава в Літин. Сьогодні багатий улов. Матвій Барабаш має ще повідомити Мирону Волошці. Він розкриває другого папера і теж проказує його напам'ять.

В другому папері говорилося:

«Согласно предписания ко мне командующего резервной дивизией 2-го пехотного корпуса г. полковника и кавалера Макарова от 12-го числа сего июля за № 437-м, сим оный суд уведомяло, что действительно состоял на службе в резервном батальоне Архангелгородского пехотного полка определенный из преступников в прошлом, 1829 году, июля 21 числа, Павел Богданов и учинил побег 14-го августа того же года вместе с рекрутом Иваном Гайдою, который был пойман, но в батальон и до сего времени

не доставлен, где же знаходиться, невідомо. Павел Богданов бегав и унес казенную шинель, имея, вероятно, намерение пробраться через границу в Австрию».

Матвій ховає папери до скрині, прибирає зі столу і починає чепуритися перед великою скалкою з розбитого дзеркала. Старанно видушує вугри на підборідді, притрушуючи пудрою, викладає начосом чуба, злегка помастивши волосся оливою, і бризкає на мундир капельку запавної есенції, щоб заглушити дух дьогтю і махорки, що стоїть в його кімнаті. Чоботи наваксовано, картуза почищено, і він ще раз оглядає себе перед дзеркалом. Крізь вікно долітає неясний гул базарного майдану, погейкують на волів погоничі, везуть на ярмарок повні мажари гончарного посуду, полотна, вовни, кавунів, цибулі. Чабани женуть на продаж отари панських овець, баришники ведуть коней, волів, і над усім тим десь розтинається, деренчить захрипла шарманка. Сьогодні неділя, і в церквах уже дзвонять на достойно, скоро закінчиться відправа і почнеться великий святковий торг на повітовому ярмарку. Серед людей знову з'явиться бандурист Діброва, співаючи то духовні псалми про святого Лазаря, то сумну думу про Морозенка. Йому скидатимуть люди, хто чим має, пожертву, а він робитиме свою справу, на яку його послав Мирон Волошка, тихо, потайно і непомітно. Добре, що таких, як Діброва, не має та, мабуть, і ніколи не матиме таємна поліція. У них усе знатні, прислані з Варшави або з самого Петербурга. Їх одразу впізнати можна...

На ганку тупотять чийсь швидкі кроки, грюкотять сінешні двері і, сполохавши в коридорі сонного варгового, до кімнати Матвія Барабаша вривається черговий канцелярист земського справника. Він захеканий, чуб у нього розпатланий і взагалі він схожий на переляканого шляхтича, якого нацькували собаками.

— Який тебе дідько мордує? — сміється Матвій Барабаш.

— Еге! Мордує, кажеш? — випалоє задиханий канцелярист. — Біжи негайно до справника. Кармалюка привезли вже! Он що!..

— Стривай! Що ти сказав? — кидається до нього Матвій, але канцелярист тільки тріпонує чубом і, грюкнувши дверима, погнав далі з цією страшною і несподіваною новиною.

Соснові дошки в підлозі немов захиталися під ногами Матвія Барабаша, у заграгованому вікні поплив якийсь туман, і він побачив у дзеркалі своє зблідле, перекошене обличчя.

Йшли і їхали люди на ярмарок, а він, здавалося, не бачив їх, поспішаючи до канцелярії земського справника Уловича. В садах ясно красувалися наливні, червонобокі яблука, звисаючи через тини на обважнілому гіллі, але Матвій Барабаш не помічав їх. Проходили з костьолу місцеві шляхтянки, палко позираючи на канцеляриста, та він не брав їх на цей раз до уваги. Збиваючи ку-

ряву, він перебіг широкий майдан і, затримавшись на високих кам'яних сходах, щоб перевести дух від швидкої ходи, повільно увійшов до справникової приймальні. Невже це сталося, і Кармалюк знову потрапив у лабеті поліції? Що за напасть! Хто ж його зрадив і виказав? Треба йому, Матвію Барабану, за всяку ціну знайти зрадника і негайно, сьогодні ж, повідомити про нього повстанців. Треба все розвідати, про все дізнатися, раз таке лихо знову впало на їхні голови.

В приймальні, на стоячій гнущій вішалці, висять цивільні плащі, крилаті панські брилі з рисової соломи, суконні конфедератки з довгими блискучими козирками, великі чоловічі парасолі з масивними костяними ручками. Справник не сам. У нього, видно, на прийомі місцеве панство і шляхта. Цього ще ніколи не було, щоб у святу неділю зранку вони збиралися до канцелярії. Певно, справи серйозні і не можуть ждати.

— Він чекає на вас. Заходьте,— встає з-за столу поліцай, показуючи Матвію на високі різьблені двері, за якими чути збуджені, веселі голоси.

— Що сталося? — зупиняється перед дверима Матвій.

— Не відаю,— ухилиється поліцай, опустивши очі.

Матвій сміливо стукає в двері і, почувши дозвіл Уловича, заходить до кабінету.

Він низько вклоняється справнику і стає при самому порозі. Під стіною, у глибоких шкіряних кріслах, розвалившись, сидить пан Ханенко, задоволено покручуючи вуса. Біля нього похитується на довгих цибатих ногах Тадей Заремба. Коло вікна зупинився капітан у відставці пан Янчевський, тісно затягнутий у синю венгерку, в лакованих чоботях з блискучими острогами. За широким столом, під портретом імператора Миколи Першого в бронзовій рамі, стоїть справник Улович, поклавши пухку руку на груди.

— Підійди! — наказує справник, і Матвій Барабаш карбованим кроком ступає по блискучій і слизькій підлозі до столу, скося позираючи на родовиту шляхту і дворян. Вони байдуже й звисока блискають на нього холодними очима. Ханенко позіхає. Тадей Заремба розглядає свої, вкриті лаком, рожеві нігті, капітан Янчевський злегка дзенькає острогою.

— Панове! — каже до них Улович.— Мій канцелярист бував на всіх доцитах і добре знає його в обличчя. Перевіримо себе ще раз...

Гості на знак згоди схвально кивають головами.

Справник відхилиє на стіні зелену шовкову штору, яка затуляє нішу, і в ній відкривається виконаний олійними фарбами портрет у палісандровій рамі.

— Пізнавай його і засвідчуй,— наказує Улович.

Матвій Барабаш підводиться навшишки, притискує до грудей картуза і, затаївши подих, дивиться на чарівний портрет. Матвієві тяжко, він не має права навіть зойкнути з несподіванки, не може показати й крихти свого хвилювання. На нього дивляться блискучі глибокі очі, в яких світиться небесна блакить. Голова, стрижена під скібку, високо підбрита на скронях, гордо й велично повернута в правий бік. Руда свита з відкладним коміром лежить на крутих плечах. Під нею біла гаптована сорочка, кісником зав'язана в комірі. Він! Кармалюк! Боже праведний!..

— Ну? Хто він такий? — підступає до Матвія справник.

— Не знаю, мій пане,— здивовано розводить руками Матвій.

— Що ти сказав? — тупнув ногою і почервонів Улович.

Пан Янчевський рвучко повернувся до вікна, брязнув блискучими острогами. Ханенко зайорзався в кріслі і застиг від несподіванки.

Матвій Барабаш нахилився до портрета ще ближче, наче хотів понюхати міцний запах олійної фарби, а потім одступив назад, тихо й покірно повторив:

— Не знаю...

Пани мовчки презирнулися.

Земський справник Улович закушує нижню губу, щоб приховати свою злість перед панамі, і поблажливо запитує Барабаша:

— А ти, бува, не п'яний, Матвію?

— Що ви, пане? Як можна на такій службі, та ще в святу неділю? То гріх великий і тяжкий...

— Молодець,— плескає його по плечі Улович і підморгує до Ханенка.

Ханенко схвально киває лисою головою.

— Хіба ти не бачив цього чоловіка на допитах? Приглянься краще,— настоює справник, підштовхуючи Матвія до глибокої ніші, в якій стоїть портрет.

Кармалюк знову дивиться на канцеляриста з портрета, мов живий, повернувши вбік високо піднесену голову. Волосся на голові русяве, стрижене по-подільському, і навіть знати, як він підголив його на низах. Вуса спустилися до кругого підборіддя, брови густі, кущуваті.

Матвій Барабаш пізнає його руду, зі скошеним коміром свиту, в якій отаман сидів у в'язниці, бував на допитах, в якій і повели його, закованого, в Кам'янець. Розхристана сорочка зав'язана кісником... Боже мій! Де ж вони взяли цього портрета? Це ж страшно! Адже той художник графа Моркова, що малював Кармалюка у в'язниці, давно виїхав до Петербурга і мав забрати портрет з

собою! Що ж тепер буде? Тепер цей портрет — чудова знахідка для поліції...

— Ну, хто він? — нетерпляче запитує Улович.

— Щось не пригадую, пане, — здивовано знизує плечима Матвій і злякано кліпає очима, немов жде удару по голові за таке своє зухвальство.

Але справник не вдарив його, навіть не нагримав, а несподівано зареготав:

— Оце так судовий писар! Оце герой! Кармалюка не впізнає! Чули таке, ясновельможні панове?

Матвій зіщулюється, мружить очі і, зігнувшись, знову припадає до портрета. Ні, далі грати з вогнем не можна. Ще одна його негативна відповідь — і тоді пропало все. Досить уже й так. Сумнів у їхні голови кинуті! Матвій зробив усе, що було в його силі.

— Ну, чого ж ти мовчиш, Матвію? — приступає до нього справник.

Барабаш насилу одриває погляд від портрета і, ствердно кивнувши головою, вимовляє:

— Він! Кармалюк!

— Браво! — скрикує Тадей Заремба, сплескуючи в долоні. — Тепер він уже не викрутиться, не буде затинатися... Я одразу його впізнав... Тут помилки не може бути...

— Де ж ви його роздобули, пане Улович? — запитує Ханенко.

— Ого! Моя поліція не спить. Покійний граф Морков таки дав адресу його власника, і я пішов по цьому сліду аж до Варшави... Сам намісник імператора наказав прислати його нам, — каже справник і тарабанить пальцями по масивній палісандровій рамі.

— А він талановитий, чорт забери, той Тронінін. Кажуть, його вже академіком обрали, — зауважує Янчевський. — А був такий незавидний, богів малював, карети графу Моркову розписував, паркани...

— Чому незавидний? — заперечує Ханенко. — Його іконостас у Кукавці і в моїй церкві — просто шедевр. Його образи, які він малював навіть кріпакам, і досі стоять по селянських хатах. Ні, панове, він талант...

Матвій Барабаш переступає з ноги на ногу і ніяк не може одвести очей від портрета.

— Ну, йди вже, йди! Чого стоїш? — наказує Улович, і канцелярист Матвій Барабаш, сумно похиливши голову, повільно виходить з кабінету.

В кабінеті настає тиша.

Ханенко витирає картатою хусткою краплистий піт на лобі, таємниче озираться:

— Пане справнику, а цей канцелярист часом не прикидається? Мені щось не подобається його поведінка...

— Він надто довго пізнавав Кармалюка,— кидає Тадей Заремба.

— Видно, хитра bestія! — додає Янчевський.

Улович вирівнюється і, не давши їм договорити, починає розмахувати руками, щоб вони, нарешті, припинили свої розмови.

— Що ви, панове? Бійтеся бога! — вигукує він. — Це ж у мене найчесніший канцелярист, дарма що з кріпаків сам, кріпак і досі...

— Кріпак? Що ви сказали, пане? — схоплюється Ханенко.

— А те, що ви чуєте,— спокійно пояснює Улович.— Я вив його від батька й матері до свого маєтку ще зовсім маленьким і вишколив до вірної служби, як гончого пса. Це не так легко було, панове, бо його батько і мати й досі кріпаки, живуть у моєму маєтку... Поступово я навчив його грамоти, і він жодного разу не підводив мене, коли ще я займався господарством... Всіх прикажчиків і купців він держав у своїх записках. Жодного разу не помилявся, завжди вів увесь облік у маєтку. Він знає, що таке дебет і кредит. Для нього я не тільки батько, а бог і цар! В тому я абсолютно певен, панове...

— Схвальню, пане Уловичу,— озивається Тадей Заремба.

— І коли мене поставили на цей високий пост,— продовжує Улович,— я, не вагаючись, узяв його з собою до канцелярії. Він кмітливий і швидко опанував ще й це складне ремесло. Згодом, за дозволом губернатора, я допустив його до таємних паперів. Тепер я маю своє недрімне око серед усіх канцеляристів і писарів. Це дуже важливо, панове, у нашому складному ремеслі...

— Так-так! — кивнув головою Ханенко.

— Вам, може, дивно,— продовжував Улович,— але я волюю мати надійних і постійних слуг, які розуміють мої бажання з одного погляду. У вас, либонь, такі, як мій Матвій, ще й досі ганяють без штанів, щоб тільки не йти до роботи в маєток. Одягнув штани, значить, уже дорослий, гайда до роботи, а без штанів, можеш бігати скільки влізе, і все будеш дитиною... Не посміхайтесь, панове, я маю точні донесення з цього приводу... Отакі діти, що вже давно парубками стали, до роботи в маєток і не ходять. А коли часом пан виїздить з фольварку в кареті, вони вибігають на дорогу йому назустріч. Усі в довгих сорочках по коліна, підперезані пугом, і давай пісок серед дороги згрібати в купи, носить його в подолках сорочок. Коли пан їде в їхній бік, вони почина-

ють той пісок догори жменями жбурляти... Таку куряву здіймуть на шляху, що пан одразу наказує повертати карету на іншу дорогу, щоб обминути цю кляту дівтору. А кожному з тієї дівтори уже добрих сімнадцять років стукнуло... Отак буває обкручують нашого брата-поміщика... Чи не правду кажу?

— Правду, пане Улович, — хихикнув Тадей Заремба. — На собі трохи того зазнав. А як почав докопуватися, то дізнався, що й осавули мої і гайдуки покривали цих діток з вусами...

— Отже, не завжди силою треба брати. Іноді варто і хитрощами й розумом примусить кріпака, щоб він робив біля панської землі, як біля своєї, — закінчив Улович і широким жестом запрошив ясновельможних гостей до господи на недільний обід.

39

Після втечі з Архангелгородського полку Кармалюк не зважився пробиватися на Україну старим шляхом, через Москву, Орел і Ніжин, де про нього вже було розіслано публікацію, а пішов новими шляхами. На цей раз його путь лежала через Новгородську та Псковську губернії, далі на Вітебськ, Могильов і Рогачов у Білорусію. Білоруськими лісами він вийшов на Україну до містечка Овруча, попрямував на Райгородок і Янишпільську Слобідку, що в Літинському повіті, далі завернув на батьківщину Захара Блажкуна, в район його рідного села Нової Синяви, звідки й розпочав свої напади на панів і шляхту.

Чутка про те, що Кармалюк знову об'явився на Поділлі, наче голосна луна в лісі, розляглася по всіх селах і хуторах. До отамана в ліс потягнулися знедолені й покривджені кріпаки, і бойові загони Івана Дроздова, Захара Блажкуна, Прокопа Данилевського та Мирона Волошки знову почали зростати, набираючи грізної сили. З уст в уста знову переходили народні перекази про Устима Кармалюка. Одні його бачили на ярмарку в Балті, інші зустрічали за триста верстов від Балти, де він орудував під самим носом у поміщика Янчевського, треті розповідали про те, як він, тікаючи з Сибіру, переплив на воротах ріку Урал. Ті ворота Кармалюк зняв серед ночі в багатого уральського козака. Так чи інакше, а напади на посесорів, маєткову шляхту та поміщиків посилювались. Поліція валилася з ніг, але слідів Кармалюкових не знаходила. На всі повіти і навіть у Бессарабію було розіслано наказ військам, озброєній шляхті й поліції — знову ловити Кармалюка. Але Кармалюк був на диво обережний.

Отаман твердо вирішив поповнити всі чотири свої загони і розпочати нечуване досі повстання одночасно з трьох боків по

всій Подільській губернії. Ось чому було вчинено великий напад на Літинську тюрму і випущено з неї усіх в'язнів. Тому отаман сьогодні вранці розіслав по селах і хуторах своїх хлопців, щоб підіймали людей, скликали на згрище ходаківської корчми. Пішли для цього в лісу Іван Дроздов, Захар Блажкун і Мирон Волошка. Вибирати людей до загону, коли вони почнуть сходитися до лісу, буде сам Кармалюк. «Не може того бути, — говорив своїм хлопцям Кармалюк, — щоб жменька панів вічно гпула до землі, душила за горло кріпака. Адже кріпаків тисячі. Та що там тисячі! Мільйони. А панів — крихта. Один пан на село, а то й на двоє сіл, та ще шляхта паршива. Нехай вони спробують подужати таку силу, як повстали кріпаки! Годі вже шарпати панів подинці то там, то тут. Коли громити, так з усього маху, щоб і не кавкнули!» Повстанці радо підтримували Устима Кармалюка, а Тимко Гречка, почувши такі слова з отаманових уст, мало не затанцював. Він швидко уявив себе на баскому коні з шаблею при боці, з пістолетом у руці. У них тепер буде справжнє військо, і тоді пан Ханенко дасть відповідь Тимкові, де він подів його батьківську хату, кому землю продав.

Тихо в лісі й затишно. Вся старшина зранку вирушила по селах, і печера під горою спорожніла. Пробираючись до неї крізь колочі й густі зарості глodu, Тимко Гречка песе вже другий оберемок моху. Мох сухий і пухнастий. Коли на нього послати кирею чи свитку, то можна спати, мов на справжніх подушках. Парубок кладе мох біля печери і голосно позіхає.

— Ти б спочив трохи, Тимку, — озивається з печери Кармалюк.

— Не можу, отамане. Руки сверблять до роботи, — відказує Тимко, підгортаючи ногами сухий мох. — Спочивайте краще ви, а я повартую. Дорога нам не близька лежить...

— То правда, — виходить з печери на галявину Кармалюк і сідає на обгорілому пні. — Дорога далека. Тільки стемніє, так і рушимо.

Тимко виносить з печери кирею з овечого сукна і застеляє нею рівно розкладений мох.

Кармалюк лягає долі, але довго не може заснути і перевертається з боку на бік. В його примружених очах пливе хмариста синява осіннього неба, мерехтить жовтий лист на деревах, що гоїдають на вітрі пружким гіллям. Він думає про Марію, про весілля старшого сина Івана, передчуваючи радісну зустріч з дружиною і синами в рідних Головчинцях. Він навмисне й досі не появлявся в тих краях, щоб відвернути поліції очі, і, напевно, вона вже не стежить за його хатою. Так чи інакше, а завтра він уже буде

в тих краях і з допомогою Тимка все влаштує, щоб, нарешті, побачити своїх.

— Тимку, а ти бачив Данила Хроня? — запитує він.

— Бачив, а хіба що? — одразу насторожується парубок.

— І говорив з ним? — допитується Кармалюк.

— Не встиг; отамане,— зітхає Тимко.— Я прийшов саме, як його мали вішати. Він усе плакав та просився... Миршавий чоловічок виявився... Де було мені з ним говорити,— байдуже спльовує парубок.

— Не кажи так! Мовчи! — замахав Кармалюк руками.

Він підвівся на коліна, і на високому його чолі пролягла болюча зморшка, густі брови зійшлися на перенісці. Кармалюк важко дихав, втупивши погляд у землю.

— Даремно стратили його,— проказав ніби сам до себе.— Даремно. Не мали вони серця на ту пору. Не говори більше; Тимку, про нього так. Раз він кинув службу і прийшов каїтися, сам на суд прийшов — не побоявся, нащо ж його так було?.. Він же не пан, паш чоловік. Повинні ж вони були знати, що я нікого не вбиваю...

Кармалюк похилився на землю і впав обличчям на кирею. Він ще довго ворухився на пухкій постелі, глибоко зітхав і щось бубонів про себе. Сон підкрадався до нього поступово, непомітно, і він скоро заснув, накривши картузом обличчя від сонця. Тимко не примітив, скільки часу він спав, бо вартував отаманів спокій, пильно прислухаючись до найменшого шурхоту в кущах.

У верховітті дерев, зрідка прокидаючись, оживав легітний вітерець. З низових гілок одривалися сухі листки і, довго гойдаючись у тихому повітрі, беззвучно падали на землю. Іноді сухе листя потрапляло в чіпке павутиння, і павутиння гойдалося, виблискуючи на сонці, немов тендітне мереживо в руках чарівної ткалі. Одноманітно постукували опадаючі жолуді, десь далеко туркотів дикий голуб та на болоті в яру одноманітно кричав одинокий деркач.

Тимко надто добре знав і розумів таємницю лісових звуків, умів на далекій відстані вгадувати людину, вловлювати підозрілий шурхіт у кущах. В цьому на нього можна було спокійно покластися, і тому Тимка приставили охоронцем до Кармалюка. Але на цей раз Тимко не міг розгадати лісової тривоги. Вона виросла несподівано, і Тимкові важко було догадатися, звідкіля вона взялася, хто її здійняв.

Тихий і дрімливий ліс немов ожив, заговоривши стоголосим гомоном всілякої звірини і птаства. Спочатку повз печеру промчали перелякані зайці, поблискуючи зеленкуватими очима. За ними навздогін пронеслися, мов вогненний вихор, лисиці. Одна, друга,

і далі вже тільки пухнасті хвости замиготіли між кущами. Можна було подумати, що голодні лисиці гналися за переляканими зайцями. Малі й великі звірі стрімголов мчали за лисицями, просто на печеру, але, почувши там людину, круто кидалися вбік, обминаючи гору, під якою стояв розгублений Тимко. За дрібнотою погналися вовки, низько пригнувши до землі пилосок, ніби шукали кров'яного сліду. Такої сили звірів Тимко ще ніколи не бачив, і тепер не знав, що йому робити.

Він бігав біля печери і, прислухаючись до лісового гомону, безперестанку втягував ніздрями холодне повітря. «Може, ліс горить?» — майнула думка. Але повітря було чисте і п'янило сухими травами, пахло дубовим листом і дикими кислицями.

Кармалюк міцно спав. Тимко підбіг до нього й почав термосити сонного:

— Отамане! Прокиньтєся!..

Кармалюк прокинувся і одразу вхопився за пістолі. Здавалося, він уже збагнув те, що сталося в лісі. Якийсь час спостерігав гонитву сполоханих лісових звірів, слухав у верхов'їтті воркування диких голубів і нібито не чув Тимкових слів, хоч той без упицу доповідав йому про лісовий переполох.

— Облаву почали, — спокійно сказав Кармалюк. — Це вони пам за напад на тюрму помсти шукають. Ну що ж, почали, так майте помсту! Мені не звикати...

Кармалюк в одну мить роззув чоботи, скинув шляхетську венгерку, опушену сірим смушком, здійняв картуза, і все те кинув на кирею. Тимко побачив, що Кармалюк не дуже поспішає, і скрикнув:

— Тїкаймо, отамане! Що ж нам тепер робити?..

— Пізно, — сказав Кармалюк. — Тепер від них не втечеш. Видно, там сила народу і поліції йде. Бачиш, як звірі тїкають від них?

— Бачу, — слїзно заволав Тимко.

— Ну, раз бачиш, то бери, — простягнув йому Кармалюк обидва свої пістолі, а сам пішов до печери.

Він там перебував недовго і скоро вийшов, ставши якимсь дивним і майже невпізнаним. Був весь у драній одежі, з торбою через плече, немов юродивий.

— А тепер пішли! — наказав Кармалюк, і вони побігли яром до густого дубняка. Шляхетську венгерку, довгого списа і картуза Кармалюк навмисне залишив на гуні біля печери. В лісовій гушавині він вибрав гіллястого високого дуба, сказав Тимкові:

— Лізь, сїну, і замри на верхку, аж поки вони пройдуть. Та об'яжи себе мотузком, щоб часом не впав, як задрїмаєш. Вночі, коли облава закінчиться і вони вийдуть з лісу, приходь до згари-

ща ходаківської корчми. Свиснеш один раз, не більше. Я буду тебе ждати там.

— Куди ж ви, отамане? Хіба можна самому йти? — заперечив Тимко.

— Лізь, кажу, вище! — наказав Кармалюк. — На самий вершок у листя лізь. А я тим часом подивлюся, які то мисливці виїшли на мене.

— Прощайте! — журливо сказав Тимко з дуба.

— Не пустуй, парубче. Їх треба збити із сліду, інакше вони весь ліс обнищпорять і впіймають нас, — сказав Кармалюк і рушив назустріч своїй небезпеці.

Що далі він ішов лісом на зближення з облавою, то все менше йому траплялося вигнаної звірини. Похитавши головою, він подумав: «Видно, всіх звірів уже сполохали пани... Тепер звір не скоро повернеться на свої місця. Не скоро... Та й мене, мов звіра, женуть. Скільки прожив на світі літ, а ще й дня не мав спокійного... От розлучили з жінкою й дітьми. Людей через мене на каторгу засилають... А що я винен? Камінь, і той би, здається, закричав, дивлячись на панську сваволлю. А я ж людина, маю розум і серце...»

Облава наближалася.

Вже ясно було чути людські голоси, валування мисливських собак, іржання коней. Кармалюк завагався, прихилившись плечем до високої сосни. Йти йому до них у пащу, чи, як Тимко, влізти на отого дуба і переждати небезпеку? Ні. Йти! Інакше впіймають облавою.

А гомін усе наближається, наростає, немов далека гроза, якої вже не спиниш. І Кармалюк одривається від сосни, сміливо рушає назустріч, завдавши на плечі в'язку дрібного хмизу. Добре, що хоч недалеко край лісу, а там і битий шлях, який перетинає ліс на дві половини. Над тим шляхом стоїть корчма, і в ній він служить за нахолка. Ну, нехай і приведуть його до тієї корчми, коли не вірять. Шинкар сам скаже, що посилав свого наймита до лісу збирати хмиз. Так було умовлено, і шинкар — своя людина — не зрадить Кармалюка. Йди, Устиме, повільно, боронь боже не поспішай, збирай оті сухі трави й зілля, що ростуть під кущами. Тільки не зупиняйся перед облавою, не подавай їм знаку, що ти боїшся їх і роздивляєшся ще здаля. Йди тихо й помалу, наче втомився і пристав...

Не підводячи голови, Кармалюк і далі збирає трави, скося позираючи на облаву.

Ось вони вже помітили його. Кілька вершників, пристроживши коней, мчать до нього. Кармалюк скидає в'язку з плеча і низько вклоняється офіцерові і двом поліцаям.

— Хто такий будеш, лайдаче? — грізно гукає офіцер, і Кармалюк чує тепле кінське дихання над своєю головою. Коні оточують його з усіх боків.

— Божий чоловік, прошу пана... При корчмі он тій служу за пахолка, — показує Кармалюк на трактовий шлях, де стоїть знайома корчма.

— А в лісі зустрічав кого? — присікується офіцер.

— Чому не зустрічав. Зустрічав, — улесливо кланяється отаман.

— Кого? — зводиться в сідлі офіцер.

— Кармалюка, прошу пана, зустрічав. Хай йому лихо, — таємниче шепотить отаман, боязко озираючись на всі боки. — Так він мене налякав, клятий, так зобидив, не дай господи... А коли насміявся вдосталь з мого переляку, то дав милостині два злотих, та й пішов у кущі. Ось вони, ті два злотих, — і показав на долоні гроші...

Офіцер переглянувся з поліцейськими. Він не хотів, щоб про звістку почули шляхтичі, які їхали в облаві збоку від нього і трохи попереду. Офіцер мав намір упіймати Кармалюка сам, без допомоги чванькуватої шляхти.

— Де ти його зустрічав? — уже лагідніше запитав офіцер.

— Під горою, пане, біля печери, — відповів отаман.

— Він один чи з ватагою? — поспішав офіцер.

— Один, як налець, пане, — послужливо пояснював Кармалюк.

— Як одягнутий?

— Одіж на ньому шляхетська, пане. Венгерка синього сукна, в сірих смушках, картуз з блискучим козирком і довгий спис у руці, — вклонився Кармалюк.

В цей час до гурту підлетіли на конях два шляхтичі, і офіцер гукнув на них:

— Чого стрій ламасте? Вам слід бути на своїх місцях. Тут і без вас розберемося. Це пахолко із корчми... Я вже допитав його... Йди, старий, геть з лісу і не заважай нам...

Повз Кармалюка рвонули коні, за кінсьми побігла дрібна загонна шляхта, ведучи на поводях гончих псів, а вже далі плавом посунув народ, зігнаний на облаву чи не з цілої волості. Всі вони байдуже обминали Кармалюка, прогортаючи дрюками листя і сухий мох. Може, хоч якого гриба чи сиріожку знайде котрий і принесе своїм дітям додому. Оце і вся користь з тієї облави. Осавули, що їхали на конях за кріпаками, підганяючи їх, пропустили Кармалюка, навіть не запитавши, хто він і куди йде. Вони поклалися на офіцера. Кармалюк повільно перейшов через трактовий шлях на другий бік лісу і зник у кущах густої ліщини.

Але не судилося Кармалюкові тієї осені здійснити свій план повсюдного селянського повстання на Поділлі. На подільські села несподівано звалилося грізне лихо. Чи його привезли на своїх мажах чумаки від моря, чи, може, занесли торгові люди з-за Дністра, що поверталися з великого щорічного ярмарку в Балті,— того ніхто не знав. Одно знали люди: чорне страхіття насувалося десь від Чорного моря, щодень охоплюючи нові села й повіти, спустошуючи все живе на своєму шляху. Здавалося, що над землею нависла люта гроза, і з неї от уже кілька днів поспіль гатить холодний град, буря вириває з корінням вікові дуби, і люди бояться вийти з хати, ждучи в тривозі свого реченця. Села споржніли. На голих нивах шугало гайвороння. Де-не-де ще стояли почорпілі від перших осінніх дощів полукіпки. Видно, їх уже нікому та й нічим було привезти у село, і гайвороння з криком добивало вутлі сніпки, маючи з них добру поживу. Пани і шляхта рятувалися від чорного лиха часником і оцтом. Часник просто їли, оцтом обмивали руки, кропили одягу, житла, маючи надію вбити цим страшну заразу. Ціни на часник і оцет одразу підскочили.

Старий Діброва спочатку думав, що недовго те лихо каратиме людей, але що далі він ішов від нього, то все більше його вражали сум і мертвечина по селах та хуторах. Він бачив мертвих людей серед поля, примічав горбки жовтої глини на свіжих могилах у цвинтарі. Мерців з дороги ніхто не прибирав, хрестів на могилах теж не ставили. Нікому було та й ніколи. Діброва співав попід тинами свої псалми, молився за спасіння людських душ, але ніхто його вже не слухав, йому не подавали навіть милостині. Люди боялися виходити за ворота, вони не знали Діброви і думали, що, може, і він бреде від моря, несучи за плечима те страшне лихо. От уже другий день йому ніхто не простягнув навіть сухаря, і старий шкандибав, зморений голодом, з бандурою за плечима. Бандура щодалі ставала важчою і дошкульно муляла плече. Діброву мучила нестерпна спрага, але він не міг роздобути в селі свіжої питної води. Побачивши старця, люди швидко тікали з повними відрами од криниці, і Діброва пив теплу, зеленкувату воду з жолобів. Він усе терпів, аби швидше вибратися на Ходаківський шлях. Вже й недалеко йти. Завтра на вечір буде там. Кармалюк радо його прийме, вислухає і порадить. Діброва на цей раз всю правду отаманові розкаже. Нехай Устим обов'язково прибуде хоч на день, щоб втихомирити їх. Діброва не може стерпіти, щоб з хати такого великого чоловіка, як Кармалюк, ішов глум та посміх для людей. Устим Кармалюк тепер не просто хлоп і біглий кріпак.

Ні. Тепер про нього, напевно, сам цар знає. Кармалюка вже всі пани бояться.

Правда, від таких слів Кармалюк розгнівається і одразу спомурніє, але Діброва знає, як заспокоїти отамана. Він заспіває йому пісні. Правда і чиста вона. Довгими ночами складав її Діброва, добираючи звучні слова. Пісня вийшла довга, але зворушлива, бо в ній співалося про далекий Сибір, за яким сходить сонце, про Кармалюка, що не знав щастя-долі, про людей, кинутих у рабство.

Кому ж, як не Діброві, валежало скласти цю пісню! Хто ж, як не він, знав свого Кармалюка таким, як він насправді є? Тепер пісня була готова, і її ніс до отамана старий бандурист, затаївши в струнах ще ніким не підслухане звучання свого серця. Діброва певно знав, що за таку пісню його обов'язково похвалить Кармалюк, і тоді він знову піде по селах, щоб усі люди почули, на що здатен старий кріпак, якого через каліцтво вигнали з мастки пана Ханенка. Власне, та пісня і погнала старого в таку дорогу. І він ішов самотній, стомлений серед чорного розгулу страшного лихоліття, іноді мугикаючи мотив незабутньої пісні.

На деражнянському ковороті його затримали. Варта стояла на містку і ще здаля наказала йому зупинитися. Діброва певно знав, що вони чатують на Кармалюка, і вже наготувався їм відповідати, хто він такий, куди і чого йде, але вартові про Кармалюка не питали. Вони вимагали якоїсь «бомаги», в якій би писалося, що він, Діброва, йде з села, в якому немає того лиха і в якому люди ще не мруть. Ту «бомагу» мав засвідчити сам пан або його управитель.

— Я божий чоловік, люди добрі! — гукнув до варті через міст Діброва, але на нього замахали киями. І хоч як просив Діброва пустити його в Деражню, хоч скільки розповідав про те, що він милостиню збирає, та людське серце святою молитвою спокоїть, не повірили дідові, ще й пригрозили тюрмою за непослух.

І він покійно обернувся до сонця, затуливши очі долонею. Перед ним знову лежала німа й порожня дорога, і старий пізнавав на ній сліди своїх ніг, ще не занесені курявою. Що далі йшов назад, то старі сліди помітніше почали зникати і скоро зовсім загубилися в піску на безлюдній стежці край дороги. Аж тепер він почував важку втому. Вона підкрадалася відчутно і грубо, наповнюючи тупим боєм натруджені ноги, кожен крок віддавав глухим дзвоном у голову. Хотілося присісти хоч на хвилинку в муравинний оборіг стежки, де густо слалися холодні спориші і подорожники. Осіння трава на вогкій землі має цілющу прохолоду і, може, витягне тупий біль з гарячих, позбавлених ніг. Але старий Діброва боявся зупинитися в полі навіть на хвилину, бо перед ним

по той бік Деражні був ліс, а в лісі — згарище ходаківської корчми. Там закінчувалася його дорога, і він поклав собі прийти до неї ще до заходу сонця.

Минаючи Деражню іншою дорогою, бандурист на якийсь час забув про чорне лихо, що насунуло, як обложна градова хмара. Полею віяв прохолодний вітер, пригинаючи над почорнілою стернею молоді пирії. Вітрові вслід котився не знати куди беручий курай. Над безплідним ланом розтинався голосний спів жайворона, плавало в холодній синяві неба тонке павутиння бабиного літа, виблискуючи на сонці срібним прядивом. В полі не було видно того лиха, безплідна тиша стояла навкруг і вічний спокій. Це радувало Діброву, і втома вже не так болісно давалася взнаки. Дід ступав бадьоріше, раз у раз протираючи рукавом очі. Щось зробилося йому із зором. Так ніби курява потрапила під повіки і не давала дивитися вперед на синю смужку лісу, що вже виростала стіною на обрії.

Під тим лісом, осібно від Деражні, і стоїть потрібна йому хата. Діброва прийде до неї надвечір і заспіває під вікном здравну молитву. Сама хазяйка вийде на його спів з хати і, простягаючи окраєць хліба, скаже, де йому знайти Кармалюка. А може, з хати, на частя, вийде і сам Кармалюк? Дай боже, щоб так сталося!

Діброва прискороже крок і все придивляється до синюватої смужки лісу, що вже завіялась якимсь сірим туманом. Це добре допомагає, коли придивлятися до якогось куща чи дерева, йдучи полем в далеку й втомну дорогу. Проминеш того куща і шукаєш собі іншого вдалині, а знайшовши, прямуєш на нього. Від цього дорога непомітно коротшає, і ноги не так болять.

Але, що то йому в очах діється? Спочатку перед ним погойдуються звільна ліс, потім починає хилитися аж до землі гостроверха тополя, і раптом з'являється чорна пляма, велика, оточена з країв червонястою смугою. Пляма враз виростає і починає шалено вертатись, заступаючи собою і ліс, і поле, і уявлювану хату на узліссі. Пляма розпливається, насувається на Діброву, її густа мла душить його за горло, тисне на голову, і бандурист почуває, як до серця підкочується млосний і давкий клубок. Що за лиха година, святий боже?

Діброва зупиняється, і пляма зникає. Давкий клубок, що вже був підкотився до самого горла, повільно сповзає і ніби розсипається тисячами пекучих жарин у животі. Гострий біль спалахує раптово. Здається, ніби Діброві загородили в тіло серпа, і чиясь рука повертає його під шкірою, ріже м'язи, торкається гострими зубцями кісток. Невже то страшна хвороба схопила і його? Ні, ні! То, напевно, голод і спрага. Він же другий день нічого не їв, і, мабуть, вода, пита з дерев'яного жолоба, каламутить йому нутро-

щі. Треба поспішати. Вже скоро ліс, а там, у холодку, спаде з нього втома, спочинуть напружені ноги. Там, на перехресті доріг, з-під верби витікає холодне джерело, і Діброві одразу полегшає, коли нап'ється з нього свіжої цілющої води. Він напружує останні сили і, нарешті, заходить у ліс.

В лісі наче й вітру нема, але міцний дух опалого листя, перемішаний з пахощами смолистої глиці, віє на Діброву з усіх боків, шугає в обличчя, п'янить важку від спеки голову. Бандурист відчуває задубілими ступнями пухкий покрив лісової землі, і йому до болю в грудях хочеться впасти ніць і так лежати, забувши про все на світі. Впасти на сухий мох, пожовклі трави і пухке дубове листя... Але він згадує про свою пісню і, пересилуючи біль у животі, швидко стунає до самотньої хати на узліссі.

Біль поволі затихає, коли він підходить до хати. Але тільки старий розкриває рота, щоб проспівати молитву святого страдника, як до серця знову підступає гарячий клубок, і слова самі зупиняються в горлі. Діброва вимовляє їх, але сам не чує, і тільки бандура тонко дзвенить у лісовій тиші, нагадуючи далеке дзиччання бджоли. Він грає довго, вперто, тамуючи нестерпний біль, але на його молитву з хати ніхто не виходить. Спираючись рукою на стіну, він пробирається по під вікнами до дверей. Всі троє вікоп щільно зашнурі ряднами і хустками зсередини. Він на мить зупиняється під дверима, здивовано розглядаючи великого замка, що висить на іржавій клямці. Йому навіть не віриться, що то замок, і він несміливо мацає його рукою.

Який же він холодний! Від самого дотику крижаний холод проймає все тіло, і Діброва відчуває мероз на пальцях. Потім той холод розливається в грудях, і бандурист починає тремтіти в лихоманці. Йому вже важко вистояти на ногах, і він хапається рукою за одвірок, схиливши до землі голову. Старий відчуває, що в його грудях палахкотить пекучий жар, що лихоманка почала його трясти від того жару, і холодний замок на дверях тут зовсім не винен. То не від замка йому такий дріж і холод. Він дивиться на жорновий камінь біля порога, що геть заріс травою. Видно, давно тут ступала людська нога. Діброва силкується пригадати, скільки часу минуло з того дня, коли він востаннє переступив цей поріг, але, так і не пригадавши, рушає від хати, все далі заглиблюючись у ліс. Йому видно битий шлях, рідкі дерева над ним і вдалині самотню корчму.

«Де ж сестри поділися? — думає старий. — Невже на ярмарок поїхали? Але чого ж тоді придорожній камінь заріс травою?» Діброва підводить догори каламутні і вже пойняті якимсь холодним туманом очі так, ніби хоче спитати про це в столітніх дубів. Але дуби мовчать, велично погойдуючи прутким гіллям, зрідка обси-

паючи бандуриста віколою іржавого листа, градом зелених жолудів.

Ще крок, ще два, і ось уже джерельна криничка недалеко. Діброва збирає останні сили, щоб перейти через дорогу на той бік лісу, де дзюрчить цілоще джерело. Він щоразу спотикається на рівній дорозі, але ще знаходить у собі сили і знову підводиться. Нарешті, стежка закінчилась. Він припадає до джерела, лігши грудьми на землю, і довго п'є спраглими вустами холодну воду. Студена вода приємно пахне м'ятою, і Діброві здається, що він ніколи не нап'ється цієї води, не встане від цієї криниці. Наче хтось силою пригнув його залізними руками до землі і не дає підвестися. Та вода не рятує. Гострий біль знову розплився по всьому тілу, і воно звивається в болісних корчах. Діброва вже відчуває, що то надходить його смерть, і, стуливши почорнілі губи, не стогне.

Сліпуче сонце повисло на верхів'ях дерев і б'є своїм гострим промінням просто в очі. Яке ж воно червоне. Сходить воно чи заходить? — не відає, не може збагнути цього старий. Він забуває раптом, яка тепер пора, але в затуманеній голові спливають перші слова рідної пісні:

Я ж три года по Сибіру прошаком шалався,
Через Волгу на воротах я переправлявся.
Переплив я через Волгу на сосновій дошці,
А день добрий вам, панове, я приїхав в гості!
Як пани цеє зачули, не їден жахнувся,
Що Кармалюк із Сибіру до нас повернувся.

Посиніла рука тягнеться по землі до бандури і, не знайшовши її, застигає з розчепіреними пальцями. Сліпучий промінь сонця падає Діброві в широко розкриті очі, але його вії вже не кліпають, а очі світяться холодним, скляним блиском.

41

А тимчасом у лісі по той бік трактового шляху цілий день не затихав гомін. Тимко Гречка з високого дуба бачив, як гасали тут розлютовані шляхтичі, несамовито лаючи один одного. Потім до них примчав на змиленому коні якийсь гонець, і шляхта затрубила в мисливські ріжки. Облава рушила з лісу надвечір, забравши з собою Кармалюків одяг. Більше до лісу вони не поверталися, і Тимко, діждавшись глухої ночі, вийшов на згарище ходаківської корчми. В розваленому погребі він застав отамана, Захара Блажкуна, Прокопа Данилевського та Івана Дроздова.

Кармалюк сидів зажушений, підперши руками важку голову. Він знав про холеру, що лютувала на півдні, але не думав, що

вона так далеко зайде на Україну, що всі села на Поділлі будуть оточені вартою. Не відав об тім Устим і послав своїх побратимів по селах та лісах збирати нові сили для великого повстання проти багатіїв. Він наче й не помітив Тимка, бо навіть не запитав про те, що діялося біля печери в час облави. Парубок зрозумів, що, мабуть, в отамана є тепер пильніші справи, ніж та облава, і тихо присів у кутку.

— Куди ж тепер підіймати людей? — продовжував Кармалюк почату розмову. — На загибель я їх не поведу. Добре, хоч ти вернувся. Надовго, видно, скоїлося це нещастя...

— Воно тільки починається, — продовжував Іван Дроздов. — І, я так думаю, протягне до заморозків. Панам холера збитку не зробить, а от людям накоїть горя. Уже по всіх селах варту розставлено. Ні пройти, ані проїхати. А хіба ж ти знаєш, де вона тебе схопить, ота зараза? Стерегтися нам треба, отамане... Часник і оцет — то все дурниці...

— А що ти, Прокопе, на це скажеш? Як твої медикуми гадають?

Прокіп зітхнув:

— Оцет і часник — то не глупство, отамане, а коли б ще дьогтем сорочки і штани нашмарувати, як чумаки кділись робили. І води сирої щоб не пили хлопці, і зелені всякої не їли. Окропом треба всю зелень опшпарювати. Та зараза від води та їжі на людей переходить. А хто заслабне, одразу його забирають кудись від гурту, з ватаги. Вона, як вогонь на вітрі, холера... Тільки вапном її гасити, а не водою...

— Ну, от бачите, — сказав Кармалюк і, трохи помовчавши, спитав: — Але ж ліки якісь, Прокопе, маєш проти холери?

— Чортма, — глухо сказав Прокіп і похилив голову.

— І довго вона коситиме? — знову спитав отаман.

— Довго. Поки морози не вдарять, — промовив Прокіп. — Я своїм хлопцям уже розказував. Вони вже оцет і часник вживають, окропом парять усе трав'янисте, дьогтем сорочки шмарують. У мене в загоні ще бог милував, отамане...

— Гарзд, але розкажи і їм, як треба робити, — показав на Дроздова й Блажкуня отаман. — Хай і вони заведуть у себе твої порядки...

— Розкажу, отамане, — тихо мовив Прокіп. — Ліків мені треба, порожків усяких, а де їх візьмеш? Вони ж у Москві...

— То далеко, — перебив його Кармалюк. — Шукайте ближче.

— Пошукаємо, — непевно сказав Прокіп.

Кармалюк, одкинувшись назад, притулився спиною до земляної стіни. В погребі було затишно і пахло прілим сіном. Сюди долинав приглушений шелест ночі, та зрідка пурхали над голо-

вами криласті кажани. Він спостерігав, як мерехтять у бездонному небі маленькі зорі, а серед них сімизірний Віз. Йому навіть здавалося, що зорі знають усі таємниці людського життя і тому наче насмішкувато підморгують з висоти, кепкуючи з його невдачі. Невдача, справді, була прикра.

Саме на цю осінь Кармалюк покладав великі надії. Повсюдний недорід приносив у села нове горе, і люди відверто гули по ярмарках проти панів. До цього ще прилучився царський закон про набір у солдати кріпаків, що жили у південно-західних губерніях і були під владою намісника Королівства Польського князя Костянтина. Все це створювало сприятливий ґрунт для великого народного повстання. Кармалюк уже все обдумав і зважив. Повстання мало спалахнути раптово, в кількох повітах. Там, де пройдуть повстанці, настане воля. Хліб панський розберуть кріпаки. Вони одберуть у панів своє колись украдене щастя. А вже хто раз скуштує волі, той не скоро підставить свою шию під армо.

І ось тепер всі надії, плекані довгими ночами, загинули. Сьогодні повернулися з подорожі по селах Іван Дроздов і Захар Блажкун. Завтра його ждатиме в Каричинцях понурий і мовчазний Ілько Сотничук, що таки втік з Сибіру, а там повернеться з Дністра й Мирон Волошка. Що їм порадить Устим тепер, коли прийшла ця страшна звістка? Він жадає повстання, грізного й лютого повстання, яке знесе панські маєтки по всіх Поділлі, а йому на дорозі так безглуздо і несподівано виросло страшне лихо — холера.

Кармалюкові було ясно, що холера спустошить цілі села. Зникнуть надовго ярмарки, і ніхто до нього не прийде в ліс о такий порі. Епідемія холери, що була занесена на Поділля, мабуть, з чорноморських портів восени 1830 року, блискавично поширилася в Літинському повіті і вже котила свої смертельні вали все далі й далі — на цілий край. Іван Дроздов розповідав Кармалюкові, що по всіх селах уже читають суворий наказ подільського губернатора, за яким в усіх коворотах протягом цілої доби пани і громада мали виставляти озброєну варту, щоб вона нікого не впускала й не випускала, спокійно ждучи, поки мине епідемія. Право в'їздити в село чи виїздити з нього мав тільки той, у кого була засвідчена подорожня, в якій би писалося, що їде той мандрівник з місцевості, де холери немає. Але хто поїде в такий час, щоб захопити ту хворобу дорогою?

— Що ж нам діяти, Устиме? — не витерпів гнітючої мовчанки Захар Блажкун. — Скоро зима, і треба радити про притулок. Треба ще до зими не одного червоного півня панам пустити... Вони на тебе, Устиме, на кожному кроці пастки порозставляли...

Твій образ, той, що художник Тропінін змалював, уже роздобули і в Літин привезли... Впізнавати тебе по ньому будуть, щоб уїпмати... Канцелярист Матвій Барабаш каже, що скоро знову почнуться повальні обшуки й арешти... Справник має намір посадити в тюрму твого старшого сина Івана...

Кармалюк устав і розпростав плечі, немов пробудився від своїх думок.

— Івана до тюрми? За що?

— А вони не питають, за що... Іменем царя зачують — і все тут, — махнув рукою Блажкун.

— Давайте заберемо його у ватагу, — запропонував Іван Дроздов.

— Марна справа, — журно похитав головою Кармалюк. — Івана заберемо, вони Остапа зачують. Остапа вкрадемо — Миколу посадовлять... Жінку поведуть у острог, невістку — за нею, а обійстя пустять на поталу, як он у Тимка пустили... Не об тім я думаю, хлопці мої... — І він мрійно подивився на небо.

Його голос збудив у серці Тимка Гречки ще непевну, але відчутну надію.

— Не об тім думаю, — продовжував отаман. — Сховатися знову в лісі чи пересидіти це лихоліття паймитами по хатах людських завжди встигнемо. А далі як жити?

— Далі видно буде, — несміливо озвався Захар Блажкун.

Поволі ясніло небо на сході, і на його посірілому тлі виростали кучеряві верхівіття ще темного лісу. Тьмяний відблиск ранкової зорі лежав на заклопотаному обличчі Кармалюка. Засмагла його шкіра здавалася від того світла блідою; на переніссі — чорний вузол густих брів, глибока зморшка між ними. Блиснув очима Кармалюк.

— Слухайте, що буде. Ходитимемо знову по лісах ватагою. Нападемо на пана чи посесора... Покараємо того, хто скривдив кріпака... Будемо жити так, як досі жили, поки нас поодиноці переловлять. Хочемо ми цього чи ні, а воно так буде, так мусить бути. Бо хто ми єсть такі? Що за люди?..

Кармалюк замовк, проказавши ті слова тихо, майже пошепки, а потім приступив до Івана Дроздова. Очі його спалахнули. Голос дужчав, наливався силою, наче перед отаманом стояли люди з цілого села:

— Загибель наша саме в тому, що ми одинокі. Вовкулаки, лисовики. Одна зоря в небі — то ще не зоря. А от коли тих зірок та повне небо, та спалахнуть вони разом, одним вогнем, тоді й земля від того блиску може осліпнути. А ти кажеш — побачимо... Що ж тут бачити?.. Знайте, хлопці, одно: доки пан панує, не буде нам ні життя, ні спокою. То давній закон. За нами підуть, я

певен, кріпаки, бо їм дорожча воля, аніж рабство. Так буде, так повинно бути. А тепер що? От коли б то по всій нашій землі... Всі разом, гуртом та вкупі!

Підвівся з колоди Іван Дроздов і, озирнувшись на густий ліс, що обступав в усіх боків яму, сказав:

— У нас по всій Олонецькій губернії ліси дрімучі... А візьміть нашу Смоленщину, підіть на Волгу, де бурлаки стогнуть... Погляньте на Урал і далі, в Сибір... Пошліть мене туди, і я вже постараюся...

— Про це, хлопці, я не раз думав, — сказав Кармалюк — Ого! Який то край великий — Росія! Які там люди! Богатирі справжні... Коли б піднявся люд увесь...

Надходив ранок. Пора вже було розходитись на довгий час, але сказані Кармалюком слова вернули давню мрію, хоч на серці в кожного було гірко, бо всі відчували неминучу, довгу розлуку. Отаман уже знав, що не проб'ється, як було задумано, в свої Головчинці, до синів і жінки. Але іншого виходу не було. Треба розійтись їм знову, поки не пізно, розійтись, може, й на всю зиму, до весни. Холера скувала їм руки. Іншого виходу не було, як розійтись на зимові квартири.

Кармалюк, помовчавши якусь хвилину, точно визначив, кому і куди йти.

Тоді в Каричинцях коло своєї сестри Ганни жила колишня шинкарка ходаківської корчми Тетяна. Одні казали, що вона одкупилася перед судом, інші запевняли, що її виправдано, а тільки чоловіка-вихреста заслали в Сибір, бо корчму його було спалено і на згарищі повішено шляхтичів-конокрадів. Так чи інакше, а Кармалюк вирішив спровадити до неї на всю зиму Тимка Гречку. Захар Блажкун мав іти на хутори за Деражно, забравши з собою Івана Дроздова. Мирон Волошка, Прокіп Данилевський та Ілько Сотничук мають влаштуватись на свій розсуд. А хлопці, які повернуться до лісу, в лісника дізнаються про Кармалюків наказ.

— А куди ж підеш ти, Устиме? — запитав Іван Дроздов.

— Я? — дивно глянув на нього Кармалюк. — А от я і не знаю, куди мені йти... До синів би хотілося, до жінки, та що вдієш... Небезпечно... І тут залишатися — теж не можна... Вже ви самі порадьте, куди мені йти...

— Устиме, — сказав Захар Блажкун. — Іди в моє село. В Нову Синяву йди... Тебе там мало хто знає... Хата моя стоїть коло цвинтаря, пізнаєш її по криниці. Біля криниці дві тополі ростуть і кущ калини... Мій син Кирило душі в тобі не чує і що хоч для тебе зробить... Добрий син... В тюрмі сидів через мене, а й словом нас не виказав... Він уже сховає тебе так, що ніякий біс не знайде... Там і брати мої живуть...

Захар докладно розказав, як Кармалюкові безпечніше пробратися до його хати в Новій Синяві і, почувши згоду отамана, зрадив, міцно обійняв Устима. Тепер, може, хоч Кармалюк розрадить і заспокоїть його жінку, навчить її розуму, поставить на правдивий шлях.

— Тільки ти, Устиме, не показуйся в перший день моїй жінці на очі. Якесь вона дика в мене і дуже побожна... Коли б гвалту не паробила... Все клене мене, на чім світ стоїть, за те, що покинув хазяйство, пішов у ватагу і все таке... Ти, як прийдеш, то одразу знайди мого сина, Кирила, а вже він тобі й скаже, коли маєш жінці об'явитися...

Вони попрощалися з Кармалюком на узліссі, тричі поцілувавшись, як брати. Здали отаману всі свої гроші, потім, за давнім звичаєм, обмінялися ножами, і Кармалюк швидко пішов, навіть не оглянувшись. Він соромився показати хлопцям свої сльози, пекучі й каламутні, що раптом затуманили його гострий зір. Він ішов навмання, плутаючись у густих чагарях ліщини, а сльози самі текли гарячими краплями по обличчю й холонули на вусах. Кармалюк закусив губу, даючи їм волю. Тепер, здається, йому було байдуже до всього на світі, бо облава давно вже минула, бо настало для людей на Поділлі страшне лихо, бо рідні Головчинці були тепер ще далі від нього, а попереду лежав тривожний шлях під осінніми дощами, шлях серед дрімучого лісу, шлях без хліба і води, на якому навіть дикий звір вже не лякається чоловіка.

Але нараз у лісі розітнувся голосний свист.

Кармалюк миттю витер вогкі очі і припав до землі, щоб краще чути... Він линув від згарища ходаківської корчми, голосний і навальний. Сумніву не було. Так свистіти міг тільки Тимко Гречка — це добре знав Кармалюк і тому, не вагаючись, кинувся бігти назад. За якісь півгодини він уже був на узліссі і чатував під захистом товстелезного дуба несподіваної небезпеки. Два пістолі затиснув у руках, ядав. Але небезпеки, як виявилось, не було, і він пішов через галявину до битого шляху, де стояли в гущавині біля джерела Іван Дроздов, Захар Блажкун, Прокіп Данилевський і парубок Тимко.

Діброва лежав на холодній землі, увесь почорнілий, скорчений, простягнувши вперед розчепірені пальці. Бандура була недалеко від нього, і він би міг торкнутися її струни, випроставши руку. Всі п'ятеро стали на коліна, скинули картузи і так стояли над мертвим якийсь час, мовчазні й задумані.

— Як же це?.. Що ж тепер нам? — шепотів Кармалюк. — Може, він яку звістку ніс до нас? Пам'ять йому вічна... І його холера скосила...

Діброву однесли на свиті в ліс і опустили в яму, викопану ножами. Під голову поклали бандуру. Щоб земля не падала мертвому в обличчя, його накрили полою широкої свити. Посипались перші грудки землі, і бандура в ямі застогнала глухо й розпачливо.

42

Тропінинський портрет Устима Кармалюка в руках поліції зробив свою справу. По ньому на допитах пізнавала отамана шляхта, засвідчуючи особу Кармалюка. Канцелярист земського суду Матвій Барабаш місця собі не знаходив, і досі картаючи себе в думках за те, що не наполіг перед Мироном Волошкою, аби повстанці викрали того портрета ще під час нападу на Літинську тюрму. А тепер уже пізно. Кармалюк сам, зачаровано розглядаючи портрет, сказав, що це і є він. Свідки теж підтвердили, і слідство пішло дуже швидко. Кармалюк уже не міг затинатися, знову ховаючись за вигаданим ім'ям якогось втеклого солдата. Матвій Барабаш аж тепер збагнув, як воно все сталося, коли останній документ опинився в його руках. Переписуючи до судового журналу екстракт з Кармалюкової справи, він докладно вивчав усі події, думаючи над тим, як би допомогти отаманові знову опинитися на волі. Але щось вигадати зараз було важко. Слідство затягувалося, бо поліція привозила до тюрми все нових і нових в'язнів.

Судові документи були страшні й незаперечні. Матвій Барабаш, зціпивши від свідомості свого безсилля зуби, мовчки переписував їх, готуючи до суду. Деякі, найголовніші з них, лежали зараз на столі перед засмученим Матвієм Барабашем.

Свідок Прокіп Копчук показував, що після того ярмарку в селі Ворошилівці, Вінницького повіту, зазначений Кармалюк, іменованій Головатим, був у селі Кальній-Деражні, ночував у церковній школі, про що другого дня розказував попівський син Дмитро Мовчинський: «Погано, що не прийшов учора ввечері. Був би побачив Головатого, він ночував тут». Після того, коли він, Копчук, побував з євреєм Беньом у місті Балті на ярмарку та бачився там з ним, Кармалюком, у заїзді, що від рогатки десятий чи п'ятнадцятий дім. Кармалюк був зодягнутий у сурдут суконний, чорний, по коліна, штани з того ж сукна, шинель теж чорного сукна з висячим коміром, на якому є три нашивки. Коси він носив тепер довгі, по-купецьки підстрижені; бакенбарди і вуса мав великі, під шиєю голено...

Оце і все свідчення. Прості люди не виказували Устима Кармалюка, а він їх навмисне не впізнавав на допитах. На очних

ставках Кармалюка з Ароном Вияром; на запитання, чи той це Арон, у якого він, Кармалюк, з товаришем своїм у містечку Новому Костянтинові мав притулок і переховувався, Кармалюк показав, що, за давністю, представленого перед очі вищезгаданого Арона впізнати не може і думає, що це не він, бо той, у якого він у домі знаходився, з обличчя чистий, а цей, якого він бачить, темно-русий і рябуватий. При цьому і Арон Вияр тут же пояснив, що він цього чоловіка вперше бачить, ніколи його доти не знав, і в домі своєму як Кармалюка, так і товаришів його не мав.

Економія села Нової Синяви, припроваджуючи 9 грудня 1830 року Устима Кармалюка в Літинський нижній земський суд, повідомляла:

Вищезазначена економія, маючи на увазі вказівку пана земського справника Літинського повіту про ловлення Кармалюка, дізналася від економа Секлецького, що цей Кармалюк переховується у синявських селян братів Блажкунів. Тоді було зібрано кілька десятків озброєної челяді, яка оточила всі домові тих Блажкунів будівлі і ввіймала цього злочинця в хліві. Він, допитаний у присутності літинського повітового страпчого і начальника інвалідної команди, 9-го грудня 1830 року показав, що, дійсно, він є арештант, той, який у 1821 році за вироком Подільського головного суду, першого департаменту, після покарання в губернському місті Кам'янець-Подільському сто одним ударом, з виставленням указних каторжних знаків, засланий був до Сибіру в каторжні роботи, і по прибутті в місто Тобольськ тамтешнім по колонницькій справі присутством був одібраний і відправлений 29-го генваря 1829 року до Боровлянської гуральні на роботу, з якої в 1829 році, травня 26-го числа, утік, маючи намір пробитися за кордон, в Австрію.

Після втечі пробірався в Подільську губернію і в Ніжині, при переході в 1830 році, генваря 2-го числа, наглядачем на заставі був затриманий, бо не мав письмового виду. В градській поліції був допитаний. Але тут згадав свого товариша з Катеринославської губернії, з яким сидів у тюрмі в Орлі, селянина Павла Богданова, назвався ним, Павлом Богдановим, як таким, що втік з рекрутської служби. У страсну суботу був відправлений у Катеринослав, у військово-судову комісію при тамтешньому ордонансгаузі. За вироком цієї комісії був покараний стома палицями і висланий до Новгородської губернії, в Медведівську волость, у резервну дивізію, Архангелгородський піхотний полк, на службу. Прибув туди після Петра і Павла і знаходився в роті другого батальйону один місяць. У перших числах серпня вирішив здійснити свій намір: перейти кордон Австрії. Втік у казенній шинелі, пройшовши від Медведівської волості до Псковської губернії по-

над 400 верстов. Тут, у невідомому місці, шинель покинув, а переодягнувся в свій козушок та й рушив на Вітебськ, Могильов, Рогачов і пробрався через Райгородок до Янушпільської Слобідки, а з неї трактовим шляхом вирушив до Літинського повіту, в село Нову Синяву. В це село він прийшов за порадою одного селянина, який з ним сидів у Ніжинському острозі. Цей селянин сказав, що у Новій Синяві можна завжди переховатися на подвір'ї Захара Блажкуна. Прізвища того селянина він, Кармалюк, не запам'ятав.

Отже, в суботу, тобто 6-го грудня 1830 року, вночі, Кармалюк і потрапив на подвір'я Захара Блажкуна. Тут він нікому не показався, а заховався в хліві, де було складено сіно, і пролежав до 8-го числа. Але якась жінка прийшла брати сіно, помітила його і, певно, донесла в економію. З економії одразу прибули озброєні челядники з економіом Секлецьким і забрали його, холодного, голодного і хворого, без жодного опору. А після того, як він признався, що він справді є Устим Кармалюк, був доставлений у Літинський нижній земський суд.

В дорозі харчувався випроханим хлібом, який просив у людей, яко мандрівник. З братами Блажкунами так і не бачився, не був з ними знайомий і змови про вчинення якого зла в Новій Синяві не мав. Так само ніхто його більше не переховував і мови про пограбування ніхто з ним не провадив. Про інших арештантів нічого не знає, а також не чув і про арештантів Петра Копчука і Мокієвського...

А руку за нього, неписьменного, при дачі пера приклав канцелярист Матвій Барабаш...

Допитаний у цій справі економ Нової Синяви Секлецький повідомив під присягою таке:

На запитання про те, від кого він вперше дізнався, що Кармалюк переховується в хліві у Блажкунів, відповів: «Я мав наказ нижнього земського суду і справника про ловлення Кармалюка. Знаючи перед цим погану поведінку селян Блажкунів, я зробив їм з цього приводу суворе попередження. Крім того, потай наказав богобоязливій і чесній жінці Блажкуна Парасці, щоб вона про всяку появу сторонніх людей в їхньому домі негайно мене повідомляла. Вона точно виконала цей наказ і негайно повідомила мене, економа Секлецького, про те, що в їхньому хліві хтось переховується. Я негайно вирушив з озброєними челядниками на обійстя Блажкунів і там ушіймав вищезначеного каторжника Устима Кармалюка в сіні Захара Блажкуна, в чому і розписуюсь».

На передопиті в присутності священника у Літинському нижньому земському суді Устим Кармалюк, на доповнення свого

свідчення від 13-го грудня 1830 р., признався, що в місті Ніжині, Чернігівської губернії, коли він був затриманий на самий Новий рік, тобто 1-го генваря цього року, тут же, на заставі, був затриманий разом з ним і другий чоловік, чийого прізвища й імені він не пам'ятає. Чоловік той говорив Кармалюкові, що він з Київської губернії, містечка Ржищева, і що з місця проживання як одлучився, тому буде з двадцять років. Коли їх обох посадовили до острогу і вони там просиділи всі різдвяні свята, то за цей час добре познайомилися і зговорились, як їм показувати на допиті.

На четвертий день їх повели на допит. Казенний чоловік, навчений Кармалюком, посвідчив, що він з Літинського повіту, села Головчинець, прозивається Іваном Власенком і що його віддали з того села 1813 року в рекрути у містечко Хмельник. А Кармалюк, навчений тим чоловіком, назвався теж відданим у рекрути, тільки вже з Катеринославської губернії.

Після втечі з солдатів він, Кармалюк, дійсно прибув у Літинський повіт в останніх числах місяця листопада минулого 1830 року, але якого саме числа, не пам'ятає. Проїшовши мимо тираспольських корчем на велику дорогу, він зустрів тут підводчика з парою копей і впросив, щоб той узявся перевезти його через застави, поставлені проти холери, до села Чешок. Коли приїхали до корчми, Кармалюк купив підводчикові горілки, а сам пішов від села Чешок до сусідньої корчми. Там не застав самого орендаря, а тільки його жінку і ще якогось шевця з жінкою. У корчмі він пообідав і признався хазяйці, що він єсть бродяга, але того, що єсть Кармалюк, не говорив. У тій корчмі пробув дві шість, проте самого орендаря вдома не було; і він не знає, чи та корчмарка вдова чи має чоловіка.

Перебуваючи в тій корчмі, на день виходив до лісу, а на ніч знову повертався в хату, але товаришів ніяких у лісі не мав і ні з ким не зустрічався. Пересиджував же в корчмі, щоб діждатися кращої дороги.

Коли дорога покращала, прийшов до зофіопольської корчми, до тамтешнього орендаря Литвака. Той орендар був йому знайомий, і Кармалюк пробув у нього кілька день, маючи харч і постелю. Звідсіля він вирушив до села Нової Синяви, в якому й переховувався по хлівах так, щоб хазяї не бачили, аж поки знайшов дім Блажкунів. Той Блажкун винен був Кармалюкові 16 злотих сріблом; які він йому колись позичив.

Усього написаного вище на попередньому слідстві не показав з тієї причини, що був дуже змучений далекою дорогою, три дні нічого не їв і згадати всього не міг.

Слідом за цим протоколом допиту Матвій Барабаш перечитав вирок Літинського суду всім братам Блажкунам і жінці Захара — Парасці.

За цим вирокком, підсудних селян Михайла, Андрія і Никифора Блажкунів за те, що переховували в себе злочинця Кармалюка і хотіли вивести його до австрійського кордону, було ухвалено покарати 35-ма ударами канчука та віддати в рекрути. А якщо бува вопи до військової служби виявляться непридатними, то заслати на довічне поселення в Сибір.

Параску Блажкун, її матір Ксенію, Марію — Михайла Блажкуну жінку, і Палажку — Андрійову вихованку, як невинуватих, залишити на волі. Але при цьому, зважаючи на доброчесність Параски, яка донесла економії на Кармалюка, що переховувався в хліві, і таким чином його було спіймано, чим дальше злочинство припинено, визнано, що Параска без нагороди для заохочення й надалі інших лишатися не повинна.

Суд визнав, що на підставі указу 1800 року від лютого 9-го дня вищепоименована Параска повинна одержати з казни п'ять карбованців сріблом.

Матвій Барабаш важко підвівся з-за столу і підійшов до загра-тованого вікна. Руки в нього тремтіли і на щоках виступив хворобливий рум'янець. Стримуючи сльози, що мимоволі наверталися на очі, він гаряче прошепотів:

— Боже мій! За п'ять срібних карбованців... Що пани роблять. Що він собі думає, Устим Кармалюк? Нащо розказує все на допитах слідчому? Зупинити його треба! Що б там не сталося, зупинити... Але портрет... Він, портрет, виказав отамана... Він! Тепер пізно.

За вікном стояла рання весна. На вербах сріблилися котики, тріскотіли в оголеному гіллі шпаки, і на пагорбках уже пробивалася ясно-зелена молода трава. А під тюремною кам'яною загорожею знову товпилися жінки й діти з вузликами та кошиками в руках, в остраху позираючи на вузенькі загразовані вікна.

43

Минув четвертий місяць з того дня, коли Кармалюка було затримано в Новій Синяві і посаджено в одиночну камеру Літинської тюрми, але напади на панів та пососорів не припинялися. На волі zostалися Іван Дроздов, Захар Блажкун, Прокіп Данилевський і Мирон Волошка. Вони із своїми ватагами діяли в різних повітах, і це збивало з пантелику поліцію.

В повітові тюрми приводили все нових і нових в'язнів. У самій тільки літинській тюрмі було ув'язнено 618 «співучасників»

Кармалюка. Це були переважно втеклі кріпаки, учасники селянських повстань і бунтів, які завжди виникали там, де проходили із своїми ватагами Іван Дроздов, Захар Блажкун, Прокіп Данилевський чи Мирон Волошка. Найбільше людей було затримано минулої осені, коли по всьому Поділлі лютувала холера і голодні та змучені повстанці самі виходили з лісових схованок на битий шлях. Їх без бою й опору брала під варту місцева шляхта й поліція, бо були вони вкрай знесилені, готові на все, аби тільки врятувати своє життя. Разом з ними в літинську тюрму привели й старшого Кармалюкового сина Івана, посадили його в одиночну камеру. Слідство вже закінчувалося. Реченець для всіх в'язнів був один: в солдати або на вічну каторгу в Сибір.

Але слідчих і таємну поліцію дивував Устим Кармалюк.

На цей раз він був якимсь дивним, і поведінка його вже в перші дні ув'язнення здавалася загадковою.

Спочатку земський справник навіть стурбувався і наказав пильно стежити за кожним його кроком, підслухувати день і ніч під Кармалюковою камерою, проте згодом його побоювання минули.

Він прийшов до висновку, що Кармалюк хоч на старості літ ввався за розум, і вперше повірив отаману.

Вранці верескливо зариніли тюремні двері, і до камери зайшов агент таємної поліції, який от уже чотири місяці прислужувався біля Кармалюка, передодягнений наглядачем. Крізь невеличке віконце під стелею до камери увірвався струмінь свіжого вітру, і Кармалюк відчув у ньому міцні й хвилюючі пахощі молодої трави, вгадав весняну вологу сінокосів. За мурами тюрми зацвітала весна, а Устим Кармалюк ще й досі сидів у одиночній камері, прикований ланцюгами за руки й ноги до грубезного дубового стовпа.

Це була страшна кара, якої досі не знав Кармалюк, і саме тому він вирішив змінити свою поведінку.

Його камера була на третьому, останньому поверсі мурованої тюрми, яка за кам'яною огорожею високо здіймалася своєю гостроверхою баштою над буйними садами старого Літина. Вікно виходило на урвисте, поросле дерезою глинище, під яким вирувала каламутна вода з лотоків.

Камера, в якій сидів Кармалюк, була майже неприступна, з неї ще не втік жоден арештант. Вмурований у камінь дубовий стовп, до якого було прикуто Кармалюка, теж являв собою надійну гарантію проти втечі. Звідси Кармалюк не міг втекти навіть і тоді, коли б на тюрму було вчинено напад.

Та даремно турбувалася поліція. Минуло чотири місяці, а Кармалюк навіть не викликав підозри.

Він раптом притих, скорився вже в перший день свого арешту і з того часу сидів на цепу мовчазний і пригнічений.

Спочатку він навіть відмовився від побачень з іншими арештантами, коли ці побачення було навмисно йому запропоновано. Потім він запросив до себе тюремного попа, і з того часу служитель церкви і таємної поліції заходив до Кармалюка щодня. Він читав отаманові безліч молитов і вже двічі, на вимогу самого Кармалюка, сповідав його, наче перед смертю. Кармалюк, зітхаючи, оповідав йому про свої тяжкі гріхи, докладно змальовуючи страдницьке й самотнє життя варнака і каторжника, якого він тепер остаточно зрікався, проклинаючи той день, коли він його розпочав. Згадуючи своїх синів і жінку, він одразу починав гірко плакати, покійно підставляючи сиву голову під святе батюшчине благословення. В гарячій молитві отаман просив щасливої долі своїм дітям, закликав їх іменем бога не йти по його слідах.

На допитах він теж більше не крився, а розповідав докладно й чесно все, про що його запитували.

Переодягнутий на тюремного наглядача, агент таємної поліції день і ніч щільно стежив за кожним рухом і словом Кармалюка, незмінно доповідаючи справникові земського суду про все бачене й почуте. Але всі його рапорти були одноманітні, от уже четвертий місяць схожі один на одного, як близьята. Кармалюк знову молився богу і благав всевишнього простити йому тяжкі гріхи. Отаман просив батюшку відправити за нього покайну молитву в церкві.

Він знову заповідав поховати його за православним звичаєм на цвинтарі в Головчинцях, де поховано батька й матір, знову й знову повторював, що вже не дійде в четвертий раз до Сибіру, а помре десь на етапі, спокутувавши смертю свій гріх перед царем і богом. Наглядач бачив щирість каторжника і незабаром почав казати справникові, що Кармалюк таки, нарешті, покаявся. Він щоразу непомітно приводив справника до камери, і той сам чув, як Кармалюк співає тремтячим голосом молитву про блудного сина чи голосно проказує якийсь псалом.

Перед справником лежали всі папери Кармалюкової справи, що їх старанно вів Матвій Барабаш. Справник перечитував їх, докладно вивчав, але не знаходив жодного випадку такої дивної поведінки цього запеклого злочинця як на попередніх судових процесах, так і по всіх тюрмах, де сидів Кармалюк. Це зацікавило справника, і він почав дошукуватися справжньої причини цього незвичайного явища. Він знав, що прикидатися можна день, два, ну, нарешті, тиждень, але грати комедію аж чотири місяці — то вже занадто, бо тоді настає або божевілля, або смерть. А проте все було не зовсім ясно. І одного разу справник зробив для себе

з судових документів цікаву довідку, яка й розвіяла його сумніви щодо Кармалюка. В ній було трохи арифметики. Видно, земський справник любив не тільки провадити допити, а й складати числа.

З довідки, що ґрунтувалася на перевірених і точних документах, вимальовувалася така картина. Устим Кармалюк має 43 роки. Дістав понад 4 тисячі ударів шпідрутенюм і 227 батогів. Жоден інший в'язень не міг би витримати цього. Адже історія тюрми не знала подібних випадків. Ідучи в Сибір і тікаючи звідти три рази, Кармалюк зробив понад 15 тисяч верстов, часто голодний і завжди пішки. За цей час він не мав теплої кутка в бурю й замети, не знав спокою і щастя. Таке життя, в постійній тривозі і нестатках, на думку справника, не тільки фізично виснажило Кармалюка, а й убило в ньому всяку енергію для боротьби й опору. Фізично він був дуже безсилий, а, значить, занепав і духом.

Справник старанно переписав свою довідку, розмашисто поклавши на ній резолюцію для Матвія Барабаша, щоб той заніс її до чергового рапорту губернаторові. Сумніву не було: Кармалюка вже зломил каторга. Він тепер — живий труп.

Невдовзі після цього тюремний лікар констатував у Кармалюка гостре запалення легенів, і земський справник ще більше здивувався терплячості арештанта, який навіть не пожалівся на свою хворобу. Переодягнутий агент таємної поліції почав ласкавіше обходитися з Кармалюком, але той, здавалося, не помічав цього, по-давньому байдуже зустрічаючи тричі на добу тюремника на порозі своєї камери. Коли відчинялися двері, Кармалюк жадібно ловив свіжий протяг, що заносив у камеру крізь вікно духмяні пахощі весни. Наглядач приносив олов'яну миску з рідкою клімбою і ждав, поки вона прохолоне.

— А вже сіють у полі? — питав його Кармалюк.

— Не буваю в полі. Може, й сіють, — тихо відповідав агент.

— А коли ж на суд поведеш мене? — ледве чутно вимовляв Кармалюк.

Агент безнадійно махав рукою, співчутливо дивлячись на по-жовкле обличчя Кармалюка, на його потьмарені, глибоко запалі очі.

— Куди тобі на суд. Ти спочатку вичухайся від хворості. На суд встигнеш... Краще бери та їж, — і він підставляв Кармалюкові миску, давав кусати хліб з своїх рук, годував його, мов малу дитину, бо прикуто Кармалюка було так, що він навіть їсти сам не міг.

— Потерпи трохи, — таємниче зашепотів агент, скося позираючи на в'язня, щоб дізнатися, як він реагуватиме на це повідомлення. — Тебе розкують скоро.

Кармалюк байдуже жує черствий хліб, очі заплющені, голова безвільно похитується на худій шиї. Жодного руху, жодної зміни на обличчі. Наче це не про нього.

— Сам справник наказав тебе розкувати. Хрест святий,— продовжує роз'яснювати тюремник, але Кармалюк знову байдужий до цих слів. Ковтнувши ложку каламутної юшки, він, нарешті, озивається:

— Нащо мене розковувати? Я й так скоро помру... Недовго вже...

— Що ти надумав? Вони не допустять... Ти мавш на суді бути,— натискує агент, але Кармалюк мовчить, похиливши в знеможу голову.

Наглядач ще якийсь час залишається в камері, та Кармалюк вже не відповідає на його слова. Він тихо дрімає на дубовій табуретці коло стовпа і навіть не розплющує очей на верескливий скрип дверей, коли наглядач виходить з камери. Так минають ще три втомних і одноманітних дні. Наглядач щоразу повідомляє Кармалюка про те, що його скоро розкують, а Кармалюк неначе й не чує цих слів. На четвертий день до камери приходять сам справник, а з ним і тюремний коваль. Скоро має бути суд, і Кармалюк повинен до того часу зміцнити своє здоров'я, набратися сили. По коридору розлягається брязкіт заліза. Спочатку з рук, потім з ніг падають важкі ланцюги, і Кармалюк, хитаючись, по волі одходить від стовпа. Він не хоче впасти і хапається руками за стіну, ступає крок за кроком, немов вчиться ходити. Вузька і темна камера раптом стала просторою і світлою, в жилах швидко запульсувала гаряча кров. Кармалюк мало не скрикнув з радості. Він переміг!

Настає довгождана ніч, і Кармалюк і досі не зважається заглянути до своєї схованки. Він думає про наступний суд і остаточно вирішує, що слідство так довго тягнеться тільки через нього. Вони хочуть знайти і виловити всіх його спільників. Мабуть, не одна сотня людей вже осіла в тюрмах, а їм усе мало. То що ж? Нехай шукають! Розплата скоро знову прийде на панів. Хто ж винен, що Кармалюка так безглуздо і несподівано ввіймали? Він пригадає Нову Синяву і навіжену Параску, яка здалася йому в той день юродивою.

Кармалюк прибився до Нової Синяви пізньої осені і одразу знайшов Блажкунову хату, побачив його сина Кирила. Хлопець прийняв отамана радо, одразу заховавши в stodолі. Він устиг розповісти Кармалюкові про свою матір, яка цієї осені оджуралася Захара Блажкуна перед усім народом у церкві і вже нагледіла собі підстаркуватого осавула з панського двору. Куди ж було з'являтися такій жінці на очі? Поки Кирило знайде йому нову,

безпечнішу схованку, Кармалюк так і сидітиме, аж поки вдарять морози, переведеться холера, по селах знімуть варту. Але не дочекався тієї пори Кармалюк. Параска прийшла одного разу брати сіно і побачила Кармалюка. Устим і досі пам'ятає її страшне, перекорене з переляку обличчя. Він хотів сказати їй ласкаве слово, пояснити все, але вона, мов навіжена, кинулася геть. Чому він не пішов одразу до хати, не поговорив з нею? Нащо він ждав аж до вечора, коли ще по обіді з'явилися панські гайдуки і, оточивши з усіх боків подвір'я, міцно скрутили йому руки? Чом не признався тоді людям, що він не злодій і розбійник, а Кармалюк! Все то безглузда необачність. Кармалюк затаїв чорну злобу на зрадницю, і як вели його з подвір'я, бачив: стояла вона на воротах, витираючи сльозу. Коли б те вчинив якийсь підпанок чи шляхтич, а то ж кріпачка, жінка його друга Захара Блажкуна, і це боляче вразило Кармалюка. Він міцно стиснув щелепи, і люди почули його тихі, звернені до Параски слова: «Що я тобі зробив, молодице? Нащо ти таке вчинила?..» Але тепер злоба на Параску одійшла...

Після того, як Кармалюка розкували, він перші дві ночі, лежачи на тапчані, під світою, сукав мотузку. На третю ніч мотузок був готовий, і він обмотав його круг свого тіла під сорочкою. Потім вийняв гостре свердло і ножа. Все те лежало досі на спідньому боці тапчана, припасоване дротом на допках. І клоччя, і свердло, і ножа привіс Устимові до камери канцелярист Матвій Барабаш, коли ще не було приставлено наглядачем агента таємної поліції і отамана не прикували до стовпа. Канцелярист тихо назвав Івана Дроздова, і отаман усе зрозумів. Він добре заховав той скарб, бо тоді ще мав незаковані руки і ходив по камері вільно.

Потягнулися нестерпно довгі дні і короткі ночі. Тепер Кармалюкові лишалося зробити найважче — прорізати в стелі дірку на горище. Він брався до роботи пізно, коли агент поліції ішов спочивати. Свердлом прокручував одну за одною дірки в стелі — квадратом, сторони якого були завбільшки з лікоть. Перед світанком він старанно заліплював дірки пережованим хлібом і затирав крейдою. З горища сипалося сміття, і Кармалюк, підмітаючи його долонями, скидав у грубку. Вдень він лежав на тапчані і, тяжко стогнучи, голосно читав молитви. На пастя, в ті дні його не водили на допит, і він міг спокійно готуватися до втечі.

У високому вікні, під стелею, пливло сліпучо голубе небо, зрідка вкрите хмарами, але до вікна Кармалюк не хотів підходити, щоб не збуджувати в тюремника підозри. А як йому хотілося вилізти на стільця і цілий день, не відриваючись, дивитися в поле, на ліси дрімучі, слухати пташиний спів! Весняні дні, мов на зло,

стояли сонячні, ясні. Кармалюк усе ждав грози, довго й жагуче, та гроза не приходила, громовиця клекотіла десь далеко, краєм обходила тюрму, і втеча все відкладалася.

Кармалюк так і не діждався нічної грози. Пізно вночі, коли повновидий місяць скотився за ліс, Устим роззув чоботи і почав розбирати грубу. Крадькома викладав обсмалену цеглу, а коли увесь верх був розібраний, виліз на цегляний стовп до стелі. За одну мить з'єднав ножем прокручені в стелі дірки, метко проштовхнувши на горище квадрат вирізаних дощок. Потім якусь хвилину постояв посеред камери, прислухаючись до коридора. В коридорі голосно лящав цвіркун, немов підганяв Кармалюка: «Тікай! Тікай! Тікай!..»

На горищі було темно, тільки кризь слухові вікна сіріло бліде небо, вкрите хмарами. Місяць зайшов, і над землею лежала густа темрява. Мотузок міцно вкипів трьома вузлами в стовп. Кармалюк спускався глухою стороною тюремної стіни, яка виходила на урвисте глинище, поросле дерезою. Він спускався, поступово розмотуючи згорнутого па коліні мотузка. Високий мур з цього боку щільно приступав до тюрми, звисаючи над урвищем. Між тюремною стіною і муром був такий вузький прохід, що ним навіть вартовий не міг просунутися. Отже, цієї глухої стіни солдати не охороняли. Устим уже дістав ногою вершок муру і раптом зупинився. Міцний і довгий мотуз несподівано закінчився, не досягнувши навіть кам'яної огорожі.

Кармалюк завагався.

Впизу під ним у міцному сні лежав старий Літин, шуміли верхівіттям густі сади, і десь розпачливо голосила сова. Отаман ще раз глянув на дно чорного і глибокого провалля і відчув неймовірний холод прудкої течії, що зрадливо виблискувала на дні урвища. Чого ж він зупинився, на кого надію має? Кармалюк міряє поглядом відстань між собою і холодним проваллям і починає тихо розгойдуватись попід тюремною стіною. Мотузок скрипить, ковзаючись об край залізної покрівлі. Мотузок може перетертися від того розгойдування, і тоді прийде смерть. Кармалюк рвучко відштовхується од стіни. Раз, вдруге — і на повному розгоні, коли мотузок перелітає через мур, досягнувши найвищої точки, зривається в темряву, до болю стиснувши голову руками. Він ніби відчуває холодне дихання води і міцно заплющує очі.

Сестри вже спали, коли під хатою почувлися чийсь кроки, і у вікно хтось тихо постукав. Ганна перша почувла той стукіт і, звівшись на лікоть, якийсь час злякано прислухалася. Стукіт

повторився знову — тихий і притаєний. Ганна розбудила Тетяну, і вони обидві немов завмерли на твердому тапчані. Хто міг прийти до них о такій порі? Може, лісник з осавулом? Але ж він сьогодні вже приходив. Може, якийсь подорожній шукає ночівлі? Але нащо ж подорожньому стукати так тихо і потайно, та ще й у причільне вікно?

Сестри жили на околиці Каричинець під самим лісом. Їхня хата стояла причілком на дорогу, а глухою стіною виходила до лісу. Ганна зросла в цій хаті, звикла до самотності після смерті батька, і їй було байдуже осіннє завивання вітру, тривожний шум дубів. Після пожежі ходаківської корчми до Ганни звідти прийшла її двоюрідна, теж одинока, сестра Тетяна, і вони почали жити удвох. Разом і в тюрму пішли за Кармалюка, якого добре знала Тетяна, а Ганна і в очі не бачила. І от, після повороту з тюрми, ліс для них наповнився тривоогою, моторошно запуміли дуби, і вітер, завиваючи під вікнами, наганяв сумовиті думки. Сестри жили у вічному страху, все ждали, що за ними знову прийдуть осавули і поведуть на суд.

Тиха й покірна Ганна зносила те все заради Тимка Гречки. Парубка прислав до них сам Кармалюк, і він прожив у сестер цілу зиму, молодий, розумний, привернувши до себе серце Ганни. Душі не чула в ньому Ганна. Вона готова була на все, аби тільки він зостався коло неї назавжди, але, видно, немає в Ганни талану. Весною з літинської тюрми несподівано втік Кармалюк, і Тимко Гречка пішов од них в його ватагу. Казав, що повернеться скоро, принесе відпускне свідоцтво од свого пана, заробить грошей, а вже тоді вони й поберуться. Де-то він тепер? От уже скільки часу минуло, а його все нема. Після того, як він пішов од Ганни, в їхню хату заходив не раз Блажкун Захар, бував і Мирон Волошка, а з ним і отой високий та русявий, що схожий на гусара, Іван Дроздов. Ганна розпитувала їх про свого Тимка, і вони говорили, що він тепер далеко, знаходиться при Кармалюкові і, мабуть, не скоро завітає в ці ліси. Та згодом і вони десь зникли, перестали навідуватись до лісової хати. По селах почали знову палати панські фільварки і економії, по всій губернії діяв Устим Кармалюк з своїми ватагами. Десь там у нього був і Тимко. В кого ж Ганна розпитає тепер про нього, ким перекаже йому своє слово привіту? Може, він уже й забув її, знайшовши собі іншу?

— Не озивайся, Тетяно, — шепотить Ганна, але стукіт у шибку знову повторюється — дужчий, голосніший. Сестри схоплюються, тихенько прокрадаються у сіни. В сінях двоє дверей: одні виходять на дорогу до села, другі, протилежні, в ліс. Сестри стоять під дверима, які виходять до лісу, і довго прислухаються. В хаті тонко дренчить шибка.

Крізь двері Ганна чує придавлений стогін. Безсилий голос ти-хо просить води, болісно стогне, і Ганна намагається впізнати, чий то голос. Коло порога об жорновий камінь човгають чийсь но-ги, кілька голосів заспокоюють того, хто просить води, і Ганна вже не чує стогону. Вона кидається до дверей і шаркотить трем-тячо рукою по дверях, шукаючи дерев'яний засув. Нарешті, во-на його знаходить, і двері відчиняються.

— Тетяно, не бійся... це ми, — падає знадвору в сіни, і два чоловіка, низько пригинаючись у дверях, несуть на руках третьо-го. Сестри поспішають за ними до хати, навіть забувши замкнути сінешні двері. Їх зачиняє четвертий гість, що застається надворі коло порога. Ганна щільно затуляє свиткою, хустками і рядном вікна. Тетяна роздмухує в кубасі жар, поклавши на нього суху скалку. Хворий важко стогне. Тетяна засвічує від скалки каганця і підносить до хворого. Тремтячий язичок полум'я вихоплює з тем-ряви похмурі обличчя людей.

— Устиме! — сплескує в долоні Тетяна. — Як же це? — гаряче шепотить вона, і в тому шепоті Ганна вчуває велике хвилювання сестри.

Устим Кармалюк стоїть на колінах перед Мироном Волош-кою, притуляючи йому до рота квартиру з холодною водою. Не ози-раючись на Тетяну, він наказує:

— Рушника чистого! Мерщій!

Ганна кидається до скрині і вихоплює першого рушника, який потрапляє їй під руки. Вже потім вона отямлюється, що взяла не того рушника, а весільного, густо вишиваного, якого мала пода-вати старостам, коли вони прийдуть з хлібом і сіллю від Тимка. Але бог з ним, з тим рушником, Ганна сама не своя від того, що побачила, нарешті, Устима Кармалюка.

«Кармалюк!.. Який же він старий!.. А я думала, парубок!..» — зринає на мить думка, і Ганна подає йому свого рушника, густо вишиваного дубовим листям і жолудями; по краях прозора ме-режка жахтить і проща широка...

Кармалюк вихоплює ножа і блискавично розрізає Мирону Во-лошці чобота на правій нозі. З чобота на долівку ллється кров. Мирон стогне, коли йому заливають горілкою рану, але одразу затихає, коли вишиваний рушник тісно оповиває прострілену но-гу. Крізь вишивані жолуді на рушнику проступає густа кров.

— Болить? — запитує Кармалюк.

— Нис... Наче вогню прикладено... Мене сон знемагає... Спа-ти, — шепотить Волошка.

— І Прокопа, як на зло, нема, — з досадою кидає Кармалюк. — Де він там забарився, наш Прокіп?..

— Прокіп у засаді остався, отамане, над трактовим шляхом, з своєю ватагою,— пояснює Захар Блажкун.— Ми ж так самі нарадили, щоб Прокіп драгунам дорогу перегордив, як вони полетять на конях у Галузинці з сусіднього села, побачивши пожежу. От він, мабуть, і зустрів драгунів під ліском.

— Хіба зустрів? — непевно спитав Кармалюк.

— Здається, що зустрів,— відповів Захар,— бо я чув постріли з того боку, і кінське іржання чув... Можє, Прокіп і досі бій веде з драгунами...

— От лихо,— кидає Кармалюк і нахилиється до Мирона Волошки.

Мирон важко стогне.

Його обережно кладуть на піл, вкриваючи до підборіддя кожухом. Мирон Волошка якийсь час прислухається до розмови, розглядає знайому хату і скоро притихає, заколисаний дрімотою.

— Нащо ти його пустив од себе? — гнівно запитує Кармалюк, підступаючи до Захара Блажкуна.

— Він не був коло мене. Він з Іваном ішов,— пояснює Захар.

— А ти ж куди дивився, Іване? — кидає Кармалюк гострий погляд на Івана Дроздова.

— Винуватий,— глухо каже Іван.— Він за твоїм наказом мене стеріг, щоб я на офіцера не кинувся... Ну, от і сам скочив на нього... Я й не зогледівся, Устиме, як це сталося... Ти ж бачив, яка там катавасія зчинилася,— виправдується Іван Дроздов.

Кармалюк сідає край столу, знизує плечима:

— І якого біса він схопився з тим офіцером? Адже вони і так пам'ятатимуть нас до нових вінників: Комісія, губернатор. Ще б пак! Іменем його імператорської величності Кармалюка хочуть зловить? Протоколи пишуть, доноси строчать... Ну, Кармалюка ще с'як-так ви можете зловить... Він не вічний... А що ви з народом будете робити? Хіба весь народ можна переловити — і на Сибір чи в тюрму? Чорта лисого!.. Комісію, бач, вигадали... Всі Галузинці, таке гарне село, запаскудили!.. Скільки ж там хоч того паперу казенного було? — звертається Кармалюк до Захара Блажкуна.

— Та, мабуть, пудів з десять було,— відповідає Захар.

— А ти добре примітив, чи воно все потонуло? — допитується Устим, розгладжуючи вуса.

— Потонуло! Я сам два клумки кинув у воду. В опусті вода вирує так, що людина не випливе, а не то папір у мішку. Пішло, як камінь, до води! Ми чисто все схопили у шафах і в кований скрині. Нам його, котре найголовніше, сам Матвій Барабаш показав... Вибирати не довелося,— пояснює Захар Блажкун.

— А він, той канцелярист, видно, чесний хлопець,— каже Кармалюк, пильно придивляючись до Захара й Івана.— Такі рідко трапляються серед їхньої чорнильної братії... Треба йому буде грошима віддячити за все. Як думаєте?

— Нащо йому гроші? Він і так за нас горою стоїть,— заперече Іван Дроздов.

— Хай будуть у нього гроші. Він хабарів з простого люду не бере, а щоб не було підозри в начальства, треба ж і йому чимсь те начальство задобрювати?.. Йому, заради нас, своя рука скрізь потрібна. І в поліції, і в суді, і в тюрмах... На це грошей не пожалію,— рішуче каже Кармалюк, збагнувши всю значимість раптового нічного нападу на місце розташування надзвичайної урядової комісії в справі придушення селянських повстань і спіймання Устима Кармалюка.

Галузинецька урядова комісія була створена подільським генерал-губернатором з наказу намісника Королівства Польського князя Костянтина одразу після того, як Устим Кармалюк утік з тюрми і розпочав свої напади на панські маєтки відомих державних урядовців і заможну шляхту. Пожежі в панських маєтках виникали одночасно в кількох повітах, і поліція з військом завжди запізнювалися ловити повстанців на місці злочину. По всіх селах знову розставили поліцію, військові патрулі і варту з озброєних челядників. Кожному, хто виказував повстанця чи кріпака, запідозреного у зв'язках з повстанцями, казна виплачувала десять карбованців золотом. На чолі надзвичайної комісії генерал-губернатор поставив досвідченого чиновника Третього відділу таємної канцелярії, давши йому необмежені повноваження. Чиновник негайно виїхав з Кам'янця-Подільського на місце, де діяв Кармалюк. Чиновник об'єднав літинський і летичівський суди з усім їхнім апаратом, і ціла зграя чиновників, офіцерів та поліцейських осіла в Галузинцях, бо там був центр, навколо якого з особливою силою бушували селянські повстання і діяв Устим Кармалюк. Галузинецька комісія, почавши свою роботу влітку 1833 року, закінчила її тільки через чотири роки.

Прибувши в Галузинці, чиновник особливих доручень виселив у центрі села всіх кріпаків з їхніх жител і оселив там своїх чиновників, поліцію, канцеляристів і охорону. Сам зупинився в панському маєтку, спорудивши в трьох мурованих гамазях тимчасову тюрму. Виселені з хат, кріпаки змушені були жити в хлівах і погребях. Їм було заборонено навіть виходити з села. Комісія допитувала свідків — дрібну шляхту і потерпілих поміщиків та посесорів. Всі свідки на допитах стверджували, що під час нападу на панські маєтки вони Кармалюка серед повстанців не бачили. Він, напевно, ще й досі сидів десь у лісі чи, може, стояв

здаля, керуючи повстанцями під час нападів. Затримані повстанці і підозрілі кріпаки теж стверджували, що вони Кармалюка не бачили і не знають. Але комісія вже склала великі списки всіх утекших кріпаків, що були в повстанських ватагах, переписала сотні людей, які, за доносами шляхти, співчували Кармалюкові або були його співучасниками. Скоро за цими списками поліція мала почати повальні обшуки й арешти, і канцелярист земського суду Матвій Барабаш не міг знести такої неправди. Він зустрівся з Мироном Волошкою і про все йому доповів, просив негайно переказати почуте самому Устимові Кармалюку. Ждати далі було злочином, і Кармалюк вирішив вчинити напад на Галузінецьку комісію.

Перший загін Мирона Волошки, в якому був Іван Дроздов, перебрався в лісу на сінокоси і, заховавшись у високі мажари, доверху завалені сіном, прибув непоміченим на панський двір, за гуральнею, де складали стоги. Вже смеркло, і кріпаки, що привезли сіно волами, не стали його копичити, а пішли по домах. Отже, перший загін zostався у скиртах, посеред самого села, під боком у надзвичайної державної комісії. Другий загін, яким керував Захар Блажкун, непомітно пробрався до Галузінець з лісу і засів у густих очеретах під самим селом. Прокіп Данилевський сидів із своїм загonom у засаді біля трактового шляху на той випадок, коли драгуни з сусіднього полку побачать пожежу і полетять на допомогу галузінецькому гарнізону. Прокіп мав затримати драгунів і втекти до лісу. Ліс тут густий, і серед ночі драгуни не осміляться в нього заходити. Коли смеркло і зайшов місяць, спалахнуло в стогах панське сіно, а за ним і гуральня. Мирон Волошка з Іваном Дроздовим, як і було умовлено, підпалили високі чани в спиртom і, розливши мазут у машинномu відділі гуральні, підпалили і його. Разом з гуральнею загорілися панські покої, гамазеї з хлібом і необмолочені скирти з пшеницею. В маєткy зчинився переполох. Чинovник особливих доручень, наказавши солдатам і поліції гасити пожежу, кинувся в глибокий льох і просидів там цілу ніч за діжками з капустою. Цим скористався другий загін Захара Блажкуна і, налетівши з очеретів в маєток, забрав у пана всі векселі й гроші, боргову книгу та кинувся в казарму, захопивши там зброю солдатів, які побігли гасити пожежу. В цей час до села влетів верхи на конях з четвертим загonom Устим Кармалюк і, позбивавши замки на гамазеях, випустив усіх в'язнів, наказавши їм негайно тікати до лісу. Мирон Волошка з Іваном Дроздовим зав'язали бій з вартою біля головної канцелярії, де зберігалися всі папери надзвичайної комісії. В цій сутичці було вбито трьох поліцаїв, поранено двох канцеляристів; офіцер, на якого кинувся Мирон Волошка, вистрілив йому в ногу, але

шабля Івана Дроздова тут же знесла офіцерові голову. Побачивши смерть свого офіцера, варта розбіглася, і повстанці увірвалися в канцелярію. Там був Матвій Барабаш і показав їм, які папери треба негайно забрати і знищити. Захар Блажкун кинувся до скрині й шаф, зовсім забувши про канцеляриста, і Матвій Барабаш, схопивши його за груди, прошепотів: «Ну, в'яжіть же мене, хоч про людське око, іродові душі». Захар зареготав і скрутив йому мотузком руки й ноги, поклавши під лавку. Інших канцеляристів пов'язали в сінях. Пробігаючи повз них, Захар Блажкун крикнув: «Я, хлопці, Кармалюк! Перекажіть панам, що буду вішати їх, коли не перестануть катувати в'язнів!» Над селом пролунав трикратний свист, і всі чотири ватаги різними шляхами вилетіли з Галузінець. Вони помчали у визначені Кармалюком для кожного окремі пункти; тільки сам отамаан з старшиною пробився до цієї лісової хати з пораненим Мироном Волошкою.

Кармалюк пройшовся по хаті. Коли б не Миронова рана в нозі, напад на губернаторську комісію пройшов би зовсім блискуче. Але й так вони нарobili доброго шелесту панам. Мабуть, цілий рік чиповники обох судів писали свої протоколи та допити людей і списки на тих, кого слід посадити в тюрму, а от цієї ночі одразу й не стало в них і клаптика з тих паперів. І головне, що ніхто не бачив, як Захар Блажкун жбурнув їх з греблі у воду, коли мчали через місток. Пани думають, що Кармалюк ті папери взяв з собою, а вони вже досі розмокли на дні. Нехай спробують починати все заново, полохливі круки. З бою теж добре вивів своїх хлопців Кармалюк. Як і було умовлено, основні сили його загонів після сутички з поліцією кинулись на захід, у болота, і розсипалися в різні боки. А вони з пораненим Мироном, вислизнувши з Галузінець, непомітно відстали і взяли напрям на Каричинці. Коли б не поранений Мирон, може б, і не заїхали до Тетяни.

Кармалюк похилив голову. Він думає про те, чи правильно зробив, залишивши свої ватаги на опіку замісників старшин. Ватагам пощастило вийти з Галузінець, і тепер вони різними шляхами пробиралися на місце збору, що його було визначено серед глухого лісу. Ні, здається, правильно зробив. Тим більше, що його дуже непокоїть Миронова рана. Погоня кинеться слідом за ватагами, думаючи наздогнати Кармалюка, значить, гаразд вчинили його побратими, рятуючи тяжко пораненого Волошку. Дорога до Каричинців здавалася безпечною, притулок у Тетяни знайдеться певний, а решті повстанців не тяжко буде добратися на місце збору через дрімучі ліси, що гудуть навкруги Каричинців.

Кармалюк ходив по хаті, розминаючи натруджені після довгої їзди на коні ноги і раз у раз кидав непомітний погляд на Тетяну. Вона сиділа мовчазна й зажурена, опустивши додолу очі.

Оголені по лікті її руки приємно хвилювали Устима, навіваючи спогади далеких днів, що він їх прожив у ходаківській корчмі. Тоді в бравій шинкарці було щось задерикувате й дитяче, а зараз Кармалюк примітив, що Тетяна постаріла і зробилася якоюсь похмурою й мовчазною. Зупинився перед нею Устим:

— А ти чого журишся та сумуєш, Тетяно? Для нашої журби і віку мало, а він у нас і так короткий... Хвалися, молодице, як ви тут живеєте?..

— Гірке наше життя, — озвалася Тетяна.

— То не новина, — сів між сестрами Кармалюк, і Ганна посулулася від нього. — Життя тепер усім однакове, — продовжував Устим. — Думаєте, ми з хлопцями пануємо? Ворогу своєму в добрий час не побажаю такого панування.

— У вас багато доріг, — блиснула великими очима Тетяна. — А мені як жити? Куди подітися? Вирвано мене, як ту берізку в полі... Вирвано з корінням!

Ганна журно похитала головою на сестрині слова, зітхнула.

Кармалюк підвівся з лави, сказав:

— Не кажи так, Тетяно... Тобі, я бачу, свої корчми ходаківської жаль. Та що зробиш, так треба було вчинити... Я опісля про це поговорю... А це сестра твоя чи хто? — показав очима на Ганну.

— Сестра двоюрідна, — сказала Тетяна.

Устим підійшов до Ганни і злегка її уклонився, сказавши:

— Спасибі вам, Ганно, за все. Добра у вас, видно, душа, чесна. Не знаю, як вам і дякувати.

Ганна у відповідь низько вклонилася Кармалюкові, а він, походяючи по хаті, далі вів:

— Трапляється вам, Ганно, добрий жених. Жаль мені його відпускати, та що поробиш. Коли ваша на те воля — відпущу. От тільки роздобудемо йому відпускну в якогось пана, та й весілля можна справляти...

Ганна аж стрепенулася, почувши ті слова. Глянула миттю на Устима, і в очах її спалахнув жагучий вогонь. А в похмурої Тетяни виступили слези, і вона низько насунула на чоло хустку. Кармалюк помітив це і звернувся до Блажкуна й Дроздова:

— Хлопці, а гляньте-но на коней! Підмініть Тимка, пора, бо, мабуть, притомився хлопець...

Іван Дроздов разом із Блажкуном рушив з хати. Ганна теж схопилася з лавки і, накинувши на плечі хустку, поспішила за чоловіками.

— Стривайте, маю вам щось казати, — промовила вона до них, зачинаючи за собою хатні двері.

Тетяна прислухалася, як вони пройшли сіни і як вийшли надвір, а коли їхні кроки затихли в напрямі густих чагарників, кинулась, мов очманіла, Кармалюкові в ноги.

— Устиме! Соколе мій!.. Не жени мене,— шепотіла гаряче, тягнучись руками до його чола.— Ти забрав у мене багатство, зруйнував моє гніздо, але я не гніваюсь... Я люблю тебе, ти ж знаєш... Я віддам тобі все, що маю, тільки покинь оце життя. Покинь розбій!.. Ми втечемо звідсіля до моря, в невінчану губернію... Там нас ніхто не знає, і ми щасливо заживем. Я зберегла трохи грошей в своїй корчми... На перші роки нам вистачить... Ну, чого ж ти мовчиш, Устиме?..

Кармалюк, що давно сподівався такого повороту, мовчки підняв Тетяну з долівки, посадовив поруч себе. Він знав: рано чи пізно, а це мало статися. Ще тоді, в ходаківській корчмі, коли він служив пахолком, Тетяна не раз кидалась йому на шию, шепотіла палкі слова любові, але за всю ту ласку і любов вона вимагала одного: щоб Кармалюк покинув бурлацьке життя і втік з нею в далекі степи, у Таврію. Вона просила затишку і вірної любові, а Кармалюк тікав від того всього, віддаючи своє життя іншим, таким же, як і сам, безправним кріпакам. Після історії з копокрадами, він думав, схаменулась Тетяна, отямилась, аж ні. От чому вона сміливо йшла за нього в тюрму, зносила побію на допитах, умовила й Гашну йти з собою і мовчати скрізь про Кармалюка... Тепер вона востаннє пробувала силу своєї любові, сміливо заглянувши правді в очі.

— Я буду просить у церкви розлуку своєму чоловікові-вихресту. Важко це зробити, але жінкам арештантів іноді дають розлуку,— щиро й відверто говорила Тетяна.— Я любитиму, Устиме, всіх твоїх синів, як рідна мати.

Кармалюк, що досі слухав Тетянині слова ніби крізь сон, раптом пробудився. Що вона сказала? Від несподіванки Устим зажмуричав очі, і перед ним постала остання зустріч із синами в Головчинцях. Нащо вона, Тетяна, нагадує йому про це? Нащо? Адже при тій зустрічі Кармалюк, переодягнутий старцем, востаннє побачив свою Марію. Її виносили з хати в сосновій труні, і вона лежала сувора й худа, міцно стуливши уста, склавши на грудях великі, спрацьовані руки. А він, Кармалюк, стояв у натовпі людей, старий і обшарпаний, з лірою через плече. Він проводжав її на кладовище, і ніхто з односельців не впізнав його серед натовпу. За труною йшли всі три його сини, і Устим боявся підійти до них на людях. Він чув страшний і холодний гуркіт землі, що сипалася до ями на соснові дошки. Він бачив, як уперше плакав Остап, припавши головою до білої берези. Він навіть запримітив свого першого внука, кучерявого і кирпатого хлоп-

чика, що його тримала на руках Іванова жінка — Марина. То був тяжкий і болючий день, але ніч стала ще важчою. Тієї ночі Кармалюк прокрався городами до своєї хати, і сини не впізнали його, коли він увійшов. Він приніс їм трохи грошей і гостинця Марині. Вони проговорили цілу ніч, аж до світанку, і йому здавалося, що ось зараз підведеться з тапчана Марія і буде знову просити його, щоб більше не кидав її з дітьми. Але Марії вже не було. В хаті стояла холодна пуста, пахло материнкою і воском та на ясенівій жердці висіла одинока Маріїна біла свита. Отак тоді було. Про це не знає ні Захар Блажкун, ні Іван Дроздов, ні Мирон Волошка. Кармалюк сам пішов у Головчинці перед тим, як іти до Нової Сивяви. Він наче душею чув, що там трапилося якесь лихо... А нестримна Тетяна, мов не хоче того знати, веде своє:

— Ми візьмемо з собою Остапа... Він буде завжди коло тебе... Він же не знав ні ласки, ні любові,— шепотить вона, припадаючи гарячими і пружкими грудьми до Устимового плеча.

В хаті стоїть задушлива тиша, на полу, крізь сон, стогне в палочому жару Мирон Волошка, скидаючи рукою.

— Замовкни, Тетяно! Не говори більше... Марія померла, царство їй небесне, а ти совісті не маєш,— докірливо каже Кармалюк.

— Померла? — мало не скрикує від несподіванки Тетяна, і одразу отямлюється, похиливши голову.— Царство їй небесне...

— Вона синів мені вигляділа, хазяйство стерегла... Не гаразд тобі, Тетяно, про неї так говорити. На мертвих не мають зла,— тихо каже Кармалюк.

Тетяна покірно схилилася йому на груди, обпекла сльозою його жилу руку. Краще б їй було змовчати.

— Устимочку! Прости мені,— шепче вона.— Я нестямилась... Я буду ждати тебе й далі, тільки скажи мені всю правду. Чи є в твоєму серці хоч малюсінський куточок для мене? Скажи, Устимочку, не крийся...

Кармалюк лагідно здійняв її руки з свого плеча, дорідні, наче литі руки, що вже готові були стиснути його в своїх обіймах міцно, палко, надовго. Він раптом заходив по хаті, про щось роздумуючи, а Тетяна сиділа на лавці зіщулена і тиха, пильно ловлячи кожен його порух, так, ніби прощалася в цю мить з Кармалюком назавжди.

— Тетяно,— нарешті сказав Устим.— Серце моє неподільне. У ньому лежить любов до всіх, кого панська неволя душить за горлянку. І від цієї любові до бідних у моєму серці клекотить велика злоба на панів. А ти, Тетяно, добра і щира жінка... Супроти тебе і слова не скажу... Тільки от не розгадаю тебе ніяк... Ти ж знаєш, що мені випала важка дорога — стати до нерівного

бою з панством. А ти штовхавш мене з цієї дороги вбік. Ти кличеш у теплу хату, до синього моря, хочеш, щоб я пістоля проміняв на рибальську снасть, гострого списа на рало. Як же мені з тим бути, сама подумай...

— Отамане! — благально скрикує Тетяна. — Я згарячу те все сказала. Повір мені. Я піду з тобою в ліс, на край світу піду, куди скажеш. Ми будемо разом терпіти все. Ти не зважай, що я жінка. Я при звичаюся... Коли горить хата, кішка завжди вихоплюється з полум'я і біжить за хазяїном... Так і я, Устиме.

Тетяна потягнулася до Устима, ступаючи навшпиньки через усю хату, щоб припасти йому до грудей, але знадвору раптом розітнувся іголосний свист. Тимко, що стояв на варті біля коней, свиснув раз і вдруге так голосно, що від того свисту пробудився Мирон Волошка. Побачивши остовпілого Кармалюка, що вже вихопив свої пістолі, Мирон хотів зіскочити з тапчана, але прострелена нога боляче заніла, і він, застогнавши, знову похилився на подушку. Він бачив, як отаман, махнувши картузом, загасив каганця. Він чув, як грюкнули хатні двері, і на порозі спіткнулася задихаюча Ганна, перелякано гукнувши:

— Солдати! Хортів ведуть по сліду!..

Кармалюк підбіг до Мирона і принав пересохлими губами до його гарячого лоба. Він відчув щоголю слюзи в Мирона на обличчі, і йому стало прикро, що за весь вечір і слова не промовив до свого побратима. Несподівано промайнула думка: може, Мирон чув його розмову з Тетяною?..

Біля дверей почувся якийсь гуркіт і мстущня.

— Прощай, Мироне, — гаряче дихнув йому в обличчя Кармалюк. — Зараз не візьму тебе, бо кров'ю зійдеш, а приїду потім. Кріпись! В саму тюрму приїду по тебе...

В хаті западає могильна тиша, всі прислухаються і чогось ждуть. Мирон чує, як брязнула заціпка в розчиненому вікні, і в обличчя подуло холодним вітром, він бачить, як тихо вислизнув крізь вікно Кармалюк. Голосний його крик розітнувся в лісі, під вікном прогуркотили чийсь кроки, і гримнув далекий постріл, за ним другий і третій, але Кармалюк їм не відповів. Деся далеко завалували мисливські хорти, ведучи по сліду солдатів і поліцію. Глухо вдарили ковані кінські конита і, пролонотівши в темряві, затихли. Тетяна впала грудьми на стіл і голосно заплакала.

На полиск пожежі, що стала високою загравою в небі, на лункі постріли, що розбудили ніч, з сусіднього села до Галузинець вилетів сторожовий загін драгунів. Тривожно заграла сурма, за-

іржали ситі коні, і вершники уже в сідлах струшували з себе теплий сон. Вони летіли по два у ряд, бо дорога була вузька і над землею лежала глупа ніч. Драгуни мчали лісом, що зводився чорною громадою з обох боків, і від того ніч видавалася густою, як смола, і непроглядною. Вершники мружили очі, як ото буває, коли з освітленої хати враз опинишся надворі. Але згодом дорога почала прояснятися, бо далека заграва вже лягала блідим полиском на верхів'я вікових дубів.

Першим почув драгунську сурму, що грала бойову тривогу, Прокіп Данилевський. Гарячий дроз пробіг по його тілу, підкотився давним клубком до горла. Прокіп вистрибнув на високий рів при дорозі, гукнув:

— Хлопці! До зброї!..

Круг нього загойдалися придорожні куці, забряжчала зброя і підвелися повстанці. Високі й сторожкі молдавани у гостроверхих шапках тримали довгі списи і штуцерні рушниці. Дехто мав пістолі й залізні вила, інші були з гострими косами, прикрученими дротом до міцних держаків. Кілька хлопців були озброєні замашними нагаями, схожими на звичайні ціпи.

— Чуємо, отамане! — відповіли повстанці.

— Ми готові! — замахнувся списом удовин син Карпо Гаївий.

Прокіп упізнав їхні голоси, бо вже не один напад вчиняв з своїми хлопцями на панські маєтки як самостійно, так і в загонах Устима Кармалюка. Тут були бігли кріпаки, що він їх забрав із собою від графа Моркова. Були й скривджені строкові маєтку камергера Базилевича. Разом з ними в повстанському загоні воювала й велика група молдаванських наймитів. Прокіп чув їхнє гаряче дихання і вгадував тривогу. Перший-бо раз випадало його повстанцям зіткнутися в нерівному бою з регулярним царським військом, добірними драгунами. А вже драгуни — то не поліція чи панські гайдуки. Кармалюк і на це зважив, приславши Прокопові підкріплення з інших своїх загонів, давши десяток нових рушниць, штуцерів.

Прокіп з своїм загonom мав затримати драгунів у цьому лісі, перегородити їм дорогу до Галузинець, куди вони обов'язково полетять на допомогу урядовій комісії, побачивши заграву пожежі, почувши постріли. Драгуни не повинні пройти цим лісом. А коли вони після сутички з повстанцями і повернуть назад, щоб прорватися до Галузинець іншою навколишньою дорогою через озера, то буде вже пізно. Кармалюк зробить свою справу в Галузінцях і відійде з своїми загонами в ліси. Заради успіху цієї операції Прокіп Данилевський і прибув з повстанцями до цього лісу,

розподілив хлопців на два загони, поставивши їх у засаду з обох боків над дорогою.

Почати бій з драгунами мав загін Гарасима Танцюри, що сидів зараз по той бік шляху, проти Прокопа, притаївшись у густих кущах. Коли драгуни зав'яжуть з ним перестрілку, а потім спішаться, Прокіп ударить драгунам у спину, прорве їхню загороду, з'єднається через дорогу з повстанцями Гарасима Танцюри і відійде в лісову гущавину, а там і пробереться на лісові болота, для з'єднання з основними Кармалюковими загонами. Навряд щоб драгуни кинулися за Прокопом у дрімучий, незнайомий ліс, коли зазнають раптового нападу серед дороги. Так було вирішено на старшинській раді, і Кармалюк схвалив це рішення.

Прокопові повстанці ждали своєї пори. Прибувши у ліс ввечера, вони вибрали чотири наймогутніші дуби, що росли над самою дорогою з обох її боків, і звалили їх. Два спиляні дуби від Прокопового боку впали через дорогу, досягнувши кроною глибокого рову, за яким сидів Гарасим Танцюра з своїми хлопцями. Два дуби, спиляні від Гарасима, упали своєю вершиною Прокопові до ніг. Отже, шлях драгунам був тепер перегороджений віковими дубами, що лягли поперек дороги непролазним плетивом дебелого й вузлуватого гілля та грубезними стовбурами. Тут шаблею не втпеш. Подавай-но добрих лісорубів, щоб розчистили драгунам цей лісовий шлях. Прокіп сам пильнував за тим, аби було вибрано пайкращі дуби, аби вони впали один на одного з обох боків дороги.

Тривожно грає драгунська сурма, перекочується луною в темному лісі, полохає лісових звірів. Прокіп хоче перебігти на той бік, до Гарасима Танцюри, щоб востаннє зважити, як там у нього справи перед боєм. Але пізнавато, бо вже земля стугонить під кінськими копитами, драгуни ось-ось вигулькнуть з-за повороту.

— Гей, Гарасиме! — кидає Прокіп через дорогу. — Чагуй!..

— Чатую! — зводиться над ровом кремезний Гарасим, підіймаючи у повітрі свого штуцера.

— Грицька мені пантруйте, — наказує Прокіп.

— Будемо, отамане, — відповідає Гарасим, і наче ліс гудо в його голосі.

Графський козачок Грицько теж утік з мастку і пішов мандрувати з повстанцями. Зброї хлопчина ще не мав, а ходив для хоробрості з великим ножем при боці, виконуючи різні доручення для зв'язку повстанців з корчмарями та дворовою челяддю в мастках. Прокіп сам наглядав за Грицьком, а коли десь вибував з ватаги, то доручав хлопчика удовиному синові Карпу Гайовому. Карпо утік з мастку камергера Базиловича ще в той день, коли його за наказом Кармалюка розкували. Утік від рекрутчини і

більше не показувався на очі панові та його осавулам, ставши, як і Гарасим Танцюра, побратимом під рукою Прокопа Данилевського. Гарячі хлопці. Так і держи їх під рукою, щоб не накоїли якогось лиха, коли ватага робить напад на панський маєток. Усі три зазнали лиха від панів. Усі з басаманами ходять, усі в Прокоповому загоні, носять на тілі сліди панського катування. Через те і повтікали з маєтків до Устима Кармалюка. Ось і зараз ледве стримав їх Прокіп, коли спалахнула економія в Галузинцях та почувися перші постріли. Одразу наче й забули, для чого їх Прокіп привів у цей ліс, на дорогу, та мало і не кинулися до Галузинець.

А зараз оговтались, прикинули, зачувши драгунську сурму. Збилися біля Прокопа, очей з нього не зводять, ждуть того гасла, щоб починати й собі. Прокіп змахнув голою шаблею, тихо, але так, щоб усі чули, наказав:

- Без мене не стріляйте. Я знак подам!
- Знаємо,— відповів за всіх Карпо Гайовий.
- Коли б не опізнитись,— кинув хтось із молдаван.
- Не опізнитесь,— заспокоїв Прокіп.

Знову заграла сурма, але вже так голосно, наче над самим духом.

Дужче задвигтіла земля, почувся кінський хреп, і за поворотом показалися драгуни.

Попереду їхав офіцер, навіть у темряві полискуючи золотом позументів на грудях. Обіч нього і трохи позаду гепали в сідлах два унтери, а вже за ними рівно похитувалися в сідлах ставні драгуни. Вони їхали квално, не озираючись, певні своєї сили і відваги.

Карпо Гайовий перехрестився і, звівши до плеча рушницю, прошепотів:

— Господи, благослови на суностата... Не винен я, господи...

Офіцер змахнув нагаєм, драгуни дужче приострожили коней і мало не налетіли на звалені дуби. Вони їх не побачили, бо тут дорога круто повертала, ховаючись в густу тінь, що робила темряву ще непрогляднішою. Офіцер рвонув коня назад, але тут гримнув постріл з Гарасимового боку, і драгун, розпачливо крикнувши, упав грудьми коневі на шию. Гарасим Танцюра, кращій мисливець камергера Базилевича, звалив офіцера одразу, влучивши в голову. Слідом за Гарасимом, по його знаку, пролунав перший дружний залп. Об землю гримнуло двоє коней, придавивши своїх вершників. Упали мертвими три передні драгуни. Задні налетіли з розгону на передніх — і зчинився розпачливий зойк

поранених, голосне іржання коней, почулися якісь команди обох унтерів.

Серед того лементу і стрілянини Прокіп знову попередив повстанців, які готові були й собі відкрити вогонь по драгунах. Прокіп ледве стримав їх:

— Не смійте! Я гасло дам!..

Незрозуміло кинули на нього гарячими очима, дужче притиснули рушницю до плечей. А хто мав списи з косами, ті висунули їх далі вперед, мало не за високий рів.

— Мовчіть! Не пора! — шепотів Прокіп.

З того боку, від Гарасима Танцюри, пролунав другий залп, але драгуни вже отямилися. Кинувши мертвого командира і поранених, вони по команді унтера швидко повискакували з сидел, покляли коней понад ровом і самі лягли за кіньми, відкривши шалений вогонь на Гарасимових повстанців. У темряві важко було роздивитися, де саме та як вони лягли, і Прокіп догадувався про їхнє розташування тільки по спалахах рушниць. Спалахи були все частіші і густіші, і скоро в них почали тонуть поодинокі постріли Гарасимових хлопців. Певно, там трапилося якесь замішання, бо драгуни вже взяли приступом високий рів, зайшли повстанцям у бік. На самому рові, край кущів, уже зчинилася бійка навкулачки. Мабуть, були убиті та поранені й серед повстанців.

Настав час подати допомогу Гарасимові Танцюрі.

Прокіп вихопив шаблю і, змахнувши нею в повітрі, гукнув до своїх:

— Братове! У спину бий їх!..

Розігнавшись на горбку, він перестрибнув рова і прудко побіг між зваленими дубами через дорогу. За Прокопом, мало не настунаючи йому на п'яти, летіли повстанці.

Але тут Прокіп зробив неоправдану помилку. У темряві він не помітив, що драгуни зайняли кругову оборону. Якщо основна їх маса лягла за коней і почала стріляти в ліс на Гарасимових повстанців, то частина залягла з боків, повернувшись до Прокона Данилевського. Ця засада досі мовчала.

Коли Прокіп побіг своїм на допомогу, драгуни раптово гримнули на нього дружнім залпом.

Високе полум'я вдарило Проконові в груди, обпекло очі, хлюпцуючи до горла гарячою хвилею. Наче хтось відро окропу на нього линув. Прокіп хитнувся назад, голосно й розпачливо закричав і почав повільно хилитися до землі. Карпо Гайовий підхопив його на руки і почув, як він болісно застогнав:

— Ой дітки мої... Дітоньки...

— Отамане! Я тут,— безпорадно скрикнув Карпо Гайовий.

Але Прокіп вже не почув його слів. Він схлипнув останній раз і повалився на землю. Карпо припав до отамана своїми грудьми, відчув на його високому чолі гарячу кров.

Повстанці не побачили тяжкого лиха. Вони залягли між зваленими дубами, вдарили з своїх штуцерів і пістолів драгунам у спину. Стріляли не всі одразу, а в чергу, як їх і навчав Прокіп. Поки одні вели вогонь, інші заряджали рушниці, і постріли лунали весь час.

Карпо Гайовий несамовито загукав:

— Бийте! Вони отамана нашого!.. Отамана!..

Палав гнів, збудивши у серцях бурю, й повстанці, мов опалі, рвонулися на драгунів, пустивши в діло списи, бичі, коси. Тільки чулося в тій гарячій битві гірке й несамовите.

— Отамана вбито!

— Отамана, боже праведний!

Глухо й тривожно шуміли своїм верховіттям дуби, понад ними прокотився вітер, і ліс одразу заговорив на сотні голосів. Гупали повстанські бичі, дзвеніли списи й коси та ще чулися поодинокі постріли, якими Кармалюкові хлопці наздоганяли драгунів.

І раптом усе затихло. Тільки поранені стогнали, та десь тоскно і моторошно ридала сова.

Гірко плакав Карпо Гайовий над тілом отамана. Мовчки скидали шапки повстанці, широко хрестилися і, ставши на коліна, цілували мертвого в руку. Гарячі сльози котилися з їхніх очей.

Пожежа в Галузинцях згасала, постріли там давно затихли, бо Кармалюк зробив свою справу і тепер відходив у ліси, зникаючи від погоні.

Карпо Гайовий підвівся, наказав:

— Зброю їхню позбирайте та коней ловіть.

І повстанці мовчки пішли виконувати його наказ, начебто їм повелів сам Прокіп Данилевський. Тільки зажурений Гарасим Танцюра з досадою кинув:

— Ну, чом же ти, Карпе, не вберіг його?..

Карпо не відповів йому, тільки знову заплакав.

Гарасим обійняв товариша за плечі, тихо вимовив:

— Не плач, мабуть, божа воля на те...

Повстанці полигали драгунських коней, знесли зброю, поклали на вози своїх поранених, і загін рушив у глиб лісу, на озера, де мав зустрітися з основними силами Устима Кармалюка. Їхали верхи на конях і возами, похиливши в задумі голови.

Наперед помчав з трьома вершниками Гарасим Танцюра, щоб сказати Кармалюкові про смерть свого отамана.

Коли почало благословлятися на світ, Прокопова ватага вже прибула на глухі лісові озера. А як зійшло сонце, до них прилетів на змилених конях і Устим Кармалюк з старшиною.

Прокіп лежав на возі, накритий до грудей чорною свитою, кругом його горіли воскові свічки, натикані в полудрабок. Він був жовтий, наче віск, так багато крові зійшло.

Кармалюк скинув шапку, поцілував Прокопа в складені поверх святи руки, сказав кудись убік, наче й не до повстанців:

— Не вберегли... А я ж велів усім... Чуло ж серце, що не варт було посилати, а не послухав... Дітей посиротив, жінку вдовою кинув... Господи праведний, хіба ти сліпий став, що не бачиш мого горя?..

Воза зняли з коліс і опустили, наче труну, на вовняних поясах у свіжу могилу. Усі стали в ряд при зброї, хто яку мав, але не стріляли, бо погоня ще бродила скрізь.

Кармалюк набрав землі повну шапку, висипав Прокопові на груди. За ним висипали з шапки Іван Дроздов, Захар Блажкун, Ілько Сотничук, а вже потім підходили всі повстанці та все сипали й сипали землю з шапок. Виросла одинока могилка в лісовій гущавині. Високої не велів насипати отамац, щоб пани не признали, не поглумилися над тілом вірного побратима. Потім нарізали ножами і косами зеленого дерну, обклали ним могилку. Принесли кущ калини, і Кармалюк сам її посадив у головах. Хто мав воду в баклазі, усю повиливали під калину і рушили далі в дорогу, сумні та потомлені.

46

Василь Андрійович Тропінін стояв перед високим дзеркалом і старанно вив'язував під шию великого чорного банта. Накрохмалений до блиску пікейний комір був якийсь тісний і малозручний. В ньому працювати важко, а тут ще дружина одягла на нього білого жилета і нову фрячну пару, примусивши взути тіснуваті лакові штиблети. Вона, немов благословляючи, злегка окропила його з кришталевої карафки духами, що гостро пахли лавандою і медом. Одійшовши вбік, дружина замилювалася своїм чоловіком, наче виряджала його на пишній світській бал, роздумуючи над тим, що б іще додати до такого урочистого й пишного туалету.

— Отенер, мій батечку, тобі хоч до вінця йти,— засміялася вона, повертаючи Тропініна на всі боки перед люстром.

— Де вже нам, моя голубонько,— відмахувався Василь Андрійович.— У такі літа під вінець... Може, збоку воно й красиво,

а мені тісно скрізь, жарко... Як же звелиш працювати в такій одежі, матінко?..

— А ти помаленьку, не поспішай,— радила дружина.— Не всім артистам така честь випадає, щоб кликано їх до царського двору... Рідко хто буде бачити нашого імператора так близько, як ти, батечку... Віч-на-віч, поруч себе... Його імператорська величність всякого не запросить...

— Облиш ради бога, матінко,— холодно відповів Тропінін.— Імператор, як і всі монархи, любить славу залишати по собі... Для нащадків... А мені однаково... Для мене твій імператор — така ж натура, як і бублейниця, як і калачник, як і ота купчиха, що вмирає на своїй скрині, повній золота... Все тут смертне і тлінне... Я тільки спочатку буду хвилюватися, коли прийду в палац, а потім, як сяду до мольберта, все пройде... Я навіть галстука розв'язу, розстебну цього жилета... Я, матінко моя, на роботі буду там, а не для світського прийому... Воши ж не мене кличуть, а художника... Їм байдуже, хто буде цей художник...

— Боже мій, Василечку,— затурбувалася дружина,— що ти кажеш? Я аж боюся за тебе...

— Чого боїшся? — запитав художник.

— Не смій розв'язувати галстука, не розстібай жилета... — наказувала дружина.— Це ж скандал... Перед його імператорською величністю ти маєш бути, як перед богом... Ти не повинен навіть думати при монархові того, що мені допіру сказав... Не смій і слова йому про це мовити... Ти ж знаєш, що він Пушкіну зробив... Не смій, батечку!..

— Не бійся, голубонько! Не бійся,— запевнив Тропінін.— Адже на роботу їду, а не баляси точить... Я німий для своєї натури. Зоставайся здорова і жди мене до вечірнього чаю...

Дружина провела його до вихідних дверей, поцілувала перед порогом у чисто виголену й напудрену щоку, і коли Тропінін виходив, перехрестила його в спину, низько вклонившись. Крізь вікно вона бачила, як він пройшов до імператорської карети з позолоченими вензелями на дверцятах, яка стояла біля ганку. Згорблений і весь сивий, Тропінін сів у карету, і вона, під охороною кінних жандармів, рушила до палацу. Шестерик білих коней, запряжених цугом, мчав глухими вулицями, жандарми розганяли перед ним дітей і випадкових перехожих, які зупинялися серед вулиці, побачивши монарший виїзд на цій глухій околиці. «Наче пожежна команда їде», — подумав Тропінін, присуваючи до себе горіхову скриньку з фарбами.

По широких мармурових сходах, повз струнких гренадерів з особистої охорони царя, що нагадували кам'яні стагугі, художника провели до просторої вітальні. Назустріч йому вийшов граф

Бенкендорф, начальник таємного Третього відділу імператорської канцелярії. Тропінін одразу впізнав його з багатьох бачених досі портретів, як тільки той тихо вийшов з-за столу, втупивши в нього гострі, маленькі очі, що пронизували все на своєму шляху, нагаваючи холод на людину.

— Вітаю вас, пане Тропінін. Вам його величність зробив велику честь, запросивши до себе,— сказав він, беручи художника за лікоть.— Прощу роздягнутися тут.

— Дякую, ваша світлість,— чемно відповів Тропінін.

Бенкендорф побачив у руках художника поліровану скриньку і, підозріливо змірявши її оком, запропонував:

— Залиште тут і свої речі... Їх потім принесуть вам, разом з мольбертом.

Два царедворці в гаптованих золотом камзолах, вихопивши з рук Тропініна скриньку, циліндр і плаща, зникли за важкою чорною шторою, що висіла на дверях. Тропінін зморщив лоба, озираючись довкола.

— Прощу вас, пане,— сказав Бенкендорф і повів його далі, в кабінет царя, куди вони зайшли без стуку. Варта стала набік, розчинивши перед графом двері.

В кабінеті було порожньо. Між двома венеціанськими вікнами стояв широкий різьблений стіл з чорного дерева, полискуючи свіжим лаком. На столі під високим скляним ковпаком височіла фігура російського солдата в новій літній формі, з повною бойовою викладкою і рушницею при нозі. Солдат був, мов живий, втілюючи в собі всю муштру Аракчєєва. Під другим скляним ковпаком стояв годинник з фарфоровими янголами над циферблатом. У поставці з червленого кавказького срібла стриміли гусячі пера, проти сонця мінився пузатий кришталевий каламар. Попід стінами йшов довгий ряд сап'янових крісел, що стояли на рівній відстані одне від одного, мов солдати в строю. Паркетна підлога в сосонку була густо навощена і блискотіла, мов дзеркало. По ній було навіть боязко ступати.

— Даруйте мені, пане художнику,— промовив Бенкендорф,— але його імператорська величність не зможе вам довго й безперервно позувати. Великі державні справи не дозволяють цього. Ви повинні робити портрет, пам'ятаючи цю обставину... Можливо, вам доведеться його закінчувати в своїй майстерні, отже, ці найдорожчі хвилини присутності імператора ви маєте використати з усією ефективністю.

— Я передбачав це,— сказав Тропінін.

— Не виключена можливість, що імператор під час вашого сеансу буде займатися державними справами,— повідомив Бенкендорф.— Отже, прощу в цей час не дуже нагадувати його

величності про свою присутність, бо це завдало б великої шкоди...

— Розумію, ваша світлість,— покірно, але байдуже сказав Тропінін.

Два царедворці внесли мольберт і полотно, поставили біля Тропініна його скриньку з фарбами і нечутно зникли.

— Прощу приготуватися. Я піду доповідати про вас,— сказав Бенкендорф і, показавши вузьку, сутулу спину, вийшов у бічні двері.

Василь Андрійович боязко озирнувся по кабінету, і якийсь холодок пробіг по його спині, коли він спинив свій погляд на різьбленому столі з чорного дерева. Може, за оцям дубовим столом і було підписано смертний вирок декабристам. Цей німий і чорний стіл, забризканий кров'ю, гідний майстерного пензля, як і його володар, імператор всеросійський! Коли б оці стіни могли заговорити людським голосом і розповісти про все, що вони чули з царських вуст... О, тоді багато б чого стало зрозумілим і для нього, Тропініна. Але стіл німий, стіни кам'яні. Вони не скажуть про все, що бачили і чули.

Тропінін ставить полотно на мольберт і, розкривши скриньку з фарбами, з обуренням розводить руками. В скриньці все перевернуто догори дном. Всі пакетики з фарбами, що лежали в порядку за кольорами, безжально переплутано, пензлі розсипано, середнє дно скриньки перевернуто навиворіт, італійські вугляні олівці і крейдяні кольорові квадратики зсипано в одну купу. «Шукали бомби! — думає Тропінін.— Яка підлота... У мене в фарбах бомба! Погані ж ваші справи, панове, коли навіть мені не довіряєте! Дуже погані справи!» — Він швидко перекладає в скринці все на свої старі місця, витирає чистою ганчіркою забруднену під час обшуку палітру і тихо зітхає.— «Навіть таємного обшуку не вмієте тихо зробити... Скрізь пальці видно...»

Відчиняються бічні двері, і до кабінету повагом заходить Микола Перший. На ньому лаковані високі ботфорти, білі лосини і чорний мундир з великими еполетами. На грудях аксельбанти і ордени, на ший масивний золотий хрест з мечами. Він ступає якось навшпиньки, гордо підвівши голову, ніби хоче здатися вищим, ніж є. Так і видно, що він прагне зачарувати художника з першої хвилини. Не звертаючи увагу на художника, цар проходить до свого столу і лише тоді повертає голову до Тропініна.

— Добрий день, пане Тропінін,— каже він, вітаючи художника легким кивком голови.— Коли ви готові, то почнемо...

— Так, ваша імператорська величність,— вклоняється Василь Андрійович і застигає в покорі біля свого мольберта.

— Прошу,— каже цар і сідає в глибоке, обтягнуте шкірою крісло, звертаючись до Тропініна: — Вам, пане, зручно буде так, чи, може, ближче сісти?

— Ні, так добре,— вклоняється Тропінін і починає швидко працювати.

На окреслений контур царського портрета вже лягають перші удари пензля, фарби на полотні оживають, вихоплюючи з темряви блискучі, насторожені очі самодержця, що занімів і вже втопився від сидіння. Одноманітно постукує маятник за склом, цар нетерпляче ворухиться в кріслі, позіхає, затуляючи пухкою долонею рота. Він стомився, сидячи в одній позі.

До кабінету заходить граф Бенкендорф і зупиняється біля порога, запитливо позираючи на годинника, що стоїть під стіною. Цар кидає на графа задоволений погляд, полегшено зітхає.

— Ваша величність, прибув міністр юстиції Дашков,— повідомляє граф.

— Приси, батечку,— байдуже махає рукою цар, встаючи з крісла.

Тропінін зупиняється з пензлем в руках і запитливо дивиться на царя. Микола помічас його занепокоєння, владно підводить руку:

— А ви працюйте. Я не буду особливо рухатись. Державні справи не можуть ждати, пане художник... Вся імперія на оцих руках,— і простягнув уперед випещені білі долоні, замилувався ними.

— Розумію, ваша імператорська величність,— вклонився Тропінін і знову почав кидати примруженим оком то на царя, то на своє полотно. Пензель легко торкався палітри, падовго припадаючи до полотна.

Увійшов міністр юстиції і зупинився перед царем, розкривши елегантну палку в сап'яновій оправі. Збоку, між ним і царем, став граф Бенкендорф. Цар потиснув міністрові руку і знову сів у крісло, злегка кивнувши головою, щоб той доповідав.

Таємний радник його імператорської величності, статс-секретар, міністр юстиції і кавалер Дмитро Васильович Дашков, поважно прокашлявся і, виразно промовляючи кожне слово, почав читати:

«Самое дело о разбойничьей пайке Карманюка заключает в себе три тысячи; составленная из одного докладная записка изложена на восьмисот двух, а приговор более, нежели на четырехсот листах. Кроме сочинения пространной и краткой записок, обширного журнала и приговора, количество преступников, к делу сему прикосновенных, разнообразные их противозаконные действия и разные степени их виновности, о чем надлежа-

ло Правительствующему Сенату постановить заключение, вынудило экспедицию для точности и ясности доклада и избежания упущений составить еще особый краткий список подсудимых, который заключал бы в себе все существенные обстоятельства преступления, каждым совершенного, улики и доказательства виновности, приговоры о том двух судебных инстанций и мнение начальника губернии, словом, краткую, но весьма верную картину дела, начертание которой требовало, так сказать, изучения всего производства и было необходимо для положения сенатской резолюции о каждом подсудимом... Сии причины, а между ними особенное количество подсудимых по настоящему делу, состоящее из 138 человек, частью содержащихся под стражей, частью находящихся на свободе, из коих о каждом Сенатом постановлено заключение, препятствовали ранее привести дело о разбойничьей шайке Карманюка к окончанию по Сенату и представить на утверждение приговор, осуждающий к телесному наказанию и ссылке в Сибирь простолюдинов...»

Цар насупив брови, очі його швидко забігали і зупинилися на виліпленому рожевому янголяті, яке прикрашало плафон.

— Як це все неприємно. І чому Сенат так довго затримує?

— В Сенаті, ваша величність, назбиралося багато справ,— пояснює міністр.

— Могли б прискорити. Вони повинні, нарешті, знати, що Подолія лежить надто близько біля Варшави і дві іскри можуть спалахнути одночасно в цьому пороховому погребі. Я б дуже не хотів цього спалаху для Російської імперії,— зітхнув цар.

— Ваша величність,— поклонився Дашков.— Я передам Сенату височайше повеління. Справу цього Карманюка буде прискорено.

— Передай, батечку, дуже тебе прошу,— цар позіхнув і зата-рабанив гострими нігтями по лакованій ручці крісла.— Одначе я б хотів знати, чого він хоче, цей, як його...

— Карманюк,— услужливо підказав міністр.

— Так. Карманюк,— повторив цар.— Яка в нього освіта, де він учився, і, взагалі, в чому справа.

— Він хлібороб, із кріпаків, освіти ніякої, досі підписується хрестиком. Але справа йде про збройний бунт, про знищення кріпосного права. Серед простолюду це виглядає, приблизно, так: бог сотворив одного Адама, вільного і незалежного, а пани і монархи зробили з божого Адама двох Адамів: пана і раба. Треба знищити Адама-пана, а залишити Адама того, якого сотворив бог, вільного і щасливого,— пояснив Дашков і вклонився.

— В поході проти Наполеона він був? — приховуючи лють, запитав цар.

— Ні, ваша величність. Він біглий солдат,— поклонився Дашков.

Бенкендорф тихо дзенькнув острогами, додав:

— Тричі втівав з каторги, з Сибіру, дістав чотири тисячі шпіцрутенів, тричі клеймований каторжним клеймом на лобі... Але не кається...

— Але тепер, маю певність, його впіймали? — блиснув очима цар.

— Ні, ваша величність,— тихо вимовив Дашков.

Микола схопився з крісла і підійшов до столу. Спершись ліктем на спинку різьбленого стільця, наказав:

— До смертної кари через повішення! Це збройний бунт! Поляки підводять голову, а тут знову цей Карманюк!..

Тропінін схопився за мольберт і широко розставив ноги, щоб не похитнутися. В очах попливли каламутні кола, застилаючи і царя, і обох міністрів, і біле полотно, на якому виростав портрет самодержця. Десь з глибини спогадів виринула баба Горпина і тремтячою рукою простягала йому Кармалюкових сто злотих, потім з'явився тихий Опанас, і ледве чутна мелодія його пісні забриліла в ушах, наповнила своїм звучанням цей холодний і неприступний кабінет, в якому, наче чорна труна, височів різьблений стіл, мертво постукував за склом маятник і стояв закам'янілий цар. Пісня дужчала, здається, розливалася вже по лудьких коридорах, і Тропінін пригадував її слова:

За Сибіром сонце сходить,
Хлопці, не зівайте...
Та на мене, Кармалюка,
Всю надію майте.

Василь Андрійович метнув гострим поглядом на царя і, побачивши його великі, округлені очі, в яких стояв холодний скляний блиск, швидко почав змішувати фарби на палітрі. Пензель грав у його руках, блискавично торкався палітри і лягав на полотно. Очі на портреті ставали округліші, наливалися кров'ю, поблискували холодом і безумством, нагадуючи чимось образ Миколи Чудотворця, що його малював художник у церкві пана Ханенка. Як це давно було! Василь Андрійович округлює рідкуваті царські брови, кладе під ними глибоку тінь, і очі поступово засвічуються, в них пробивається щось схоже на життя, але дивляться вони з портрета мертво й холодно, наче німі жерла зведених пістолів, що їх спрямувала чиясь безжальна рука в людське серце. Швидко, не гайся, Василю Андрійовичу, клади цей тупий блиск на полотно, бо скоро цар знову сяде в крісло і задрімає... Пензель чіпає зеленкувату фарбу, торкається чорної, і царські очі скаженіють, у них захолов переляк. Художник кладе жовтувате

білило на вузький лоб, проходить пензлем по щоках, фіксуючи на випеченому обличчі сліди хворобливого рум'янцю. Цар ще стоїть перед міністрами, і його глухий, роздратований голос лунає в кабінеті:

— Піймать! Повісити! Решту — в Сибір!..

Міністр юстиції Дашков покійно схиляє голову, відступаючи крок назад. Граф Бенкендорф сопе в їжакуваті вуса, стискує кулаки, і права його щока починає сіпатися.

— Але, ваша величність, я поїду, — вимовляє він.

— Ніяких «але»! — обриває його цар і стомлено сідає в глибоке крісло. — Вам, граф, їхати для цього в Малоросію непотрібно. Це ганьба для Третього відділу і всього жандармського корпусу. Коли ви поїдете туди, це остаточно підірве ваш престиж, принизить вашу гідність. Вони в Європі знову скажуть — Третій відділ безсилий погасити вогонь на цьому проклятому вулкані, який названо Королівством Польським...

— Я не про те хотів, ваша величність, — виправдується Бенкендорф.

— Мовчіть! — наказує цар. — Я вас знову запитую: у нас, зрештою, є Третій відділ і його жандармський корпус чи нема? Єсть його сітка і агентура там, на Подолії?

— Єсть, ваша величність, — вклоняється Бенкендорф.

— Так повеліть же їм від мого імені. Щоб я більше не чув про цього, як його там? — нервово поводить плечима імператор.

— Карманюк, ваша величність, — послужливо підказує Дашков.

— Так! — рішуче ляскає рукою об коліно цар, і луна від того виляску ще довго стоїть у похмурому кабінеті.

— Прошу, ваша величність, — показує рукою на годинника Бенкендорф.

— У вас є досвід ліквідації таємного товариства в Тульчині. Згадайте, хто привів до вас Муравйова-Апостола?

— Офіцер Майборода, — нагадує Бенкендорф.

— Ні... Я думаю, він уже не підходить. Картяр, п'яничка, — цар заперечливо хитає головою. — Треба розумнішого... Селянське середовище. Тут повинні діяти гроші, а може, навіть жінка... Я знаю характер своїх віроповіданих...

В кабінеті запала тиша. Дзвінок постукував маятник.

— Мені пора, — підводиться Микола Перший, стомлено витираючи хусткою великі краплі поту на жовтому лобі.

Тропінін швидко кладе останні мазки на полотно, майже заливає царські груди золотом на еполетах, аксельбантах, по всіх орденах. Тупе, задерев'яніле обличчя імператора в тому сріблій золоті, що сяє на грудях і плечах, стає ще холоднішим і пону-

рішим. На ньому тільки очі палахкотять якимсь нелюдським, майже божевільним вогнем. Василь Андрійович ще раз звіряє свою копію з живим оригіналом і, полегшено зітхнувши, відходить убік.

— Спочинь і ти, братець. Закінчиш іншим разом,— каже йому імператор.— Хай тут усе так і стоїть...

— Ваша воля,— вклоняється Тропінін і накриває білим простиралом мольберт, прибирає горіхову скриньку з фарбами.

— Можеш іти,— злегка киває головою на прощання цар, і Тропінін виходить.

За порогом його підхоплюють під руки два царедворці і проводять до самої карети.

Хай шаленіє самодержець. Тепер йому віддано за все разом. І за Кармалюка, і за декабристів. Василь Андрійович відбив на полотні все, що міг. Він уже не бачить і не чує, як Микола Перший жмакає біле простирало, кидає його від злості на блискучий паркет і топче ногами.

— Крамола! — кричить він на Бенкендорфа і Дашкова.— Я сам дізнаюся, хто він такий, цей художник! Як ви сміли запросити його до палацу, не знаючи, що робиться в його чорній душі?!. Відповідайте!..

— Ваша імператорська величність,— пояснює Бенкендорф.— Все було перевірено. Він найчистіший з чистих. Жодного вільнодумства не помічено. Він вірний раб вашої імператорської величності. Всі агентурні дані за це... Я головою ручусь... Портрет ще не закінчено, і він виправить його...

— Забрати геть! — показує рукою на мольберт цар.— В тайну келію під замки. Ключа мені, щоб нога людська не ступала там... Такі речі належить віддавати вогню!.. Боже мій, яке зухвальство!..

47

Тимко Гречка лежить горілиць у високій отаві, і йому здається, що навколо зникли поля і ліси, тільки небо глибоке стелиться над землею і його виднокруг сходиться в стрілах високої отави. Отава вигналась на панському лузі в коліно, і Тимкові не видно за нею ні села, що бовваніє на сході, ні густої стіни жита, що підступила до самої дороги, похиливши важкий колос. Кармалюк лежить поруч, підперши долонями колюче підборіддя.

— А тебе, Тимку, не впізнали? — запитує він.

— Ого! — гордо всміхається парубок.— Щоб мене та впізнали? Дамся їм на влови, хай ждуть! Там народу тьма-тьмуца стоїть. Декоتری й ночують під брамою. Ждуть, може, когось ви-

пустять з тюрми і він розкаже, як там живуть. Добре ж знають, що нікого не випустять, а от ждуть. Дивні якісь люди стали...

— А тебе питали, хто ти такий, як передачу оддавав? — знову запитує Кармалюк.

— Питали. Я сказав, що брат, — хвалькувато каже Тимко.

Кармалюк хитро підморгує до нього, але Тимко не бачить того.

— Брат, значить? — перепитує Кармалюк. — А що ж подумав Ганна? Вона ж не знає, хто їй передав оте все...

— Як-то не знає? — дивується парубок. — Я написав...

Кармалюк голосно сміється, хитаючи головою. Та як же і не сміятися. Тимко написав! Та він же зроду пера в руках не держав.

Парубок не витримує, повертається горілиць.

— Дяк мені написав, он як було, і сміятися тут нема з чого, отамане! — ображено каже він.

— Так у тебе вже й дяки свої завелися? — ляскає Тимка по плечі Кармалюк. — Ой, гляди мені, парубче!..

— А чого глядіти? — гуде понурий Тимко. — Той дяк, що писав, такий мій, як і ваш. Ішов я лісом, аж бачу — їде возом. Ну, я забіг наперед та під місток непомітно. Коли він на місток виїхав, я вискочив. Коня за недоуздок, а йому — стій! Злякався він, а як почув про Кармалюка, то мало не впав. Він мені й написав на хустці, де була посилка: так і так, мовляв, передайте в жіночу камеру Ганні від брата Тимка. Він ще й підвіз мене до самого Летичева, і я сказав йому: коли хоч слово кому бовкне про мене — нехай же одразу й висповідается та причаститься...

— Добре сказав. Молодець! — хвалить парубка Кармалюк.

Тимко задоволено усміхається, знову перевертаючись ниць. Всі новини він уже встиг розповісти отаманові ще в дорозі, як пробивалися на оцей луг. Мирона Волошку ще й досі держать у тюремній лікарні. Ганна з Тетяною сидять в окремій камері. А люди під тюремною брамою всяке гомонять про Кармалюка. Одні називають його чародієм. Кажуть — намалює він крейдою човна на тюремній стіні, і одразу розступляться стіни, вода кругом захлюпоче, і Кармалюк знову попливе на човні з тюрми, так що й варта не почує. Інші оповідають, що Кармалюк вже не ходить по землі, а перекидається з дерева на дерево в лісах, і через те його не можуть упіймати пани. Дивні люди! Ну який же він чародій? Хотів Тимко сказати людям під тюрмою всю правду про Кармалюка, дуже хотів, та побоявся. Там серед людей «круки» з тасмною поліцією нишпорять і підслухують кожне слово, пантрують за всіма. Тепер їх чогось розплодилось, як тих комарів на болоті.

Сонце поволі хилиться до землі, спадає спека, і вони лежать якийсь час мовчки, думаючи кожен про своє. Скоро звечоріє, підуть у село люди з панського лану, і можна буде рушати далі в дорогу. Вже не так і багато тієї дороги. Перед світанком вони будуть на головчинецьких полях.

— Отамане,— озивається Тимко,— хочу запитати вас про одне діло.

— Злову щось надумав? Питай,— каже Кармалюк.

Збуджений Тимко зводиться на лікті, в очах вогник загорівся.

— А що, коли б люди самі собі царя вибрали? Не такого, як тепер, а справжнього, народного царя? — запитує він.

— Який же то цар з простого кріпака? — дивується Кармалюк.

— Ну, такий, що за простолюдом руку тягтимає... Наш цар,— пояснює Тимко.

— Ні! — заперечує Кармалюк.— Цар має бути грамотний, мусить усе знати... Де ти такого знайдеш?..

— А от, коли б вас царем вибрали? — раптом винаює Тимко.

Кармалюк одразу притихає, збитий з пантелику несподіваним запитанням. Багато прожив він літ, а таке ніколи й на думку не спадало. Тимко завжди щось вигадас і приченяться. Хоч лай його за це, хоч кричи — не відстане. Царі переходять з роду в рід, а він верзе казна-що...

— Мене, Тимку, не виберуть,— сміється в густі вуса Кармалюк.

— А от, коли б вибрали, тоді що? — не відступає парубок.

— Та одчепися ти від мене, хлопче! Що тебе вкусило? — відмахується Кармалюк і хоче звести розмову на щось інше.

Тимко його не слухає, лягає грудьми на траву і, не підводячи голови, починає тихо розмовляти сам із собою. Слова його м'які, лагідні, і він вимовляє їх протяжно, немов наспівує:

— І настане такий день, коли прокинуться люди, а по селі звістка літає: Кармалюк царем став. По всіх церквах у дзвони дзвонять, люди пісень з радості співають. Страх, що робиться по всім Поділля! Вже почули ту звістку в Сибіру каторжани і кайдани на собі розбивають, в далеку дорогу у рідний край збираються. Кармалюка просять до царського палацу.

— А де ж той палац мій стоїть? — серйозно запитує Кармалюк.

— У Варшаві, отамане,— не задумуючись, відповідає Тимко.— Але він не хоче йти з Поділля, бо кругом усе тут рідне й дороге йому. Наказує він своїм царським слугам будувати хороми серед лісу над широким битим шляхом, щоб у ті царські хороми мав право безборонно заходити кожен чоловік, який кривду якусь має...

Кармалюк перепиняє Тимка і, в тон йому, мрійно продовжує:

— І заходить бідний чоловік у ті царські хорони, а Кармалюка вже й немає там. Отруїли його чи, може, задушили царські слуги разом з панамі та шляхтою. І вже знову дзвонять по всіх церквах дзвони, рівними шпалерами повсюди солдати стоять... Новий цар багатого панського роду бере в руки закривавлену корону, на голову одягає... Справжній цар, такий, як панам треба... Папи людей назад у ярма запрягають, арештантів ловлять по всіх дорогах, в залізо кують... Отаке, парубче, було Кармалюкове царювання...

Отаманів голос звучить на високій ноті, дужчас, наростає, і Тимка від того звучання проймає несподіваний страх. Парубок дивиться в лясні й широко відкриті Кармалюкові очі і бачить у них глибоку синяву бездонного неба, навіть хмаринки білі примічає. В зіницях спалахують сліпучі іскри і нагадують Тимкові гостру блискавку, що розтинає хмари.

— Чого ж ти мовчиш, Тимку? — озивається зовсім тихо Кармалюк, обіймаючи за плечі парубка.

Але Тимко заплющив очі, сховав обличчя в запашну траву. Він лежить нерухомо, увесь зіщулений і принишклий.

Поволі над полем спадає вечір. Хмарою зринають комарі, наповнюючи повітря дразливим дзижчанням. Над шляхом осідає їдкий пил, сірий і каламутний, бо сонце давно закотилося за ліс і не червопить курної дороги. З панського лану пройшли останні жемці, заслівавши журиливої пісні. Що далі йшли жемці, то все тихішою ставала пісня, так, ніби її глушила синя темрява ночі.

— Тимоме, нам пора, — торкає за плече парубка Кармалюк. — Не журися, хлопче, і на мене не гнівайся. Ти ж сам і почав ту розмову.

Парубок підхоплюється на ноги, і вони обоє рушають лугом, тримаючись обіч густого жита. Тимко ступає за Устимом, зриваючи дрібні колоски. Він старанно мле їх на долоні, вибирає воскове зерно і кладе в рот. Жито приємно хрумтить на зубах і солодко пахне.

— Здуру я оте все затіяв, — кидає Тимко навздогін Кармалюкові. — Наслухався казок у дитинстві та й почав плести хармани про царя... А воно, бач, як проти мене обернулося... Хай його грім на широкій дорозі поб'є, того царя!..

— Я давно так думаю, хлопче, — озивається Кармалюк, і вони повертають з луку в жита, на зарослу лінію, що пролягає повз короткі гони.

В дорозі мишає ніч, і на зорі вони добираються на головчинецькі сіножаті, що лежать під самим лісом. Пізно, як і завжди

в жнива, сходить місяць, освітлюючи безлюдне поле і заслане серпанком ночі тихе село.

Кармалюк зупиняється на обніжку під розложистою грушею і стоїть, потупивши очі. Дика груша шелестить на вітрі цупким листом, погойдує рясними плодами.

— Оце, Тимку, і єсть моє поле,— зітхає Кармалюк.— Бач, яка груша вигналась. Це я її садовив з покійним батьком, ще як хлопчиком був. Вивезли на поле гній весною, а в гної пагінець груповий ріс, так ми його й приткнули отут на обніжку. Добра, бач, груша виросла!..

— Дика груша скрізь виросте,— позіхає Тимко.

Кармалюк пригортає до себе парубка, обхопивши його рукою за високий стан. Він дивиться примруженими очима на своє село і часто й глибоко дихає. Може, притаєний шелест дикої груші нагадає йому далеке дитинство, таке веселе і безтурботне, а може, дві тополі, що високо звелися над селом, навівають спогади про синів. Ті тополі ростуть біля його хати, над криницею.

— Дивись, хлопче, на оті тополі,— простягає Кармалюк руку до села,— коло них моя хата стоїть. У воротах вони ростять, біля криниці. Стара вже хата, давня...

— Чудасія мені з вас, отамане,— знизує плечима Тимко.— Чого ж нам довго роздумувати, раз так? Перескочимо поле — і вдома. Я проберуся в село городами і все розвідаю потайки. А тоді й ви, коли безпечно, підете... Тут же рукою подати... Синів побачите, невістку... Ходімо... Я буду чатувати на городі біля хати...

Кармалюк затримує парубка, що вже поривався йти, пригинає його за плечі до землі, і сам сідає біля нього, простеливши свитку. Вийняв з-за пояса обидва пістолі, розстебнув широко череса і поклав коло себе. Червоний місяць плив низько над землею, кладучи їм на обличчя холодний і тьмянний бронзовий полиск.

— Не можна нам у село, Тимку,— каже Кармалюк.— Вони вже дізналися, що я був на похороні Марії, що синів бачив уночі, і тепер скрізь ще більшу варту поставили. Солдатів у маєток нагнали повно. Ждуть мене вони і день і ніч. Перебудемо й тут до ранку, а вранці сини сюди прийдуть. Ми про все у них дізнаємося. Мої сини на зорі встають, а тепер субота, день кріпацький. Кожен вийде на своє поле, от і вони прийдуть до цієї груші...

Тимко дрімає, поклавши голову на долоні, Кармалюк вартує його сон. На сході займається червоняста смуга і котить аж у небо блідо-жовтий полиск ще схованого сонця. Поволі тоне імлістий серпанок, і на горбку коло села сіріє покручена дорога. По тій дорозі скоро рушать перші женці. Кармалюк не зводитиме очей з дороги. Своїх синів він упізнає ще здала. Вони йтимуть усі вряд, поважно похитуючись з грабками на плечах. Остан з

Миколою, а Марина, певно, з онуком на руках — за ними. Не буде тільки старшого Івана серед них — ще й досі він у тюрмі. Вони прийдуть на поле, складуть під грушею свої пожитки і стануть у гони. Марина посадовить в холодку сина і почне в'язати снопи слідом за косарями. Микола, часом, допомагатиме їй. І ніхто з них не догадається, що ген там, де кінчається їхнє поле, під лісом, у рові, сидить їхній батько. Устим навмисне піде звідсіля у рів і там заховається, а як сини пройдуть по одній ручці і зупиняться над ровом перекурити, Кармалюк гукне їх до себе. Він обов'язково візьме косу в Остапа і сам пройде рідним полем кілька ручок, через усі гони. Нехай подивляться, як косить їхній батько. Він ще не забув тієї роботи. Так до вечора вони все жито выкосять.

Кармалюк будить Тимка. Дорогою від села вже йдуть перші косарі і в'язальниці. Кожен повертає на своє поле, і скоро над колосистим ланом то там, то тут виринають солом'яні брилі, квітчасті хустки, очіпки. Дорога поволі затихає, женців на ній іде щоразу менше, і скоро зчервонілий від сонця пил спадає зовсім. Де ж його сини? Чом забарилися так пізно? Над полем стоїть приємний дзенькіт заліза, коси видзвонюють тонку і голосну пісню, а синів і досі нема.

Нарешті з долини виринає ще один гурт женців. Частина з них повертає вбік до лісу, а ці троє йдуть до Кармалюкового поля. Устим шарпає Тимка за рукав, і вони ховаються в житі. Щоб не толочити збіжжя, йдуть обніжком, часто озираючись на дорогу. Але що це? Де ж, нарешті, його сини? Старий Опанас, батько Маринин, його жінка підходять до його поля. Марина, дочка їхня і невістка Кармалюкова, кладе на рядно сонного сина. Вони стоять якусь часинку мовчки, похиливши голови, а тоді Опанас гукє до Марини:

— Бог тобі на поміч, дочко,— і йде з жінкою убік на своє поле.

Спочатку Кармалюк бачить їх над житом, але потім вони заходять у долину, і їх вже не видно. Марина стинає серпом першу, другу і третю жменю рідкого стебла і, не розгинаючись, кидає його вбік.

— Стривай, сину,— запально шепотить до Тимка отаман.— Ти ж нічого не знаєш. Посидь у житі, я сам піду і все розпитаю в неї... Може, моїх синів на панщину погнали сьогодні?..

Він пригинається низько над землею і повзе обніжком до груші. Ось він уже зовсім близько, прогортає руками високі стебла. Ось він, нарешті, став перед Мариною, старий і розпатланий з торбою через плече.

— Ой! — скрикує лячно Марина, і блискучий серп падає в неї з рук.

— Марино! Доню моя,— кидається до неї Устим.— Схаменися, це ж я прийшов до вас...

— Свят, свят! — хреститься Марина і відступає. Вона опановує себе поволи і, протираючи очі, впізнає Кармалюка. Спочатку його орлиний ніс, потім блакитно-прозорі очі. Тепер вони глибоко запали під кудлатими бровами, але їхній блиск, палкий і лагідний, достоту такий, як і в Івана. Так і є, це насправді він, старий Кармалюк, прийшов. Марина від несподіванки опускає довгі вії, ніби боїться глянути на нього. Дві великі сльози котяться з її очей і застигають на гарячих потрісканих вустах. Марина міцно зціплює зуби, але сльози самі течуть з очей пекучим струмком по обличчю, і вона не витирає їх.

— Забрали і їх обох,— схлипує Марина.— В тюрму забрали, одразу за Іваном. Миколу вільного повели, а Остапа закували... Одна я тепер, тату...

Кармалюк схиляється над онуком, сторожко озираючись на шлях.

— Чого ж ви озираетесь, тату? — запитує Марина.

— Таке моє життя, дочко. Лихих людей чатує,— зітхас Кармалюк.

— Не бійтеся, вони ще вночі усі виїхали з села,— буйдуже махас рукою Марина.

— Хто виїхав? — дивується Кармалюк.

— Стражники, поліція і військо. Всі виїхали, хто на вас, тату, чатував тут день і ніч. Вони думали — прийде Кармалюк до своїх у гроті, як тоді на похорон жінки приходив, а вони його одразу і вхоплять, та й знову в залізо закують... А воно бач, як виїшло. Ждали, ждали та й жданики поїли,— засміялася Марина.

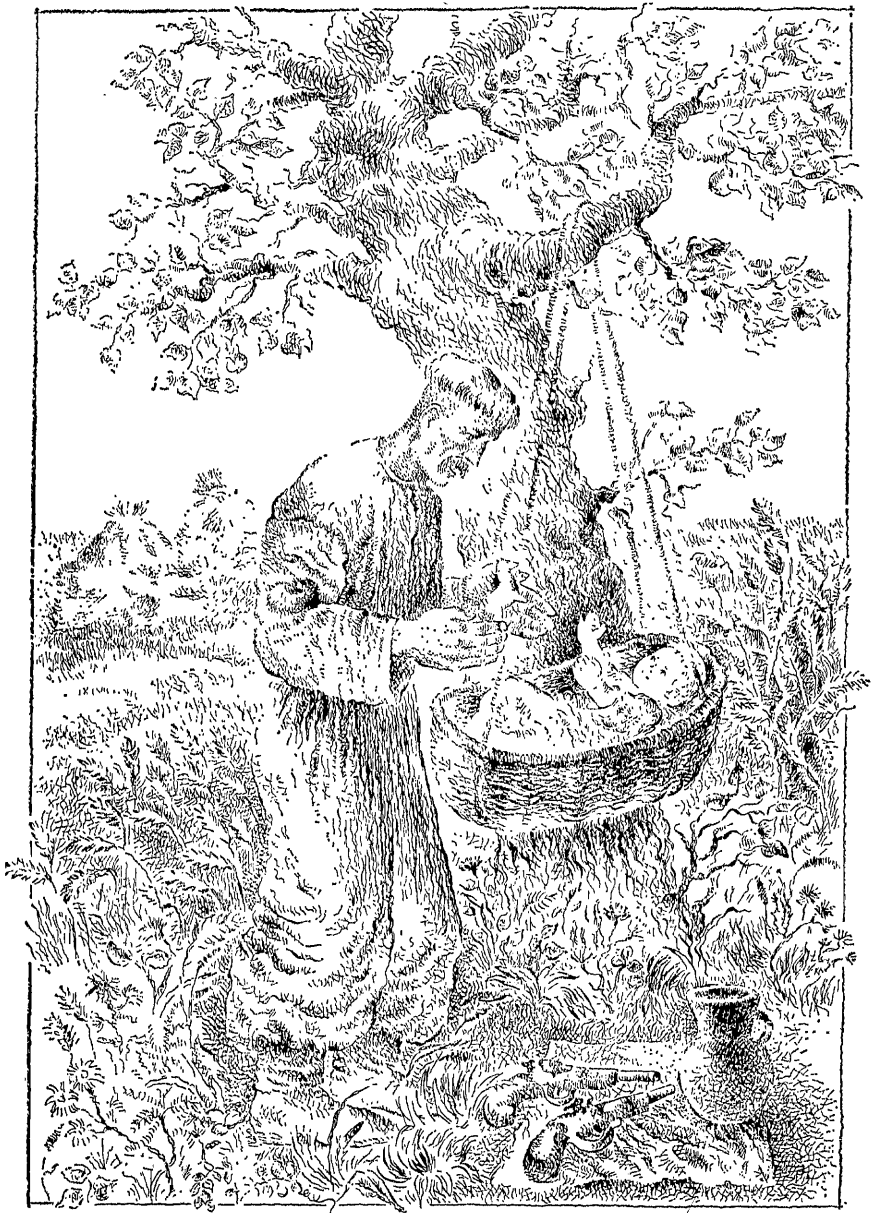
— Куди ж вони і чого поїхали? — запитав отаман.

— Десь аж під Кам'янець старий. Кажуть, тату, нібито почато на вас велику облогу по всіх лісах і селах. І наш пан Ханенко з ними поїхав і всіх своїх гайдуків та осавулів з прикажчиками забрав із собою. І собак на псарні всіх забрав. Наче на полювання вирядився. Так що тепер у селі їх нікого нема. Не бійтеся, тату!

— А я і не боюся, дочко,— розправив плечі Кармалюк.

— От і гаразд, татуню! — сплеснула в долоні невістка.

Вона оповідає Кармалюкові, що його синів забрали до тюрми невдовзі після похорону Марії. Напевно, хтось підгледів тієї ночі Кармалюка в їхній хаті, коли він говорив з синами. Хіба мало тепер у Головчинцях шляхти паршивої розвів пан Ханенко!

Кожен шляхтич ненавидить Кармалюка за те, що він на пана повстав, за те, що іншої віри... Всякий шляхтич себе паном величає. А який то пан, відомо. Це той пан, що в соломі спить, зубами ськається, або при місяці воші б'є... Такі за золотого готові батька рідного продати. Вони королівства Польського хочуть, а українські хлопці щоб були в них бидлом, кріпаками і робили на них... Марина чула від людей, що забрано братів за батька. Пан Ханенко казав у церкві, що доки не скориться Кармалюк, його синів не випустять з тюрми. Там вони й зогниють! Може, їх і на каторгу в Сибір поженуть скоро. Хто його знає, як воно далі буде!..

— Пан наказав осавулам пильнувати нашого поля,— бідкається Марина.— Не маю права я чужих людей просить, щоб помагали мені оце жито вижати. Сама мушу жати... Добре, якось вижну, а хто ж снопи привезе до хати, раз пан не велить?.. Коня нема... Чи самій запрягатися у воза... Навіть батько рідний не має права ступити на моє поле... Що я, одинока, тут зроблю, скажіть мені?.. Добре хоч гайдуків сьогодні в полі не видно.

— Нехай він собі ліктя вкусить, той пан,— не витерпів Тимко, вийшовши з жита.— Ось візьмемо та й викосимо зараз. От що буде!

— Таки скосимо, Марино. Скосимо, дочко,— каже Кармалюк, розв'язуючи торбу. Він обережно вийняв з неї шматок квітчастого краму і подав Марині, потім поклав їй до ніг нові черевики на гудзиках, велику хустку-кам'яничку. З широкого череса висипав на долоню добрий десяток червінців і поклав їх на хустку.

— Візьми, дочко, та не признавайся, хто тобі їх дав,— промовляв Кармалюк.— Носи на здоров'я і гроші ці трать сміливо... Поки я живий, ти не загинеш... Тільки онука мені доглядай!..

І вийняв з торби дві дитячі сорочечки, облямовані мережкою, оксамитові дитячі штаниці, а за тим почав витягати цяцьки: скляного коника, шматок стрічки і якісь блискучі брязкотельця, дерев'яну скриньку, оздоблену сріблом. Онукові все.

— Ой боже мій! Нащо ви стільки всього?... Люди побачать і догадаються,— сплеснула в долоні Марина.

— Не бійся, люди не викажуть. А шляхти в хату не пускай,— порадив Кармалюк, і вони, поки спала дитина, всі втрьох взяли до роботи.

Коса, яку Марина принесла від батька, була одна, і косили жито позмірно. Дві ручки Тимко, дві — Кармалюк. Вони косили, вона в'язала скопене. Щоразу, передаючи Тимкові косу, Кармалюк поспішав у холодок під грушу, до внука, і радісно бавив його, обдаровуючи все новими й новими іграшками. Нива швидко оголювалася. На полудень до них мав прийти Опанас, але вони його не діждалися. Вони навіть не встигли присісти й до їжі. Ви-

хором з трьох боків налетіли на них два панські осавули, відриваючи дорогу в ліс. Перший помітив їх Тимко. Він кинувся навперейми передньому і миттю схопив за недоуздок його коня. Голосний свист розітнувся полем, вдарив луною в лісі. Кармалюк, тримаючи наготові пістолі, поспішив до Тимка. Побачили в нього зброю осавули, але не злякалися,— дужче стали насідати, але коли отаман підбіг до них зовсім близько — вони наче завмерли, безпорадно опустивши руки. Перед ними стояв справжній Кармалюк, грізний і невловимий, на якого вийшло військо, зібралася вся поліція. Сумніву не було. Перед ними стояв він, Кармалюк. Його два пістолі дивилися беззбройним осавулам у вічі, із кожного їхнього дула віяв смертельний холодок.

Все сталося так раптово і несподівано, що гайдуки враз отетеріли з переляку. Вони ще вночі разом з усією облавою на Кармалюка вирушили під Кам'янець. Але в дорозі пан Ханенко раптом згадав, що забувся взяти з дому заповітне барило старого вареного меду, яким давно хотів при нагоді похастувати губернатора. От він і послав двох гайдуків за тим барилом. Гайдуки, їдучи через поля, побачили на ниві Кармалюкової невістки якихось косарів. Вони думали, що то свої односельці, і вже смакували свою поживу. Аж на тобі! Перед ними виріс сам Устим Кармалюк. Коли б знаття, що це він косить, то зроду б не осмілилися на нього йти. Чиста тобі халепа, щоб їй добра не було...

Кармалюк наказав, і осавули покійно злізли з коней.

— Коли я щезну в цьому лісі, робіть собі, що хочете,— звелів Кармалюк.— Але тільки прочую, що хтось мою невістку зачепив і онука — одразу прощайся з світом. У труні знайду!.. Так і своєму Ханенкові передайте! Чули?

— Чули,— глухо озвалися голоси.

— Тоді робіть, як я звелів,— сказав Кармалюк і скочив на коня.

— Будемо,— відповіли осавули.

Коні рвонули вчвал, помчали пових вершників у ліс. Осавули кинулися на дорогу. Вони пробігли повз Марину, навіть не помітивши її. Притиснувши до грудей сипа, вона стояла немов укопана на своєму обніжку. Перед очима двоївся затуманений ліс, шерехтіла свіжа стерня і розкидані по ній снопи. Снопів було багато, здається, безліч, і полічити їх Марина вже не могла.

Опівночі, коли весь острог спав і лише вартові перегукувалися за високими кам'яними мурами, Тетяну знову повели до канцелярії начальника тюрми. До її одиночної камери, як це було

щоначі, зайшов старший наглядач і підняв над головою стару поржавілу ліхтарню. То був знак Тетяні, щоб вона знову збиралася на нічну розмову до чиновника особливих доручень пана Непорожнього з таємного Третього відділу царської канцелярії, який офіційно називався жандармським корпусом. Під страшною присягою на святому евангелії Тетяна поклялася Непорожньому тримати у великій таємниці всі їхні розмови, повік не говорити про них ні Ганні, ні своєму чоловікові-вихресту, який уже добував свій строк у Сибіру на каторзі і мав скоро повернутися додому. Коли ж Тетяна порушить цю клятву, про це одразу дізнається Третій відділ, і її жде смерть на шибениці або, в кращому разі, довічна каторга в Сибіру. Вже на першій розмові Тетяна остаточно переконалася, що той страшний царський Третій відділ знає про неї і Кармалюка майже все і жартувати з паном Непорожнім дуже небезпечно, навіть смертельно. Він знав про Тетяну такі подробиці, від яких у шинкарки по тілу пробігав мороз і мало не зупинялося серце. Тетяна вжахнулася від цього всього, їй здалося, що пан Непорожній або святий ясновидець, або знається з нечистою силою. Інакше, як він міг так багато всього відати про пайтаємніші зв'язки й відносини Тетяни з Кармалюком. Того навіть її чоловік-вихрест та сестра Ганна не знали.

Наглядач присвітив ліхтарем у куток одиночки, де стояв дощатий тапчак і спала Тетяна. Але шинкарка не спала. Вона сиділа на брудному матрацику, що був рідко напханий старою мервою, зіпершись підборіддям на підібгані до самих грудей коліна. Благеньке ряденце закривало її округлі білі плечі, ховало від стороннього ока оголені пишні руки, спадаючи на дебелі, міцні ноги. Тетяна знову, як і щоначі, ждала приходу старшого наглядача і навіть не прилягала. По кам'яній стіні круг Тетяни густо кишіли, аж поруділи від крові, блощиці. Від них і рятувалася шинкарка, закутавшись благеньким ряденцем. Шкіра в тюремного наглядача мимоволі засвербіла, і він опустил ліхтарню, щоб не бачити бридких плям на стіні.

— Збирайся, молодице, на діяніє,— підморгнув він.

— Боже, чого вони іще від мене хочуть,— перехрестилася Тетяна і причаєсно, наче кішка, стрибнула на кам'яну долівку.

Тюремний наглядач, якому було наказано поводитися з Тетяною лагідно й обережно, незрозуміло здвигнув плечима:

— Нащо ти божкаєш? У нас тобі розкіш-воля, не те, що іншим. Тебе ж не водять ножами в катакомбу, де розпечені обценьки і шпичаки в ковальському горні, а під стелею дуба стоїть. Тобі чаю подають з білими сухарями, можуть і вина солодкого подати чи цукерок, коли попросиш... Мені про все наказано...

— Не треба. Нащо воно мені? Не рівня я панам. Очерет з верболозом ніколи не помиряться. Вони і без вітру сваряться. А ти хочеш мужика з паном помирить,— зігнула Тетяна.

— Я нічого не хочу. Я службу несучу. Маю шматок хліба дітям і все тут,— сказав наглядяч.

— Гіркий, батечку, той хліб. На чужому горі печений,— люто повела очима Тетяна.

Наглядяч скипів, хотів було закричати на Тетяну, пригрозить, але згадав про наказ пана Непорожнього і мовчки проковтнув свою злість. І ще він згадав про те, що Тетяна близько стоїть до Устима Кармалюка, а з ним жарти дуже короткі. Хоч наглядяч і служить у острозі, але його жінка з дітьми живуть на далекій околиці міста, під самісіньким лісом. Розгніви лишень цю бабу, то горя потім не оберешся, почував потилицю наглядяч і поперевидів Тетяну:

— Мовчи. Щоб ні пари з рота, як будемо йти коридором. Коли маєш щось говорити, то говори тут, у камері. Там уже не можна.

Тетяна скривила тонкі губи в гордій посмішці, запитала:

— Як там моя Ганна?

— Жива й здорова. Давно спить у камері. Її вже до канцелярії ноками не водять. Затялася і мовчить, наче той камінь. Кажуть, що слова од неї не можуть видушити. Хоч бий, хоч ріж, така клята,— таємниче повідомив наглядяч.

Тетяна мов стрепенулася від радості, але стримала себе, відповіла:

— Даром її тягали ноками. Вопа пічого не знає, а чужого гріха на свою душу ніколи не візьме. Вже я свою Ганну звірила...

— А ти все знаєш, сумно похитав головою наглядяч.— Тебе, мабуть, до самого суду тягатимуть, спати не дадуть, поки не скажеш. Нащо тобі критися? Коли вже ти попала до рук пана Непорожнього, то не вислизнеш. Ми його знаємо давно. Не заведую я тобі. Краще признайся, бо спокою і життя не дасть...

Тетяна байдуже махнула рукою:

— Хай не дає. Я не маю чого розказувати твояму Непорожньому, бо він і сам усе добре знає... Тільки час даром гає. І сам не спить, і другим не дає... Я теж чужого гріха не прийму на себе. Так йому можеш і донести!

— Ходімо,— прошепотів наглядяч і притулив пальця до губів, щоб Тетяна замовкла.

В довгому коридорі було тихо і мертво, стояв важкий дух брудного тіла, закислої капусти та розпарених кожухів. Тьмяно поблискувало жовте світло лійових каганців, вихоплюючи з темряви ковані залізом двері по обидва боки коридору, великі замки

на них та виструнчені постаті солдатів, що час від часу здригалися, борючись з важким сном. Кожен солдат тримав при нозі рушницю з гострим багнетом, що рівно полискував проти жовтого світла.

Тетяна йшла, низько опустивши голову, поклавши за спину руки, як і належить арештантам, яких ведуть на допит. Вона чула важке дихання і стогін, що пробивався в коридор з тісних і задущливих камер. Хтось крізь сон гірко схлигував, хтось кричав, волаючи порятунку, десь чувся розпачливий зойк хворого. А може, то не хворий, а голос мученика долітав сюди з кам'яної катакомби, де всю ніч на вугіллі розпикаються залізні кліщі й шпичаки, туго рипить дуба, викручуючи людям руки й ноги? Але ні. Катакомба знаходиться глибоко під землею, і стогін та відчайдушні крики мучеників сюди, на останній поверх острогу, не долітають. Коли виходили в тюремний двір, Тетяна ясно почувала кволий крик немовляти, і він обсилав шинкарку холодним потом, боляче резонув у серце. Тетяна аж зупинилася, глянувши на високі тюремні мури з ґратами, наче хотіла вгадати, з якого віконця чувся той дитячий крик. Але він одразу затих, мов немовляті затушили рота.

— Що це? — злякано зиркнула вона на доглядача.

— Дрібниця,— байдуже пояснив той.— Тут одна арештантка на зносі ходила... Привела, значить... Знову клопїт... Засуджена, на каторгу в Сибір мала йти, і на тобі...

— За що? — не втерпіла Тетяна.

— Та за те ж саме, за Кармалюка. Кажуть, ховала його в себе, гроші від нього бідним роздавала... Повний острог таких у мене,— якось винувато, ніби жаліючись, вимовив наглядач.

— Боже мій, боже,— гірко зітхнула Тетяна і не могла рушити з місця.

— Ходи, чого стала? — торкнув її за плече наглядач.

— Дай отямитись, бо голова крутиться на свіжому повітрі, паче п'яна. Хіба не чуєш, як пахне житом і травами... Либонь жнива почалися...

— Давно,— тихо відказав наглядач і вдихнув на повні груди п'яного, холодного вітру, напоєного пахощами берегової м'яти, любистку і материнки.

Теплий вітер приносив на тюремний двір міцний дух ранніх яблук, пахощі свіжого хліба з печі, п'яний трунок лісових трав і лугової отави, що солодко пахла татарським зіллям. Було чути, як сплескує на ставу сонна риба, шумить на греблі вода, тріпочуть листям розлогі осокори. Іноді торохтіла тріскачка нічних сторожів, що ходили порожніми вулицями міста, охороняючи дім земського сановника, крамниці і ятки на базарному майдані. Там,

за тюремними мурами, відкіля прилітав теплий літній вітер, була воля, і Тетяну знову обгорнув холодний смуток. Вона згадала свою ходаківську корчму, що її спалив Кармалюк, подумала про тиху і затишну останню хату в Каричинцях під лісом, в якій вони в Ганною жили, і гарячі сльози самі виступали з очей. Тепер уже вона не побачить цього вільного світу, не буде гуляти, забувши про все, на чужих весіллях, не піде до церкви в неділю, побрязкуючи дорогим намистом і дукачами на високих грудях. Не судилося, мабуть, Тетяні бути знову серед веселих танців та музик у маєтку, не почути їй гамору робочого люду в своїй корчмі, не бряжчати більше посудом, одміряючи квартами горілку, подаючи заїжджим паничам меди та найдки. Ох, важко тобі доведеться, Тетяно, забувати своє колишнє, безтурботне життя. Тетяна схищує, витирає краєм хустки очі, люто кидає наглядачу:

— Веди. Чого ж ти став, як пень! — і швидко рушає до тюремної канцелярії, що світиться двома великими загратованими вікнами.

Там сидить пан Непорожній, а вікна загратовані. В тюрмі вони загратовані, щоб в'язні не повтікали, а тут, щоб ніхто не вліз знадвору до канцелярії. Тюрма в тюрмі. До того ж при вході в канцелярію стоять на варті два солдати. Стоять вони і в коридорі при дверях начальника тюрми, за якими й сидить почам пан Непорожній.

Тетяна ступає босими ногами по м'якому килиму і зупиняється перед дверима кабінету, де сидить пан Непорожній. Солдати змикають перед нею навхрест два багнети, щоб вона не посміла сама увійти. Вони пропускають до дверей наглядача, і він, здійнявши картуза й пригладивши густо змащені оливою коси, тихенько стукає у двері.

— Так! — лунає коротко й категорично.

Наглядач пропускає перед себе Тетяну, вклоняється з порога панові Непорожньому і, зачинивши щільно двері, застається біля вартових у коридорі. Йому належить ждати, може, цілу ніч, купуючи під дверима на розхитаній табуретці, біля діжки з водою. Така тепер його служба. Колись спав собі спокійно, а з'явився цей Непорожній, і пішли одна за одною безсонні ночі. «Хай вона йому западеться, така робота», — зітхає тюремний наглядач.

Тетяна зупиняється при порозі, мружить очі від ясних свічок, що горять у бронзових шестипалих канделябрах на широкому столі. Покритий червоним сукном, стіл чистий і порожній. На ньому ні папірця, ні цяточки, немає й каламаря з гусиним пером. В глибокому шкіряному кріслі безтурботно пан Непорожній чистить сріблястою пілочкою блискучі нігті на руках. Він у просторому цивільному сурдугі з тонкого зеленого сукна, на ногах

лакові черевики. На грудях лежить біла, як сніг, і блискуча від крохмалю манишка, зав'язана під горло оксамитовим бантом. «Мабуть, у столиці всі так ходять, бо в цих краях так рідко хто зодягається»,— подумала Тетяна і ледве чутно проказала:

— Слава Йсу, пане...

— Навіки слава,— тихо відповів на привітання і запросив: — Сідайте, прошу вас, ближче... Я думаю, ми зараз все закінчимо — і ви будете завтра на волі... Чи так, чарівнице моя, Тетяно? Одне ваше слово перед святим хрестом на євангелії — і всьому кіпець... І я буду спокійно спати, і ви з Ганною повернетесь до своєї хати в Каричинці...

Тетяна знає, що їй не вистояти довго на ногах, і тому сідає на приготованого стільця проти пана Непорожнього, по другий бік столу. Вона зводить на Непорожнього повні сліз очі, тихо і благально шепоче:

— Паночку, що ви зі мною робите? Хіба на мені світ зійшовся, чи Каїнова печать на мене впала? Не можу я цього зробити, не буду! Я повішуся або втоплюсь... Боже мій милостивий!..

Непорожній дивиться кудись убік, пропускає повз вуха Тетянині слова, байдуже й спокійно жде, поки вона виговориться. Вперта і слізлива шинкарка попалася йому на цей раз. Чиновник особливих доручень таємного Третього відділу мало з ніг не збився на цьому проклятому Поділлі, поки ввіймав нитку і розмотав заплутаного клубка. Але святкувати перемогу було ще зарано. Клубок розмотався, з нього виринула оця Тетяна, і нитка далі обірвалася. Десь тут, біля Тетяни, зовсім близько, лежали сотні інших ниток та клубків, що мали привести до самого Кармалюка, але намацати їх чиновник Непорожній ніяк не міг. Тому він вирішив триматися за Тетяну, не випускаючи її з своїх рук. На ноги була поставлена вся таємна поліція Подільської губернії, вся секретна агентура по маєтках і корчмах, було зроблено запити в сибірські остроги, де сидів тричі Устим Кармалюк, до ще й тепер знаходилися його спільники і одиодумці, де, нарешті, добував свою кару Тетянин чоловік-вихрест, засуджений у справі повішених конокрадів біля його спаленої корчми. Довгождані папери з Сибіру, нарешті, прибули, і пан Непорожній сьогодні не дуже поспішав з Тетяною.

— Навіщо плакати і побиватися, молодице? — сказав він. — Сьогодні я одержав з Сибіру докладні вісті про твого чоловіка. Він скоро повернеться в Каричинці до тебе.

— До мене? — кинулась Тетяна.

— Еге ж. Чи, може, ти не рада чоловікові?

— Я не люблю його! Я втечу від нього! Чуєте, пане? — мало не скрикнула Тетяна, рвонувши з голови хустку.

— Він похвалився в Сибіру про те, що закопав на згарищі свої корчми золотий скарб. Там лежать і твої циганські сережки з діамантовими камінцями і перли, які він тобі подарував на весілля. Були в тебе такі перли й сережки?

— Були. То вони не пропали, пане? — сплеснула в долоні Тетяна.

— Як бачиш. У мене є докладний план, де закопано скарб, і тепер те золото в моїх і твоїх руках. Коли ти згодна дати клятву, золотий скарб завтра буде в тебе.

Тетяна раптом зів'яла, похилила на стіл голову.

— Не можу... Я ж вам сказала, що не можу доказувати на Кармалюка...

— Не можеш? — з притиском запитав чиновник.

Тетяна заперечливо похитала головою.

Непорожній уст'яв і пройшовся по кабінету, од вікна до дверей. Раз, вдруге і зупинився біля Тетяни. Вона побачила, як стиснулись і здригнулися його кулаки, аж побіліли на щиколотках пальців, де сяяли два коштовних персні.

— А я хотів позбавити вас базарної кари, дати на поруки,— заговорив він знову.— Але раз так складається, я буду більш відвертий. Стань рівно! — раптом гримнув він, і Тетяна схопила за стільця, схрестивши на грудях руки.

Те, що він стиснув кулаки і почав називати Тетяну на ти, добра не віщувало. Будуть знову бити або потягнуть на тортури в катакомбу.

— Ти просила у церкви розлуку своєму чоловікові-вихресту,— почав холодно й суворо Непорожній,— і церква обіцяла вас розлучити. Але тепер ти розлуки не дістанеш. Це раз,— і він загнув одного пальця на руці, блиснувши перснем.— Чоловік твій повернеться, і ти мусиш з ним жити. Втечеш від нього — поліція знайде і силою приведе,— і загнув другого пальця.— Крім того, твоєму чоловікові дадуть у поліції на списку усі твої гріхи. Там буде точно сказано все те, що я тобі вже перелічував: з ким жила, гуляла, кого приймала, як у першу шлюбну ніч від чоловіка до економа бігала... Усе, як на картині, змалюють. За це вже я ручуся! — загнув на руці і третього пальця.— Уявляю, що то за життя тобі настане, коли вихрест про все це дізнається. Хочеш цього чи ні?

— Паночку, змилюйтесь! Не губіть! Я збожеволію! — завола Тетяна, затиснувши долонями голову.

— Клянись!

Тетяна впала на коліна і забігала очима по кімнаті, шукаючи ікону, але ікони в кабінеті начальника тюрми не було, і вона

благально простягнула руки до царського портрета в позолоченій рамі.

— Батечку рідний! Я поклянуся, я все зроблю, що скажуть... Помилуй мене і заступися... Але на Кармалюка рука моя не підведеться, язик мені всохне, батечку наш рідний...

— Устань! Не оскверняй государевого образу, блуднице нещасна, вищий води і приготуйся. Зараз знайде батюшка і ти даси перед хрестом клятву, — рішуче сказав Непорожній.

— Стійте! Не треба батюшки. Не треба! Я не дам! — відсахнулася Тетяна і виставила перед себе руки так, немов хотіла боронитися від нападу. — Мене ж люди проклянуть, земля розступиться і в пекло забере...

Непорожній одійшов до вікна і, відхиливши краєчок важкої штори, задивився в глибоку, зоряну ніч. Його в цю мить не вабила тиха запашна ніч, тремтливі зеленкуваті зорі, легітний подих прохолодного вітру. Притулившись гарячим лобом до холодної шибки, він святкував перемогу, готуючись завдати Тетяні ще один і останній удар. Він для шинкарки має бути остаточним і несхибним. Коли заспокоїлась і Тетяна, загутуючи на розпатлані коси хустку, Непорожній повільно обернувся до неї, наказав:

— Сідай і слухай. Коли досі я тебе просив, то тепер, здається, ти мене проситимеш. Сьогодні я одержав один документ, про який ніхто не знає.

Тетяна насторожилась і часто закліпала очима.

— Ти пам'ятаєш, коли в твоїй корчмі було пограбовано коронний скарб? Сто тисяч золотих державних грошей. Поліція і суд шукають ще й досі грабіжників. Всі стежки ведуть до Кармалюка, а доказів немає. Але зараз докази вже є. Вони в мене, — спокійно повідомив Непорожній, поплескавши себе по слідній кишені сурдута.

Тетяна немов отерпла вся, прикипівши грудьми до столу. Стиснула поренчі стільця і не могла відірвати рук. Очима так і вп'ялась в Непорожнього.

— Тепер я маю письмові свідчення, дані під присягою в церкві. Ти була учасницею пограбування коронного скарбу разом з Кармалюком. Ви удвох однаково станете перед судом за це.

— Боже мій! Яка напасть! — скрикнула Тетяна.

— Мовчи і слухай далі, бо покличу солдатів, — лютю блиснув очима на Тетяну чиновник і повільно продовжував: — Ти прийняла в корчмі Кармалюка і Захара Блажкуна, коли Тимко Гречка вже сидів у потайному погребі. Потім туди поліз і Кармалюк, а Гречка з Блажкуном вийшли на шлях одгортати сніг. Ти одімкнула льох, і увечері всі повстанці пробралися підземним ходом

під корчму. Ти споїла горілкою з дурманом повітового казначея, обох касирів і всю варту. Потім відкрила ляду повстанцям під шинквасом, і вони перев'язали сонних солдатів і казначея і забрали коронний скарб. Ганна гукала тобі з печі, що то злодії, але ти наказала їй мовчати, пояснивши, що то Кармалюк приїшов.

Тетяна почала бліднути, губи затремтіли, і в горлі раптом пересохло. Хрипкий голос Непорожнього то затихав, то голоснішав, торкаючи голками в саме серце.

— Вони і вас з Ганною пов'язали, щоб не було підозри. Тебе в'язав сам Кармалюк, і ти його тоді вперше поцілувала.

— Боже! Хто вам сказав? — простогнала Тетяна.

— Не заважай! — гримнув на неї Непорожній. — Коли вранці приїхав від пана твої вихрест і заплакав з розпачу, ти клялася йому, і потім на всіх допитах, що то був не Кармалюк з ватагою, а якась інша банда. Ти й Ганну навчила так говорити. Тобі повірили тоді. Але тепер ти вже не викрутишся. Буде суд. Ти знаєш добре, що за такий злочин карають на шибениці або, в кращому разі, довічною каторгою в Сибіру. Вибирай, що тобі рідніше? Шибениця або Сибір, чи вольна воля по шинках? Вибирай зараз, бо завтра пізно буде.

Тетяна похитнулася на стільці. В голові раптом блиснула одна думка, за нею друга, і все перед очима немов закрутилось, пішло обертом. Хто виказав? Тимко і Захар не могли. Данило Хронь? Ні. Його вони давно повісили. А може, справді він, ще як був живий там, у Сибіру, коли доказав на Кармалюка, а сам у лазареті сховався? Він в'язав Ганну на печі. Боже мій милостивий! Що ж тепер буде? Пропало все. Пропало. Тетяна глянула на Непорожнього і побачила, як у його очах засвітилася перемога. Немов із густого туману перед Тетяною раптом виринуло згарище рідної корчми і десь у бур'янах засвітились циганські серезки з діамантовими камінчиками, блиснула холодна, як змія, низка весільних перлів, навіть забряжчали золоті дукачі, замиготівши в очах.

— Вибирай! Одно з двох, — владно сказав Непорожній.

Тетяна впала на стіл головою і гірко заридала. Вона плакала довго і беззвучно, тільки плечі конвульсивно здригалися та тремтіли дві тугі коси, спадаючи до самого долу. Потім вона затихла, і Непорожньому здалося, що вона заснула. Він налив в карафки склянку води і підійшов до Тетяни. Погладив її по голові, торкнув за плече, і вона, здригнувшись, підвелася.

— Випий води, Тетяно, і причепурися. Зараз батюшка приїде, — сказав він і подав їй склянку.

Тетяна пила воду жадібно, великими ковтками, аж краплі текли по її крутому і округлому підборіддю. Потім вона одійшла

за штору і почала чепуритися. Непорожній закалатав у мідного дзвоника, який стояв на вікні. Солдати внесли з тюремної церкви аналой, поклали на нього євангеліє в блискучій оправі і великого мідного хреста.

49

Восени, по жнивах, з летицької тюрми вийшли Тетяна з Гапною. Сестер звільнили, навіть не виконавши судового вироку, яким їх було присуджено до «базарної кари» — тілесної прилюдної езекуції дубцями на майдані в базарний день. Їм було оголошено, що пан бере їх на поруки до свого маєтку. Правда, Гаппа не була в начальника тюрми, але їй Тетяна розказувала, що начальник дуже гнівався і кричав на них обох, пригрозивши наостанку, що коли їх ще раз упіймають на зв'язках з Кармалюком, тоді вже не минути їм каторги. Сибір давно за ними плаче. А поки що їх пильнуватиме в селі поліція і молодий управитель, племінник капітана Янчевського, гречний гість із самої Варшави — Юзеф Рудковський. Віднині вони житимуть під гласним наглядом поліції. Начальник тюрми наказав Тетяні негайно з'явитися до Юзефа Рудковського, як тільки вони прибудуть у Каричинці. Папич уже знає, що вони знаходяться під паглядом, і докладно розкаже, що їм можна робити, а що заборонено. Ганна потувала за собою меншу провину, тому й не питала Тетяни, чого саме її одну водили до начальника тюрми, чому начальник звелів Тетяні самій, без Ганни, з'явитися в маєток до пана Юзефа Рудковського. Але про це ніколи було роздумувати, бо радість звільнення заступила собою все.

Вийшовши на волю, сестри мов удруге на світ народилися. Здавалося, що навіть важкі хмари, що облягли небо, скоро розвіються, знову надовго визирне сонце, настає запашна і мила весна, така, як і тоді, коли їх повели в тюрму, забравши й пораненого Мирона Волошку.

Ганна раз у раз пригортає до грудей вузлика, загорнутого у квітчасту білу хустку, в якій принесли їй передачу від Тимка. На хустці ясніють і досі писані подорожнім дяком слова про те, що посилка призначена тільки їй, Ганні, в третю одиночну камеру. Ганна берегтиме хустку, не буде її навіть прати, щоб ті Тимкові слова zostалися назавжди.

— Він добрий, Тетяно, мій Тимко. Бачиш, не забув,— радіє Ганна.

— А мене всі забули. Непотрібна стала,— з серцем вимовляє Тетяна, одвертаючи погляд од сестри.

— Мовчи, Тетяно! Хіба можна таке казати? Він же на двох

приніс. Не сама я те все споживала,— намагається заспокоїти сестру Ганна.

Тетяна і слухати не хоче:

— Знаю я те — на двоє! Знаю! — гнівно кидає вона.— Хай тепер і ноги не ставить на мій поріг. Годі! Мені ще не обридло життя, щоб я за нього на каторгу йшла...

— Схаменися, сестро! — кидається до неї Ганна.— Ти згярчу верзеш казна-що... І про хату не слід тобі так говорить... Хата ж моя, ще батьківська... Ті в ній ніби в сусідах живеш...

— Ти виганяєш мене? — люто блиснула очима Тетяна і замовкла.

— Ні. Я тебе не жену, Тетяно, але правда має бути між нами,— спокійно промовила Ганна.

З курної дороги вони повернули в ліс і йшли до самих Каричинець мовчки, все прогортаючи попід кущами опалий лист. Зародив тієї осені білий гриб і решітка, тож поки добралися з узлісся до своєї хати, в кожній вже була повна пелена грибів. Побачили свою хату, і серце в кожній збуджено застукотіло. Сестри зупинилися на часинку коло похилених воріт, оглядаючи заросле бур'яном подвір'я. Вже ні стежки на нім, ні сліду людського. А дика лобода і полин аж у вікна стукають кетягами.

— Пустка яка! Аж страшно! — глянула сестрі в очі Ганна.

— Добре хоч пустка є своя,— повеселіла Тетяна.— Шасливо ми, сестро, одкараскалися від тюрми. Могло бути гірше. Ну, ти посидь тутечки, а я до лісника збігаю,— і помчала навпростець в гліб лісу.

Їхню хату стеріг лісник. Йдучи в тюрму, сестри й ключа йому залишили, заплативши про всяк випадок цілих три злотих за клопіт і догляд. Поки Тетяна ходила за ключем, Ганна кілька разів обійшла навколо хати, пробувала зазірнути у вікна, але вони були щільно зашпунті зсередини. Дощі геть пооббивали на стінах глину, і хата стояла руда, облуплена, показавши на причілку трухляве дерево. На весь день узавтра буде роботи.

Тетяна принесла ключа. Відчинили сінешні двері, і Ганна вже хотіла переступити порога, як її несподівано затримала Тетяна:

— Прости мені, сестро, згярчу я лаялась,— сказала вона.— Не гаразд нести в хату сварку. Не гаразд,— і Тетяна двічі поцілувала Ганну, а вже тоді вони переступили поріг.

Упали з вікон рядна, і крізь запорошені шибки полинуло в хату вечірнє сонце. В скісному його промінні гойдався сірий туман дрібної куряви, що підіймалася од ряден. В хаті стояв затхлий дух гнилої картоплі, перемішаний з пахоцями сухого зілля. Ганна побачила на лавці, де лежав поранений Мирон

Волошка, плями засохлої крові. Кров боляче вразила Ганну, і вона мимоволі примружила очі.

— Змий кров, Тетяно. Не можу я,— попросила вона сестру, і цілу ніч не спала, хоч і була заколисана якоюсь легкою дрімотою.

Кілька разів вона намагалася стуляти обважнілі повіки, але щоразу за вікном зринав підозрілий шурхіт. То обвисле гілля розгойдував вітер, і воно настирливо дряпало в шибку. Осінній шум будив тривогу, нагадував змиту на лавці кров. Ганна хотіла забути пережите і не могла. Перед її очима виринав усміхнений Тимко. Де він тепер? Чи ж постукає знову в причільне вікно? Чи подасть про себе звістку? Коли б знала Ганна, на якій дорозі стріне,— пішла б йому назустріч, не задумуючись. «Мій!.. Мій!..» — шепотить Ганна, затуливши вуха, щоб не чути лісового гуркоту, щоб не ятрити свого серця. Так вона і не спала до самого ранку.

Вранці Тетяна пішла в маєток, і Ганну знову обсіли тривожні думки. Вони почалися з Тетяни. «Нащо Тетяна, йдучи в панський маєток, одягнула своє найкраще, весільне вбрання? Не до церкви ж вона пішла, а на спокуту до молодого Юзефа Рудковського. Що вона собі думає? — зринала одна думка, а їй паперекір підводилася друга: — Тетяна красивіша! Хоч що одягне — все їй до лиця. То задрість тебе гризе, Ганно, а не тривога...»

Вийшла Ганна на причілок і довго стояла там, дивлячись услід Тетяні, аж поки та зникла між вербами, що росли на околиці Каричинець. Маєток стояв по той бік села, і Тетяні довелося йти через усі Каричинці. Люди впізнавали Тетяну, низько їй вклонялися, сумно похитуючи головами.

Після від'їзду відставного капітана Янчевського з Деражні у Варшаву, до Каричинець приїхав його небіж Юзеф Рудковський і став економом на обидва маєтки. В Деражні ще жив старий управитель капітана Янчевського, і тому небіж оселився в Каричинцях.

Виїжджаючи назавжди у Варшаву, пан Янчевський говорив своєму небожеві:

— Я тобі нічого не обіцяю наперед, Юзику. Поживеш, побачиш, як заробляються ті гроші. А коли впораєшся з господарством і хлопами, відпишу тобі маєток у своєму передсмертному заповіті. Я дав таку обітницю твоїй матері, а моїй сестрі, перед її кончиною...

Юзеф Рудковський, зваживши на це, ретельно взявся заводити в маєтку нові порядки. Скоро про нього дізналося й начальство, спочатку повігове, а потім і губернське. Молодий економ міцно скрутив кріпаків новими податями та своєю жорстокою силою і цим здобув собі славу серед сусідніх поміщиків. Він оточив себе

озброєними гайдуками, яких набирал не в Каричинцях, як це було досі, а привіз із найдальших сіл. Навчання в єзуїтській школі не минуло для нього даремно.

Він вийшов до Тетяни із свого кабінету, щільно причинивши за собою дубові двері з мідними кільцями. На гайдука, який привів Тетяну і тепер стояв коло порога, махнув рукою, і гайдук зник.

Тетяна подала паничеві листа від начальника летичівської тюрми. Цей лист весь час пік Тетяні пальці, мов шмат розпеченого заліза, і тепер, коли він був уже в панича, їй раптом одлягло від серця, і вона легко зітхнула.

Схилившись у кріслі, Юзеф Рудковський читав листа. Тетяна роздивлялася його ставну постать з округлими, наче в жінки, плечима, хвилясту зачіску, що спадала на правий бік вогненно-рудими начосами. «Мабуть, положливий»,— подумала чомусь Тетяна і одвела очі на розкішний стінний килим, завіпаний мисливською вогнепальною зброяю.

Юзеф дочитав листа, пронизав Тетяну маленькими, колючими очима.

— Віднині, молодице, маєш бути під моїм наглядом. Це означає, що ти не маєш права і на крок відлучатися з дому без мого дозволу,— холодно й суворо сказав він.

Тетяна, на знак згоди, вклонилася, не підводячи похнюпленої голови.

Юзеф Рудковський примітив в неї сліпучу білизну тонкої, ніби виточеної шиї, під кофтою пишні, пружкі груди.

— А сама хто будеш? — уже лагідніше запитав він.

— Шинкарка на чинші,— проказала Тетяна, не підводячи очей.— Торгувала горілкою і пивом у Ходаках від пана Янчевського. Була на волі в тім торгу. Батько — кріпак..

— А перед корчмою де була? — допитувався шляхтич.

— Покоївкою в маєтку. Панну доглядала,— відповідала Тетяна.

— А корчма ж як? — не вгавав Юзеф Рудковський.

— Спалено корчму,— сумно вимовила Тетяна.— Конокрадів у ній було повішено...

Юзеф пройшовся по вітальні, зупинившись у Тетяни за спиною. Тетяна стояла, спершись вагою всього тіла на одну ногу, друга була трохи зігнута в коліні і відставлена назад. Шляхтич, глянувши на круглу жіночу п'яту, забруднену і потріскану, з огидою скривився.

— Не мав серця твій Кармалюк, молодице, коли навіть корчму своєї полюбовниці спалив. У нас, шляхтичів, на такий негідний вчинок є одна відповідь, Тетяно. Отрута і смерть зраднику за

розбите серце жінки! Так було в Королівстві Польському, так і буде повік! — рішуче проказав Юзеф і гордо підняв голову.

— Пане! — скрикнула Тетяна. — Не говоріть так, прошу вас...

Юзеф підійшов до Тетяни і хотів торкнутися її за плече, але вона, відчувши його намір, ухилилась. Вона вже хотіла вибігти з покоїв, але те, що він сказав далі, приголомшило її остаточно.

Перед очима раптом виросла летичівська тюрма, і Тетяно здалося, що перед нею стоїть зараз не Юзеф Рудковський, а чиновник особливих доручень, агент таємної поліції пан Непорожній. Здається, вона відчуває його холодні руки на своєму тілі. Вони такі ж холодні і слизькі, як хрест тюремного батюшки, той, що його Тетяна цілувала.

— Ти поклялася перед хрестом, — веде далі Юзеф Рудковський, приступаючи ближче до Тетяни. — Тобі за це дарували свободу і не били дубцями прилюдно на базарі. Я взяв тебе, а щоб не кидалося людям у вічі, і твою сестру Галну, на поруки, під нагляд поліції. Якщо ти відмовишся від своєї клятви, то перед тобою лежить одна дорога — на каторгу в Сибір... Я все знаю, і можеш не критися від мене. Скоро повернеться з каторги твій чоловік. Що він тобі скаже тоді?

Тетяна підвела на управителя очі. Він стояв перед нею зовсім уже не страшний і, здавалося, зовсім не погрожував їй, а тільки просив. Просив лагідно й пастирливо, паче виривав з Тетяниного серця всі заповітні, потаємні думки.

— Як тобі, Тетяно, не соромно? — допікав шляхтич. — Де твоя жіноча гордість? Падати перед якимсь розбишакою на коліна, серце своє кидати йому до ніг, а він, грубий і здичавілий волоцюга, навіть слухати не хоче. То страшне безумство, моя дорога пані...

Тетяна до болю в очах напружує мозок, памагаючись пригадати, чи не бачила вона в тюрмі на допитах цього шляхтича разом з чиновником особливих доручень паном Непорожнім? Чи не підслухав, бува, він Тетяну на сповіді в тюремній церкві? Вона дуже хоче пригадати це все, але ніяк не може.

Вона покійно йде за Юзефом Рудковським до його кабінету. Вона чує, як причиняються за її спиною дубові двері, брязпуючи мідними кільцями і великим ключем у замку. Тетяна сидить у кабінеті годину; а може, й дві. Розмова приглушена, і крізь двері її зовсім не чути. Не чути також ні плачу, ні крику. Тетяна, видно, зовсім заспокоїлась, знайшовши кінець своїй неволі.

А тим часом облава на Кармалюка, почата пізно вночі, вийшла з лісу і повернула в протилежний бік, напереріз до села Новосілки, де вже догоряв масток поміщиці Поплінської. Стара дідачка Поплінська приймала помсту від Івана Дроздова за своїх про-

дапих кріпаків поміщикові Тренбіцькому в Херсон. Іван Дроздов налетів на неї тоді, коли дворянка вже підписувала купчу на кріпаків і малася лічити гроші. Іван Дроздов почув про продаж людей з цього села надто пізно і вирішив не чекати, поки повернеться з Головчинець Кармалюк. Підпаливши всі скирти з хлібом та гамазеї, він порвав купчу і забрав усі гроші. Поплінська віддала йому все, що мала, кинувшись на коліна, благаючи, щоб Кармалюк дарував їй життя. Іван Дроздов, якого поляки й дворяни і справді приймали за Кармалюка, повірив Поплінській і навіть наказав її розв'язати. Поки хлопці вантажили на воза панський скарб та гроші, розв'язана Поплінська вислизнула у вікно. Вона прибігла городами до сусіднього поміщика, який володів другою половиною села Красносілки, і той помчав на конях до Деражні. Вночі з Деражні вирушив загін солдатів, кілька десятків озброєної шляхти. Це вони й повернули головчинецьку облаву пана Ханенка, яка наздоганяла Кармалюка, в протилежний бік, за ватагою Івана Дроздова.

Третю добу облава прочісувала ліс, але повстанців там і духу не було. Пересидівши облаву на високому й густому дубі, голодний і виснажений Кармалюк на третю ніч вибрався до Каричинець. Залізний обруч війська і шляхти, яким оточила влада південну частину Поділля, стискувався все тісніше. Треба було негайно вирватися з нього. Куди йому податися, Кармалюк добре й сам ще не знав, і звістка, яку приніс від Івана Дроздова парубок Тимко, була дуже вчасна. Дроздов пропонував пробиватися за Дніпро. Навсвго, вже про неї почув і Захар Блажкун, отже не сьогодні-завтра обов'язково навідаються в хату до Тетяни. Підозрілим тільки здалося Кармалюкові раптове звільнення Тетяни з тюрми, і він вирішив надалі не зустрічатися в неї із своїми старшинами. Сьогодні там має бути його остання зустріч. Для цього Кармалюк з Тимком цілий день пильнували Тетянину хату, причаївшись у густих кущах на околиці лісу, але нічого підозрілого не примітивши, увечері рушили туди.

Не запитуючи, хто стукає, двері відчинила Ганна, жахнувшись у темряві двох людей, обвішаних зброєю. В хаті теж було темно, і відблиск з печі, в якій топилося, блідо освітлював стіни. Побачивши Кармалюка, Тетяна кинула поратись біля печі і відійшла в куток до вікна. Ганна так і застигла серед хати, не знаючи, де їй подіти свої тремтячі руки. На привітання повстанців сестри мовчки вклонилися.

Кармалюк сів край столу і, здійнявши картуз, весело заговорив:

— Ну, що ж, Тетяно? Викрутилася од поліції, а тепер носа повісила... Про що ж вони тебе питали?..

— Про вас питали, хіба ти не знаєш? — блиснула спідлоба Тетяна і тихо зітхнула.— Але ми з Ганною від усього одказалися...

— Чого ж ти зітхаш? — запитав Устим.

— А що маю робити? — наче огризнулася Тетяна.— Чоловік і досі на каторзі, а я одна як палець. Нужда поїдом їсть. Провітку не знаєш від неї...

— Не журися, молодице,— розважав її Кармалюк.— Чоловік твій скоро повернеться, а гроші знайдуться в нас. Скоро запалимо таку пожежу по всій Україні, що панам аж у Варшаві жарко стане.

— Глядіть, щоб самі в ній не погоріли,— кинула Тетяна.

— За нас, Тетяно, не бійся. Нас ні вогонь, ні вода не бере,— жартома відповів Кармалюк.

— Коли б уже швидше, отамане, та пожежа. Так нудно без роботи,— мрійно проказав Тимко.

— Зажди, парубче,— відповів Кармалюк.— На все своя пора, однаково твого весілля не встигнемо цієї осені справити.

При цих словах Кармалюк поглянув на Ганпу, що стояла коло припічка, залита відблиском гарячого полум'я. В печі закипала картопля, викидаючи ключем воду, але Ганна наче не бачила горшків, забула навіть, що й коло печі стоїть, почувши Кармалюкові слова.

— Ніколи й весілля справити,— насушилась Тетяна.— Вам, мабуть, і вмерти ніколи буде...

— То правда,— глухо сказав Кармалюк.— На той світ не поспішаємо, бо на цьому ще багато роботи...

В хаті виросла зловісна тиша. Слова, сказані Тетяною, війнузи на Кармалюка крижаним подихом. Він похилився край столу і слухав завивання осіннього вітру за вікном та, здавалося, відчував на своєму тілі пронизливі струмені дощу. Дощ бив навальним потоком у шибку, а отаманові все ввижалося, що холодні краплі вже заливають йому очі, пробираються крізь одержу до тіла, крижани й бридкі. Перед ним лежала осіння ніч, прошита наскрізь гострим вітром і сльотою. Кармалюк уявив себе серед тієї ночі, і йому не хотілося кидати теплої хати, де так затишно і на вогні приємно потріскує сухий хмиз.

У лісі навіть вогню не розкладеш такої ночі. Але стримав себе, не видав Тетяні свого гнітучого настрою.

— Лихо мені з вами та й годі,— сказав розважливо.— Що з вами сталося? Понадималися, мов ті сичі перед бурею, та й голосять. Давайте лишень вечеряти, бо їсти хочемо, аж у грудях коле... Та мерщій повертайтеся!..

Ганна заметушилася коло печі і принесла до столу чавун з картоплею, щільно обмотавши його рушником. Тетяна подала з мисника окрасць черствого хліба. Вона поклала хліб якось байдуже і холодно, так, ніби подала милостиню жебракові, і відійшла знову до вікна. Кармалюк і це помітив, але знову зборов себе.

— Може, каганця запалить? — запитала Ганна.

— Не треба. Ви краще почастуйте нас, бо виходить так, що ми у вашій хаті наче непрохані гості чи вороги,— сказав Кармалюк.— Тимку, ану лишень виймай оковитої та зігріємося трохи...

Тимко хвацько вихопив з торби гранчасту пляшку, в одну мить поставив її серед столу і, притиснувши праву долоню до серця, шляхетно вклонився сестрам.

— Оце герой! Оце тобі лицар! Кат би тебе минув,— засміявся Кармалюк м'яким голосом, що йшов з глибини серця.

— Кушайте на здоров'я, просимо,— сіла до столу Ганна.

Кармалюк жадібно їв розварену картоплю, густо посипаючи її дрібками солі. Розмова ніяк не йшла на лад. Тетяна щоразу одсувала свою чарку, ледве пригубивши її. Кармалюк увесь час пив сам, зрідка наливаючи Тимкові, пив багато, але не п'янів.

— Ну, от і все,— сказав він, допивши останню чарку.— На цім і прощавайте. Спасибі за вечерю, за теплу хату, а нам пора...

— Куди ж ви проти ночі? Хоч переночуйте,— стрепенулася Тетяна. Кармалюкові слова, видно, пробудили її з глибокої задуми.

— Спасибі, Тетяно, за ласку,— вклонився їй Кармалюк.— Тільки наша хата в темному байраці. Небом крита, листом стелена, вітрами обігріта, а дощами збита...

Він надів картуза і, затримавшись на порозі, сказав Тетяні:

— До тебе цими днями прийде Захар Блажкунів або отой наш Черноморець. Знаєш його, не забула ще?

— Знаю,— тихо відказала Тетяна.

— То ти їм скажеш, нехай ждуть мене в суботу опівночі. Я прийду сюди. Дуже пильне діло до них маю. Скажеш?

— Скажу,— тихо промовила Тетяна.— Скажу, коли прийдуть...

— Тільки не забудь. В суботу опівночі,— повторив Кармалюк.

В снігах, коли він вийшов уже надвір, Ганна затримала Тимка і припала йому до плеча:

— Скажи йому, хай не ходить сюди більше... За нашою хатою, здається, пильнують... Горенько мое... Тимку, любий...

— Не плач,— сказав Тимко.— Ми теж не ликом шиті. Маємо скрізь свої очі та вуха. Весілля жди! — обійняв на прощання Ганну і пропав за порогом серед темряви й дощу.

В лісі бушував рвучкий вітер, глухо і тасмниче гули оголеним верховіттям старезні дуби. Холодний дощ сипав скісними потоками в сіни, а Ганна все стояла на порозі, не зачиняючи дверей, наче когось виглядала.

Після того як Кармалюк розгромив Галузинецьку комісію, затопивши на опусті найголовніші її папери, в повіт прибув ще один урядовець особливих доручень, на прізвище Непорожній, що підлягав безпосередньо Третьому відділу таємної поліції. Він був переодягнутий у цивільне, але часом носив форму дрібного поштового чиновника, і це занепокоїло Матвія Барабаша. Канцелярист добре знав, що таке жандармський корпус графа Бенкендорфа і його Третій відділ. Урядовець Непорожній не іменувався офіціальним титулом, але мав вільний доступ у тюрму й до всіх таємних паперів і слідчих матеріалів. Перед ним улесливо запобігав справник, йому раз у раз слав гінців з Кам'янця-Подільського сам генерал-губернатор.

Матвій Барабаш не спускав з ока урядовця Непорожнього, весь час дошукуючись його слідів у паперах слідчої комісії. Але таких слідів не було.

Канцелярист день і ніч переписував копії старих справ, приводив у належний порядок пові протоколи допитів, свідчення, таємні доноси й зведення про діяльність Устима Кармалюка та його повстанських ватаг, що діяли на всьому Поділлі. Ось і зараз Матвій Барабаш сидить, зігнувшись над столом, і скрипить гусячим пером при тьмяному вогні лійової свічки.

«Цього місяця, з 12-го па 13-те число, впочі, зловмисники, озброні рупшицями, списками, пістолями й пожами, нанали на поссорку села Красосілки пані Поплінську і вчинили розбій. Вжитими заходами частина цих зловмисників була ввіймана і посаджена в острог. Найголовніший же з них, пачальник їхній — Устим Кармалюк, з товаришем Андрієм, на прізвище невідомим, при погоні втекли і при розшуках не ввіймані. Вони мають такі прикмети: Кармалюк зросту середнього, собою дебелий, з обличчя почорнів, коси темні, які напускає на лоб, щоб закрити витаврувані каторжні знаки, одягнутий в чемерку, темні суконні штани, камзол, картуз; шинель чорна, стара, з висячим коміром. Андрій, на прізвище невідомий, кличку має Чорноморець, зросту високого, на обличчі круглий, ніс довгий, коси русяві, низько підстрижені, вуса малі, верхня губа груба, одягнутий в шляхетський, простого сукна, капот, обкладений чорними тасьмами, в кашкеті з козир-

ком, білих штанях, має при собі два списи, дві рушниці і один пістоль.

Виходячи з цього, земський суд приписує порядковим писарям, управителям економій, а також соцьким і шляхетським намісникам вчинити у відомствах своїх розшуки для знайдення і спіймання означених злочинців. А коли вони будуть спіймані, негайно доставити їх у цей суд. Засідатель Комарницький, Канцелярист Матвій Барабаш».

Матвій весело виводить свій підпис і голосно регоче. Хай шукають вітру в полі! Вже хто-хто, а він, Матвій Барабаш, добре знає, що то не Кармалюк був у Поплінської, а Іван Дроздов. Треба буде попередити його, щоб надалі переодягався і частіше обличчя сажею мазав. А те, що він Чорноморцем записаний у всіх актах, не біда. Хай вони шукають Андрія Чорноморця!

Матвій Барабаш бере чистий аркуш паперу, підстругує нове гусяче перо і продовжує писати:

«Невідомі зловмисники, папавши серед ночі на маєток посорки Поплінської в селі Красносілки, забрали багато грошей і цінного майна. За свідченням Поплінської та її слуг, злочинців було більше шести чоловік. Троє, що орудували в домі, були зодягнуті по-шляхетському, в сурдутах, підперезані поясами, в сивих шляхетських шапках. А ті, що дім оточували знадвору, були озброєні списками. Прикмети злочинців, які знаходилися в горниці, такі: один зросту високого, коси на голові світлорусі, обличчя довгасте, років близько 25-ти, зодягнутий у сурдут жовтуватого кольору, підперезаний червоним поясом, в сивій шапці. Двоє інших — зросту помірною, коси темні, а інших прикмет не помічено. Всі вони після нападу взяли напрямок на Деражню.

Тому земський суд наказує негайно, в цю ж мить, зібрати кільканадцять вершників з благонадійних людей і кинутися по корчемних трактах, особливо лісових, і обшукати їх разом з усіма хатами підозрілих людей. Коли в цій облаві буде затримано сумнівних людей чи будуть знайдені підозрілі речі, негайно приставити в суд, на ґрунті села Красносілки заведений. Належить також повідомляти суд про всі наслідки обшуків та облав по цих місцях. Крім того, слід мати суворий нагляд за корчмами, що знаходяться у вашому володінні, а також за всіма підозрілими і неблагонадійними жителями, серед яких можуть ховатися злочинці та переховуватися награбовані речі й гроші. Все це має бути негайно приставлене до суду під вашу відповідальність.

Це оповіщення, після прочитання і розписки за нього, не затримуючи, відправляти в ту ж мить по тракту, щоб можна було бачити дію кожного сільського управителя».

Канцелярист земського суду Матвій Барабаш гортав застарілі папери, заносючи їх до судового журналу. Роботу свою він виконував майже механічно, радіючи з того, що Устим Кармалюк знову на волі, що всі намагання поліції й війська спіймати отамана й досі лишаються марними. Він тільки зажурився, коли переписував повідомлення про смерть Кармалюкового сина.

Перехрестившись на схід сонця, Матвій Барабаш записав: «Бувши під арештом у справі пограбування полковника Дембіцького і корчми, арештант Іван Кармалюк, про якого справа знаходиться в оному суді, цього місяця 17-го серпня волею божою помер...»

Не знає і не відає батько, що його сина вже закопано в яму на тюремному кладовищі, серед ночі, без хреста й панахиди. А Іван же був зовсім не винний і ніякого відношення до пограбування полковника Дембіцького і корчми не мав.

Матвій Барабаш сумно хитає головою і переписує судові документи далі:

«Наказ Київського губернатора городничим: Черкаському, Чигиринському, Звенигородському, Липовецькому, Махновецькому, Радомишльському, Таращанському, Сквирському, Богуславському і Васильківському. Всім нижнім судам Київської губернії. Важливий злочинець Устим Кармалюк, що перебував під вартою в літинській градській тюрмі, у вік з 14-го на 15-те квітня втік. Його прикмети: зросту великого, складу дебелиого, коси світло-русяві, обличчя кругловате, очі сірі, в нижній щелепі передній зуб вибитий, розмовляє російською, польською і єврейською мовами. Одягнутий у сіряк із сірого простого сукна, шапка з козирком тонкого чорного сукна, років 47. Одержавши про це від пана Подільського цивільного губернатора повідомлення, я пропоную градським і земським поліціям провести пильні розшуки для знайдення вищезгаданого злочинця. Після спіймання припровадити його під найсуворішою вартою в містечко Літин і доповісти мені. Генерал від кавалерії, генерал-ад'ютант граф Левашов».

— Скаженійте! Шукайте вітру в полі! Не діждете знайти нашого Устима Кармалюка, — радісно шепоче Матвій Барабаш і вже записує першу з одержаних на цей наказ відповідей:

«Його превосходительству виконуючому посаду Київського цивільного губернатора, панові Київському віце-губернатору, дійсному статському раднику й кавалеру Дмитру Степановичу Пасеку. Чигиринського городничого. Рапорт. На виконання наказу Київського губернатора і кавалера від 17-го минулого травня маю честь доповісти вашому превосходительству, що втеклого з літинської градської тюрми злочинця Кармалюка після пильних розшуків у Чигирині не виявилось. Городничий майор Плеханов».

Такі ж самі відповіді про те, що Кармалюка не знайдено, були одержані від Богуславського городничого, Махновецького і Звенигородського нижніх земських судів, від Київської поліції, Липовецького земського суду та від городничих з усіх повітів Київської губернії.

Матвій Барабаш переписував їх спроквола, але раптом серед тих паперів він несподівано побачив зовсім не відому йому секретну папку земського справника. Певно, її помилково справник Улович передав серед інших справ до загальної канцелярії. В Матвія аж серце похололо. В тій папці, серед таємного листування, він натрапив на сліди чиновника особливих доручень Непорожнього.

В папці були не оригінали, а розрізнені копії таємного листування пана Непорожнього з Подільським губернатором у справі якоїсь Тетяни Зелінської. Але однаковб Матвій Барабаш навіть з тих копій одразу догадався, що означена Тетяна Зелінська, про яку він досі навіть не чув, замислила проти Устима Кармалюка страшну справу. Перегорнувши кілька аркушів, Матвій Барабаш прийшов до висновку, що копії цих таємних паперів губернатор спеціально переслав земському справнику Уловичу для ознайомлення, щоб справник був у курсі всіх справ, якими займався на Поділлі пан Непорожній. Боже мій! Коли б хоч справник не кинувся зараз за цією таємною папкою. Матвій блискавично прочитає всі копії листування і покладе папку на місце. Він навіть поклянеться потім Уловичу, коли той запитає, що папки цієї й не помітив серед листування...

Барабаш замкнув двері зсередини, завісив брезентом заграване вікно й почав швидко переріхувати один за одним страшні документи:

«Секретно. Його превосходительству пану дійсному статському раднику, Подільському цивільному губернатору і кавалеру Григорію Сергійовичу Лошкарьову. Летичівського повітового суду. Рапорт. Арештантка Тетяна Зелінська, яка знаходиться в тутешньому тюремному замку, зголосившись через тюремного наглядача, в присутності одного суду повітового стряпчого заявила, що, прочувши серед арештантів, ніби Устим Кармалюк знову явився в цих краях, вона з її сестрою Ганною взялася видати його.

Для цього вона просить, щоб їх обох випустили з тюрми на поруки поміщика Стецького чи когось іншого, а вона певна, що Устим Кармалюк одразу прибуде до них. Тоді вони зможуть нишком забрати в нього зброю, дадуть йому досить горілки, а коли він засне, тоді його легко можна буде взяти і приставити в суд. Вона зобов'язується, якщо буде випущена, неодмінно його

впіймати; тільки просить зберегти це у великій таємниці, бо коли про те дізнається Кармалюк, то покарає їх, обох сестер, на горло. При цьому вона ще просить начальство, щоб їй було дозволено проживати в тій самій хаті, в якій вона проживала разом з Ганною до ув'язнення в острові. На спіймання Кармалюка їй потрібно не більш як один місяць, але, може, і швидше пощастить. Якщо вона цього не виконає, то відає сама себе в руки правосуддя і згодна відповідати за всією суворістю законів...»

У цей час була приведена з тюрми арештантка Ганна, яка показала, що, дійсно, той чоловік, що був у них в домі, дуже закохався в Тетяну Зелінську, але про те, що він — Кармалюк, вона, Ганна, не знала, а дізналася про це тільки в тюрмі.

З найвних у справі підсудних Тетяни Зелінської і Ганни довідок виявилось, що перша за обвинувачених, Зелінська, призналася, що вона таємно переходила австрійський кордон. Із слідства стало відомо, що вона перша познайомилася з Устимом Кармалюком та його побратимами і привела їх у свій дім, де вони мали збірний пункт. Друга, Ганна Остапова, звинувачується в тому, що була в домі Зелінської і бачилася там з Кармалюком та іншими злочинцями, переховувала в себе награбовані речі.

«Постановлено подати допит підсудних з їхнім зобов'язанням впіймати Кармалюка на вирішення вашого превосходительства і резолюцію. Доповідаємо, що нижній суд цією справою неухильно займається, і як тільки буде від вас одержано повеління, приступить до остаточного вирішення справи. Повітовий суддя і кавалер Пухальський. Повітовий засідатель Бетковський. Земський писар Станіслав Міславський».

Матвій Барабаш ще раз перечитав копію рапорту і побачив на полях помітку Подільського губернатора. В ній писалося: «За дозволом справника випустити на благонадійні поруки, а ловлення Кармалюка доручити Непорожньому».

«Ось воно що! Значить, вони вже почали полювати на Кармалюка. Значить, пастки розставлено», — з острахом подумав Матвій.

З подальших документів Матвій Барабаш зрозумів, що зрадницею є Тетяна Зелінська, а її двоюрідна сестра Ганна про цю зраду навіть не відає.

Де ж вони тепер, ці сестри? В тюрмі чи вже на волі? Добре, коли в тюрмі. Документи ясно оповідають, що суд не може їх відпустити на поруки, доки не виконають над ними судового вироку. За зв'язки з Устимом Кармалюком їх присуджено до базарної кари дубцями. Вирок уже оголошено. Отже, сестер мають вивести на базарну площу серед білого дня, коли ярмарок кишітиме народом, і там прилюдно бити дубцями по голому тілу. Якщо їх покарають-таки, то Тетяна може відмовитися від свого слова і не

викаже Кармалюка. Якщо ж її відпустять непокарану, то про це дізнається в першу чергу Кармалюк і насторожить до неї. Саме через це губернатор і віддав останнє розпорядження чиновникові особливих доручень Непорожньому не наполягати на звільненні сестер з тюрми на поруки. Це звільнення прийде трохи згодом, а до того пан Непорожній має терпляче ждати, навіть не нагадуючи в повітовому суді про Тетяну Зелінську. Хоч на допити повинен її викликати і далі, тільки знову серед ночі, щоб піхто не бачив і не знав про те.

Матвій Барабаш одсахнувся від столу і, схопивши страшний папку, забігав по кімнаті. Першої миті його взяв переляк. А що, коли земський начальник уже кинувся за копіями таємних документів і шукає їх по всьому земству? Тоді канцеляристові не минути лиха! А що, коли Тетяну Зелінську і Ганну вже випустили з острогу, і Непорожній розоставив навколо них свої сіті? О боже праведний!..

В голові йому затуманилось, ноги почали підкошуватись, і серце так закалатало в грудях, наче він пробіг цілу версту. Матвій не міг збагнути, як та папка таємного листування потрапила до його скрині. Певне, земський справник помилково поклав її в свої папери і, забувши, разом з іншими справами передав Матвієві Барабашу для переписування. Що ж тепер робити? Нести її зараз до справника? Ні. Справник здійме одразу переполох: вплютає до цієї справи й самого Непорожнього. Тоді клопоту не оберешся. Але ж треба щось робити! Чого ж він бігає по своїй канцелярії, мов навіжоний? Час не жде. Тут дорога кожна хвилинка. Треба рятувати, поки не пізно!

Він кладе папку на саме дно скрині, накриває її іншими паперами, наче й зовсім до неї не торкався, прибирає зі столу недописане і, замкнувши скриню, стає перед дзеркалом. Білою хусткою перев'язує щоку, кривиться, немов від болю, голосно стогне і, зачинивши вікно, виходить з канцелярії. Біля дверей дримає вартовий солдат з інвалідної команди. Матвій Барабаш кладе при цьому восковий зліпок на двері й замок і, наказавши солдатові цільнувати, вибігає на ганок.

— Служивий, куди ж ти? — гукає йому солдат.

— Чи тобі повилазило, вояко? — люто стогне Матвій.— Ой, зуби! Ой, помру!..

— Та я бачу,— відповідає солдат.— Але що мені одвічати, як тебе шукатиме справник?

— Ой, зуби! — стогне Матвій і байдуже махає рукою.

— Ага! Знаю! — радісно покашлює солдат.— Побіг до корчми замочить, а тоді почимчикує до циркульника... Кров будуть пускати, раз зуби... Так і скажу...

В корчмі стояв неймовірний гамір, деренчала стара надтріснута шарманка і сизою хмарою плив сивий тютюновий дим. На лавках сиділи барисьники. За окремими столами — управителі маєтків, поміж ними поштові чиновники і поліцейські. Матвій Барабаш глянув у дальній куток, на той стіл, за яким він тепер зустрічався з Кармалюковими хлопцями, і похолов. За столом нікого не було. Не знайшов він у корчмі і жодного жебрака чи лірника, яких так часто посилав до Літина для зв'язку Захар Блажкун. На цей раз навіть конюхів і машталірів з поштової станції не було.

— Ой, вей мір, — тихо скрикнув корчмар, побачивши перев'язаного Матвія Барабаша. — Що панові-добродію скоїлося? Невже пристріт на зуби? Ой лишенько! Я маю для того добру полинівку. Візьмете на зуби — і мов рукою здійме...

Матвій Барабаш показав очима в дальній куток, на порожній стіл, тихо запитав:

— Не було?

— Ні, пане. Я сам їх жду, — тасмниче шепнув шинкар. — Мабуть, щось трапилось, не дай господи, — і він поставив перед канцеляристом чарку зеленкуватої сивухи.

— От що, — сказав йому Матвій. — Став на своє місце жінку, а сам негайно біжи до млина, пошли когось до церкви... Під землю, а знайди мені когось із пих!.. Гінців пошли! Йдеться про життя або смерть! Чуєш?

— Чую, пане, — вклонився шинкар і побіг за квітчасту ширму.

Матвій Барабаш узяв з ванькирчика пів-ока горілки, тараню і, болісно скривившись, пройшов у дальній куток до знайомого столу. Він довго сидів там, щоразу підхоплюючись на кожен брязкіт дверей, але жаданих посланців Кармалюка все не було й не було. Не повертався до корчми й шинкар.

51

Опівночі, в суботу, Устим Кармалюк до Тетяни не прийшов. Наткнувшись на облаву біля Ходаківського тракту, він круто повернув на болота і там прождав цілу добу, поки стомлені солдати і кріпаки з околишніх сіл вийшли, нарешті, з лісу. Облава остаточно переконала отамана, що поліція обдумано й послідовно замикає перед ним усі шляхи до осель і маєтків. Треба було негайно вирватися в інші краї, хоча б до Житомира чи Вінниці, а може, й на Білу Русь. Завтра вони рушать за Дніпро разом з основними своїми силами, наберуть по дорозі нових повстанців і вдарять панам у спину. Але то буде завтра. А сьогодні в Кармалюка ще багато всякого діла. Йому треба ще раз побачитися

з Блажкуном, щоб уточнити шляхи, якими вони вирушать з Поділля. Губернаторська облава минула для них щасливо, і можна спокійно поспішити на Каричинці.

Ніч темна, хоч в око стрель, і вони тримаються понад шляхом, ступаючи в один слід. Крізь оголене віття дерев сіє на землю безпросвітна мряка. Холодний туман пробирається під одержу, судомить намерзле тіло. Кармалюк часто зупиняє Тимка, щоб він не так поспішав. Важко йти за молодим парубком постарілому Кармалюкові. Літа вже не ті, і здоров'я підупало — в грудях задуха і ядучий кашель. В такі літа пора на спочинок, десь на пасіку чи на баштан за сторожа. Але де ж він знайде той спочинок? Та чи й буде то спочинок для Кармалюка, коли скрізь на землі рабство безпросвітне, панська сваволя? Ой, ні, мабуть! Скуштував ти, Устиме, волі, пізнав, по чім її продають пани, то вже повік не понесеш своєї шиї в кріпацьке ярмо. Нехай загинеш, може, на самоті, посеред дороги, як загинув старий бандурист Діброва, та ніхто тебе не вразить пекучим словом, не докорятиме, що прожив ти свій вік німим рабом. Пани, правда, кричатимуть, та Кармалюк на панів не зважає. На те вони й пани, щоб людей оббрехувати і в залізо кувати.

Та нащо він про це думає! Хіба вмирати зібрався? О, ні! Лаштувати вози в далеку дорогу рано. Ще надто багато діла перед ним... А хто зрозуміє! Ось у чому лихо. Мабуть, Марія і перед смертю не зрозуміла його, кленучи, як і колись. Тепер ходаківська Тетяна тієї ж співає. Кидай заради неї все та й тікай удвох в невінчану губернію, на теплу піч. Бач, як нахмурилась! Кармалюк думав: може, тюрма заспокоїла її хоч трохи, отверезила гарячу голову, пригасила палке серце, — аж ні! Чи вона здуріла? Куди йому в сорок вісім літ про молоду жінку дбати, коли сини й досі в острозі, а внук і невістка без притулку? Куди йому, коли повсюди неправда і неволя? Гріх навіть думати про таке! А вона не хоче цього второпати, дурна баба!..

Годі перед нею критися. Кармалюк цим разом скаже їй всю правду. Він викладе перед Тетяною свої несхитні думки такими, які вони в нього були й будуть. Нехай сама зважить на них і подумає, як їй бути. Вона кмітлива й метка молодиця. Вона повинна зрозуміти одразу, що йти їй за ним по лісах і нетрях — то справжнє безглуздя, та ще тепер, коли він зібрався в далеку дорогу, в невідомі краї. Устим обов'язково нагадає їй ще раз про законного, вінчаного чоловіка, і вона остаточно з ним погодиться. Чоловік її скоро повернеться з каторги, і вони знову заживуть тихим і сумирним життям чиншових корчмарів. Не біда, що стара корчма згоріла. Корчму можна й нову побудувати, але вже на цей раз без конокрадів. Кармалюк певно знає, що корчма в Тетяни

буде-таки без конокрадів. Його наука не минулася для неї даром. Тетяна добра, сердечна жінка, але загребуца й люта, коли щось не по її виходить. Кармалюк розпрощається сьогодні з нею мирно й лагідно, і вони будуть пам'ятати одне одного довго, може, навіть, усе життя...

Що далі вони йдуть, то дорога стає вогнішою, під ногами голосно чавкотить мокрий лист, хлоппає в калюжах вода. В лісі стоїть міцний дух дубової кори і прілого моху. Дубова кора пахне шкірою, і той запах нагадує Кармалюкові задушливі чинбарні в Сибіру, де він був кожум'якою, мнучи важкі волові шкіри, видзвонюючи кайданами на руках.

— Отамане! — озивається поперед Тимко, простягнувши йому пазустріч руки. — Темінь же яка в лісі...

— А що там? Може, людей почув? — запитує Кармалюк.

— Та ні! Які тепер люди в лісі? — з досадою каже парубок і зупиняється.

— То чого ж ти став? Рупшай. Нам тільки людей остерігатися треба, а звір не страшний. Не бійся, хлопче, звіра серед почі,— розважливо веде Кармалюк, ступаючи вперед.

— Та ні, я запитати хотів... Тільки боюся, може, невлад вийде, — пояснює Тимко.

— Питай, — дозволяє Кармалюк.

Тимко бере отамана під руку, і вони ступають поруч, не уповільнюючи кроків. Північ давно минула, бо Семизірний віз на небі пішов до землі, і ніч пливе над лісом, женучи за захід розірване шмаття осінньої хмари. Треба поспішати. Напевне, Захар Блажкун уже непокоїться. Коли б хоч дурниць не наробив з нетерплячки...

— Так-от, я й хочу запитати вас, — починає Тимко, схиляючись Кармалюкові до плеча. — Вибиратися нам звідси треба, слова проти не скажу. А куди саме, в який бік ударитись? Ну, підемо ми на Житомир чи в Білу Русь, а що там є? Однакові ліси та кущі, а болота такі, що тільки ухнеш, ставши ногою в драгови-ну... Що ми там зробимо?..

— А ти ж куди хочеш? — запитує Кармалюк.

— Я хочу, отамане, на Дніпро, — мрійно проказує парубок. — Там же простір який, все плавні без краю. Сядемо на човни, і тільки зашумить по нас слід невидний. Шукай тоді, пане, вітру в полі! Перевлинемо дніпровські пороги і осядемо всім загоню на Запоріжжі, де козацька Січ колись була... Там і зиму можна перебути... А там, я чув, втікачів від панства повен степ... Чи так я кажу, отамане?

— Ох, сину мій, сину! — зігхає Кармалюк. — Твоїми вустами та мед пити...

Тимко вгадує в його голосі ледве вловимий жарт і уявляє собі, як зараз в отамана хитро примружені очі.

Кармалюк продовжує:

— Ну й що з того, як вийдемо до Дніпра? Дніпро скоро замерзне, і ми на Запоріжжя не допливемо... Ти забувся чи, може, й не знаєш, що на козацькій Січі німці давно картоплю садять... На широкому Дніпрі нас одразу переловлять, мов тих горобенят, що випали з гнізда. Ще в Києві переловлять...

Тимко з досадою зітхає і вже не озивається аж до самих Каричинець.

На узліссі під селом вони залягають, пильно вдивляючись у Тетянине подвір'я і хату. На подвір'ї тихо, у вікнах темно. Тільки стіни хати біліють між голих дерев.

Посидівши в засідці певний час, Кармалюк підводиться із землі.

— Ну, хлопче, я іду,— каже він.— А ти зоставайся тут. Пантруй довкола.

— Добре. Тільки скажіть, щоб Ганна вийшла. Попрощатися хочу,— просить парубок.

— Добре,— тихо каже Кармалюк, сповзаючи коліньми в рів. Ось він уже по той бік рову, пригинці переметнувся на город і зник за сухими стеблами сояшників, немов розтанув у морозі.

Край неба на сході помітно блідше, так що в цьому вже можна розпізнати сіру пелену розірваних вітром хмар. За ніч вітер понаганяв їх цілі кучугури, і вони згромадились над лісом, ждучи сонця, щоб воно розбило їх своїм промінням, звеселило землю і людей.

Устим Кармалюк заходить під хату з причілка і припадає краєм вуха до мокрої шибки у вікні. В хаті сонна тиша. Устим навіть чує, як хтось хропе і зрідка стогне крізь сон. Він крадькома обходить навколо хати і знову зупиняється під вікном. Постукав раз, другий у шибку і нечутно переметнувся до дверей, що виходять до лісу. В хаті хтось закашляв, потім прочовгали в сіни чийсь босі ноги. Устим почув по той бік дверей уривчасте людське дихання. «Мабуть, скоро ранок»,— чомусь подумав Кармалюк.

— Хто там? — тихо запитала Тетяна.

— Свої, відчиняй,— нетерпляче сказав Кармалюк.

Тетяна відчинила двері і стала на порозі. Вона була в довгій білій сорочці, розхристаній на високих грудях. Притуливши до грудей руки, Тетяна й далі стояла на порозі, загородивши собою всі двері, мов боялася пускати Кармалюка до хати. Від неї чомусь пахло свіжим молоком і любистком.

— Ти одна вдома? — запитав Кармалюк.

— Ні, удвох з Ганною,— тихо проказала Тетяна.

— А мій Захар приходив? — знову запитав отаман.

— Не приходив, — байдуже і якось холодно відповіла Тетяна. Кармалюк прихилився до одвірка, зітхнув:

— Де ж це він забарився? А може, він переказав тобі кимсь, що не прийде? — допитувався Кармалюк.

— Ні, отамане, — відповіла Тетяна. — Не переказував, і звістки від нього не було.

— Тоді я піджду його, — сказав Кармалюк і, відсторонивши Тетяну, ступив до порога. Торкнувшись ненароком Тетяниної руки, відчув, як вона раптом затремтіла.

— Та ти, бачу, тремтиш уся. Що тобі? — запитав Кармалюк.

— Холодно... Лихоманка трусить, — відповіла Тетяна.

— Ходімо до хати, — сказав Кармалюк. — Задубів і я, тиняючись болотами. Хай йому грець з такою дорогою! Дві ночі не спав...

В сінях, під жорнами, де стояли мішки з жолудями, почувся ледве вловимий шурхіт.

— Що там? — одсахнувся Кармалюк, вихопивши пістоля. Шурхіт більше не повторився.

— Що це, Тетяно? — знову запитав він.

В сінях було темно, і Кармалюк не міг побачити блідого й переляканого обличчя Тетяни.

— То вівці, — непевно відповіла Тетяна, але враз спохватилася, гукнувши в хату: — Ганно! Вижечи овцець надвір, бо вже світає... Нехай пасуться...

— Не треба, — зупинив її Кармалюк. — До ранку ще далеко... Постели мені, Тетяно...

Кармалюк заткнув пістоля за черес і пішов до хати. В сінях біля жорна він сліткнувся об мішки з жолудями. Сліткнувся і завмер з несподіванки. Просто перед ним, за жорнами, сидів якийсь чоловік, наставивши на нього рушницю. Кармалюк навіть пістоля не встиг звести.

Гримнув постріл. Кармалюк одсахнувся назад і, навіть не скрикнувши, повалився на долівку. Куля влучила йому в голову. Юзеф Рудковський злякано скрикнув і вибіг надвір з своєї засідки під жорнами. За ним протупотіли з хати два осавули, що досі держали на печі Ганну, а за ними ще п'ятеро челядників, озброєні палашами, кілками та дробовиками, з грубим мотузком у руках, яким мали в'язати Кармалюка.

В нестямі закричала Тетяна. Її істеричний плач безпорадно лунав серед осінньої ночі, аж поки вона й не впала на порозі непритомною. Ганна навіть не підійшла до неї. Схилившись над мертвим Кармалюком, Ганна, заливаючись слізьми, шепотіла:

— Убили... Отамана убили... Він же тобі, Тетяно, добра хотів, а ти вчинила таке...

Над лісом розлігся тривожний свист. Раз, другий. Притаївшись за гребенем на хаті, панські осавули ждали Кармалюкових хлопців з лісу. Юзеф Рудковський, наляканий таким раптовим і несподіваним вбивством, причаївся в кущах за хатою. Але ліс мовчав, Кармалюкові хлопці не приходили. Тільки голосний свист перекатами лунав серед ночі, і в тому свисті був сумний поклик тривоги й порятунку. Він котився безперестанку в сторожкій лісовій тиші, здається, з усіх боків. Тимко Гречка кликав свистом отамана. Кликав довго і настирливо, поки не зійшло сонце, осипавши холодним жаром почорнілі верхівіття дубів.

52

Звістку про трагічну загибель Устима Кармалюка припіс гопець від земського справника, поклавши перед Матвієм Барабашем три фатальні документи. Канцелярист торкнув їх в остраху рукою, швидко пробіг очима і, впавши на стіл, тяжко заридав. Сонце у вікні раптом потьмарилось, кімната загойдалася, порипаючи у якийсь страшний і холодний морок. Нащо ж він здався на волю корчмаря, чому ждав у шипку цілий вечір посланців з лісу, щоб переказати ними про небезпеку, яка чекала на Устима Кармалюка? Треба було самому скочити охляп на кося і летіти в ліси, шукати когось із повстанців, щоб попередити отамана про страшну змову, якою обплутав Кармалюка губернатор і його чиновник особливих доручень Непорожній. Тепер вони перемогли і будуть реготати на весь повіт. Перемогли через недогляд, невмілість Матвія Барабаша, що не догадався кинутися в ліс на розшуки повстанців.

І ось лежать перед ним ці вбивчі, невблаганні папери, і канцеляристові здається, що на них проступає кров. Матвій гортає їх тремтячою рукою, глибоко схлинув, і перед ним вимальовується картина загибелі Устима Кармалюка, процес слідства й обшуку. Він здригається, перечитуючи їх.

«До земського суду. Дворянина Юзефа Рудковського. Оповіщення. В домі посесора села Каричинець пана відставного капітана Хлопицького вчорашнього числа одержано від поміщика Волянського повідомлення, що за доносом селянки його, Тетяни Зелінської, має бути в домі її Устим Кармалюк з товаришем своїм Андрієм. Вони мають там змовлятися про новий папад на маєтки панів Кузьмінського і Волянського. У зв'язку з тим, що пана капітана Хлопицького не було вдома, я сам ужив заходів до спіймання Кармалюка та видачі його до рук уряду. Зібрав надійних

людей з челяді пана Хлопицького, серед яких були озброєні рушницями, пістолями й списами та мали при собі мотузки для в'язання злочинця: Петро Кухер, Войцех Статкевич, Сильвестр Жмуриковський, Семен Мельник, Трохим Драганчук та інші. При цьому пан Волянський мене попередив про те, що наказом земського справника за хатою Тетяни Зелінської встановлено таємний нагляд і поставлено сторожу та що Кармалюк і його спільники завжди озброєні рушницями, пістолями й списами. На випадок їхнього опору справник наказав ужити зброю. Отже, я взяв з собою двоствольну рушницю, озброєних людей з челяді і непомітно прокрався увечері 9-го числа в хату селянки Тетяни Зелінської, де, заховавшись, став ждати прибуття Кармалюка з ватагою.

Ми ждали довго, майже цілу ніч. Нарешті, десь перед світанком, годині о четвертій, означений Устим Кармалюк підійшов до дому селянки Тетяни Зелінської, почав сильно стукати у вікно, вимагаючи, щоб його пустили до хати. Тетяна Зелінська вийшла з горниці в сіни, щоб одчинити двері, а разом з нею увійшов тихенько в сіни й я з людьми своїми.

Коли Тетяна відчинила двері наполовину, я побачив самого тільки Кармалюка. Він мав у руці пістоля і, зіпершись знадвору на одвірок, одразу запитав Тетяну: «А що, тут Захар Блажкун?» Зелінська відповіла, що той був учора й пішов додому.

Кармалюк на це сердито мовив: «Я ж тобі казав, щоб він був пеодмінно».

Зелінська знову почала перед ним виправдуватись, що Захар Блажкун, справді, був і ждав, але не діждався і пішов додому, сказавши, що прийде черед два дні на третю ніч. Серед цієї розмови Кармалюк прислухався до сіней і почув тихий шелест. То я з челядниками готувався його схопити, як тільки він ступить у сіни.

Почувши той шелест, Кармалюк одразу спитав Тетяну про його причину. Тетяна Зелінська пояснила, що в неї в сінях ночують вівці, і одразу гукнула сестрі в хату, щоб та випустила овець з сіней, бо вже настає світанок. Але Кармалюк заперечив, сказавши, що ще далеко до дня. Затим він поправив пістоль у руці, сказав: «Треба виспатися». Після тих слів Кармалюк широко розчинив двері, збираючись зайти у сіни, але тут побачив мене з гайдюками й хотів вистрілити з пістоля.

Я зрозумів, що мені загрожує смерть, і для врятування свого життя випередив Кармалюка і вистрілив йому в голову перший, після чого оний Кармалюк повалився і тим життя своє скінчив.

Я гукнув своїх людей, і ми вибігли з сіней надвір, щоб спіймати його товариша Андрія, але такого біля хати не виявилось,

Повернувшись у горницю, я наказав запалити свічку і при обшуку знайшов у Кармалюка заряджений один пістоль із зведеним для пострілу курком та коротенький карабінок, теж заряджений, а також знайшов списа, припертого об стіну хати. Всі інші речі, а також дев'ять карбованців грошей сріблом значаться в реєстрі. Про що маю честь оному суду доповісти. Казимирів син, Юзеф Рудковський. Жовтня 10-го дня, 1835 року, село Каричинці».

Матвій Барабаш у лютій злобі грюкнув кулаком об стіл і заскреготав зубами. Ось яка вона, шляхта паршива! Навіть цей родовитий дворянин не зміг виконати веління губернатора. Було ж ясно наказано спіймати Кармалюка живим. Злякався, блазень, кишка тонка! Вистрілив! Десять проти одного та ще й із засідки. Лицарі мотузяні! А ще героєм себе виставляє. Нагороди захотів, лакуза нещасний! Не бійсь, Матвій Барабаш зробить добру копію з твого оповіщення і подасть її до рук самому Івану Дроздову. Ти відповіси перед ним, зінське щеня з варшавського смітника!

Але час не жде. Треба, треба читати далі. І канцелярист знову схилиється над паперами, розгортає інший документ.

«Реєстр речам і грошам, знайденим у вбитого Устима Кармалюка. Карабін короткий, заряджений на картеч, пістоль французький, спис. На Кармалюкові одяг: кожух некритий, приношений, чемерка темно-сірого сукна, стара, штани сині, приношені, картуз сукулонний, прострілений, хустка проста, у квітках, фабрмча, два жилети, обидва старі, пара чобіт простих, на шиї хрестик матової роботи. В кишенях у Кармалюка: ножиці маленькі, жіночі, тасьма вузька біла, аршинів зо два, друга чорна — теж два аршини, кисет, з різних шматків пошитий, кисет на гроші, простий, бритва проста і дзеркальце мале, рукавиця лосьова, стара, на праву руку, торбинка маленька з цвяхами для чобіт, друга торбинка, стара, порожня, пасок шкіряний, на якому правиться бритва, гребінець простий, чорний, ніж складаний, два ключі, дев'ять карбованців сріблом».

А от ще найстрашніше. Матвій із сльозами на очах читає протокол огляду тіла отамана.

«1835 року жовтня 11-го дня, в селі Каричинцях оглянуто мертве тіло злочинця Устима Карманюка, що мав років 50 і був кремензний. Цей злочинець 10-го жовтня був убитий з рушниці, і там, де дістав вогнепальну рану в голову, є сліди великої кількості крові, що витекла з рани. При зовнішньому огляді тіла виявлено:

1) Коси на голові русяві, острижені по-шляхетському, борода чисто виголена, вуса русяві, підстрижені.

2) Лоб широкий, відкритий, очі великі, сірі, щелени виступають, нема двох передніх нижніх зубів,

3) На лобі і на обох висках по два синюватих рубці від каторжного тавра, яке ставлять злочинцям після покарання бато-гом.

4) Частина лівої скроневої кістки, половина лівої тім'яної кістки спереду і ззаду, частина лобової і потиличної кістки розтро-щені.

5) Великий рубець над правою лопаткою і по одному рубцю на обох ягодицях від якихось ран.

6) Дуже помітні смуги вздовж спини від покарання бато-гами.

Грудей і живота не розтинали, бо розтрощення черепа і ви-падіння мозку є достатня причина для смерті.

Оглядав повітовий штаб-лікар Петров. При цьому був присут-ній земський справник Ковалевський».

Матвій Барабаш згорав всі папери і схиляється над остан-нім вироком земського суду у справі Устима Карманюка. Він чи-тає його поволі, тихо проказуючи кожне слово:

«1835 года, октября 11-го дня. По указу Его Императорского Величества Летичевский земский суд, на грунте селения Каричи-нец-шляховых учрежденный, по освидетельствовании убитого в том селении дворянином Рудковским человека, сверх призна-ков, описанных в протоколе свидетельствования, доказывающих, яко сей убитый человек есть преступник Карманюк, лижеподпи-савшиися члены и секретарь, по производившим прежде делам, зная лично Карманюка, уверились, яко сей убитый человек есть действительно преступник Устим Карманюк, а потому определе-но: о убитии оного Карманюка поставить в известность сосед-ственных уездов гг. земских исправников полицмейстеров, с тре-бованием принятия мер к поимке товарища его Андрея, прозва-ния неизвестного, а дабы и гг. помещики и управляющие имения-ми их, а в особенности смежные с Каричинцами, тотчас распоря-дился насчет сделания строжайших поисков по сомнительным домам и лесам за означенным товарищем Андреем, по кличке Черноморец, послать повестки, тело ж убитого преступника с збрусю, как-то: пикою, ружьем и пистолем, отправить в гор. Ле-тичев для указания как преступникам, содержащимся в остроге по делу ограбления Поплинской и полковника Дембицкого, для опознания, яко сии были товарищами его и ближе знают, так равно всем тем, кои знали его, и затем продать земле.

Сим образом кончил жизнь свою славный злодеяниями Кар-манюк, наказанный три раза шпицрутеном и три раза кнутом, столько же раз бежавший из каторжной работы, непокоивший многие годы здешнюю округу, имевший чрезвычайные и даже не-имоверные почти связи, соделавшийся, сказать можно, водрузите-

лем всего зла и сим ввергнувший многих простолюдинов в пагубу и в самое даже суеверное всеобщее в его силах и могуществе мнение».

Матвій Барабаш рвучко встав од столу і, підійшовши до вікна, зірвав брезентову запону. Крізь ґрати на нього вдарило терпке й холодне повітря, що міцно пахло яблуками і скошеною отавою. Поголав у садах мовчазний і якийсь сонний Літин. Простолюдини ще не знали, яке горе впало на їхні голови. Скрипіли журавлі біля колодязів, весело цвірінькали під стріхою горобці, і десь на ставу гелготіли гуси. В земській стайні, б'ючи копитами, іржали застояні коні, а на імлістому видноколі синів густий, непрохідний ліс. Він простягався сизою стіною з усіх боків, немов замикав велетенським залізним колом оцей затаврований нагаями і каторгою світ.

«Застояні коні і густий ліс. Коні і ліс!» — блискавкою майнула думка і слідом за нею виникло несподіване рішення. Матвій Барабаш кинувся до скрині і, вихопивши з неї найголовніші слідчі справи про майбутній суд над співучасниками Кармалюка, додав до них тільки-но доставлені гінцем документи про смерть отамапа і почав одягати свій святковий мундир, обкладений на комірі й рукавах червоним сукном. Заховавши папери на грудях під сорочкою, розтикавши по кипенях свій нехитрий дріб'язок — бритву, дзеркальце, носові ваточки, він оглянув себе в дзеркало і вийшов у коридор. Як і завжди, приклав до дверей воскову печать, наказав солдатові пильнувати канцелярію і швидко пройшов до стайні. Осідлавши найкращого коня, Матвій Барабаш скочив у сідло і рвонув навскач з двору. За плечима в нього був карабін, па поясі пістоль, щока знову перев'язана картатою хусткою. Солдат подивився йому вслід, подумав: «Мабуть, до знахарки... Зуба замовляти... От бідолаха...» Виїхавши за околицю, він пустив коня аллюром, навпростець до лісу, прямуючи на село Головчинці, що видпіло кучерявими вербами в долині. Супутній вітер свистів у вухах, кінська грива злітала йому до грудей, хльоскаючи по обличчю. З розгону він ускочив до Головчинець, і панська варта на греблі розступилася, побачивши на вершнику мундир з червоним коміром, короткого карабіна за плечима і пістоля при боці. В селі Матвій придержав коня, поїхав повагом. На горбі в густому парку зводився білими колонами палац дворянина Ханенка, чаккала над ставом панська гуральня, і десь тут, поміж підсліпуватих хаток, стояла вбога оселя Устима Кармалюка. Канцелярист з огидою поглянув на панський масток і повернув коня на виїзд із села. За корчмою він зупинився, вражений дивною картиною.

Посеред тихої і безплідної вулиці не йшов, а майже біг свий чоловік у старому розхристаному кожусі, а за ним ледве встигали

два челядники з довгими дрюками. Чоловік був босий, на його ногах виднілись синяки і засохла кров. Порівнявшись з першою хатою, він радісно вигукнув до челядників:

— Дивіться! Це ж грунт нашого Опанаса. А онде і хата Усти-ма Кармалюка. Ой, як же тополі вирости! А ви казали, що я не впізнаю... Гляньте, яке наше село Головчинці. А он там, за корч-мою, і моя оселя... Дарма, що старий, а вона мені й досі сниться!.. Діти мої, дружинонько рідна... Двадцять літ либонь... Двадцять літ!..

Сльози котилися по його чорному, зморщеному обличчю, але він їх не витирив, раз у раз боязко озирючись довкола.

— Що трапилось? — суворо запитав челядників Матвій Бара-баш.

Челядники низько вклонилися, і один пояснив:

— По етапу ведемо... Втеклий він... Із самої північної губер-нії женуть його від села до села... Там його було впіймано. Каже, що Головчинці — це його рідне село... Ну, ми одразу закоп спов-няємо. Пізнавай, небораче, де чия хата стоїть, хто в ній живе... Покажуй і свою хату... З ними треба строго, папе, обходитись... Варнаки кляті!

Почувши гомін на вулиці, з сусіднього двору вийшла сліпа ба-ба Горпина і, пробуючи костуром дорогу, пошкандибала на люд-ські голоси.

— Подайте Христа ради копійчку...— заголосила вона.— Не са-ма ж я очі свої загубила, люди добрії...

— Геть з дороги, бидло! — гримнув на бабу гайдук.— Ось пан з поліції почує твою брехню, то одразу в острог підеш...

— Беріть мене, людоньки, куди завгодно беріть. В острозі хоч водиці подадуть, сухаря кинуть,— звеселіла баба Горпина.

— Не чіпайте її, вона розум втратила,— озвався другий че-лядник.

А той, сивий, кого гнали по етапу, вже розв'язав вузлика і по-дав бабі милостиню грошима. Баба помацала пучками три шеля-ги, запитала сивого:

— А хто ж ти будеш, чоловіче? За кого мені богу молитися звелиш?

— Молися, бабо Горпино, за спасіння душі Юхима Шкаруби, бо це я і єсть,— глухо проказав сивий.

— Свят, свят! — злякано хрестилася баба.— Чого ж ти при-йшов, окаянний осавуле? Тебе вже й забули в селі, прокляляди. Жінка твоя, Палажка, з горя померла... Дочки заміж повиходи-ли... А ти знову хочеш чужими руками панські груби топити?.. Не діждеш, падлюко!.. На! Забирай свої диявольські гроші! — скрикнула баба Горпина і жбурнула в пісок три мідні шеляги.

— Ой боже мій, боже! — заволав Юхим Шкаруба і, навіть не піднявши грошей, спотикаючись на рівній дорозі, побіг до своєї хати.

Матвій Барабаш оперезав пагаєм коня і, проминувши чисте поле, вскочив у ліс. Йому в ушах ще й досі стояв розпачливий зойк сліпої баби Горпини, перед очима зринало перелякане обличчя втеклого осавула Юхима Шкаруби. Він згадав його історію з жінкою і поморщився. В усьому тут винен сам пан Ханенко. Він зробив своїм кріпакам ще на цьому світі справжнє пекло.

В глибині лісу, на лункий постріл Матвійового карабіна, з'явилися повстанці. Вони провели канцеляриста вовчою тропою, через петрі та болота, до якогось куреня, де й сиділи Іван Дроздов та Захар Блажкун. Вони вже знали про загибель Кармалюка і були мовчазні й люті. Несподівана поява канцеляриста ще більше розлютила їх.

— Ти збожеволів, чи що?! — схопив його за груди Іван Дроздов, люто блиснувши вогнистими очима.— На коні, серед білого дня, весь у зброї і просто до лісу? Чи, може, тобі відьма попелу в голову натрусила, окаянний!..

— Ріжте мене, бийте, а я не вернуся туди! — затявся Матвій Барабаш.— Там тюрма і пекло, я з ума зійду від усього. Через мої руки всі слъози людські і кров течуть... Та все до скрині, до скрині!.. А звідтіля на Сибір... Я повішуся!.. Ось вам їхні останні екстракти і доноси. Тут списки всіх, кого вони ловлять і мають судити!..

Він вихопив з пазухи папери і простягнув Івану Дроздову, але той не взяв їх, а спокійно сказав:

— Знаємо. Перепиши копію і передаси потім. А зараз негайно сідай на коня і рви назад до своєї канцелярії. В нас і без тебе людей вистачає. Зрозумів? Ти нам потрібен там, як повітря, як вода! Затям собі це, Матвію... Вчора до вас у земство став новий водовоз, кривий Карпо... Він наш... Посилай його по тютюн, по горілку і, взагалі, май під рукою... Через нього будеш завжди чути нас...

— І більше таких дурниць не роби! — суворо додав Захар Блажкун.— Ми на помсту за отаманову смерть підвелися, а він надумав слъозу пускати. Ач, який лицар! Може, там справник уже й кинувся за тобою? Що ти на це йому скажеш, як повернешся?

— До знахарки їздив... Зуби зашіптувать,— понуро сказав Матвій Барабаш і важко зітхнув.

— От і їдь до своєї знахарки. Чуєш? — наказав Іван Дроздов.

— Як же це? Стривайте, брати... Хіба ж так можна,— розгублено заговорив канцелярист, непевно озираючись на всі боки.

— Можна і треба,— рішуче сказав Іван Дроздов і, нахилившись Матвієві до вуха, таємниче повідомив:— Завтра, як вони засиплють отамана землею, першим піде на шибеницю пан Ханенко в Головчинцях. Тієї ж ночі буде пущено червоного півня в маєтках Деражні, в Каричинцях і Ходаках. Ти пильнуй і нам давай знати! От що, Матвію. Все старе, що було за отамана, почнетесь панам заново! Так і знай!.. А до знахарки заїдь обов'язково, бо лиха накоїш нам і собі.

— Добре. Заїду,— сказав Матвій Барабаш і скочив у сідло.

Він повернувся до своєї канцелярії пізно ввечері і дуже зрадів, коли дізнався, що його не шукали. Земський справник і все начальство були заклопотані вбивством Кармалюка. Вони навіть мертвого його боялися. Після показу арештантам Кармалюкове тіло поклали у візок і серед ночі, оточивши вартою, вивезли в поле, що лежало за кладовищем. Тут його й закопали без панахиди й хреста, зрівнявши могилу із землею.

Але спокій на Поділля навіть після смерті Устима Кармалюка не прийшов. Іван Дроздов сказав правду. Тієї ночі, коли поліція потайки поховала отамана, спалахнув масток у Головчинцях і пана Ханенка було повішено на залізній брамі, що вела до палацу. Налад на головчинецький масток вчинив Іван Дроздов з усім своїм загоном. Повстанці палетіли на панський двір з трьох боків і запалили всі його будівлі. Наяканого до смерті Ханенка Кармалюкові хлопці знайшли в кам'яному льоху і витягли в палаючий двір, куди вже зібралось все село. Коли пана приволокли до залізної брами, Іван Дроздов з огидою глянув на нього і, одвернувшись, голосно сказав до прикиплого наговлу:

— Не я караю його на горло, а люди самі засудили його на таку кару. Собаці — собача смерть!

Пан Ханенко блимнув посоловілими очима на Івана Дроздова, і йому здалося, що перед ним знову стоїть живий Устим Кармалюк. Пан заточився і злякано закричав:

— Кармалюк!.. Живий!..

Але той крик потонув у розбурханому людському морі. Натопв, наче буря, загув одним дужим голосом:

— Сме-е-рть!

І покотилося над селом, над тихою рікою, мов полегшене зітхання, що вирвалося з вільних грудей:

— Сме-е-рть!

Іван Дроздов рвучко змахнув рукою, і Тимко Гречка вибив колоду з-під панських ніг. Ханенко затіпався на вірвовці і обвис, як натоптаний лантух.

І люди в ту мить стали пильніше придивлятися до Івана Дроз-

дова, що вже сів на осідланого коня. В натовпі почувся шепіт:

— Гляньте! Йй-богу, він!..

— Він!

Одні помітили, що в Івана Дроздова навіть шапка така, як у їхнього Кармалюка. Другі побачили на ньому таку ж латану свитину з червоними вусиками, яку колись носив отаман. Треті запам'ятали густі й русяві козацькі вуса, чисто такі, як і в Кармалюка.

І з тієї миті полетіла по всій окрузі радісна звістка, що Устим Кармалюк живий, що його хоча і було вбито, але він воскрес і тепер знову літає по всьому Поділлію на страх панам, на радість бідним людям. Він живий! Хіба можна вбити Кармалюка? Та його піяка куля не візьме, а поверне назад і влучить того, котрий стріляв отамана...

Другу економію запалив тієї ночі в Деражні Захар Блажкун з своїм загоном. Потім він виліз на високу мажару сіна серед панського двору і, здійнявши шапку, вклонився на всі боки людям, що збіглися на пожежу. В полисках вогню Захарове обличчя було худе й суворе, наче бронзове. Тільки глибоко запалі очі лютю блищали з-під навислих густих брів. Він підняв руку і гукнув у натовп:

— Люди добрі! Ми довго вірили, що пани покаються... Але горбатого могила виправить! А раз так, то годі з панами панькатись. Кінець! Віднині я наказав своїм хлопцям різати й палити всіх панів!

Юрба схвально й гаряче загула:

— Слава богу!

Хтось вигукнув:

— Людоньки! Кармалюк до нас заговорив...

— Пани брешуть, що його вбито!..

Натовп кинувся до високої гарби з сіном, щоб привітати Захара Блажкуна, але його вже й слід прохолов. Він, певно, кинувся шукати деражнянського пана. Та однаково, всі, хто стояв попереду, запам'ятали глибокі очі Захара Блажкуна, розхристану на волохатих грудях сорочку-чумачку з чорним кісником та посивілу чуприну, стрижену під скобку. Потім ці люди оповідали по селах та ярмарках, що своїми очима бачили живого Устима Кармалюка, чули його голос. Кармалюк живий і знову ходить по світі та б'ється з панами на смерть... І вже тієї чутки ніхто не міг приховати чи задушити. Вона, як пташка, вирвалася на волю і полинула над лісами, полями, хуторами й селами.

Тієї ж ночі запалали панські маєтки в Каричинцях, у Ходаках, і, нарешті, під боком у губерніяльної комісії пішов димом

у небо маєток галузинецького посесора. Велетенська заграва зловісно знялася в небо, і цілу ніч гойдалася над подільськими лісами, освітлюючи принишклі села. Вже засуджених чи переслідуваних в Кармалюковій справі було двадцять тисяч кріпаків. Одних засудили і погнали на довічну каторгу в Сибір, інших ще ловили, примусивши їх тікати в широкий світ. Але повстанські загони Устима Кармалюка росли й міцніли з кожним днем, на очах у всієї поліції. До Івана Дроздова приходили все нові й нові побратими, несучи на плечах саморобні списи, гострі коси, залізні вила, а то й просто дубове кілля. І з того часу в пісні про Устима Кармалюка люди вже не співали тих слів, де говорилося, що «я шкоро не вбиваю, бо й сам душу маю». І то було найстрашніше для панів.

Іван Дроздов більше не просив панів по-людському ставитись до кріпака. Він, як тільки чув про тяжке знущання, одразу прилітав з своїм загonom до маєтку і чинив панові кару на горло, все панське добро роздавав кріпакам, а маєток пускав за вогнем. Тільки вже не міг Іван Дроздов відбити в поліції Мирона Волошку та Ілька Сотничука. Їх, разом з середульшим сином отамана, Остапом, тримали в Папській башті Кам'янецької фортеці і під великою охороною погнали на каторгу в Сибір.

Не пощастило Іванові Дроздову та Захару Блажкуну підстергти і ввіймати Юзефа Рудковського. Він раптом десь зник із маєтку, а потім одержав у нагороду золотого перся з діамантом від самсого царя з Петербурга і негайно чкурнув до Варшави. Він тікав серед темної ночі, переодягнувшись бідним шинкарем.

На волі зосталася тільки одна Тетяна Зелінська, налякапа своєю зрадою.

Презирством і ненавистю оточили її люди, а разом з нею і Ганну. Страшна й похилена хата на околиці Каричинець стала пусткою. Кожен обминав її десятою дорогою, а її хазяйок люди не пускали до себе й на поріг. Тетяна ждала день і ніч розплати за свій злочин, ждала в гості Захара Блажкуна чи Івана Дроздова, але вони мали ще багато справ по панських маєтках, і тому довго барилися й не приходили...

РОМАН ПРО УСТИМА КАРМАЛЮКА

Гортаючи сьогодні сторінки вітчизняної історії, ми знову перечитуємо героїчний літопис боротьби трудящих мас нашої країни проти визиску і гноблення протягом багатомісячної історії людства. З цих сторінок постають образи мужніх і відважних синів та дочок нашого народу, які присвятили все своє життя визволенню людини праці з-під гніту експлуататорського класу.

Серед них — прославлені імена Степана Разіна і Устима Кармалюка, Омеляна Пугачова і Олексія Довбуша та багатьох інших народних героїв. Про них народ складав легенди і пісні, вони ставали героями художніх творів вітчизняної літератури.

Чи не найбільше пісень та легенд, переказів і казок створив український народ про відважного ватажка селянства на Поділлі — Устима Кармалюка. Його життю присвячено і ряд художніх творів як у дожовтневій літературі, так і в радянські часи.

Вперше образ Устима Кармалюка з'явився на сторінках повісті-казки Марка Вовчка «Кармалюк» (1863), в якій письменниця змальовує свого героя таким, яким він залишився в народній пам'яті, — мужнім, безстрашним, до кінця вірним інтересам народу, людяним та щирим у взаминах з рідними й побратимами. До цієї ж теми звертався і Михайло Старицький у романі «Разбойник Кармалюк» (1903), в якому відтворив досить широкую картину визвольної боротьби проти кріпацтва в першій половині XIX ст. на Поділлі та, використавши історичні й фольклорні джерела, змалював образ мужнього і талановитого організатора селянських мас. Про Кармалюка мала намір написати драматичний твір Леся Українка, Михайло Коцюбинський, «мріяв дати оповідання про Кармалюка».

Героїчна постать Устима Кармалюка привернула увагу і українських радянських письменників. Звертаючись до українських письменників і радячи їм освідати велич подвигу народних героїв минулого, О. М. Горький говорив:

«Я нагадаю одно ім'я, навіки овіяне славою, — Устим Кармалюк».

Спіраючись на творчі здобутки класичної літератури, радянські письменники проторювали нові шляхи в розробці історичної тематики. Одним

з перших серед них був Степан Васильченко. З дитячих років він захоплювався мужністю цього народного героя. («Пам'ятаю, як у сні,— ми, куткові хлопці в бур'яні... сиділи з таємничими обличчями і потайки щось розповідали про Кармалюка».) В 1927 році він опублікував п'єсу «Кармалюк», в якій розповів про славне життя ватажка повсталих селянських мас. У середині 30-х років виступив з п'єсою «Устим Кармалюк» Володимир Суходольський. Незважаючи на окремі творчі прорахунки, п'єса користувалася спенічним успіхом.

У 1940 році пише поему «Кармалюк» Андрій Малишко, яку кінчає пророчими словами:

А за вікном його стояли друзі,
Повстали кріпаки — одна рідня.
Пожар червоний бивсь на виднокруз.
Віщуючи прихід нового дня.

В тому ж, 1940, році вийшла з друку повість Василя Кучора «Кармалюк». Чому саме до цієї теми звернувся письменник?

На це питання дає відповідь автор у статті «Образ, думка, слово...»: «Образ легендарного героя українського народу Устима Кармалюка приваблював мене давно. Від мріявся мені ще в школі, коли я чув про нього перші легенди від свого діда Йосипа. Перед війною я написав невеличку документальну повість «Кармалюк». Власне, то не повість, а спроба документальної біографії героя...»¹

Після Великої Вітчизняної війни нашими істориками віднайдено ряд досі невідомих документів, які відкрили багато нових, важливих сторінок із біографії Устима Кармалюка. Це, зокрема, торкається його зв'язків з декабристами, дружби з російським художником Тропініним та земляком Кармалюка Прокопом Данилевським, який, теж будучи кріпаком, став видатним хірургом того часу.

Всі ці матеріали дали змогу письменникові правдивіше й історично вірогідніше змалювати образ українського народного героя, показати спільність і взаємопідтримку українського та російського народів у боротьбі проти кріпацтва.

Вивчивши історичні документи й архівні матеріали, Василь Кучер широко змалює загальні суспільно-історичні умови, які породили розмах антикріпосницької боротьби, обумовили появу на історичній арені народних ватажків типу Устима Кармалюка.

Події, про які йдеться в романі «Устим Кармалюк», відбуваються в першій третині XIX ст. в часи кріпацчини, коли селянство на Поділлі вазнавало жорстоких утисків і безмежної наруги з боку самодержавства, українських поміщиків, польської шляхти та євреїв-лихварів. Безпросвіття каторжна робота на панських ланах, катування за найменшу провину і без неї, двадцятипятирічна каторжна служба в солдатах, загроза

¹ Василь Кучер. Образ, думка, слово... Журнал «Дніпро», 1959, № 11, стор. 138.

бути проданим і розлученим з рідними та близькими...— ось що супроводжувало кріпака протягом життя.

Та все ж ніщо не могло пригасити волелюбні традиції народу. Бо, як писав Михайло Коцюбинський про ті часи, то «не він був у ярмі, звичайний господарський віл, якого паша й спочинок могли зробити щасливим: ярмо було накладено на шию дикому турові, загнаному, знесиленому, але овіяному ще степовим вітром, і з невтраченим іще смаком волі, широким просторів. Він ішов у ярмі, скорившись силі, хоч часом із гніву очі йому паливалися кров'ю, і тоді він хвищав ногами і наставляв роги...»¹

І народ не корився, народ зводився на боротьбу за свої людські права, брався за зброю і йшов громити та нищити пенависні палські кубла. На Україні ця боротьба особливо широко розгорнулася на Поділлі, де її протягом понад два десятиліття очолював Устим Кармалюк.

«А він ішов обшарпаний і почорнілий, ніким не впізнаний, Устим Кармалюк, в одязі старці, з лірою через плече, з латаною торбою через друге»².

Так ми вперше зустрічаємося з героєм роману, коли він після втечі з етапу на каторгу повертався в рідні краї.

Із спогадів Устима ми дізнаємося про його минуле життя.

...Тяжке дитинство, коли батько й мати від світанку до пізньої ночі на панському лану, а його залишають дома самого, прив'язаного «кінським путем до столу, щоб позвав увесь день не далі, як під столом, і в хати не вилазив». А грохи підріс — і сам на панщину. Чим більше підростає, тим більше наливалось серце люттю на панів та їхніх посіпака, не дарував кривди, за що його кидали у псарню, «в'язали до кобили та шмагали солоними дубцями». Пообіцяв за всі кривди пустити панові «червоного півля». За непослух — прикували до воза і погнали в солдати на двадцять п'ять років.

Але й це не зломилло Устима. І ось тепер, повертаючись додому, він думає:

«Не один я покривджесий, цілі села в ярмі стогнуть... І прийшов я не за себе відплачувати, а за всіх таких, як моя Марія, мої тато й мама, царство їм небесне... Бач, як твій палац виріс угору, як біліє стінами, а гамазеї аж тріщать, набиті хлібом та медами... Награбував чужої кривавиці, собако, то буде ж тобі й собача смерть...»³

Злякавшись народного гніву і боячись повернення Устима Кармалюка, шляхтич Пільговський тікає до Варшави, а маєток з кріпаками продає пану Ханенку.

Повернувшись у рідне село Головчинці, Кармалюк дізнається від

¹ Михайло Коцюбинський. Вибрані твори в двох томах. К., Держлітвидав України, 1950, стор. 319.

² Василь Кучер. Кармалюк. К., «Веселка», 1978, стор. 14. Далі — посилання на це видання.

³ Стор. 19.

людей, що цей новий, «свій», «український» поміщик ще гірший катюга, яким був Пільговський. І тоді він разом зі своїми «хлопцями» несподівано з'являється в маєтку.

Тремтячи від смертельного переляку, Ханенко перед людьми просить змилюватися, бо він — «увесь ваш», мовляв, у нього і в них «бог один і віра православна одна».

Кармалюк на це грізно відповідає:

«— Який же ти пам брат? Твої кривні родичі — то пані і дуки усякої віри, усякої мови. І польської, і турецької, і австрійської. Ми, кріпаки, для них — бидло, вічні паймити. Пам'ятай, псявіро, що Кармалюк б'є і ріже панів всякої віри і мови. І свого, і чужого!»¹

І загриміла слава про відважного народного месника по всім Поділлі і далеко за його межами. Вбачаючи в ньому свого захисника, розуміючи справедливість тієї мети, якій присвятив своє життя Кармалюк, у його загони приходять десятки й сотні вірних побратимів, йому співчують і допомагають тисячі знедолених, його оберігають, попереджують, переховують, як рідну всім людину. Саме серед поневоленого народу і зпаходить собі підтримку Кармалюк, бо розумів, що народ піде за ним, треба тільки йому «очі розв'язати». Звертаючись до народу, він каже:

«Наш гнів однаково трощить як залізо, так і камінь. Запам'ятайте собі це, люди добрі, і дітям своїм закажіть. У царя в Петербурзі не такі мури стоять, а вже і до нього добіралися новстанці»².

Тремтіли ханешки, моркови, ягчевські, кавурн, заремби та подібні до них кровопивці, чекаючи появи Кармалюка, докладали всіх зусиль, щоб допомогти властям спіймати «розбійника Кармалюка». А він з'являвся там, де його зовсім не чекали. Його загони одночасно палили панські маєтки і карали їх власників у різних районах Поділля, і жандармерія зблилася з ніг, намагаючись спіймати його. В хід пускалося все: підступність, провокації, намагання очорнити ім'я героя.

Три рази заковували Устима Кармалюка в кайдани, катували й гнали станом у Сибір на каторгу. Три рази рвав ці кайдани народний ватажок і вів далі свою священну боротьбу. І тоді знову тремтіло перелякане панство.

Почувши про чергову облаву регулярних військ на його загони, Кармалюк каже своїм побратимам:

«— Комісія, губернатор. Ще б пак! Іменем його імператорської величності Кармалюка хочуть зловить? Протоколи пишуть, доноси сточать... Ну, Кармалюка ще сян-так ви можете вловить... Він не вічний... Але що ви з народом будете робить? Хіба весь народ можна переловити — і на Сибір чи в тюрму? Чорта лисого!»³

¹ Там же, стор. 76.

² Стор. 201.

³ Стор. 330.

Будучи вірним історичній правді, Василь Кучер у своєму романі розглядає антикріпосницький рух на Україні під проводом Кармалюка в нерозривній єдності з антикріпосницькою боротьбою в Росії. І на засланні, і повертаючись після втечі з каторги через Росію в свої краї, він бачить, що «по всій Росії піднімався кріпацький люд на бій за своє право, за волю».

Не лише бачив, а й відчував це Кармалюк у сталенні до себе російського народу, коли російські люди оберігали його під час втечі, давали одяг, харчі та документи, допомагали добратися додому.

«Добрі люди у Вятській губернії заховали його серед глухого лісу... Вони паспортів умерлого видали, їжі в дорогу назбирали. Благословили усім миром православним іти в бій на пана за правду і волю»¹.

Мав Кармалюк вірного побратима в особі матроса з Олонецької губернії Івана Дроздова, який стояв на чолі одного з його загонів. Знайшов щирого побратима на каторзі — солдата з Смоленської губернії Хому Гаврилова, який допоміг йому втекти з каторги.

А ще мав Устим Кармалюк щирого друга — талановитого російського художника Василя Андрійовича Тропініна. Перша їхня зустріч відбулася в казематі, коли Тропінін за наказом графа Моркова, якому належав як кріпак, змушений був малювати портрет закованого в кайдани Кармалюка. Вдруге — після втечі Кармалюка з каторги в церкві поміщика Хапенка, якому Морков «позичив» художника малювати іконостас. І тут два кріпаки — народний месник і великий художник — знайшли спільну мову. На прощання Кармалюк мовив до Василя Андрійовича:

«— Я не забуду вашого щирого серця. Але мені пора йти. Я ще один зараз, а треба збирати своїх хлопців... Не даром же я тікав з Вятки через усю Росію. Треба знову будити людей на панів... Скрізь, де я проходив, тікаючи з каторги, люд християнський страждає. В городі Муромі, Владимирській губернії, білокам'яній Москві і в нас на Україні»².

У 1823 році під тиском впливових осіб граф Морков змушений був відпустити свого дворового кріпака Тропініна на волю, і він оселився в тихій скромній квартирі над Невою. Тут він і малював портрет російського матроса Івана Дроздова, якого зустрів у Літньому саду й запросив на кілька сеансів. Сюди, в цю квартиру, прибувають з Поділля давні знайомі художника — кріпаки баба Горпина і Оришка, від яких художник дізнається, що, хоча Кармалюка знову спіймали й закували в кайдани, все ж вогні, які він запалив, не згасли і палають далі.

«Від одної свічки запалено тисячі нових свічок... Одну свічку ще можна загасити, а вже тисячу піякий вітер не задме...»³

А ще пізніше, вже в Москві, на квартирі Тропініна, зустрінуться народний ватажок Кармалюк і учасник повстання декабристів Іван Дроздов.

¹ Стор. 14.

² Стор. 53—54.

³ Стор. 137.

Схожою на долю Тропіліна була і доля кармалюкового земляка Прокопа Данилевського. Кмітливого хлопчину-кріпака, який підучився в дячка грамоті, граф Морков відправив до Москви з метою «вивчити, на дворового фельдшера». В Москві помітили його талапт і допомогли скінчити Медико-хірургічну академію, він уже готувався стати професором по кафедрі хірургії.

Та нагадали графові про його кріпака і пригнали Данилевського етапом у рідне село. Порвав граф академічний диплом, звелів відшмагати, щоб вибити з нього «вільний дух», наказав одягнути в лахміття і послав «лікувати копей та волів», а ще «те бидло, що по хатах живе».

Спочатку хотів було Прокіп втопити горе в горілці, та зустрівся з Кармалюком. Ця зустріч і вирішила майбутню долю Данилевського. Незабаром ми бачимо його вже ватажком одного із загонів Устима Кармалюка.

До кінця свого життя залишався вірним своїм побратимам хірург-кріпак Прокіп Данилевський. В одній з бойових операцій, допомагаючи Кармалюку знищити урядову комісію, вислану проти нього, Данилевський загинув смертю хоробрих. Поховали повстанці свого отамана-побратима в глухій лісовій гушавині.

«Приюсли куцз калини, і Кармалюк сам її посадив у головах»¹.

З любов'ю змальовує письменник й інших бойових товаришів Кармалюка — Захара Блажкуня, Ілька Сотничука, Тимка Гречку, старого бандуриста Діброва. Повертаючись із заслання, Кармалюк згадує про них:

«От чоловік золотої душі. Пішов на папа за волю для кріпаків, хату рідну покинув, землю свою залишив. Отаких би Кармалюкові хлопців, як Захар Блажкунів! Не поступається перед ним і Сотничуків Ілько, тільки гарячий дуже і від того часом нерозсудливий. Де ж ви тепер, хлопці мої вірні? Чи чуєте, як отаман до вас поспішає на тиху розмову?»²

Старий бандурист Діброва ходить від села до села по рідному Поділлі. Його пісні, запалюють у серцях кріпаків полум'яну ненависть до панства, оспівують мужніх борців за народну правду й закликають продовжувати боротьбу. А крім усього, він — «очі і вуха» Устима Кармалюка, в загопи якого сповіщає про все бачене й чує.

Завітавши в родину Кармалюка, про якого панство намагалося шврити лиховісні чутки, старий бандурист каже його дітям:

«— Хай паццокують. Вони бояться вашого батька, от і дають. А він не розбійник... За те, що всім людям хотів щастя, зани погнали вашого батька під червону шапку в солдати... Зненавидів папів ще дужче після цього — втік з солдатів і пішов гуляти по білому світу, як вільний сокіл»³.

З глибокою любов'ю й пошаною говорить Тропіліну про Кармалюка дворовий кріпак Ханска — Опанас:

«— Вони його не вдержать і залізом у Сибіру. Віп таке слово чарівно

¹ Стор. 344.

² Стор. 15.

³ Стор. 69—70.

знає, що кайдани самі розсилаються... Він, Кармалюк наш, як оця пісня. Хіба зловиш пісню і посадовиш за ґрати, коли вона мов жайворон у небі? Не зловиш»¹.

Усім серцем співчуває Кармалюку й канцелярист нижнього земського суду Матвій Барабаш, який в силу службового обов'язку змушений збирати документи про Кармалюка. Він бачить, як панство безсоромно оббріхує і намагається очорнити пародного героя.

«Матвій Барабаш стискує в безсиллі кулаки, карається і мучиться від того, що сам нічого не може зробити в цьому страшному обмані і брехні»².

Дізнавшись про смерть Кармалюка, Барабаш забирає з собою найголовніші судово-слідчі справи про майбутні судові процеси пад спільниками Кармалюка та документи про смерть отамана, прибуває в ліс, щоб уже назавжди залишитися серед повстанців.

«Ріжте мене, бийте мене, а я не вернусь туди!» — заявляє він Івану Дроздову. Але його відправляють додому. Дроздов каже йому:

«В нас і без тебе людей вистачає. Зрозумів? Ти нам потрібен там, як повітря, як вода! Затям це собі, Матвію...»³

Почата Устимом Кармалюком боротьба проти кріпацтва продовжувалася. Народ висунув героя, пішов за ним, допомагав йому і оберігав його до останніх днів життя.

Не відходить від історичної правди Василь Кучер і в тих розділах, де змальовані запеклі вороги трудового народу, починаючи від Миколи I й кіпчаючи панськими холоуями типу Юхима Шкаруби чи Івана Кавури.

Лише в одному епізоді зустрічаємося ми з Миколою I, коли той змусив Тропініна малювати свій портрет. Під час сеансу самодержццю доповідають про справу Кармалюка, і той стає страшним у своєму гніві. «До смертної карі через повішення!» — наказує.

«Пензель грав у його руках, блискавично торкався палітри і лягав на полотно. Очі на портреті ставали округліші, наливалися кров'ю, поблискували холодом і безумством.... Пензель чіпає зеленувату фарбу, торкається чорної, і царські очі скаженіють, в них захолює переляк»⁴.

Знаходить письменник реалістичні фарби і тоді, коли змальовує страшні й дикі в своїй жорстокості та морально-потворній до огидності постаті українського, російського, польського панства. Це стосується образів поміщика Ханенка, графа Моркова і польської шляхти — Пільговського, Янчевського, Рудковського та інших. З одного боку — бундючність, пиха, відчуття необмеженої влади над кріпаком і самим його життям, а з другого — смертельний страх перед Кармалюком і своїми кріпаками, які піднялися на захист своїх людських прав.

¹ Стор. 8.

² Стор. 107.

³ Стор. 395.

⁴ Стор. 350.

До кращих сторінок роману можна віднести й ті, де йдеться про взаємини Устима Кармалюка з своїми рідними та близькими. Він боляче переживає розлуку з дружиною Марією та малолітніми синами, бо його життя, сповнене боротьби і постійної небезпеки, на довгі роки розлучає його з ними. Лише кілька разів він мав змогу потай пробратися в рідне село.

Боляче отаманові за долю родини, та все ж навіть і любов до неї не може похитнути несхибної рішучості віддати себе повністю боротьбі з панівським панством та його посіпаками. Коли, змучена таким життям, дружина Марія просить його залишитися дома («Пап простить тобі все... і будемо ми знову мирно й тихо робить коло свого грунту, дітей будемо доглядати...»), він відповідає їй:

«— Маріє, пащо ти таке говориш?.. Мене ждуть люди, як і ти, нещасні кріпаки... Хіба у мене душа за вас не болить? Чи серця в грудях не маю? Та що можу вдіяти? Я зброю взяв і не випущу її тепер»¹.

Не змогло панство в чесному й відкритому бою звести свої рахунки з Кармалюком. І лише зрадницька куля підступного шляхтича Юзефа Рудкевського, якому допомогла запродачка шинкаря Тетина, обірвала життя славного народного героя.

Але народ не повірив у смерть свого мужнього захисника, бо був переконаний, що Кармалюка вбити не можна, він — безсмертний.

Уже після смерті отамана, коли його хлопці на чолі з Іваном Дроздовим карають на горло Хапсика, люди запевняють, що вони «бачили» самого Кармалюка.

«І з тієї миті полетіла по всій окрузі радісна звістка, що Устим Кармалюк живий, що його хоча і було вбито, але він воскрес і тепер знову літає по всьому Поділлю на страх панам, на радість бідним людям. Він живий! Хіба можна вбити Кармалюка? Та його шійка куля не візьме...»²

Тієї ж ночі загін Захара Блажкуна пустив за димом скопомію в Деражні. І там люди теж «бачили» Кармалюка...

Так було ще довго.

«І з того часу в пісні про Устима Кармалюка люди вже не співали тих слів, де говорилося, що «я пікого не вбиваю, бо й сам душу маю». І то було найстрашніше для панів»³.

Так закінчує свою розповідь про народного героя, відважного борця проти кріпосницького ладу — Устима Кармалюка Василь Кучер у своєму романі, який, без сумніву, став надбанням української історичної романістики.

Олександр Дяченко

¹ Стор. 73.

² Стор. 397.

³ Стор. 398.

ЗМІСТ

КАРМАЛЮК 5

О. Дьяченко. Роман про Устима Кармалюка 399

Кучер В. С.

К95 Устим Кармалюк. Роман. Испр. и доп. изд. Для ст. школ. возраста. (Послесловие А. Дьяченко. Худ. Д. Присяжко). — К.: Веселка, 1978. — 408 с., ил. В перепл. — (Ист.-рев. б-ка).

Это остросюжетный роман о прославленном вожаке крестьянского антикрепостнического движения на Подолии — Устиме Кармалюке.

К $\frac{70803-231}{M206(04)-78}$ 178—78

У2

ИСТОРИКО-РЕВОЛЮЦИОННАЯ БИБЛИОТЕКА
БИБЛИОТЕЧНАЯ СЕРИЯ

Василий Степанович Кучер

УСТИМ КАРМАЛЮК

Р о м а н

(На украинском языке)

Для старшего школьного возраста

Послесловие

Александра Сергеевича Дьяченко

Рисушки

Дмитрия Прокофьевича Присяжнюка

Издательство «Веселка»,
Киев-4, Бассейная, 1/2.

Редактор Г. Т. Ткаченко.
Художний редактор В. Ю. Тернавський.
Технічний редактор К. П. Богдан,
Коректор В. В. Богаський

Информ. бланк № 895

Здано на виробництво 22.06.78. Підписано до друку 9.11.78. Формат 60×84¹/₁₆. Папір друк № 2. Гарнітура зв. нова. Друк високий. Фіз. друк. арк. 25,5.

Умовн. друк. арк. 23,71. Обл.-вид. арк. 26,67.

Тираж 50 000. Зам. 8—1662. Ціна 95 коп.

Видавництво «Веселка», Київ-4, Басейна, 1/2.
Головне підприємство республіканського виробничого об'єднання «Поліграфхімга» Держкомвидаву УРСР,
252057, Київ-57, вул. Довженка, 3.

